

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE BİTLİS

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

HAZIRLAYAN
Suat ÖZDAĞ

ELAZIĞ-2021

ÖZET**Doktora Tezi****Millî Mücadele Döneminde Bitlis****Suat ÖZDAĞ****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Elâzığ-2021; Sayfa: XV+316**

Bitlis, bulunduğu konum itibariyle tarih boyunca önemli bir yere sahiptir ve yaklaşık 7000 yıllık geçmişiyle kültür ve medeniyet merkezi özelliğine haiz bir şehirdir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Bitlis, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında da jeopolitik açıdan önemli bir bölgeydi.

Konumu ve sahip olduğu etnik yapı itibariyle sürekli gözde bir yer olan şehir, Osmanlının son dönemlerinde çeşitli asayiş olaylarıyla birlikte Ermeni çetelerinin ve misyonerlerin en çok faaliyet gösterdiği bir bölge durumuna gelmiştir.

I.Dünya Savaşının başlamasıyla Rus işgaline uğrayan Bitlis, Ruslarla birlikte hareket eden Ermeni çetelerinin yıkımına uğramış, Müslüman halk katliamlarına maruz kalmış, binlerce Müslüman ise bu katliamlardan kurtulabilmek için memleketini terk edip yollara düşmüş ve göç etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın komutasındaki XVI. Kolordu Bitlis'i Rus işgalinden 8 Ağustos 1916 tarihinde kurtarmıştır. Fakat İşgal esnasında yaşadığı büyük yıkımdan dolayı şehir, bir daha eski cazibesini kazanamamıştır. Yaşanan katliamlar ve göç nedeniyle 38 bin nüfuslu Bitlis şehrinde savaştan sonra sadece 4 bin insan kalmıştır.

Mondros Mütarekesinin imzalanması ve uygulanmaya başlanması ile birlikte işgal sahasında bulunan Bitlis'te tedirginlik hat safhaya gelmiş ve mücadele fikri ön plana çıkmıştır. Özellikle Mütarekenin 24. maddesine göre Vilayeti Sitte içinde yer alan Bitlis'in Ermenilere verileceği fikri ortaya çıkınca, ahali, zaman kaybetmeden Kuvayı Milliye teşkilatlarını oluşturup Millî Mücadeleye başlamıştır. Erzurum Kongresine

katılım sağladığı gibi Millî Mücadele ile ilgili diğer çalışmalarının hepsine tam destek vermiştir.

Bölgede ayrılıkçı hareketler çıkarıp vatan topraklarını bölmeye çalışan İngilizlere karşı hem Kürtler hem de Bitlis halkı itibar etmemiştir. Hem gönderdikleri ajan Noel'in çalışmaları hem de Kürdistan Teali Cemiyetinin çalışmaları halktan destek görmediği gibi ahalinin büyük tepkisini çekmiştir. Ayrıca Paris Barış Konferansında Ermenilerle anlaşmaya varıp Özerk Kürdistan için batılı devletler nezdinde çalışmalar yapan Şerif Paşaya da bölgeden ve Bitlis'ten çok sert tepkiler gösterilmiştir.

Millî Mücadeleye tam destek veren Bitlis, Büyük Millet Meclisinin açılmasıyla Kuvayı Milliye taraftarı kişileri seçip meclise göndermiş ve vatanın kurtuluşu için üzerine düşen görevleri yapmıştır. İşgaller karşısında en sert tepkiyi verdiği gibi, kazanılan zaferler sonrasında da tebrik mesajlarını gerekli yerlerde dile getirmiştir.

Millî Mücadeleye maddi ve manevi her türlü desteği veren Bitlis, çok ağır badireler atlattıktan sonra Lozan Barış Anlaşmasıyla birlikte vatan toprakları içerisinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Muhacir, Ermeniler, Millî Mücadele, Kurtuluş.

ABSTRACT**Doktorate Thesis****Bitlis During the National Struggle****Suat ÖZDAĞ****Fırat University****Social Sciences Institute****The Department of History****Elazığ-2021; Page: XV+316**

Bitlis during its history has an important location within its region and is a city with a culture and civilization center with nearly 7000 years history. Bitlis was in an important geopolitical region also during the Seljuks and Ottomans.

The city, which is a favorite place in terms of its location and ethnicity, had become a region where the Armenian Gangs and Missionaries were most active in the last period of the Ottoman Empire, along various public order events.

Bitlis where occupied by Russian after the First World War had broken out, was destroyed by the Armenian gangs acting together with the Russians, the Muslim people were massacred, and thousands of Muslims had left their homeland and migrated to get rid of these massacres. The 16th Corps under the command of Mustafa Kemal Pasha saved Bitlis from the Russian occupation on August 8, 1916. Due to the great destruction that experienced during the occupation, the city could not regain its popular situation anymore. Due to the massacres and migration, after the war only 4 thousand people remained in the city of Bitlis where had a population of 38 thousand.

Within uneasiness has come to the fore in Bitlis, which is located in the occupation area, the idea of struggle has come to the fore with the signing and implementation of the Mondros Armistice. The people started the National Struggle by forming the Kuwaya National Organizations without losing time especially, according to the 24th article of the Armistice that had the idea of Bitlis, which was contained the six cities, will be given to

the Armenians. They participated in the Erzurum Congress as well as full support for all his other works related to the National Struggle.

Both Kurds and the people of Bitlis hadn't respect the British who tried to divide the lands of their homeland by separatist movements in the region. Both the work of the agent Noel that they sent and the work of the Kurdistan Teali Association were not only supported by the public but also has reacted. In addition, Şerif Pasha, who reached an agreement with the Armenians and worked for the autonomous Kurdistan with the western states at the Paris Peace Conference, also was showed strong reactions from the Region and Bitlis.

Bitlis, which gives full support to the National Struggle, with the opening of the Grand National Assembly, selected the supporters of the National Forces and sent the Parliament to the parliament and performed its duties for the liberation of the homeland. He gave the strongest reaction to the occupations and expressed his congratulatory messages in necessary places after the victories.

Bitlis which was being given all kinds of financial and spiritual support to the National Struggle; remained within the territory of the country with the Lausanne Treaty after overcoming very heavy troubles.

Keywords: First World War, Immigrant, Armenians, National Struggle, Liberation.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
TABLolar LİSTESİ	IX
RESİMLER LİSTESİ.....	X
EKLER LİSTESİ.....	XI
ÖN SÖZ	XIII
KISALTMALAR	XIV
GİRİŞ.....	1
I. Konunun Takdimi.....	1
II. Konunun Önemi ve Amacı.....	2
III. Kaynaklar ve Yöntem	4
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA BİTLİS	9
1.1. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Genel Durum	13
1.2. Birinci Dünya Savaşının Başlaması.....	20
1.3. Osmanlı Devletinin Savaşa Girmesi	24
1.4. Rus Ordusunun Taarruza Geçmesi	27
1.4.1. Adilcevaz ve Ahlat'ın Ruslar Tarafından İşgali.....	32
1.4.2. Tatvan'ın Ruslar Tarafından İşgali.....	33
1.4.3. Tatvan'ın Türk Kuvvetleri Tarafından Geri Alınması.....	35
1.5. Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgali	37
1.5.1. Rusların Şehri Alması.....	38
1.5.2. Rus ve Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamlar, Halkın Katliamlardan Kaçışı	42
1.6. Bitlis'in Kurtuluşu	59
1.6.1. Mustafa Kemal'in Bölgeye Gelişi ve Çalışmaları	60
1.6.2. Bitlis'in Rus ve Ermenilerden Kurtarılması	66
1.6.3. Mustafa Kemal Paşanın Bitlis'e Gelişi	69
1.7. Bitlis Mültecileri ve Göç Eden Halkın Geri Dönüşleri.....	73
1.8. Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları	81

İKİNCİ BÖLÜM

2. MONDROS MÜTAREKESİ VE SONRASI.....	96
2.1. Mondros Mütarekesi'nin Tatbiki ve Bitlis'in Durumu.....	104
2.2. Mütareke Sonrası Doğu Anadolu'da Osmanlı Topraklarını Parçalama Çalışmaları.....	112
2.2.1. Ermeniler	112
2.2.2. Kürtler.....	117
2.2.2.1. İngilizlerin Çalışmaları	117
2.2.2.2. Kürt Cemiyetlerinin Çalışmaları.....	130
2.2.2.3. Paris Barış Konferansı ve Kürdistan Meselesi	133
2.3. Bitlis Bölgesinde Millî Mücadele Hareketlerinin Başlaması ve İşgallere Karşı Tepkiler.....	137
2.3.1. Millî Mücadele Teşkilatlanmaları ve Kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri.....	140
2.3.2. Anadolu'da İşgallerin Başlaması ve Bitlis'ten Tepkiler.....	143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KONGRELER DÖNEMİ.....	147
3.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsuna Gelişi ve İlk Çalışmalar	147
3.2. Erzurum Kongresi.....	153
3.2.1. Kongreye Hazırlık Çalışmaları	153
3.2.2. Kongre'nin Toplanması ve Alınan Kararlar	161
3.3. Sivas Kongresi	165
3.4. Türkiye'de Manda Meselesi ve Bitlis'in Durumu	172

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MECLİS-İ MEBUSAN'DAN TBMM'YE SİYASİ GELİŞMELER VE BİTLİS.....	176
4.1. Meclis-i Mebusan Seçimleri (1919) ve Bitlis'teki Olaylar.....	176
4.2. İstanbul'un İşgali ve Meclis-i Mebusan'ın Kapatılması.....	185
4.3. TBMM'nin Açılması ve Bitlis Mebusları.....	189
4.3.1. TBMM'nin Açılması	189
4.3.2. Bitlis Mebusları.....	193
4.3.2.1. Arif Hikmet Bey (ÖZDEMİR)	197
4.3.2.2. Derviş Bey (SEFÜNÇ)	198

4.3.2.3. Hüseyin Hüsnü Bey (ORAKÇIOĞLU)	198
4.3.2.4. Resul Sıdkı Bey	199
4.3.2.5. Sadullah Fevzi Bey (EREN)	199
4.3.2.6. Şaban Vehbi Bey (ÖZTEKİN)	200
4.3.2.7. Yusuf Ziya Bey (BOR)	201
4.4. İstiklal Mahkemelerinin Kurulması ve Bitlis Mebuslarının Üyelikleri	201

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. KURTULUŞ SAVAŞININ BAŞLAMASI VE BİTLİS	203
5.1. Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Cephesi	203
5.2. Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne Yapılan Yardımlar	211
5.3. Milli Mücadele'ye Destek Veren Ahali	212
5.4. Kazanılan Savaşlar Sonrası Meclis'e ve Mustafa Kemal Paşa'ya Gönderilen Tebrikler.....	215
5.5. Milli Mücadele Dönemi'nde Bitlis'te Yaşam (İdari, Adli, Eğitim, Sağlık, Sosyal ve Kültürel)	219

ALTINCI BÖLÜM

6. BARIŞ GÖRÜŞMELERİ VE BİTLİS'İN DURUMU	232
6.1. Paris Barış Konferansı ve Bitlis	232
6.2. Sevr Görüşmeleri ve Bitlis	234
6.3. Lozan Görüşmeleri ve Bitlis	237
SONUÇ	240
KAYNAKÇA	256
EKLER	274
ÖZ GEÇMİŞ	316

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Bitlis'in İdari taksimatı.....	10
Tablo 2. 1908 Bitlis Vilayeti İdari taksimatı.....	11
Tablo 3. Bitlis Vilayetinin 1914 yılı nüfus verileri	15
Tablo 4. Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında mülteci nüfusu	79
Tablo 5. JİN Dergisine göre hangi ilden kaç kişinin göç ettiği ve yerleştirildikleri illeri gösteren tablo	80
Tablo 6. 1919 yılı Bitlis Vilayeti nüfus verileri	102
Tablo 7. Bitlis Vilayetinde Adliye Nezaretine bağlı hapisaneleri ve çalışanların sayısı ile maaşlarını gösteren çizelge	229

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Bitlis'in Kurubulak Mahallesinde bulunan Amerikan Misyoner Okulu ve Ermeni Protestan Kilisesi.	17
Resim 2. Temmuz 1914, Bitlis Kalesi ve şhirden bir görünüm.	19
Resim 3. 1916 tarihinde Rus işgalinden kaçan Müslüman Mülteciler.	45
Resim 4. Bitlis-Siirt yolu üzerinde bulunan Deliklitaş.....	50
Resim 5. Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te ordu birliklerini teftiş ederken.	71
Resim 6. Mustafa Kemal Paşa Bitlis'teki hastahaneleri teftiş ederken: 1. Atatürk, 2. İzzettin Çalışlar, 3. Cevdet Abbas Gürer, 4. Şükrü Tezer, 5. Emir Subayı Hayatı.	72
Resim 7. Ermeni Tehciri.	88

EKLER LİSTESİ

Ek 1. Orijinallik Raporu	274
Ek 2. Bitlis'in Sükutu ile ilgili raporlar.	275
Ek 3. Birinci Dünya Savaşı Bitlis Muharebe Raporları	276
Ek 4. Birinci Dünya Savaşı esnasında vilayet nüfusunu gösteren çizelge	277
Ek 5. 1916 Bitlis Vilayet Haritası	278
Ek 6. İngiliz Mümessillerinin Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırttığına dair ayrıntılı rapor.	279
Ek 7. Vali Vekili Vehbi Beyin Seçim Hileleri.	280
Ek 8. Erzurum Kongresinin Toplanacağına Dair	281
Ek 9. Ermeni Katliamları ile ilgili bilgi isteme.	282
Ek 10. Amerikan Heyetinin Temmuz 1919 Bitlis Gezisi.....	283
Ek 11. Bitlis Vilayetinde Ermeni bulunmadığına dair.	284
Ek 12. Meşâyih-i Nakşibendîyeden ed-dâî Muhammed Ziyâuddin Efendinin Mustafa Kemal Paşaya 1 Ekim 1919 tarihinde gönderdiği telgraf.....	285
Ek 13. Sadullah Efendinin Sivas Kongresine katılmama sebebini Mustafa Kemal Paşaya bildirdiği telgraf.	286
Ek 14. Musa Bey'in Mustafa Kemal Paşaya yazdığı devlete bağlılığını bildiren telgraf. 15.11.1335	287
Ek 15. Bitlis Müdafaai Hukuk Cemiyetinin Devlete bağlı olduklarını Mustafa Kemal Paşaya bildirdikleri telgraf.	288
Ek 16. Mustafa Kemal Paşanın 10 Ağustos 1919 tarihinde Mutki'de Aşîret Reisi Hacı Musa Bey'e yazdığı mektup.....	289
Ek 17. Bitlislileri Erzurum Kongresine Davet Telgrafı. 1 Haziran 1335	290
Ek 18. Bitlis Müdafaai Hukuk Cemiyetinin Erzurum Kongresine katılacaklarını bildiren telgraf. 14 Haziran 1335.	291
Ek 19. Siirt Mutasarrıfı Cevdet Bey tarafından 27 Nisan 1334 tarihinde Hükümete çekilen ve Bitlis'in genel durumunu anlatan telgraf.	292
Ek 20. Bitlis'te Hapishanelerde çalışan memur sayıları ve maaşları	293
Ek 21. Paris Barış Konferansında kullanılmak üzere Bitlis Valiliği tarafından hükümete gönderilen nüfus bilgilerini içeren telgraf.....	294
Ek 22. 1881 Bitlis Genel Görünüm. FL (National Library, France)	295

Ek 23. Tasviri Efkâr Gazetesi 11 Ağustos 1916. Kafkas Cephesi.	296
Ek 24. Tasviri Efkâr Gazetesi 11 Ağustos 1916. Kafkas Cephesi. “Düşmandan zabt ve istirdad eylediğimiz Bitlis şehrimizin manzara-i umûmiyesi.”	297
Ek 25. Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Tugayları.	298
Ek 26. Birinci Dünya Savaşında Kürt Milis Alayı	298
Ek 27. Takvimi Vekayi 27 Mayıs 1915: “Tehcir Kanunu”	299
Ek 28. Ağustos 1916 Rus ve Osmanlı Ordularının Vaziyeti.....	300
Ek 29. II. Orduya bağlı XVI. Kolordunun durumunu gösteren çizelge. VIII. Fırka Muş’ta V. Fırka ise Bitlis’te görev yapmıştır	301
Ek 30. 1894 yılına ait Bitlis İdari Haritası.....	302
Ek 31. 1914 tarihinde Osmanlı Devleti’nin Doğu sınırları.	303
Ek 32. Doğu Cephesi (Kafkas) 1915 yılı hareketleri	304
Ek 33. 1915 yılı sonlarında doğu cephesinde orduların genel vaziyeti.....	305
Ek 34. 1916 yılı Kafkas Cephesinde genel durum.	306
Ek 35. Askeri ve ticari amaçlı 1905 tarihinde yapılan Bitlis-Diyarbakır yol haritası. .	307
Ek 36. XIII. Kolordu Bölgesi ve Askerlik Şubelerini gösteren harita	308
Ek 37. Mustafa Kemal Paşanın Musa Bey’e yazdığı mektup.	309
Ek 38. Mustafa Kemal Paşanın Kufrevizade Şeyh Abdülbaki Efendiye yazdığı mektup.....	311
Ek 39. Mustafa Kemal Paşanın Bitlis Eski Mebusu Sadullah Efendiye yazdığı mektup.....	312
Ek 40. Mustafa Kemal Paşanın Norşinli Meşayih-i İzamdan Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretleri’ne yazdığı mektup.....	313
Ek 41. Millî Mücadeleye Bitlis ve çevresinden destek verenlerin isimleri.....	314

ÖN SÖZ

Anadolu, ilk çağlardan itibaren pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Pek çok devletin çekişmesine sahne olan Anadolu'nun şüphesiz en önemli özelliği sahip olduğu konumu idi. Bulunduğu kilit nokta ile nazarları sürekli üzerine çekmiştir. Anadolu'nun Doğusunda önemli bir noktada bulunan Bitlis Şehri de dikkat çeken bir yerdi. Bitlis Şehri de sürekli devletlerin çekişmelerine sahne olmuş ve Tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

Uzun yıllar Osmanlı sınırları içinde kalan Bitlis, Birinci Dünya Harbinde Rusların işgaline uğramış ve şehir Ruslar ile Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmıştır. Halk bu işgal sırasında katliamlar maruz kalmış ve binlercesi de şehri terk edip göç yollarına düşmüştür. Şehrin geri alınmasıyla tekrar yurtlarına dönen Bitlis halkı, yaşadıkları bu zulmü bir daha yaşamamak ve düşmanı Anadolu'dan atmak için milli mücadele etrafında birleşmiştir. Kurtuluş ve bağımsızlık düşüncesiyle Kuvayı Milliye hareketleri Bitlis'te ve tüm Anadolu'da başlamıştır. Bu azim ve irade ile tek vücut olup hareket eden halk, vatanın bağımsızlığını ve kurtuluşunu elde etmiştir. Biz bu çalışmamızda Birinci Dünya Savaşında ve Millî Mücadele döneminde Bitlis'in yaşadığı olayları ile geçirdiği aşamaları anlatmayı amaçladık.

Bu tezi çalışırken en büyük avantajım danışman hocamdı. Konunun seçiminde ve çalışmanın her aşamasında yaptığı rehberlik ve yönlendirmeler için Danışman Hocam Prof. Dr. Erdal Açıkse's'e, yürekten teşekkür ederim. Çalışmam boyunca her konuda desteklerini gördüğüm Doç. Dr. Yavuz Haykır ve dönem arkadaşım Araştırma Görevlisi Nihal Esen Hocalarıma, Arşiv Belgeleri konusunda bana çok büyük destek olan değerli arkadaşım Tarih Öğretmeni Fırat Orgun Hocama, Tezin dil kuralları açısından düzeltilmesi ve yazılması konusunda yardımcı olan değerli arkadaşım Edebiyat Öğretmeni Dr. Maşallah Kızıldaş'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca hayatım boyunca yardım ve dualarını hiç esirgemeyen anneme gerek meslek hayatımda gerekse akademik çalışmalarımdayı yoğunluğumda gösterdiği sabır ve destek dolayısıyla eşime ve zamanlarından ödünç alarak hazırladığım bu eserimi miras bırakacağım değerli evlatlarıma teşekkür eder, sevgilerimi sunarım.

KISALTMALAR

A. MKT. MHM	: Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî
a.g.e.	: Adı Gecen Eser
a.g.m.	: Adı Gecen Makale
ABCFM	: American Board of Comissioners for Foreign Missions
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Arşv.	: Arşiv
ATASE.	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
ATAZB.	: Atatürk Ziraat Bankası Koleksiyonu
ATBD.	: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
B.	: Belge
BDH.	: Birinci Dünya Harbi Kataloğu
BEO.	: Bâb-ı Âli Evrâk Odası
Bkz.	: Bakınız
BMKA.	: Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk
BOA.	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
DH. EUM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. EUM. AYŞ.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş
DH. EUM. EMN	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemî
DH. EUM. KLH.	: Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususî
DH. EUM. VRK	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak
DH. HR. SYS.	: Dâhiliye Nezareti Hariciye Siyasi Kısım Evrakı Odası
DH. İ.UM	: Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umumiye Müdüriyeti
DH. KMS.	: Dâhiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH. MB. HPS	: Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH. MKT	: Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî
DH. SN. THR	: Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiyesi Tahrirat Kalemî
DH. ŞFR.	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DUİT.	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Ed.	: Editör

G.	: Gömlek.
HTVD.	: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
İSH.	: İstiklal Harbi
K.	: Klasör.
MMZC.	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
No.	: Numara
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
�.A.M.H. C.	: �arki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
TBMM. GCZ.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TBMM. ZC.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri
İSH.	: Türk İstiklal Harbi
TİTE.	: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

I. Konunun Takdimi

“Millî Mücadele Döneminde Bitlis” Doktora Tez çalışmamız; Birinci Dünya Savaşının ilk emarelerinin belirmesiyle birlikte başlayan ve Lozan Barış Anlaşmasının imzalanmasına kadar geçen süreçte Bitlis Vilayetini konu edinmiştir. XX. Yüzyılın başlarından itibaren batılı devletler arasındaki rekabet en üst düzeye çıkmış ve bu rekabetle birlikte çıkar bloklaşmaları oluşmaya başlamıştır. Bu bloklaşmalar büyük bir dünya savaşının habercisiydi ve kaçınılmaz bir sondu. Batlı Devletlerin bu sömürgeci politikası bütün dünya devletlerini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediği gibi en büyük etkisi Osmanlı Devleti üzerinde olmuştur.

Osmanlı Devleti Avrupa’da başlayan Milliyetçilik Fikri nedeniyle bir yüzyıldan fazla azınlık isyanları ve sorunlarıyla mücadele ederken, sömürgeciliğin ve kapitülasyonların getirmiş olduğu ağır ekonomik şartların yükü altında ezilmekteydi.

XX. Yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti’nde tekrar meşruti sisteme geçilmiş, devleti İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetmeye başlamıştı. İyice zayıflamış olan Osmanlıya sömürgeci devletler tek tek musallat olup topraklarına saldırmaya başlarken, kalan azınlıklar da büyük devletlerin telkini ve desteğiyle bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı. Büyük savaş öncesi bir yandan Balkan Devletleriyle topraklarını korumak için savaflara tutuşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, bir yandan da içerde huzur ve sükûneti sağlamak için çaba harcıyordu.

Batılı Devletlerin çıkarları için başlatmış olduğu Birinci Dünya Savaşında her türlü tehdit altında bulunan Osmanlı Devleti, üzerinde paylaşılma planlarının yapıldığı bir devlet olmaktan çıkıp, galip devlet olma düşüncesi ve politikasıyla ittifak arayışlarına girdi. Almanya’nın yanında üçlü ittifak bloğunda yer alan Osmanlı Devleti, savaşa ne ekonomik ne de askeri yönden hazır değildi. Savaşa girmek zorunda olan Osmanlı Devleti, sadece cephede değil, topyekûn bir savaşa girmiş ve bunun bedelini çok ağır bir şekilde ödemiştir. Bitlis, bu dünya savaşının tam içinde yer alan ve bütün etkisini en acı şekilde yaşayan bir vilayet olmuştur.

Araştırma konusu olan “Millî Mücadele Döneminde Bitlis” tezini yazarken, konunun tam manasıyla anlaşılması bakımından Bitlis’in tarihi önemine ve sürecine değinerek Birinci Dünya Savaşına kadar olan kısmını kısaca yazdık. Millî Mücadele dönemi her ne kadar 1918 tarihinde başlasa da tarihi olayların birbirinin devamı ve sonucu

olması ilkesiyle Birinci Dünya Savaşını tüm yönleriyle ele aldık ve açıklamaya çalıştık. Çünkü Bitlis'te Millî Mücadele Dönemini hatta Cumhuriyet Dönemini ve bugün ki durumu anlayabilmek için Birinci Dünya Savaşını bilmek gereklidir. İşte bu nedenle konumuzu tarih bakımından biraz daha önlere alarak araştırmaya ve açıklamaya çalıştık.

Bu araştırmada; Bitlis'in XX. yüzyılın başlarından itibaren geçirmiş olduğu merhaleleri kısaca açıklayarak, Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan işgal ve katliamları tüm yönleriyle ele alarak sonraki dönemlerde şehrin içinde bulunduğu durumun anlaşılması için bilgileri birbirini tamamlayacak şekilde bir metotla aktarmaya çalıştık. Millî Mücadele Döneminde Anadolu'nun birçok şehri işgal ve mücadele dönemi yaşamış, bu şehirler aynı kaderi paylaştıkları için birlikte hareket etme yoluna gitmiştir. Bu şehirlerle ilgili yapılan çalışmalarda da göz önüne alınarak yaşanan süreç ve vatani kurtarma çalışmaları için yapılan tüm faaliyetler Bitlis perspektifinden araştırılmaya ve aydınlatılmaya çalışıldı.

Bu çerçevede tezin ana konusu; Bitlis Vilayetinde Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan olaylar, Ermenilerin yaptığı katliamlar ve tehcir, Rusların şehri işgal etmesi ve halkın katliamlardan kaçışı, Bitlis'in geri alınması, Mondros Mütarekesi sonrası yaşanan olaylar, milli mücadelenin başlaması ile halkın desteği, kongreler dönemi ve kurtuluş savaşı esnasında Bitlis'in içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik durum ele alınmıştır.

II. Konunun Önemi ve Amacı

Bitlis, tarihi geçmişi, ev sahipliği yaptığı medeniyetler ve bulunduğu konum itibarıyla önemli bir merkez olduğu için birçok araştırmacının çalışmasına konusu olmuştur. Sadece tarih alanında olmayıp birçok sosyal bilim dalında çalışma sahası olan Bitlis ile ilgili çok değerli eserlerin ve çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Sosyal ve kültürel yönden zengin bir yapı ihtiva eden Bitlis, etnik yapı olarak da birkaç farklı milleti ve dini barındırmaktaydı. Bu milletlerden biri olan Ermeniler de gerek tarihi geçmişleri ve gerekse son yıllarda yaptıkları faaliyetlerle uluslararası bir mesele olarak birçok araştırmaya ve esere konu olmuştur. Bitlis ile ilgili Birinci Dünya Savaşını ve Millî Mücadele Dönemini ele alan ve işleyen eserler olmakla birlikte, bu çalışmalar akademik anlamda çok az sayıda olup sadece yüksek lisans düzeyindedir. Ayrıca bu çalışmalar dönemi bir bütün olarak değil de kısmi konular olarak ele almışlardır. Bazı yerel çalışmalar da bulunmakla birlikte bunlar akademik bir yapı arz etmemektedir.

Bitlis tarihi ile ilgili yapılan çalışmaları kısaca belirtmekte fayda görmekteyiz. İlk olarak XVI. yüzyılda Şerefhan tarafından kaleme alınmış “*Şerefnâme*” isimli eser en eski eserlerden biridir. Bitlis’in tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi vermekte olup şehrin ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı detaylı bir şekilde bu eserde anlatılmıştır. Evliya Çelebi’nin “*Seyahatnamesi*” de eski eserlerden olup Bitlis ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Akademik alanda Eralp Yaşar Azap tarafından kaleme alınan “*Osmanlı Belgelerinde Bitlis*” adlı çalışmada yoğun olarak arşiv belgesi transkripsiyonu yapılmıştır. Bu eserde belgeler eğitim, sağlık, idarî, askerî, sosyo-ekonomik, imar ve kalkınma, dinî hayat konular ile iç karışıklıklar ve göç başlığı altında tasnif edilerek paylaşılmıştır. Bu çalışma, birçok kaynak belge barındırması bakımından Osmanlı Arşivinde Bitlis ile ilgili araştırma yapmak isteyen araştırmacılar için önemli bir klavuz görevi görmektedir. Yine Eralp Yaşar Azap’ın editörlüğünde hazırlanan “*Bitlis Salnameleri*” isimli kitapta son yıllara ait Vilayet Salnameleri incelenmiş olup Bitlis hakkında birçok önemli bilgiyi bize sunmaktadır.

Son yıllarda akademik olarak hazırlanmış ve Bitlis Tarihini çok kapsamlı olarak ele alan iki Doktora çalışması görmekteyiz. Bunlardan biri Danyal Tekdal tarafından hazırlanmış olan “*II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*” isimli Doktora Tez çalışması olup, o döneme ait Bitlis ile ilgili bütün idari, sosyal, askeri ve ekonomik yapı ele alınıp aydınlatılmıştır. Bu çalışma birçok arşiv belgesi ihtiva etmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Şehir tarihçiliği açısından çok güzel bir çalışmadır. Bir diğer Doktora Tezi ise çok sayıda yerli ve yabancı arşiv belgeleri kullanılarak Bülent Cırık tarafından hazırlanmış olan “*II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)*” isimli çalışmadır. Bitlis tarihi ile ilgili hazırlanmış ilk doktora tezidir. Bu tez Bitlis hakkında yazılmış en kapsamlı ve detaylı çalışma olarak karşımıza çıkmakta ve Bitlis Tarihi bakımından en değerli eserlerin başında gelmektedir. II. Meşrutiyet döneminde Doğu Anadolu bölgesi ve Bitlis’i ayrıntısıyla ele alıp aktarmayı hedeflemiş önemli bir çalışmadır. Ayrıca Bitlis Eren Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen “*Uluslararası İdris-i Bitlis Sempozyumu*” da Bitlis tarihi açısından çok sayıda çalışmanın sunulup şehrin tarihi ve kültürünü aydınlatması açısından büyük önem taşımaktadır.

Bizim çalıştığımız dönemle ilgili birkaç çalışma yapılmış olup bunlar bu dönemi konu ya da zaman olarak tasnif edip ele almışlardır. Bu çalışmalar tematik olarak bize bazı konularda değerli bilgi sağlamakla birlikte dönemi bir bütün olarak ele alan ya da kapsamlı bir şekilde ortaya koyan çalışmalar değildir. Bu çalışmaların başında Refik

Düzyol tarafından yazılmış olan “*Birinci Dünya Savaşında Bitlis*” isimli Yüksek Lisans çalışmasıdır. Bu çalışmada Bitlis sadece Rusların işgali ve askeri faaliyetleri ele almış ve dönemin bazı ekonomik faaliyetlerinden bahsetmiştir. Bir diğer çalışma ise Sedat Işık tarafından hazırlanan “*Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bitlis Milletvekilleri (Biyografileri ve Faaliyetleri)*” isimli Yüksek Lisan tezidir. Bu çalışmada Milletvekillerinin seçim sürecinden ve meclisteki çalışmalarından bahsetmektedir. Abdülaziz Kardaş tarafından hazırlanan “*Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunda Bitlis ve Çevresinde İz Bırakanlar*” isimli Yüksek Lisan Tezi ise Birinci Dünya Savaşına değinmiş ve bu dönemde öne çıkan askeri, siyasi ve ahaliden şahısların biyografileri üzerinde durulmuştur. Bunlar haricinde o dönemi spesifik olarak konu alan akademik çalışma ya da kitap bulunmamaktadır.

Bitlis’in geçirdiği en önemli evrelerden ve yaşadığı en büyük işgallerden biri olan Birinci Dünya Savaşı ve Rus işgalini tüm yönleriyle çalışıp ortaya çıkarmak, Bitlis Tarihine önemli bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Yine bu dönemde Müslüman halkın yaşadığı göç olayları ile Ermenilerin faaliyetleri ve Tehcir Kararının Bitlis Vilayetindeki uygulanışının ele alınıp açığa çıkarılması önemli bir konuydu. Millî Mücadele Döneminde Bitlis’in tavrı, ayrılıkçık hareketler karşısındaki tutumu ve kongrelere iştirak edip Kuvayı Milliye saflarında yer alan ahalinin verdiği desteklerin yazılması önemliydi. Yine savaştan sonra harabe bir şehre dönen Bitlis’in o dönemde yaşadığı sıkıntıların boyutunun ortaya çıkarılması birçok konuyu anlamamızı sağlayacaktı. Bu dönemde Bitlis’in Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve İdari yönden çalışılıp tüm yönleriyle aydınlatılması şehrin tarihi açısından büyük önem arz etmekteydi. Çalışmamızda bu eksiği tamamlamak ve bu dönemi bir bütün olarak ele alıp aydınlatmayı amaçladık.

III. Kaynaklar ve Yöntem

Kaynaklar: “Millî Mücadele Döneminde Bitlis” isimli bu çalışmayı hazırlarken konumuza ait Arşiv Belgeleri, Arşiv Belgelerinin yayınlandığı kitaplar, Zabıt Cerideleri, Yayınlanmamış Tezler, Basılı Eserler, Dergiler, Gazeteler ve Makalelerden azami derecede araştırma ve faydalanılma yoluna gidilmiştir.

Konunun araştırılması ve Kaynaklara ulaşım esnasında karşılaşılan bazı dezavantajlı durumları açıklamamız yerinde olacaktır.

a- Bitlis Vilayeti Birinci Dünya Savaşında Rus işgaline uğramış ve bu işgal sırasında şehirde bulunan bütün bilgi, belge, doküman hatta birçok yapı Ruslar tarafından yakılmıştır. Bu nedenle Bitlis'e ait birçok bilgi ve kaynak yok olmuştur.

b- Bitlis Vilayeti işgalden sonra Siirt Sancağından vekâleten ve uzaktan yönetildiği için bu süreçteki bilgiler çok kısıtlı ve afakîdir.

c- Mondros Mütarekesinden sonra Vilayetten İstanbul hükümetiyle yapılan resmi yazışmalara ulaşmak mümkündür. Mustafa Kemal Paşanın Samsun'a çıkmasıyla birlikte âdete iki farklı yönetim merkezi oluşmuş ve yazışmalar iki farklı merkezle gerçekleşmiştir. Millî Mücadeleyi anlatan ve Mustafa Kemal Paşa ile yapılan yazışmaların çoğu gayri resmi veya gizli olduğu için bu bilgi ve belgelere toplu olarak ulaşmak mümkün olmamıştır. Genel Kurmay Başkanlığının Arşivinde bazılarına ulaşmak imkânı olsa da birçoğunu o dönemde yaşamış şahısların yazdığı eserler de bulma şansımız olmuştur.

Araştırmanın en önemli kaynak kısmını arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bu amaçla mümkün mertebe birinci el kaynaklara ulaşmaya ve kullanmaya çalıştık. Yararlandığımız arşivler; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, *ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi)* ve *Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşividir*. Çalışmamız sırasında bu arşivlerden elde ettiğimiz belgelerden çalışmamızda büyük oranda kullandık. Her ne kadar çalışmamızı geniş kapsamlı tutmaya çalışsak da konunu bütünlüğünün korunması ve daha çok siyasi kulvarda anlatımın devamı için bazı belgeleri çalışmaya dâhil etmedik. Bununla birlikte araştırmamızla ilgili olan arşiv kayıtlarından edindiğimiz bazı belgelerin orijinallerini ekler kısmında vererek konu bütünlüğünü bir nebze de olsa sağlamaya çalıştık.

Millî Mücadele yıllarında Bitlis ve çevresinde herhangi bir gazete çıkartılmadığı için, İstanbul ve Anadolu'da yayın hayatını sürdüren *Sabah*, *İkdam*, *Hakimiyet-i Milliye*, *Peyam-ı Sabah*, *Tasvir-i Efkâr*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Alemdar*, *Akşam*, *İleri*, *Vakit*, *İrade-i Milliye* gibi gazeteler taranmış ve bunlardan araştırmamızla ilgili bölümlerde faydalanılmıştır. Bu gazetelere ve süreli yayınlara Milli Kütüphane ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanelerinden ulaştık. Bununla birlikte konumuzun ana başlıklarından olan Meclisi Mebusan ve Büyük Millet Meclisi ile ilgili Meclis Arşivinde *TBMM Zabıt Cerideleri*, *Son Osmanlı Zabıt Cerideleri* ve *Gizli Celse Zabıtları* da taranmış olup bunlarda milli mücadele ve Bitlis Mebusları ile ilgili elde ettiğimiz bilgi ve belgeler araştırmamızda kullanılmıştır.

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada bize önemli derece de bilgi kaynağı sunan kısım ise Genelkurmay Başkanlığı ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmış olan yayınlardır. Özellikle arşiv belgelerine dayalı olarak hazırlanan bu kaynaklar o dönem hakkında ayrıntılı bilgi vermekte ve yaşanan olayları net bir şekilde bize aktarmaktadır. En çok faydalandığımız yayınlardan birkaçını burada şöyle zikredebiliriz: “*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*” (Bütün Ciltler-ATASE), “*Türk İstiklal Harbi*” (Bütün Ciltler-ATASE), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (BOA), “*Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*” (BAO), “*Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*” (BAO), *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*” (BAO), *Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi* (BAO).

Çalınmanın en önemli ayaklarından birini ise yayınlanmış olan eserler oluşturmaktadır. Zira arşiv ve birinci elden kaynakların tamamlayamadığı birçok alanı bu eserler sayesinde doldurduk. Bu eserlerin bazısı o dönemi yaşamış önemli şahsiyetler tarafından yazılan eserler ve tutulan hatıratlar olduğu gibi, araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar da çok büyük önem taşımaktadır. Bu eserlerin bazılarını belirtmekte fayda var.

Çalışmanın birinci bölümünde özellikle Bülent Cırık tarafında yazılan “*II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı*” isimli çalışma birçok konuda bilgiye ulaşmamızda yardımcı oldu. Yine Eralp Yaşar Azap tarafında yayımlanan “*Bitlis Salmeleri*” isimli kitap da bize birçok arşiv belgesi sunmuştur. Tuncay Ögün’ün; “*Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri Unutulmuş Bir Göç Trajedisi*” ve Birsen İnal’ın “*Cemile*” isimli eserleri Bitlis halkının işgalden kaçarken göç yollarında yaşadığı acıları açıklamamıza yardımcı olmuştur.

Mazhar Müfit Kansu’un “*Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*” isimli eseri de en çok başvurduğumuz eserlerden biri oldu. Yaşar Ertürk “*Millî Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*” isimli Doktora Tez çalışması, özellikle İngilizleri ve Binbaşı Noel’in Doğu Bölgesindeki çalışmalarını hakkında bize ayrıntılı bilgi verirken; Zeynep Çamsoy’un “*Millî Mücadele Dönemi’nde Kürdistan Teâlî Cemiyeti (1918-1927)*” isimli Doktora Tezi de Kürt Cemiyetlerini yazmamıza büyük katkı sağladı.

Haluk Selvi ve Bülent Cırık tarafından kaleme alınan “*Millî Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)*” isimli makale, dönemin faaliyetlerini ve ahalinin Millî Mücadele için çektiği telgrafları ele alarak birçok ayrıntılı bilgi içermektedir. M. Fahrettin Kırzioğlu

“*Bütünüyle Erzurum Kongresi*” adlı eser birçok yerde bulunmayan Erzurum Kongresi ile ilgili bütün telgraf ve belgeleri içermektedir. Sedat İşık’ın yazmış olduğu “*Birinci Dönem TBMM’de Bitlis Milletvekilleri*” isimli Yüksek Lisan Tezi ve Fahri Çoker’in “*Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem*” isimli eserler, o dönemin Bitlis Mebusları hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir ve çalışmamıza önemli katkıları olmuştur. Mustafa Tektosun’un “*Millî Mücadele Döneminde Doğu Cephesi*” isimli yüksek lisans tezi de Kurtuluş Savaşında doğu cephesiyle ilgili ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Millî Mücadele başladığı günden beri her konuda çalışıp vatanın kurtarılması için her türlü fedakârlı yapan ve bu dönemi bütün ayrıntısıyla kaleme almış olan Kazım Karabekir, “*İstiklal Harbimiz*” isimli eseriyle o dönemin aydınlanıp anlaşılmasında çok önemli bir katkı sağlamıştır. Çalışmamızda çok sık başvurduğumuz bir eser olmuştur.

Çalışmanın içinde kullanılan bir diğerkaynak da Mustafa Kemal Paşa’nın Millî Mücadele’yi anlattığı önemli eseri Nutuk’tur. Bu eserde, Millî Mücadele’nin nasıl başladığı ve hangi şartlar içerisinde yürütüldüğü tüm ayrıntıları ile mevcuttur. Özellikle Millî Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşanın Bitlis ile yaptığı özel yazışmalar ve Bitlis’in ileri gelenleri ile önemli şahsiyetlere yazdığı mektupları ihtiva etmesi bakımında çalışmamıza ayrı bir önem katmıştır. Çalışmamız sırasında Nutuk’tan birçok alanda faydalanma yoluna gidilmiştir.

Yöntem: Bu tez çalışmasını hazırlarken her bölümde ve konuda genelden özele yani tümdengelim metoduyla hareket edilmiştir. Yazılan bölümün ve konunun anlaşılması bakımından konuyla ilgili genel bir bilgi verildikten sonra ülkenin durumu ve bölgenin durumu açıklanmaya çalışılmış sonra konu Bitlis özelinde ele alınıp işlenmiştir.

Bu çalışma bir tarih araştırması olarak yapılmıştır. Bu sebeple ulaşabildiğimiz belge ve kaynaklardan edindiğimiz tespitleri mukayese ve örneklerle tarafsız bir gözlemle tarih akışı içinde ele almaya çalıştık. Zaman ve mekân sınırlandırması getirerek, sebep ve sonuç bağlantısı kurarak tarihi bir perspektif içerisinde oturtmayı amaç edindik. Bitlis Vilayetinin Birinci Dünya Savaşında ve Millî Mücadele Dönemindeki durumunu orijinal belge ve kaynaklarla destekleyerek sonuca gitmeye çalıştık.

Araştırmada, belgelerden alıntı yaparken anlatım özelliğini bozmadan anlaşılır bir duruma getirmek için sadeleştirip ve bazen de olayı daha iyi anlatabilecek kısımları olduğu gibi naklettik. Belgelerden alıntı yaparken genellikle kısımlar arasında kopukluk olmayacak şekilde sadece konu ile ilgili kısımlardan alıntı yaptık. Fakat Belgelerde oldukça geniş bilgi mevcut olduğu için belgenin bir kısmını da özetleyerek vermek

zorunda kaldık. Ayrıca belgelerin önemli gördüğümüz bir kısmını da dipnotlar da ve ekler bölümünde vermeyi uygun bulduk. Alıntılarda, transkripsiyonlarda başlıca transkripsiyon usulleri kullanılarak Türkçeleşmiş bazı kelimeleri, Türkçenin bugünkü kullanım şekliyle vermeye çalıştık. Konunun bütünlüğünü bozabilecek nitelikteki tartışma ve açıklamaları dipnotlarda vermeyi daha uygun gördük. Ayrıca hem metin içinde hem de ekler bölümünde verdiğimiz fotoğraf, belge ve haritalarla konu desteklenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA BİTLİS

Bitlis, Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Dicle Nehri'nin kollarından olan Botan Suyu'na akan Bitlis Çayı'nın Toroslar arasında açtığı derin bir vadide kurulan Bitlis şehri, tarih boyunca önemli bir konuma sahip olmuştur. Şehrin bu önemi, Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu arasındaki tek geçiş bölgesinde kurulmasından kaynaklanmaktadır. Karadeniz ile Güney bölgesi arasındaki geçişler, ancak Van Gölü Havzası ve Bitlis Çayı vadisi kullanılarak mümkün olabiliyordu. Bu önemli geçit üzerinde güvenlik ve kontrol amaçlı kurulan Bitlis Kalesi de bugünkü şehrin batısında Bitlis Çayı ile dar bir sırt üzerinde bulunmaktadır. Eski kaynaklarda yer alan efsaneye göre, bu kaleyi Büyük İskender'in emri üzerine onun kumandanlarından Badlis kurmuş ve şehre adını da bu kumandan vermiştir. Bir rivayete göre de kalenin Urartu Krallığı zamanında yapıldığı ve şehrin bu şekilde kurulduğu söylenmektedir. Bu verilere rağmen Bitlis'in ilk defa ne zaman kurulduğu, adının nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir¹.

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Bitlis ve çevresinde sırasıyla Hurriler, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar ve Bizanslılar hâkimiyet sürmüşlerdir. Doğu Anadolu Bölgesi ve Bitlis bu güçler arasında sık sık savaflara sahne olmuş ve idari açıdan el değiştirmiştir. İslam ordularının 641 tarihinde Hz. Ömer zamanında bölgeyi almasıyla birlikte Bitlis Şehri, İslam hâkimiyetine girmiştir².

1514 tarihinde Osmanlı Devleti hâkimiyetine girene kadar Bitlis'te birçok devlet hâkimiyet kurmuştur. Doğu seferine çıkan Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlisî'nin de gayretleriyle yerel beyler, Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler. Bitlis şehri, Osmanlı ve İran arasında yaşanan çekişmelerden dolayı 1530 ve 1821 yıllarında İran'ın işgaline uğradıysa da kısa süren bu hâkimiyetlerden sonra tekrar Osmanlı idaresine geçmiştir. Bitlis şehri, Osmanlı hâkimiyetine geçtiğinde coğrafik alan olarak çok büyük olmamasına rağmen jeopolitik konumu ve ilim hayatı bakımından önemli bir yerdi. 1538 tarihli bir icmal defterinde Bitlis, vilayet olarak geçmektedir. Bitlis, XVI-XVIII.

¹ Metin Tuncel, *Bitlis*, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 6, İstanbul, 1992, s. 225-226.;

² Besim Darkot, *Bitlis*, İslam Ansiklopedisi, C. 2, İstanbul, 1979, s.657-661.

yüzyılları arasında Diyarbakır Eyaleti'ne bağlıyken, XIX. yüzyılda Erzurum Eyaleti'nin önce Van vilayetine bağlı bir sancak daha sonra ise Muş sancağına bağlı kaza olarak bir statü almıştır. 1878 yılına kadar Bitlis'in bu statüsü devam etmekteydi.

Tablo 1. Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Bitlis'in İdari taksimatı

Yıllar	İdari Şekil
1514-1808	Diyarbakır Eyaleti- Yurtluk-ocaklık-sancak
1808-1846	Erzurum Redif-i Mansûre Müşirliğine bağlı sancak
1846	Erzurum Eyaletinin Van Livasına bağlı kaza
1861	Erzurum Eyaletinin Muş Sancağına bağlı kaza
1878-1929	Vilayet
1929-1936	Muş Vilayetine bağlı kaza merkezi
1936	Vilayet

Bitlis şehri, vilayet sistemine geçildikten sonra Erzurum Eyaleti'nin Muş sancağına bağlı bir kaza iken, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, bölgenin merkeze bağlılığını kuvvetlendirmek amacıyla 1 Aralık 1878'de vilayet merkezi haline getirildi. Bitlis vilayetinin sınırları içine Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancakları dâhil edildiğinden Bitlis vilayetinin yüzölçümü 30.000 km²'yi geçmekteydi³. Vilayet olarak büyük bir alana yayılmaya başlayan Bitlis şehri, nüfus bakımından da yoğunlu. Bitlis vilayeti; 1882-1893 yılları arasında 268.402, 1910/11 sayımına göre ise 294.300 bir nüfusa sahipti⁴. Böylece Bitlis vilayeti Sultan II. Abdülhamid döneminde bölgenin önemli bir merkezi olmuş ve tarihi misyonunu yine üstlenmiş oluyordu. Osmanlı Devleti bu şekilde idari düzenlemeye giderken; Avrupalı Devletler ise Bitlisi, 1878 tarihinde imzalanan Berlin Anlaşması ile ortaya çıkan Vilayet-i Şarkiye coğrafyası içinde konumlandırmış ve bu tarihten itibaren Ermeniler tarafından Vilayet-i Sitte denilen altı Ermeni vilayetinden biri olarak tanımlanmıştır.

Tanzimat döneminde kabul edilen vilayet nizamnamesine göre bir vilayeti, başında valinin bulunduğu bir vilayet idare meclisi yönetmekteydi. Bitlis'te bu idare

³ Bülent Cırık, *II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens., 2015, s.14-22.

⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev: Bahar Tırnakçı), Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2003, s. 235-277.

meclisinde, sancaklarda ve diğer idari birimlerde Müslümanların yanında çeşitli görevlere atanmış birçok Ermeni memur ve üye de bulunmaktaydı.

Tablo 2. 1908 Bitlis Vilayeti İdari taksimatı⁵

Sancak	Kaza Sayısı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Bitlis	3 (Ahlat, Hizan, Mutki)	8	441
Muş	4	8	498
Siird	4	10	678
Genç	2	5	423

Bitlis vilayeti sahip olduğu stratejik önem ve farklı etnik grupları ihtiva etmesi bakımından yönetilmesi çok zor olan bir şehirdi. Bu yüzden 1900’lü yılların başında görev yapacak tecrübeli vali bile bulmakta zorlanan Bitlis, çeşitli aşiretler ve nüfuzlu ailelerin sık sık isyan ve nümayişlerine de sahne olmuştur. İttihat Terakki Cemiyeti’nin güçlü bir şekilde teşkilatlandığı vilayetlerden biri olarak göze çarpmaktaydı. Kozmopolit bir yapıya sahip olan, Vilayet-i Şarkiye bölgesi içinde bulunan Bitlis; İkinci Meşrutiyet’in ilanı ve 31 Mart Hadisesi’nden sonra zayıflayan devlet otoritesinin doğurduğu boşlukta, sürekli olarak Ermeni çeteleri, Kürt aşiretler ve nüfuzlu ailelerin çıkardığı çeşitli asayiş sorunlarıyla gündeme gelen bir vilayet olmuştur⁶.

Meşrutiyetin Bitlis’teki en önemli icraatı, aşiretlerle Ermeniler arasındaki huzursuzluğun giderilmesi ve asayiş sağlama çalışmasıdır. Bu konuda büyük gayret gösteren hükümet ve meclis yaptığı birçok çalışmaya rağmen başarılı olamamıştır. Özellikle 1910 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından alınan karar ile “Nasihat Heyetleri” oluşturularak Ermenilerin bağlı olduğu kilise patrikleri ile Kürt aşiretlerine yönelik yapılan nasihat ve telkinler, uzun vadede pek bir etkiye sahip olmamıştır⁷. Bu konuda birçok deneme ve uygulama yapılsa da olumlu bir sonuç alınamamış ve sorunlar giderek artmaya devam etmiştir. Oysa on beş yıldır bölgede birbiri ile çatışma halinde olan grupların -Osmanlı genç subaylar ile Ermeni komitecilerinin ve Hamidiye Alaylarının- barış içinde yaşayıp geçmişi unutmaları pek mümkün görünmüyordu. Meşrutiyetin bir anda bunu düzeltmesi beklenemezdi. Siyasi tutukluların serbest bırakılması da bu durumu

⁵ Eralp Yaşar Azap, *Bitlis Salnameleri*, BETAV Yayınları, İstanbul, 2017, s.220-250.; B. Cırık, *a.g.e.*, s.22.

⁶ B. Cırık, *a.g.e.*, s.92.

⁷ BOA. MV. 123/13, B.1-2.

güçleştiriyordu. İttihat ve Terakki subaylarının Bitlis, Van ve Erzurum'daki temsilcileri bu konularda isteksiz davranıyorlardı; çünkü Ermeni komitelerinin otuz yıllık bağımsızlık ya da federasyon mücadelelerinden vazgeçmeyeceklerini biliyorlardı⁸.

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, Osmanlı genelinde oluşan hürriyet ve hoşgörü havası Anadolu'daki şehirlerde de kısa süre içerisinde kendisini göstermeye başlamıştır. Hürriyetin yarattığı bu güzel havada her şey çok güzel gözüktü de kısa süre sonra imparatorluğun her yerinde olduğu gibi Bitlis'te de sıkıntılar baş göstermeye başlayacaktır. Asayiş olaylarının yanında Ermeniler ve Müslümanlar arasında da sürekli çekişmeler ve çatışmalar meydana gelmekteydi. İttihat ve Terakki politikasının yarattığı boşluklar sonucunda Doğu Anadolu'da ve Bitlis'te huzursuzluk en üst seviyeye çıkmıştı.

Osmanlı Devleti Trablusgarp yenilgisinin ağırlığını daha üzerinden atamamışken Birinci ve İkinci Balkan savaşlarıyla daha da zor duruma düşmüştü. Bu savaşlar sonucunda iyice hırpalanan devlet, ayrıca doğuda Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın, Ermenileri kullanarak çıkardıkları sorunlarla uğraşmak zorunda kalmaktaydı. Doğuda Ermeniler ve Müslümanlar arasında bitmek bilmeyen çatışmaları çözmek için Batılı Devletlerin ve özellikle Rusya'nın baskısı sonucunda "Şark Islahat Planı"nın uygulanmasına karar verilmişti. 22 Eylül 1913 tarihinde kabul edilen altı maddelik "Şarkî Anadolu Islahat Tasarısı"nın özü şu şekildeydi: "Doğu Anadolu'nun iki kısmı: a- Sivas, Erzurum, Trabzon,

b- Diyarbakır, Van, Bitlis, Harput,

için kendileriyle 5'er yıllık kontrat yapılabileceği iki genel müfettişi tavsiye etmelerini büyük devletlerden istemeye karar vermiş, bu genel müfettişlere çok geniş yönetim görevleri sağlanmış, Müslüman ve Hristiyan üyelerden kurulu birer meclis oluşturulmuştur"⁹.

Şarkî Anadolu, Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayan stratejik önemi büyük bir geçiş noktası olması hasebiyle, özellikle Balkan bölgesinin kaybedilmesinden sonra elde tutulması gerekli bir bölgeydi. Ayrıca, devlet açısından bir temel dayanak noktası özelliğini taşıyan ve yaşamsal önemde bir bölge konumunda olduğundan Osmanlı Devleti, burada ıslahat yapmak niyetinden hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Osmanlı Devleti, başarısız olan Balkan ıslahatının ardından, gerekli olduğuna inandığı için

⁸ B. Cırık, *a.g.e.*, s.93.

⁹ Zekeriya Türkmen, *Vilayet-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.45-57.

gündeme aldığı “Şarkî Anadolu Islahatı”nı, toprak bütünlüğü ve hükümranlılığı açısından icra etmeyi düşünürken, Büyük Devletler Ermenileri kendi tarafına çekmek düşüncesindeydiler.

İngiltere, Doğu Anadolu’daki Ermenilerin haklarını savunma bahanesiyle Rusya’nın emellerinin önüne geçmek istiyordu. Rusya ise Doğu Anadolu’daki Ermenileri kendi güdümüne alarak Osmanlı Devleti’ne karşı kullanmak amacıyla Akdeniz ve Orta Doğu’ya ulaşmak arzusundaydı. Yani Rusların asıl hedefi Ermenilerin bağımsızlığı değil, Ermenileri kendi amaçları ve çıkarları doğrultusunda kullanmaktı. Ermeni halkı ise Rusların bu tutumunu kendileri için yapılmış bir teşebbüs zannetmiş ve Rus siyasetinin aleti olduklarının farkına bile varamamışlardır. Ermeni Patrikhanesi de batılı devletler nezdinde girişimlerde bulunarak “Şarkî Anadolu Islahatı” konusunun sürekli gündemde tutulmasına gayret etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması üzerine Osmanlı Devleti dayatma sonucu hazırladığı ıslahat projesinden hemen vazgeçmiş, “Şarkî Anadolu Islahatı” programı uygulanamamış ve ülkenin doğu bölgesinin elden çıkması ihtimali şimdilik ortadan kalkmış, böylece bölge büyük bir siyasi faciadan kurtulmuştur¹⁰.

1.1. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Genel Durum

Bitlis’e atanan valilerin bölge ve ilin şartlarından dolayı görevde çok kısa kaldığı ya da görevi bırakıp ilden ayrıldıkları dikkati çekmektedir. Örneğin; Eylül 1912 tarihinde Bitlis valiliğine atanan Ali Paşa 8 ay görev yaptıktan sonra Ermeniler ve misyonerlerin şikâyetleri üzerine Mart 1913 tarihinde görevden alınmıştı. Ali Paşa’nın yerine eski Kosova Valisi Mazhar Bey’in tayini 27 Mart 1913 tarihli tezkere ile kabul edildi. Mazhar Bey nihayet Bitlis valiliği görevini kabul etmişti. Mazhar Bey valiliği boyunca bölgede meşrutiyet ilkelerinin yerleştirilmesi, Ermeni ve Kürt unsurları arasında iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamak için çalıştı¹¹. Mazhar Bey de bu görevde çok uzun durmamıştır. 1915 tarihinde azledilen Mazhar Bey’in yerine Mustafa Abdülhalık Bey atanmıştır. Mustafa Abdülhalık Bey’in yerine, 1916 yılının sonlarında Memduh Sermed Bey ve Memduh Sermed Bey’in yerine, 1917 tarihinde Haydar Hilmi Bey ve Haydar Hilmi Bey’in¹² yerine ise 11 Nisan 1918 tarihinde Mazhar Müfit (Kansu) Bey atanmıştır. Bu

¹⁰ Mustafa Bostancı, “Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Vilayat-ı Şarkiye Islahatında Rusya’nın Tutumu ve Ermenilerin Beklentileri” Yeni Türkiye Dergisi, Sayı:60/2014, s.7-11.

¹¹ B. Cırık, a.g.e., s.62.

¹² D. Tekdal, a.g.e., s.484.

şekilde valilerin ve idarecilerin sık sık değişmesi, bölgedeki devlet otoritesini sarstığı gibi birçok asayiş olayının çıkmasına da neden olmaktaydı.

Nüfus bakımından yoğun bir vilayet olan Bitlis, genel olarak 1900'lü yıllarda sürekli nüfus artışının görüldüğü bir yerdir. Osmanlı Devleti'nde nüfus kayıtları çok sağlıklı ve düzenli tutulduğu için vilayetteki kesin nüfus miktarına ulaşmak mümkündür. 1914 yılı nüfus verilerine baktığımız zaman vilayette nüfusun %70'ni Müslümanlar, geri kalan kısmını ise Ermeniler ve diğer gayrimüslimler oluşturmaktadır. Müslümanların %90'ını Kürt aşiretler teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki son nüfus sayımı 1914 tarihinde yapılmıştır. Bu sayıma göre Bitlis'in nüfusu; 309.699 Müslüman, 114.704 Ermeniler ve 12.776 diğer gayrimüslimler olmak üzere toplam 437.179 idi. Bitlis'te Meşrutiyet döneminde meydana gelen olaylarda bu etnik yapının etkisi oldukça fazladır¹³.

Savaş başlamadan, 1914 tarihinde yapılan Osmanlı Devleti'nin resmi nüfus sayımına göre Bitlis vilayetinin nüfusu ayrıntılı olarak aşağıda verilmiştir.¹⁴

¹³ B. Cırık, *a.g.e.*, s.67.

¹⁴ K. Karpat, *a.g.e.*, 165.

Tablo 1. Bitlis Vilayetinin 1914 yılı nüfus verileri

	Ermeni	Ermeni Katolik	Müslüman	Protestan	Süryani	Keldani	Toplam
Bitlis	18.650	89	38.701	384	350		58.174
Varto	1.990		14.539				16.529
Malazgird	4.438		30.929				35.367
Sasun	6.505		7.454				13.959
Bulanık	14.662		16.372				31.034
Muş	33.087	2.699	30.254	530			66.570
Kulp	3.573		15.252				18.825
Çapakçur	734		11.292				12.026
Genç	1.603		24.467				26.070
Garzan	4.225		14.541	107	1.044	72	19.989
Şirvan	1.169		15.181		1.109		17.459
Pervari	1.326		6.415			1.781	9.522
Eruh	1.890		22.677		714	954	26.235
Siirt	2.218		27.649	412	775	1.549	32.603
Mutki	4.110		12.462				16.572
Hizan	5.023		11.624				16.647
Ahlat	9.501		10.190	207			19.898
Toplam	114.704	2.788	309.699	1.640	3.992	4.356	437.179

Yabancı kaynaklarda, misyoner raporlarında ve Ermeni patriklerinin tuttuğu kilise kayıtlarında verilen nüfus istatistiklerindeki rakamlar, gerçeği yansıtmaktan uzak olup bilinçli olarak arttırılmış sayılar olarak önümüze çıkmaktadır. Bu sayılar, Ermeniler ve Batılı devletler tarafından Doğu Anadolu’da bir Ermeni Devleti kurmaya yönelik planlı çalışmalardır.

1913-1914 yıllarında Bitlis vilayetinde 83 genel okul, 80 özel okul olmak üzere toplam 163 iptidaî okul bulunuyordu¹⁵.

1914 tarihinde Bitlis’te 39 mahkeme vardı. Mahkemeler problemleri çözmekten uzak oldukları için ahali, kendi güç ve kuvvetiyle hak elde etmeye mecbur oluyordu. Bitlis’te çevre illere nazaran daha fazla mahkeme bulunmasına rağmen, mahkemeler cereyan eden asayiş olaylarının fazlalığından dolayı yetersiz kalıyordu. Savaş esnasında Bitlis’te bir de Divan-ı Harp açılmış ve burada birçok yeni davaya bakılmıştır. Bitlis’in Ruslar tarafından işgalinden sonra buradaki mahkemeler ve baktıkları davalar

¹⁵ Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 282.

Diyarbakır'a nakledilmiştir. Rus işgalinden sonra bölgedeki hukuk işleri bir türlü yoluna girmemiş, devam eden bu aksak adliye sistemi ancak cumhuriyetin ilanından sonra yeni şekliyle kurulmuştur.

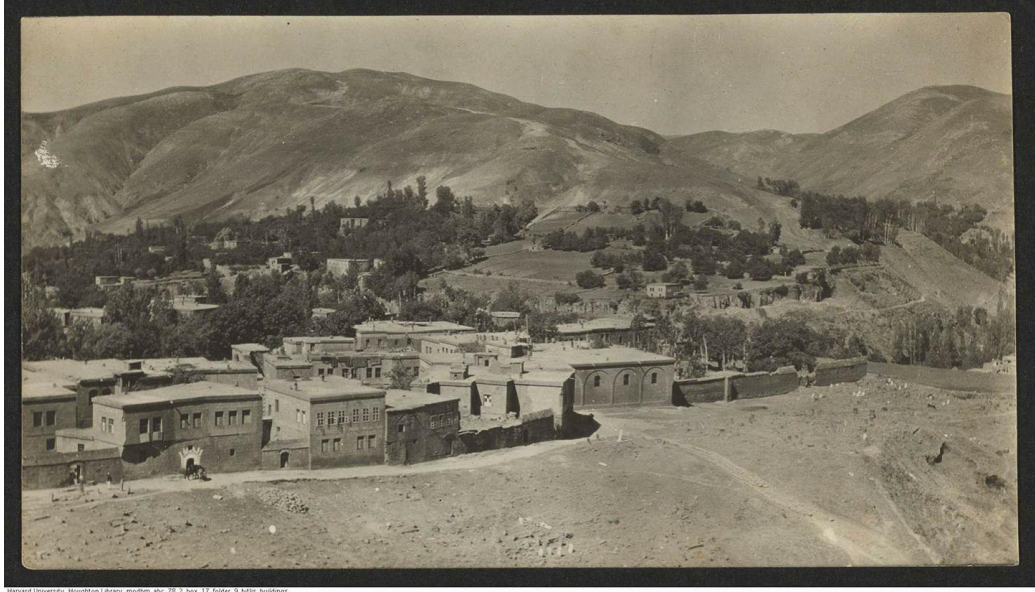
Mali konuda zaten sıkıntılı olan vilayette yeterli maliye memuru ve müfettişi olmadığı için adaletli bir vergi tahsili yapılamamış ve bu yüzden halk ile sürekli problemler yaşanmıştır¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde en büyük sıkıntılardan biri de yabancı misyoner faaliyetleriydi. Doğu bölgesi, Osmanlı coğrafyasında Ermenilerin en yoğun olarak yaşadığı yer olması hasebiyle de Amerikan Board misyonerleri için önemli bir alan olarak görülmüştür. Bölgede bulunan Osmanlı Ermenileri'nin gelişmişlik ve ihtiyaçlarının karşılanma düzeyinin, başka bölgelerde yaşayan soydaşlarına nispeten çok daha az olması, Amerikan Board Protestan misyonerlerinin Doğu Anadolu Ermenileri üzerinde eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda politikalar geliştirmesine kapı aralamıştır. Bölgede meydana gelen birçok olayda Amerikan misyonerlerinin rolü olduğu görülmüştür. Sason isyanı, Van isyanı, Erzurum olayları ve Bitlis olayları buna birkaç örnektir.

Doğu Türkiye Misyonu içinde yer alan Bitlis İstasyonu, geniş vilayet sınırları ve Ermeni nüfusunun yoğunluğu ile Amerikan Protestan misyonerleri için çok müsait bir çalışma ortamına sahipti. Bu yüzden Amerikan Board misyonerleri tarafından çok önemsenmiş ve Bitlis vilayetine birçok misyoner gelerek ailesiyle birlikte buraya yerleşmiş ve uzun yıllar hayatlarını burada devam ettirmişlerdir.¹⁷

¹⁶ B. Cırık, *a.g.e.*, s.62.

¹⁷ Erdal Açıksek-Suat Özdağ, "*Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Faaliyetleri ve Bitlis'teki Çalışmaları*", Tarihi ve Kültürel Yönüyle Bitlis, Ed. Mehmet İnbaşı- Mehmet Demirtaş, C-1, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019, s.365-381.

Resim 1. Bitlis'in Kurubulak Mahallesinde bulunan Amerikan Misyoner Okulu ve Ermeni Protestan Kilisesi.¹⁸

Hristiyan misyonerler dinî maksatlı faaliyetler için gelmelerine rağmen bunların asıl hedefleri, o bölgedeki devlet ve milletleri emperyalist amaçlarla kendilerine bağlamak ya da yok etmektir. Özellikle İslam devletlerini çökertmek üzere iç isyanlar çıkarmak, kültürlerini bozmak, bulundukları yerlerdeki azınlıkları kendi ülkesinin menfaatleri için nüfuzu altına almak onların faaliyetlerinin bazılarıdır.¹⁹ Her ne kadar dini amaçlı ve insani faaliyetler yapıyormuş gibi görünseler de Bitlis'teki misyonerlerin de asıl amaçları ve çalışmaları çok farklı boyutlarda olmuştur. Bu doğrultuda faaliyetlerde bulunan misyonerler Bitlis'te yaşanan birçok ayaklanma ve siyasi olayın müsebbibi olmuşlar ve Ermenilerin Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği ayrılıkçı hareketlerin tohumlarını atmış ve bunları desteklemişlerdir²⁰.

Bölgedeki Amerikan Protestan misyonerlerin yanında İngiltere, Fransa ve Rusya konsolosları da bölgede çok aktif olup birçok konuda devleti zor durumda bırakmışlardır. Bitlis'te en yoğun çalışmalar yapan konsolosluk Rus Konsolosluğu'ydu. Konsoloslar dışında Rus casuslar da çeşitli bahaneler ve isimler altında bölgede seyahat etmiş ve bilgi

¹⁸ Harvard Universty, *Houghton Library*.

¹⁹ Davut Kılıç, "Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* Sayı.29, Yıl. 2008, s.94-108.

²⁰ E. Açıkses- S. Özdağ, *a.g.m.*, s. 365-381.

toplayıp devletlerine rapor etmişlerdir. Ayrıca fırsat buldukça da Ermeniler ve aşiretler arasında çeşitli propaganda faaliyetleri yapmışlardır²¹.

Meşrutiyet'in ilan edilmesinde sonra İttihatçılar, doğu vilayetlerinin kendine özgü yapısını yeni baştan şekillendirmeye yönelerek Abdülhamid döneminde kurulan dengeleri bir anda bozmaya başladılar. Hamidiye Alayları Abdülhamid döneminde Ermeni çeteleri için caydırıcı bir güç olmuş, bölgenin asayişinde önemli görevler üstlenmişti. Meşrutiyet sonrasında hem İttihat ve Terakki'nin Şarki Anadolu siyaseti hem de Ermeni Komiteleri tarafından bir tehdit olarak görülen bu alayların yavaş yavaş ortadan kaldırılması ve İttihatçıların bölgede yapmak istediği ıslahatlara engel teşkil edemeyecek bir hale sokulması çalışmaları, doğudaki huzursuzluğun en başta gelen sebeplerinden birini oluşturdu.

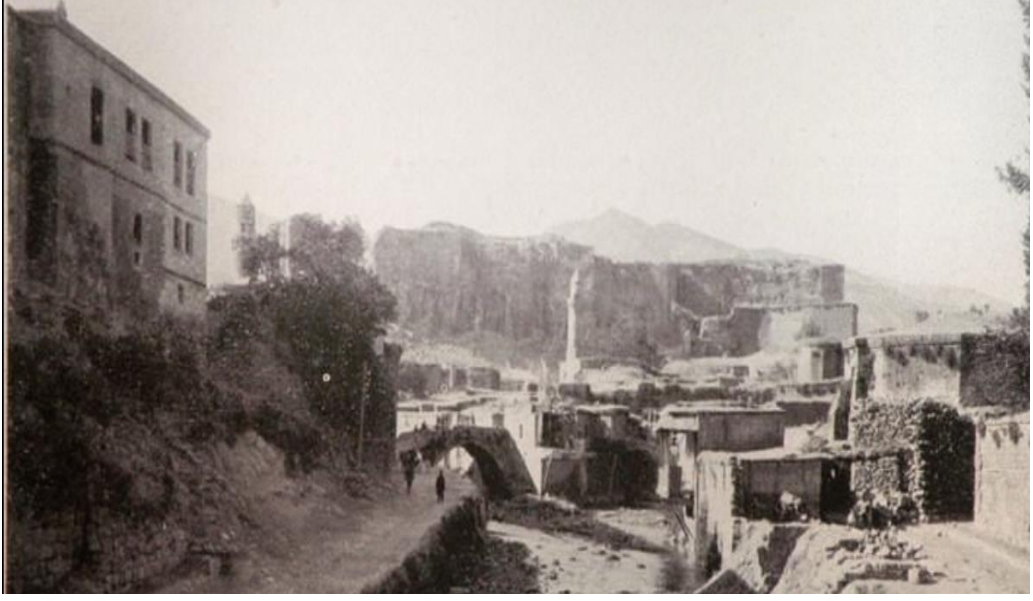
Ermeniler Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarlarıydılar; çünkü özgürlük ortamı, onların teşkilatlanmaları ve halk arasında örgütlerini genişletmeleri açısından önemli bir fırsat sunmuştu. Kürtler ise tam tersine Sultan Abdülhamid devrini desteklemiş bir millet olarak şimdi de meşrutiyete karşı bir güç şeklinde ortaya çıkıyor; yeni yönetim tarzına, Osmanlı Meşrutiyet rejimine düşman oluyorlardı. Ermenilerle Kürtlerin siyasi tutumları arasındaki gayet açık olarak görülen bu ayrılık sebebiyle bu iki millet Meşrutiyet'in ilk günlerinden itibaren ayrı cephelerde yer aldılar. Doğu vilayetlerinde Ermeniler ve Kürtler arasında olayların kızışmasında, bunun sonucu olarak Kürt gruplarının oluşmasında, Ermenilerle aralarındaki arazi anlaşmazlıkları ve yine geçmişten gelen nefret duyguları ön planda yer aldı. Ermeniler ve Kürtler arasındaki ihtilaflarda idari bir boşluğun olduğu ve hükümetin yetersiz kaldığı açıktır. Bu idari boşluk çoğu zaman bölgede etkin olan batılı devletler ve özellikle de Ruslar tarafından çok iyi bir şekilde kullanılmıştır²².

Bitlis'teki kargaşa ve particilik, Ermeni ve Kürt milliyetçiliği, Balkan Savaşları'ndan sonra daha da artmış, Meşrutiyet bu bölgede sükûn yerine karmaşa ve eski düzenin arandığı bir ortam hazırlamıştır. Zira 1913 tarihinde Bitlis ileri gelenleri Bitlis İttihat ve Terakki mensupları hakkında ihbarlarda bulunmaya başlamışlar ve şikâyetler artarak devam etmiştir. Hükümetin yanlış politika ve icraatları 1914 tarihinde bölgede geniş çaplı bir Kürt ayaklanmasının çıkmasına sebep olmuştur²³.

²¹ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermeni Katliam İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 303-332.

²² Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Tercüme: Bedros Zartaryan-Memo Yetkin, İstanbul, 1992, s. 145.

²³ B. Cırık, *a.g.e.*, s.76.

Resim 2. Temmuz 1914, Bitlis Kalesi ve şehirden bir görünüm²⁴.

1914 tarihinde ortaya çıkan Bitlis isyanı, bir anda patlak veren bir olay olmayıp uzun yıllar izlenen yanlış politikaların sebep olduğu bir isyandı. 1914 yılına gelindiğinde Doğu Anadolu reformu uygulanmaya konulmuş, iki Avrupalı vali görevlerine başlamıştı. Yıllardan beri bölgede meşruti idarenin çözmeye çalıştığı Ermenilere ait arazi meselesi, aşiretlerin silah bırakmaya zorlanması ve aleyhlerindeki propagandalar, hükümetin takip ettiği özgürlük politikaları ve bu politikaların özellikle Taşnakları teşkilatlanmalarında serbest bırakarak köylerde güçlü bir hale getirmesi bölgedeki Kürt aşiretlerini rahatsız etmiş; bu duruma Rusya'nın hem Kürtleri hem de Ermenileri himaye eder gibi görünen ayrılık propagandaları ilave edilince Kürtler yeni birtakım arayışlara yönelmişlerdir. 1914 yılı mart ayında cereyan eden Bitlis olaylarının altında yatan temel sebepler bunlardır.

Mart 1914'te başlayan Bitlis'teki isyan, nisan ayında bastırılmış ve isyancıların elebaşları yakalanarak cezalandırılmıştır. Bitlis isyanında halkın asıl amacının, şariat hükümlerinin talep edilmesinin görünüşü altında gayrimüslimler ile ilgili çalışmaların durdurulması olduğunu görüyoruz. Rusya için Kürtler Osmanlı Devleti'ni askeri olarak oyalamanın bir aracı olmuştur. İttihat ve Terakki'nin merkezileştirme siyasetinden ötürü bölgedeki nüfuzlarını kaybetmekten korkan bazı yerel Kürt önderler ve şeyhler isyanın

²⁴ Kaynak: Victor Pietschmann, *Durch kurdische Berge und Armenische Städte*, Wien, 1940. <https://www.houshamadyan.org>, (Erişim Tarihi: 18.01.2019)

fiilî önderleridirler. Kürt halk kitleleri ise genel itibariyle Ermenilere eşit bir statü verilmesinden rahatsız oldukları için harekete geçmişlerdir.²⁵

Bu isyanın hedefi devlet ya da saltanat olmayıp, iktidarın yanlış politikalarıdır. Bu nedenle cihan harbi başlar başlamaz, 24 Kasım 1914'te Bitlis hadisesinden dolayı sürgün olarak Medine-i Münevvere, Sivas ve Ankara'ya gönderilenler affedilmiş; mahkûm olup Bitlis hapishanelerinde ve diğer yerlerde tutuklu bulunanlar serbest bırakılmışlardır. Aşiret reisleri savaş başlayınca Osmanlı ordusu içinde gönüllü olarak yer alarak Rusya'ya karşı savaşmış ve devletlerinin yanında yer almışlardır.²⁶

1.2. Birinci Dünya Savaşının Başlaması

Birinci Dünya Savaşı 1914 senesinin temmuz ayında Avrupa Devletleri arasında başladı. İlk aylarda bir Avrupa savaşı aşamasında kaldı. Ekim sonunda Türklerin savaşa katılmaları ile Asya ve Afrika kıtalarına da yayılmış oldu. 1917'de Amerika'nın savaşa katılması ile de bir dünya savaşı halinde geldi. 1918 tarihinde Antlaşma Devletleri'nin yenilgisiyle savaş sona erdi.

Savaşın genel nedenleri XIX. yüzyıl başlarından beri Avrupa'nın geçirmiş olduğu çeşitli değişiklikler ile ilgilidir. Birbirleriyle ilişkili olan bu etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Savaş İdeolojisi,
- 2- Düşman İttifak Grupları,
- 3-Ulus Devlet Sistemi,
- 4-Aşırı Milliyetçilik
- 5- Sömürgecilik (Emperyalizm).²⁷

Birinci Dünya Savaşı'nın sebepleri; Fransız İhtilali ve Avrupada yaklaşık 25 yıl süren ihtilal savaşlarının ardından yüzyıl içinde meydana getirdiği gelişmelerin devamlı ve doğal bir sonucundan başka bir şey değildir. Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı yeni fikirler, düşünceler, siyasal ve sosyal müesseseler devletlere olduğu kadar milletlerin davranışına da yeni rotalar vermiştir. Devletlerin kendi sınırları içinde olduğu kadar uluslararası ilişkiler de yeni bir çerçeve içinde akmaya başlamıştır. Sanayileşmenin XIX. yüzyıl içinde kazanmış olduğu büyük gelişme ve bunun sonucu olarak gelişen ve

²⁵ B. Cırık, *a.g.e.*, s.394.

²⁶ BOA. DH. ŞFR., K.49, G.30.

²⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908- 1918)*, IX. C., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2. Basım), 1999. s.355.

genişleyen sömürgecilik, diplomatik ilişkilerin alanını, Avrupa'nın dar sınırlarından çıkararak yeni kıtalara, Afrika ve Uzakdoğu'ya yaydığı gibi çeşitli çıkar amaçları doğrultusunda gruplaşan büyük devletlerarasındaki çatışma alanlarını ve imkânlarını da arttırmıştır. Zaten devletlerarasında başlayan bu karışık ve çok yönlü münasebetlerde bir buhranın çıkması ya da bir savaşın patlak vermesi kaçınılmazdı.²⁸

XIX. yüzyıl boyunca gelişen ulusal devlet sistemi, arzu edilen huzur ve sükûnu getirmediği gibi, devletlerarası bir düzen de sağlayamamıştı. Batı ulusları aynı dinden oldukları halde ve kendi düşüncelerine göre ortak bir uygarlık yaratmış olmalarına rağmen birbirlerine yaklaşamamışlardı. Bunun başlıca nedeni ulusal devletlerden her birinin bencil bir siyaset izlemesiydi,²⁹

Avrupa'da 1900'lü yılların öncesi ve başlarındaki evre, artık Fransız İhtilali tesirlerinin geride kaldığı ve Avrupa'da diplomatik münasebetlerin ve bu münasebetler içindeki mücadele ve çatışmaların yoğunluk kazandığı safhadır.³⁰

Bencil ulusal devletlerin kuruluşu, aşırı ulusçuluk ile zihniyetinin birer dogma haline getirilmek istenmesi ve nihayet sömürgeci emperyalizmin gelişmesi, devletlerarası bir güvenlik sisteminin kurulmasını imkânsız kılmıştı. Bu durumda büyük devletlerden hiçbiri varlığını korumak ve emperyalist çıkarlarını savunmak hususunda kendisini yeteri kadar kuvvetli hissetmiyordu. Bu nedenle kendisi için çok tehlikeli görünen devlete karşı, başka devletlerle anlaşarak bir kuvvet dengesi meydana getirmekten başka çıkar yol görmemekte idi. Bu zorunluluk ile Avrupa'daki büyük devletler Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında birbirlerine düşman ittifaklar kümesi durumunda bulunmaktaydılar. Almanya, Avusturya ve İtalya, Üçlü Antlaşma grubunu; Fransa, Rusya ve İngiltere de Üçlü Uzlaşma grubunu meydana getirmişlerdi.³¹

Diplomatik ilişkilerin bu yeni yapısı ve bu yapı içindeki gelişmeler, sömürgecilik mücadelelerinin de katkısı ile 1914 tarihinde genel bir dünya savaşına sebep olmuştur. Gerçekleşen bütün bu olayların ardından 28 Haziran 1914'te Avusturya Arşidükası Ferdinand'ın Saray Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi savaşın başlaması için bir bahane oldu. Bu olaylardan sonra 28 Temmuz 1914'te Avusturya Sırbistan'a savaş ilan

²⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl siyasi Tarihi*, C.I, İstanbul, s.78.

²⁹ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s.356.

³⁰ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.79.

³¹ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s.374-375.; Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1986, s.249–250.

etmiş, ardından Rusya'nın Sırbistan'dan yana, Almanya'nın ise Avusturya'dan yana savaşa girmesi çok kısa zamanda Avrupa'yı dünya çapında bir savaşın içine sokmuştur.³²

Avrupa'da başlayan bu savaş çok kısa sürede birçok ülkeye ve kıtaya sıçradı. Yüzyıllardır Avrupa devletleri ile savaş halinde olan Osmanlı Devleti, aktörü ve taraftarı olamamasına rağmen bu dünya savaşını ensesinde ilk hisseden devletlerden biri oldu. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük devletlerin akıl almaz hesapları ve mücadelesi bulunuyordu. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) İngiliz ve Rusların Boğazlar üzerinde çekişmesi.
- b) Avusturya ve Rusyanın Balkanlar üzerinde mücadelesi.
- c) İngiltere ve Fransa'nın Mısır üzerinde mücadelesi.
- c) İngiltere ve Almanyanın Osmanlı İmparatorluğunun Orta Doğu Toprakların üzerindeki çıkarları.

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda en çok meşgul eden konu Rusya'nın Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da takip ettiği politikalar oldu. Rusya bir taraftan Balkanlar'da nüfuzunu güçlendirmek ve bunun için bağımsızlık hareketlerini körüklemek isterken diğer taraftan doğu vilayetlerinde de aynı yönde çalışmalarda bulunuyordu. Balkanlar'da Rum, Bulgar ve Sırp milliyetçilik hareketleri için yaptığını bu bölgede Ermeniler için yapan Rusya, bölgedeki konsoloslar ve askeri casuslar aracılığı ile bu işlevi yerine getiriyor, bir taraftan da Ermeni komitelerini yani Hınçak ve Taşnak mensuplarını kullanıyordu.³³

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'ndaki yenilginin etkisi ile ordu ve donanmasını yenileme işlerine girişirken, bir yandan da iki gruba ayrılmış Avrupa'da kendisini yalnızlıktan kurtarmak için birtakım ittifak girişimlerinde bulunmuştu. Osmanlı Devleti ilk ittifak girişimini, geleneksel dostu saydığı İngiltere nezdinde yapmıştı. İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması, Osmanlı Devleti Yöneticilerinde Üçlü İttifaka karşı bir düşmanlık uyandırmıştı. Ayrıca Avusturya'nın Balkan politikası ve Bosna-Hersek'i ilhak etmiş olması da bu düşmanlıkta rol oynuyordu. Ancak İngiltere, müttefiki olan Rusya'nın çıkarlarını gözeterek, özellikle Boğazlar üzerindeki emelleri ve anlaşmaları göz önüne alarak Osmanlı'nın teklifini reddetti. İkinci ittifak girişimi Bulgaristan'la oldu. İttifak teklifi Bulgaristan'dan geldi. İstanbul'da 1913 yazında Türk-Bulgar barış görüşmeleri yapılırken Bulgarlar Osmanlı Devleti'yle bir ittifak yapmak istediler. Bir ittifak tasarısı

³² F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.79.

³³ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.86.

hazırlandı, fakat bu tasarı gerçekleşemedi ve sonraki görüşmeler de uzayarak bir sonuca varamadı. Böylece ikinci teşebbüs de sonuçsuz kaldı.³⁴ Osmanlı Devleti'nin üçüncü ittifak girişimi Fransa nezdinde oldu. Fransa, Rusya razı olmadıkça bu ittifakın gerçekleşemeyeceği cevabını verdi.³⁵

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri grubuna dahil olmak için yaptığı bu ikinci girişiminde gerçekleşmemiş olması, Osmanlı Devleti'ni mecburen Almanya'nın tarafına itmiştir. Osmanlı Devleti savaş karşısında tarafsızlığını ilan etmekle beraber ağustosun ilk haftasından itibaren yaşanan olaylar ve Almanya'nın çabaları Osmanlı Devleti'ni savaşa sürüklemiştir.³⁶

Bu suretle Osmanlı Devleti, başlamasında hiçbir sorumluluğu bulunmadığı Dünya Savaşı'na girmiş, daha doğrusu sürüklenmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na girmeleri bir nefis savunmasından başka bir şey değildi.³⁷

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da siyasi gruplaşma ve bu gruplaşmanın beraberinde getirmiş olduğu gerginlik artmaya başlayınca Osmanlı Devleti'nde genel seferberlik öncesinde birtakım askeri faaliyetler başlamış bulunmaktaydı. Seferberliğin amacı ordunun temel yapısını sağlam bir şekle getirmek ve Balkan Harbi sonrası başlatılan yeni yapılanmanın eksikliğini kapatmaktı.³⁸ Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'nda yalnız kendi gücüne dayalı ve uzun süreli başarılı sonuçlar alabilecek her türlü dinamiklerden de yoksundu.³⁹

Almanya'nın 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya harb ilan etmesi üzerine artık Osmanlı'nın önceden Almanya ile gizli ittifak anlaşması gereği hareket etmek zorundaydı. Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 tarihinde Padişah emriyle orduda savaş haline geçerken tarafsızlığını da ilan etti.⁴⁰

Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde yapılan görüşmeler sonrasında ittifak muahedesi imzalanmıştır. İmzalanan anlaşma gereği her iki taraf da karşılıklı olarak umumi harpte çeşitli teminatlar vermiştir.⁴¹

³⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İstanbul, 2001, s.72-77.

³⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.136-137.

³⁶ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.87.

³⁷ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s.399. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, s.630.

³⁸ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.88.

³⁹ Hanri Benazus, *Sarıkaş Faciası*, Toplumsal Yayınları, İstanbul, 2006, s.6.

⁴⁰ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C-1, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s.103.; Y. H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, s.647.

⁴¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.138-142; Y. H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/IV, s.632-646.; A. İ. Sabis, *a.g.e.*, C-1 s.106.

Seferberliğin ilanının hemen ardından yapılan hazırlıklar dâhilinde Başkumandanlık Vekâleti kurularak, Enver Paşa, Başkumandanlık Vekâleti'ne tayin edilmiştir. Enver Paşa ilk olarak Türk ordusunu Avrupa orduları düzeyine çıkarmak için birtakım çalışmalara girişti. Özellikle Balkan Savaşları'nda eksiklikleri saptanan yaşlı komutan ve subaylar emekli edilerek, yerlerine daha genç, enerjik ve bilgili subaylar atandı.⁴²

Birinci Dünya Harbi başladı. İtalya bir sene evvel yaptığı gibi bu defa da üçlü ittifakın sırf tesadüfî olduğunu ileri sürerek 3 Ağustos 1914'de tarafsızlığını ilan etti. 5 Ağustos'ta Avusturya Rusya'ya, 12 Ağustos'ta İngiltere ve Fransa Avusturya'ya, Japonya da Almanya'ya harp ilan ettiler. Bu suretle harp formalitesi tamamlandı.⁴³

1.3. Osmanlı Devletinin Savaşa Girmesi

Osmanlıya sığınan, Yavuz ve Midilli ismini alan iki Alman gemisinin de bulunduğu Türk donanması, Karadeniz'de Rus Donanması ile karşılıklı çekişmeler yaşadıktan sonra gidip Rusya'nın Odesa, Sivastopol, Teodosya limanlarını bombalamıştır. Bu olay sonrasında Rusya, 1 Kasım 1914 tarihinde özellikle III. Ordunun alanı olan Kafkasya bölgesinde hazırlıklara başlamış ve 2 Kasım 1914 de ise Osmanlıya savaş ilan etmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinin hemen ardından İngiltere ve Fransa da 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Böylece Osmanlı Devleti resmen savaşa katılmış oldu ve en önemlisi Türk-Rus harbi başlamış oldu.⁴⁴

Osmanlı Devleti kasım ayında İttifak Devletleri'nin safında savaşa girdikten sonra, işin rengi değişti ve çok büyük hesaplar yapılmaya başlandı. Özellikle Boğazlar anlamlı bir politik hedefe dönüştü. Rusya Doğu'da olduğu gibi Boğazlar üzerinde de tarihi emellere sahipti. Rusya'nın bu amaçlarına ulaşmasının önünde çok önemli engeller vardı. Her şeyden önce diğer İtilaf Devletlerinin razı olması gerekiyordu. İngiltere yaklaşık yüzyıldır Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'a yönelik girişimlerine kesin bir kararlılıkla karşı duruyordu. Fakat 1915 tarihinde İngilizler bu politikalarını terk edip savaş kazanıldıktan sonra Rusya'nın hem İstanbul'u hem de Boğazlar'ı alabileceğini

⁴² Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1914 Yılı Hareketleri*, C-I, Ankara, 1964, S.47-48.; Genel Kurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı*, C-I, Ankara, 1993, s.52.

⁴³ A. İ. Sabis, a.g.e., C-1 s.126.

⁴⁴ E. Z. Karal, a.g.e., s.400

bildirdi. 10 Nisan 1915'te de Fransa hükümeti de bu anlaşmayı onayladı. İngiliz büyükelçisinin deyişiyle, Boğazlar *"bütün savaşın en değerli ganimeti idi."*⁴⁵

Boğazlar Osmanlı Devleti için çok önemli bir yere sahipti. Çünkü boğazlar elden çıkarsa ülkenin Avrupa ve Asya bölümleri birbirinden kopmuş olacaktı. İstanbul Boğazı'nda bir zaferin, savaşa katılan ülkelerin kamuoyu üzerindeki psikolojik etkisi ve morali göz ardı edilmeyecek kadar büyüktü.⁴⁶

Ali İhsan Paşa (Sabis), savaş başladığında Osmanlı Devleti'nin dikkat edeceği hususları ve izleyeceği stratejiyi şu şekilde belirtiyordu:

"Savaş başladığında bizim için şimdilik düşünülecek şeyler:

1-Kafkas cephesinde, Ruslara karşı Şark vilayetlerimizi müdafaa ve temin etmek;
2- Karadeniz ve Akdeniz Boğazları'na Rus, İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından yapılması muhtemel tearuzlara karşı Boğazlar'ı ve Trakya'yı müdafaa ve temin eylemek; Boğazlar'ı sıkı kapatarak İngilizlerin Ruslara deniz yoluyla yardım etmelerini, malzeme ve cephane göndermelerini menetmek;

*3- Hindistan ve Mısır taraflarından Irak ve Suriye bölgelerine yapılması muhtemel tecavüzleri önlemek için münasip tedbirler almak."*⁴⁷

Savaş başladığında Osmanlı Devleti'nde;

-Birinci Ordu kumandanlığına, Müşir Liman Von Sanders Paşa (Alman General);
 -İkinci Ordu kumandanlığına Bahriye Nazırlığı da uhdesinde olmak üzere Mirliwa Cemal Paşa;
 -Üçüncü Ordu kumandanlığına, Üçüncü Ordu müfettişi Mirliwa Hasan İzzet Paşa;
 -Suriye ve Havalisi kumandanlığına, İkinci Ordu müfettişi Ferik Haleb'li Zeki Paşa;
 -Irak ve Havalisi kumandanlığına, Dördüncü Ordu müfettişi Mirliwa Cavid Paşa atandılar.

İkinci Ordu şu kıtalardan tereküp edecekti: Ankara ve civarındaki beşinci kolordu, Suriye'deki sekizinci kolordu, dokuzuncu kolordunun Erzincan'daki 29'uncu ve Bayburt'taki 17'nci fırkaları, Sivas ve civarındaki X. Kolordu, Elaziz ve Bitlis tarafındaki XI. kolordu "yandaki 33'üncü fırka hariç", Musul ve Gergük'teki XII. kolordu, Bağdat ve

⁴⁵ S. Tansel Demirel (Çeviren), *1.Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, İş Bankası Yayınları, 2012, s.36.

⁴⁶ T. Demirel, *a.g.e.*, s.57.

⁴⁷ A. İ. Sabis, *a.g.e.*, C-1 s.29-30

Basra'daki XIII. Kolordu.⁴⁸ Bu bilgilere göre Bitlis, “*İkinci Ordu’nun bünyesinde XII. kolordu mıntıkasında*” bulunmaktaydı.

Doğu’da düşman, Rusya idi. Rus demiryolları Batum, Kars ve Sarıkamış, Iğdır, Tebriz şehirlerine kadar uzatılmıştı. Kafkasya’dan, Türkistan’dan, hatta Sibiry’a dan gönderilecek Rus kuvvetlerinin Şark hudutlarına tecavüzleri çok kolaydı.

Şark Vilayetleri’nde Rusların, Kürtleri ve Ermenileri tahrik ederek isyan ettirmek istedikleri bilinen bir gerçektir, bu yüzden Osmanlının buna karşı tedbirli olması gerekiyordu. Diğer düşman devletlerin teşebbüsleri, henüz birer zayıf ihtimal idiyse de Rusların Kafkas Cephesi’ndeki askeri yığınakları göze batacak bir hal almaya başlamıştı. Bu kadar büyük Rus kuvvetlerine karşı Osmanlının üç piyade ve bir süvari fırkasından oluşan III. Ordu çok zayıf kalıyordu. Silâhına çağırılan Ermeniler ya doğrudan doğruya veya silah ve cephanelerini aldıktan sonra silahlı olarak kaçıp Ruslara katılmaya başlamışlardı.⁴⁹

Fahri Çeliker’e göre⁵⁰; Rus ordusunun Rumiye Gölü etrafına, Van Gölü’nün kuzey ve güney sahillerine büyük kuvvetler sevk etmesi ve bu kuvvetlerin hareket ve gösterişleri Osmanlıyı şu düşünceye sevk etti:

“*Ruslar Musul’u ve Bitlis yolunu ve bu suretle VI. Ordu’nun gerilerini tehdit ediyordu. Aynı zamanda III. Ordu’nun sağ tarafı da tehlikeye giriyordu. Buna karşı Bitlis’te bir grup oluşturarak Bitlis’i cepheden ve Musul’u yandan korumak gerekir. Hakikaten Bitlis- Muş hattını ele geçirerek Dicle Vadisi’ne incek düşmanın, III. ve VI. Orduları arasına girip iç hattın yararlanarak her iki orduyu ayrı ayrı mağlûp etmesi mümkündür. III. Ordu Komutanlığı Rusların, kendi ordusu aleyhine hazırladığı büyük darbeyi gereğince anlayamamış ve Rusların bu kadar kuvvetli olduğunu zannetmemişti. Bunun için, Bitlis Grubu’nu IX. Kolordu ile takviye edip Rus ileri harekâtını püskürtmek ve Ermeni isyanını bastırarak Van Gölü’ne hâkim olmak fikrini takip ediyordu. Böyle bir karşı taarruzla Musul istikametini de yandan korumuş olacaktı.*”

⁴⁸ A. İ. Sabis, a.g.e., C-1 s.157-158.

⁴⁹ A. İ. Sabis, a.g.e., C-2 s.29-30

⁵⁰ Fahri Çeliker, “*Bitlisin Kurtuluşu ve Mustafa Kemal*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi C. III. Mart 1987, Sayı: 8; s.379-392.

1.4. Rus Ordusunun Taarruza Geçmesi

Kafkasya Cephesi'nde savaş, 1 Kasım 1914 tarihinde Rus ordusunun taaruzuyla başladı. Osmanlı Devleti'nin Doğu Cephesinde bulundurmış olduğu askeri güç, III. Ordu Komutanlığı emrinde 3 kolordu halinde teşkilâtlanmış 7 piyade, 2 süvari tümeniyle 4 tümenli bir ihtiyat süvari kolordusu ve 1 seyyar jandarma tümeninden oluşuyordu. Bunun haricinde, Erzurum Müstahkem Mevkii ile XXII. Hudut Taburu da III. Ordu emrine verilmişti.⁵¹ III. Ordu'nun Kumandanı Mirliya Hasan İzzet Paşaydı ve yanında Ordunun Kurmay Başkanı ise Alman Subayı olan Yarbay Guze idi.⁵²

Kasım 1914 tarihine kadar toplamda III. Ordu'nun genel mevcudu 189.562 Asker ve 60.877 yük hayvanından oluşmaktaydı. Muharip ordunun mevcudu ise 129.000 kişiydi.⁵³ Düzenli ordunun yanında bir de Hamidiye Alayları'ndan dönüştürülmüş olan Süvari Birlikleri adı altında düşmana karşı savaşan gönüllü milis kuvvetleri vardı. Bunların mevcudu tam olarak bilinmiyordu.⁵⁴ Kafkas Cephesindeki Rus ordusu da 3 kolordu halinde teşkilâtlanmıştı.

Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını ilân etmesi üzerine Ruslar ilk başlarda, Kafkas Cephesi'nden 2 kolorduyu çekip Avrupa Cephesi'ne göndermiş, sonradan yurt içinden getirdikleri birliklerle bu cepheyi tekrar 3 kolorduya çıkarmıştı. Her iki ordu da 3 kolordudan müteşekkil haldeydi fakat ağır silâh, topçu birlikler, lojistik, demiryolu ve donatım bakımından da Ruslar kesin üstünlüğe sahiptiler.

1 Kasım'da sınırı geçerek Erzurum'a doğru ilerleyen Rus kuvvetleri, 7-12 Kasım 1914 tarihleri arasında cereyan eden Köprüköy ve 17-20 Kasım günlerinde yapılan Azap muharebelerini kaybederek geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat Osmanlı ordusu da bu çatışmalarda ağır zayıat vermiş olduğu için çekilen düşmanı takip edemedi. Osmanlı Ordusu taarruzun aksine savunmaya daha elverişli bir arazide toplanmak, gücünü toparlamak ve yeni bir Rus saldırısını karşılamaya hazırlanmak düşüncesiyle yaklaşık 10 km. geri çekildi.

Avrupa'da sıkıntı yaşayan İttifak Devletlerinin yüklerini hafifletmek için Enver Paşa, Almanların da ısrarıyla, Kafkas Cephesi'nde Rus ordusunu yenmek ve mutlak

⁵¹ F. Çeliker, *a.g.m.*, s.379-392.

⁵² İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.104.

⁵³ Genelkurmay Başkanlığı, *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.153-154.

⁵⁴ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s. 94.

galibiyet için büyük bir saldırı yapmayı planladı. Bunun için Kafkas cephesine gelen Enver Paşa, saldırının bahara bırakılmasını öneren III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevden alarak ordu komutanlığını kendi üzerine aldı. 22 Aralık 1914 – 15 Ocak 1915 tarihleri arasında gerçekleşen Sarıkamış Muharebeleri'nde o günün koşulları altında kış donatımından yoksun, yaya ve atlı birliklerle yapılan bu harekette Osmanlı Ordusu çok büyük kayıplar verdi. III. Ordunun büyük çoğunluğu burada şehit oldu.

Sarıkamış Muharebelerinde yaklaşık olarak Ruslar 32.000, Türkleri ise 60.000 kayıp verdi. 200 Osmanlı subayı ve 7.000 askeri Ruslara esir düştü. Ruslar 20 makineli tüfekle 30 topu ganimet olarak aldılar. Böylece, Doğu Anadolu'nun kapıları Rus ordularına açılmış oldu.

Bu yenilgiden sonra III. Ordu Erzurum'a geri çekildi ve bazı takviye kuvvetleri alarak Rus saldırılarını burada karşılamaya hazırlandı. Ruslar da takiplerini Erzurum yakınların da durdurarak yeniden toparlanmaya ve birliklerini takviyeye başladılar.

Ruslar, 1915 Ocak ayında III. Ordu'yu kesin olarak mağlup etmekle yetinerek Sarıkamış-Hasankale yolu üzerinde beklemiş ve daha ileriye gitmemişlerdi. Çünkü Rusların daha ileri gidebilecek güçleri kalmamıştı.⁵⁵

1915 Nisanı'nın sonlarında Rus ordusu, Erzurum'u işgal etmek amacıyla Tortum ve Malazgirt bölgelerinden saldırıya geçti. Rus saldırısıyla eş zamanlı olarak Van bölgesindeki Ermeniler de ayaklanarak Türk ordusunu arkadan vurmaya başladılar. Bu durumda Osmanlı hükümeti, Ermenileri başka bölgelere göç ettirerek III. Ordu'nun gerisini güvenli hale getirmeye çalıştı.⁵⁶

Rusların Doğu Anadolu'yu işgalleri birkaç koldan cereyan etmiştir. Bunlardan biri Urmiye Gölü ile Van Gölü arasındaki bölgeyi tutup oradan Van'a gelen Rus kuvvetleridir. Bu kuvvetlerin karşısında I. Kuvve-i Seferiye Kumandanı Halil Bey ve Van Jandarma Alayı Kumandanı Kâzım bey bulunuyordu. Kâzım Bey Rus saldırısı başladığında derhal bölgedeki jandarma taburlarıyla hudut bölüklerini de emri altında toplayarak Van Seyyar Jandarma Tümeni'ni kurmuştur.

Rusların Van'a geleceğini duyan Ermeniler Nisan 1915'te, yani şehrin henüz Osmanlıların hâkimiyetinde ve Ruslar tarafından işgal edilmemesine rağmen eski Van'ı yıkıp yakmaya ve Müslüman halkı katletmeye başlamışlardır.

⁵⁵ Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, (Çeviren: Genelkurmay Başkanlığı), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s.137.

⁵⁶ F. Çeliker, *a.g.m.*, s.379-392.

1 Mayıs 1915'te Dilman Muharebeleri'ni kaybeden I. Kuvve-i Seferiye Rusların Van'a girmesini engelleyememişti. Van şehrini ele geçiren Rus kuvvetleri Van Gölü'nün batısında Vastan'da bir müdaffa mevzii tutmuşlardı. Halil Bey'in Van'daki Rus ve Ermeni kuvvetlerine taarruz etmeyerek Bitlis'e çekilmesi, Rus ve Ermeni kuvvetlerinin Van Gölü'nün güney ve batısındaki bölgeleri işgal etmeleriyle sonuçlanmıştır. Rus ve Ermeni kuvvetleri Çatak ve Tatvan yakınlarındaki Reşadiye mevziine kadar ilerlemişlerdir.⁵⁷

Gevaş'ta bulunan Van Depo Taburu Ermenilerin taarruzuna uğrayınca batıya çekildi. Bitlis Valisi, Gevaş Müfrezesi'nin çekilmesinin bölgedeki halk arasında başlamış olan paniği arttıracakını ve Muş ile Bitlis Ermenilerini durumdan faydalanmak için harekete geçireceğini bildirmekte ve III. Ordu Komutanlığı'ndan Van Gölü güneyine kuvvet gönderilmesini istemekteydi. III. Ordu Komutanlığı Bitlis Valiliği'ne yazdığı cevapta, I. Kuvve-i Seferiye'nin ve Bitlis boğazında toplanmış olan binlerce göçmenin selameti bakımından muntazam birlikler yetişinceye kadar savunmaya devam etmesini bildirmişti. Beklenen muntazam birlik 23. Piyade Tümeni'dir.⁵⁸

Cephenin kuzey tarafında gerçekleşen birinci (27 Nisan – 12 Mayıs 1915) ve ikinci (10-12 Haziran 1915) Tortum Muharebeleri'nde, Türk ordusu başarılı bir savunma yaptı. Bu iki muharebede Türk ordusu 3 bin kayıp verirken, Ruslar 4.500 kayp veriler Malazgirt tarafında gerçekleşen savaşlarda ise Ruslar başarılı oldular. 11 Mayıs'ta Malazgirt, 16 Mayıs'ta ise Van Rusların eline geçti. 1915 yılı sonunda 3. Ordu Van Gölü batısı Ahlat – Azap – Tortum hattına çekilmiş durumdaydı.⁵⁹

Muharebeler esnasında verilen kayıpların yanında, Doğu Cephesi'nde yaşanan önemli sağlık sorunları da orduya büyük kayıplar yaşatmıştır. Sağlık sorunları ve bulaşıcı hastalıklar başlı başına büyük sorun haline gelmiştir. Sağlık sorunlarıyla ilgili çeşitli çözümler bulma yoluna gidilmiştir. Bu dönemde bölgede sağlık hizmetlerini yerine getirmek için Erzurum'un yanısıra Bitlis'te teşkil edilen hastane de ikinci derece öneme sahip bir menzil hastanesi olup çok önemli sağlık hizmetleri vermiştir. Muş, Elâzığ ve Diyarbakır hastaneleri ise daha çok sevkiyat askerlerini kabul edebilecek kapasitedeydi. Ayrıca Bitlis ve Muş'ta birer sıhhiye deposu kurulmuştur.⁶⁰

⁵⁷ A. İ. Sabis, *a.g.e.*, C-3, s. 31.

⁵⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi III. Ordu Harekâtı*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları C-2, Ankara, 1993, s. 207.

⁵⁹ F. Çeliker, *a.g.m.*, s.379-392.

⁶⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s.53.

Ali İhsan Paşa bu ikinci taarruzu ve bölgede yaşanan olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmış olup, Bitlis'teki dururmu şu sözlerle aktarmaktadır: *“İhtimal ki; Ruslar, Beşinci Kuvve-i Seferiyenin Bitlis tarafına sevk edilmek üzere Hınıs'a doğru hareket etmiş olduğunu haber almışlar ve Türk ordusunun Van'ın istirdadı teşebbüsünde bulunacağını zannederek Tortum taraflarından kuvvet alınmasına muhalefet için bu ikinci tortum taarruzunu, Tortum'dan Tatvan'a yapmağa başlamışlardı. Tortum'da, Ordu Karargâhı, derin bir vadi içinde çadırli ordugâhta idi. Vadi gündüz sıcak ve gece pek serin oluyordu. Mahmut Kâmil Paşa ile Ordunun umumi vaziyetini gözden geçirdik. Ordu Kumandanı, Rusların taarruz kudret ve niyetleri hakkında endişeli görünüyordu. Söz, Ordunun sağ cenahına, Van Gölü taraflarına geçti. Dilman Muharebesi, Van'ın kaybedilmesi ve Birinci Kuvve-i Seferiye'nin kararsız hareketleri ve ric'atleri hakkında görüştük. Nihayet o tarafta Birinci ve Beşinci Kuvve-i Seferiyelerle 36'ncı fırkadan ve Jandarma fırkasından mürekkep dört fırkalık bir kuvvetin toplanmakta olduğunu ve bunları bir kumanda altında bulundurmak icap ettiğini söyledi. Henüz Birinci Kuvve-i Seferiye ile Jandarma fırkasından yeni bir haber alınmadığını, bunların Van Gölü cenubundaki dağlar arasından Bitlis'e doğru çekilmekte olduklarını izah etti. Bu kuvveti sağ cenah grubu olarak bir kumanda altında toplamak istediğini ve Kolordu Kumandanlığı salahiyetiyle bir kumandan tayin olunması lüzumunu Başkumandanlığa arz etmiş; Başkumandanlık muvafakat vermişti.*

Rusların, Malazgird ve Van istikametlerindeki tazyikleri, Van'dan başka, Muş ovasında ve dağlarındaki Ermenileri de ayaklandırmıştı. 17 Nisan'da Şıtak kazasının Ermenileri, isyan ederek memurları ve jandarmaları öldürmüşlerdi. 20 Nisan'da Van şehri içinde Ermeniler karakollara ve İslam hanelerine silahla taarruz ederek baş kaldırmışlardı. Van şehri içinde Vali Cevdet Bey'in emrindeki kuvvetlerle Ermeniler uzun müddet çarpışmışlar ve nihayet Rusların şehre yaklaşımları üzerine 16 Mayıs 1915 akşamı Van şehri terk olunmuştu. Bir yandan Ermeni isyanı, diğer taraftan Rusların tazyikleri, nihayet Van'ın düşman eline geçmesi Bitlis taraflarına yeni kuvvetler sevkini icap ettirmişti. Malazgird cihetinde bir sükûnet hâsıl olmuştu. Muş'taki talimgâhtan tertip edilen kuvvetler ile gönüllüler Bulanık (Kop) kasabasını işgal etmişlerdi. Verilen emir üzerine, 10 Haziran 1915'te Beşinci Kuvve-i Seferiyenin bir taburu Kop kasabasından ayrılarak Muş'a doğru hareket etti.

Beşinci Kuvve-i Seferiye, Muş üzerinden Van Gölü'nün batı cenup köşesindeki Tatvan iskelesine varmış ve bir müfrezesini şimale doğru Karmuç tarafına, diğer bir

müfrezesini, şarka doğru Reşadiye cihetine sürmüştür. Bu suretle Rusların ve Ermenilerin şimalden ve şarktan Bitlis'e doğru ileri hareketleri durdurulmuştur. Malazgird cihetindeki Ruslar bir kısım kuvvetleriyle Patnos, Erdyeş ve Ahlât taraflarına gelmişlerdir. Malazgird ve Ahlât civarındaki Rus kuvvetlerinin 66'ncı Rus ihtiyat fırkasına mensup 261, 262 ve 263'üncü piyade alaylarıyla bir Kazak süvari livasından mürekkep olduğu tahmin olunmaktadır. Kop'ta Muş Talimgâh Kumandanı Binbaşı Osman Bey kumandasında depo efradından ve 37'nci alayın bir taburundan mürekkep bir müfrezemiz vardır; "Kop da gel" lakabını haiz olan bu zat şimdi Kop'ta imiş. Şimdi, 1915 Haziran'ın ikinci yarısında yeni bir sergüzeşte doğru koşuyorduk...

Bitlis'e gelmezden evvel, 17 Haziran 1915'te, Halil Bey, albaylığa terfi edildiğini ve kolordu kumandanlığına tayin olunduğunu haber alınca, hemen Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlık vekaletini 44'üncü Alay Kumandanı Reşit Bey'e bırakarak 19 Haziran'da Bitlis'e gelmiştir. Birinci Kuvve-i Seferiye de bir gün sonra 20 Haziran 1915'te Bitlis'e vasil olmuştur. Beşinci Kuvve-i Seferiye'nin Karmuç'taki müfrezesi 18 Haziran'da Ahlat'taki Rusları tard ederek orayı işgal etmiş idi. Bu kuvve-i seferiyenin kısmı küllisi Tatvan civarında bulunuyordu. Halil Bey, Bitlis'te birkaç gün istirahat ederek yeni karargâhını teşkil ile meşgul olmuştur. Ruslar bu esnada Malazgird'in batı cenubunda Kop'ta bulunan müfrezemize taarruz ederek onu daha gerideki Liz mevkiine çekilmeğe mecbur eylemişlerdir. Bunun üzerine Ordu Kumandanlığı, Tatvan ve Ahlat'ta bulunan Beşinci Kuvve-i Seferiye'nin Nazikköy garbından Liz'e gönderilmesini emretmiş ve bu sebeple Bitlis'teki Birinci Kuvve-i Seferiye de 23 Haziran 1915 günü Tatvan'a sevk olunmuştur.

Bu fırkanın yedinci alayı Ahlat'a giderek Beşinci Kuvve-i Seferiye'nin müfrezesini değiştirmiştir. Sağ cenah grubu (Mürettep Kolordu) karargâhı da aynı gün akşamı Bitlis'ten Tatvan'a nakledilmiştir. Biz, 24 Haziran 1915 günü akşamı Tatvan'a geldik; Birinci Kuvve-i Seferiye'nin kumandasını deruhte ettim".⁶¹

Bitlis'teki askeri kuvvet, Albay Halil Bey komutasında I. ve V. Seferî Kuvvetler, 36. Tümen ile Van Jandarma Tümenlerinden oluşmuştu. Bu oluşan kolordu Van Gölü havzasını Rus ve Ermenilerden temizlemekle görevliydi. 26 Haziran 1915'te Bitlis'e gelen Jandarma Tümeni, 12 taburunu düzenleyerek beş tabur meydana getirmişti. Bu sırada 36. Tümen, Tatvan civarında mağlûp oldu. Van Jandarma Tümen Komutanı Kâzım

⁶¹ A. İ. Sabis, a.g. e., C-2, s.442-451

Bey 36. Tümen'in komutanlığına tayin edildi. Jandarma Tümeni lâğvedildi. Beş taburun üçü ile 36. Tümen dokuz tabura yükseltildi. Diğer iki tabur ve iki süvari alayı, Van Gölü'nün güneyinden ilerleyen Rus ve Ermenilerin durdurulmasıyla görevlendirilmişti. V. Seferî Kuvvet de Karmuç'a ilerleyen Rusları 15 Haziran 1915'te uzaklaştırarak ileri birliklerini 17 Haziran 1915'te Ahlat'a kadar sürdü ve orasını Ruslardan aldı. Haziran ortalarına doğru Ruslar, Liz- Ahlat- Reşadiye hattını ele geçirerek Azerbaycan'daki etki ve kudretlerini tekrar geri aldıktan sonra toplanmaya başladıkları sırada, kuzeyde III. Ordu'yu durdurarak ve mümkün olursa Tortum- Başovacık üzerinden Türklerin kuzey yönünü de çevirmek üzere taarruza başlamışlardı.⁶²

Tortum Muharebeleri'nden bir şey kazanamamış olan Ruslar, Dilman'daki muvaffakiyetlerinden istifade ederek Ermeni çeteleriyle beraber Van Gölü'nün cenubunda ve şimalinde ilerlemişler; Malazgirt'i, Kop'u, Patnos'u ve Adilcevaz taraflarını Ahlat yakınlarına kadar işgal etmişler; Muş ve Bitlis şehirlerini tehdide başlamışlardı. Şimdi artık, Kafkas Cephesi'nde, harbin faaliyet mihrakı, Üçüncü Ordu'nun sağ cenahına geçmişti. Ermeni komitecileri ve Ruslar tarafından tanzim edilmiş Ermeni taburları, Van Gölü'nün cenubunda ve Tatvan'ın şarkında Reşadiye veya Sarp civarındaki Türk kuvvetlerini tazyik ediyorlardı. Evvelce bu tarafta Beşinci Kuvve-i Seferiyeden bir tabur vardı; onu, Birinci Kuvve-i Seferiye'nin 44. Alayı'nın Birinci Taburu 23 Haziran 1915'de değiştirmişti. Aynı zamanda Hizan (Karasu) taraflarından gelen Van Seyyar Jandarma Fırkası'nın bakiyesi bu müfreze-yi Reşadiye'nin şarkında Esrar Dağı üzerindeki mevziinde takviye etti. Bu esnada Ruslar General Abasiyef komutasındaki birlikleri ile Malazgirt-Tatvan istikametinde saldırıya geçmişlerdi. Karşılarında beklemedikleri güçlü bir savunma buldular. Halil Paşa kuvvetlerini geçemediler ve güneye inmeyi başaramadılar. Hatta zaman zaman geri çekilmek zorunda kaldılar.⁶³

1.4.1. Adilcevaz ve Ahlat'ın Ruslar Tarafından İşgali

Rus General Maslofski Rusların saldırısını ve Adilcevaz ile Ahlat'ın işgal edilmesini şöyle anlatıyor⁶⁴: “*Rus Generali Şarpantiye komutasındaki Rus atlı*

⁶² Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.91-92.

⁶³ Âdem Ölmez, “Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C-9, Sayı: 2, Yıl: 2014, s.7-10.

⁶⁴ General Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, Çeviren; Mütেকait Kaymakam Nazmi, Ankara: Genelkurmay X. Şube, 1935. s.215-216.

müfrezeleri önce Van'a, daha sonra da Adilcevaz'a gelmişlerdir. Böylece Dilman'dan Adilcevaz'a kadar gelen bu atlı müfrezeler Türk güçleriyle hemen hemen hiçbir çatışmada bulunmamışlardır. 26 Haziran 1915'te Adilcevaz'a gelen Rus Generali Şarpantiye'nin süvari müfrezeleri burayı işgal etmişlerdir. General Şarpantiye Adilcevaz'a geldikten hemen sonra Komutan Oganavski'ye Ahlat'a yürümesi ve bu önemli geçidin emniyetini kontrol etmesi emrini verdi. General Şarpantiye gerekli tedbir ve yardımları aldıktan sonra en önemli manevrası, Ahlat geçidinden yapılacak kuvvetli bir süvari hücumu ile Rus komutanı Trukhin'in takviyeli grubunun Tatvan-Bitlis hattına saldırışının aynı zamanda tertiplenmesi suretiyle Bulanık'ın batısındaki Belican mevkiilerinin yandan çevrilmesi olacaktır.

Kuvvetli bir süvari grubunun Ahlat geçidinden girmesinin ve Tatvan'ın ele geçirilmesinin, Türk kuvvetlerini Belican mevzilerini terke zorlayacağına az da olsa bir ihtimal vardı. Ahlat'ın işgal edilmesinde, General Şarpantiye Adilcevaz istikametinden taarruz ederken, Kafkas süvari tümenleri de kuzeyden Ahlat'ı çevirerek bu taarruzu yerine getireceklerdi. 29 Haziran akşamı Ahlat Ruslar tarafından işgal edilirken, Ahlat'ta bulunan iki tabur kadar Türk askeri, Rus süvari müfrezelerinin yeterli derecede faaliyet göstermemesinden faydalanarak zayıf vermeden geri çekilmeye muvaffak olmuştu.”

1.4.2. Tatvan'ın Ruslar Tarafından İşgali

Ahlat'ın işgalinden sonra Ruslar, Tatvan'a doğru ilerlemeye başlamıştır. General Maslofski Rus ordusunun ilerleyişini şöyle aktarmaktadır: “Ahlat'tan sonra Tatvan'ın da işgal edilmesi ile Türkleri Belican mevzilerinden atmayı hedefleyen Rus Generali Oganovski, Şarpantiye'ye kuvvetlerini alarak doğruya doğru taarruzlarına devam etmelerini ve Tatvan'ı alarak gölün güneyinde bulunan General Trukhin ile irtibat sağlanmasını emretti. Bu emir üzerine harekete geçen Ruslar Tatvan'ı kolayca ele geçirdiler.

Rus Generali Nazarbekov müfrezesi, V. ve VI. Kafkas avcı alaylarıyla IV. Koban Plasston Tugayı ve I. Labinski Kazak Alayı'ndan oluştuğu halde, güney batıya Muş muntikasına sevk edildi. General Şarpantiye müfrezesi de dâhil olmak şartıyla, VII. Kafkas Avcı Alayı ve I. ve II. Ermeni Taburları ile XVIII. Dragon Tüverksi ve XVII. Dragon Nijegaraski Alayları ile beraber güneye, Bitlis'e doğru sevk edilmişlerdi. Çeşitli istikametlerde yapılan böyle taarruzlarda 3. grup arasındaki irtibat gittikçe bozulmakta idi. 66. Piyade Tümeni, Türk birliklerinin şiddetli bir mukavemetine uğramış ve Türkler,

*başlıca kuvvetlerini Kolordunun sağ kanadını çevirmeye tahsis eylemişti. Rus Alayları Liz köyünü zapt etmelerine rağmen durumları her geçen gün fenalaşmaktaydı. Aynı zamanda güneyde General Nazarbekov ile General Şarpantiye müfrezesi, taarruzlarında ciddi bir mukavemete maruz kalmakta idilerse de yakındaki kıtaat ile irtibatı çok azdı. General Şarpantiye, Tatvan'a geldikten sonra, Van Gölü'nün güney sahili boyunca ilerlemiş olan General Trukhin müfrezesi ile doğrudan doğruya temasa girmiştir.*⁶⁵

11 Temmuz 1915'te Rusların 4. kolordusu taarruza başladı. Kop ve Karmuç'ta I. ve V. Seferî Kuvvetler şiddetle direniyorlardı. 66. Rus Tümeni 16 Temmuz 1915'te Kop'u, 20 Temmuz 1915'te de Liz'i aldı. Nazarbekof emrindeki V., VI. Avcı Alayları, IX. Plaston Tugayı ve bir Kazak alayı ile Kazan ve Nazik gölleri arasından Muş'a; Şarpantiye de dört tabur, iki süvari alayı ile Bitlis'e gönderildi. Üç Rus grubu birbirinden uzaktı. II. Kazak Süvari Tümeni Hınıs yönünde gidiyordu. 16 Temmuz 1915'te Şarpantiye, Tatvan'a ilerleyerek Van Gölü'nün güneyinden Reşadiye'ye gelmiş olan Trohin ile irtibat kurmayı başardı. 36. Tümen bunların hepsine karşı direniyordu.

IV. Rus Kolordusu, bu şekilde yelpaze gibi açılıyordu. Ruslar, Türk ordusunun gücünün azaldığı bir zamandan yararlanarak büyük bir sahayı işgal etmişlerdi. Muş ve Bitlis'te isyan eden Ermenilere el uzatarak onlarla birlikte III. Ordu'nun arkasını almak planı işe yaramıştı. Fakat burada karşılarına kuvvet çıkınca doğal olarak strateji kurallarına uymamanın sıkıntısını çekmişlerdi. Rusların 66. tümeni kuzeyden, Nazarbekof komutasındaki II. Avcı Tümeni ortadan, Şarpantiye Süvari Tümeni ise güneyden ilerliyorlardı. Fakat piyade ve süvari alayları birbirlerine karışmış olduklarından bu tümenler kendi alaylarına sahip değillerdi. Çeşitli istikametlerden gelen bu darbeler boşlukta kalırken Abdülkerim Paşa, 36. Tümeni Bitlis'in kuzeydoğusunda bırakarak diğer kuvvetlerini Bitlis'in kuzeyinde topladı⁶⁶.

Bitlis bölgesindeki savaşın devamını Fevzi Paşa (Çakmak) şöyle aktarıyor; “9. Kolordu ile Mürettep Kolordu'muz, 22 Temmuz 1915'te 10 günden beri taarruzla yorulmuş olan Rusların 66. Tümenine saldırdı. Kop bölgesinde kanlı muharebeler oldu. Malazgirt'ten gelerek 66. Tümen'in sağ gerisine yanan Don Piyade Tugayı, 66. Tümen erleri tarafından düşman sanılarak ateşe tutuldu. Don Tugayı'nın acemi erleri paniğe kapıldılar. Bir sonraki gün Türk hücumuna uğrayan Don Tugayı kısa sürede dağılıp kaçmaya başladı.

⁶⁵ General Maslofski, *a.g.e.*, s.216-217.

⁶⁶ F. Çakmak, *a.g.e.*, s. 96.

22-23 Temmuz 1915 tarihlerinde yapılan bu muharebelerde siperler birçok defa her iki taraf arasında el değıştirdi. 26.500 askerin 22.000'inden fazlası Rusların sağ gerisinde toplandı. Bunların karşısında Rusların başlangıçta 12 taburu vardı. Rusların kuvveti iki misli fazla iken Abdülkerim Paşa gayet ustaca bir tertip ile kesin sonuç alınacak yerde düşmana üstün gelmeyi başarmıştı. Ruslar, sonradan VI. Avcı Alayı, Don Piyade Tugayı ve IV. Plaston'un bir kısım kuvvetiyle, toplam 22 tabur, peş peşe takviye olunarak Türklerin askerî kuvvetine denk bir kuvvet meydana getirmiş iseler de Don Tugayı kaçmış, altı tümenlik Türk kuvveti 22.000 muharibe sahip 66. Rus Tümeni ile Plaston Tugayı'nın kuvvetini bozguna uğratmıştı. Muharebe üç-dört gün sürmüş ve kanlı bir şekilde Rusların yenilgisi ile sonuçlanmıştı.

Ruslar, 24 Temmuz 1915'te Malazgirt'e geri çekilmeye mecbur oldular. Plaston taburlarının mevcudu 200'e inmişti. Nazarbekof, V. Avcı Alayı, IV. Plaston Tugayı ve dokuz taburla Muş'a yürürken sağ tarafta şiddetli muharebeleri duymuş, hedefe giderse arkadan Türklerin geleceğinden korkup tereddütte kalarak 66. Tümen'e yardım etmekten vazgeçmişti. Sonundan, birliğinin gerisinden gelen bir taburun saldırıya uğradığını görünce, Nazik Gölü'nün güneyinden ve dolaşık yollardan çekilmeye başladı. Bu şekilde 66. Tümen'in güney yanı da açıldı. XXII. Plaston Taburu da Malazgirt'e çekildi.

Nazarbekof, 24 Temmuz 1915'te çevresini kuşatan Türklerle muharebe ederek Adilcevaz'a canını zor attı. Şarpantiye ise aldığı emir üzerine, Tatvan'dan iki süvari alayı ile hareket ederek Malazgirt'e yaklaştığı sırada Türklerin şiddetli muharebelerle ilerlediğini görünce hemen geri çekilerek Adilcevaz'a kaçtı. Tatvan'da kalan VII. Avcı Alayı ile iki Ermeni taburu da Şarpantiye'nin geri çekildiğini duyunca, 26 Temmuz 1915'te Adilcevaz'a çekildiler.⁶⁷

1.4.3. Tatvan'ın Türk Kuvvetleri Tarafından Geri Alınması

Murat Nehri'nden Bitlis dolaylarına kadar uzayan geniş bir cephede cereyan eden şiddetli muharebelerde başarı kazanan General Oganovski, birliklerinin iştirak ettiği harekâtın hâkimiyetini kaybetti. Plânlanmış olan manevrasının ilk hedefi aşılmıştı. Kendisi, yalnız Bulanık ve Malazgirt dolaylarını kontrol eden Belican tepelerini almakla kalmamış, Tatvan'ı da ele geçirmişti.

22 Temmuz 1915'te 3. Türk Ordusu'nun sağ cenahı grubu Abdülkerim Paşa komutasında olarak, bütün kuvvetleri toplandıktan sonra IV. Kafkas Kolordusu'nun sağ

⁶⁷ F. Çakmak, a.g.e., s. 97.

cenahını çevirmek üzere, şiddetli bir taarruza başladı. Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmı, 66. Rus Tümeni üzerine yüklenmiş olduğundan, tümenin vaziyeti zor duruma düşmüştü. 22-23 Temmuz'da Türklerin üstün kuvvetleriyle meydana gelen ciddi muharebelerde, IV. Kolordu'nun bölümleri ve bilhassa 66. Piyade Tümeni ile IV. Kafkas Koban Plaston Tugayı olanca kuvvetlerini sarf eylemek suretiyle, Türk birliklerinin taarruzlarını durdurmaya çalışmışlardı. 66. Piyade Tümeni, kendisine sağdan yakın olan birlikten yardım görmediği halde, kendi vaziyetinin fenalığını anladığından, 23 Temmuz'da yavaş yavaş Malazgirt'e doğru çekilmeye başladı. Abdülkerim Paşa bu başarıyı kazanırken güneyde de aynı başarılar elde edilmekteydi.⁶⁸

Muharebeler devam ederken takviye alan Türk Kuvvetleri, bazı yerlerde karşı taarruza geçtiler. 22 Temmuz'da muharebe çok şiddetlendi. 23 Temmuz sabah erkenden Türklerin hücumuna uğrayan Kazak Piyadeleri, panik halinde kaçışarak kendilerini takip eden Türklere Bulanık yolunu açtılar. Oganovski de doğuya doğru çekilirken, aynı gün Tverski Dragonları, VI. Kafkas piyadesi, artçı birlikleri teşkil eden Kazak Süvarileri ve 66. Tümenin Alayları, son onbeş günlük muharebe süresinde kuvvetlerinin yüzde kırkını kaybetmiş olarak Malazgirt'e geri çekilmeye başladılar. Nazarbekov, V. Kafkas Piyadesi ve III. Plaston Taburu ile 24 Temmuz gecesi Purshus'ta hareketsiz kaldıktan sonra, ertesi gün o da Şarpantiye gibi Adilcevaz'a çekildi. Ve böylece Tatvan, 25 Temmuz'da Şarpantiye tarafından boşaltılmış oldu.

24 Temmuz'da 5. Kafkas Avcı Alayı ve IV. Koban Plaston Tugayı'nın XIX, XX ve XXI. taburları, müfrezenin kanadını tutmaya çalışan Türk ordusuyla harb ederek Adilcevaz'a doğru çekilmeye başlamışlardı. Tatvan'da hiçbir düşman kuvveti kalmamıştı. 26 Temmuz günü Adilcevaz'a Ermeni Taburları ile daha önce General Trukhin müfrezesine katılmış olan II. Kazak Alayı da geldi. Akşama doğru ise VII. Kafkas Avcı Alayı, kısım kısım olarak Adilcevaz'a geldiler. General Nazarbekov, hiçbir saldırıya uğramadan diğer birlikler gibi Adilcevaz'ı boşaltarak Van'a çekildi.⁶⁹

Ali İhsan Paşa Rusların geri çekilmesini şöyle aktarıyor: *“Evvelce Bitlis şimalinde Rahova gediğine kadar ilerlemiş olan Ermeni kuvvetleri de 24 Temmuz'da Van Gölü cenubuna ve 25 Temmuz'da Van'a doğru ricat ettiler. Bitlis şimalinde Rahova'da bulunan 36. fırka'nın önünde düşman kalmadığından bu fırka, 26 Temmuz'da Tatvan'a doğru*

⁶⁸ General Maslofski, *a.g.e.*, 215-216.

⁶⁹ W.E.D. Alen- Paul Muratof, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1966, s. 285-286.

serbestçe ilerlemeye başladı. Kazım Bey'in kumandasında bulunan bu 36. fırka da artık grubun yapmakta olduğu umumi taarruz hareketlerine iştirak edebilecek vaziyete girmişti. Grup Kumandanı Abdülkerim Paşa tarafından verilen emir üzerine 27 Temmuz'da 36. fırka, Tatvan civarından ve Van Gölü garbından şimale doğru hareket etti. Düşman umumi ricat halinde bulunduğundan hemen hiçbir mukavemete uğramadı. Grup emri mucibince, bu fırka Ahlat-Erciş-Bargiri üzerinden Doğu Bayazıt istikametinde ilerleyecekti."⁷⁰

1915 Ağustos ayında savaş alanında bir durgunluk yaşandı. Bu esnada Osmanlı Ordusu, Van Gölü'nün ortasından Karadeniz sahilindeki Türk-Rus sınırına doğru devam eden bir cephe oluşturmuştu.⁷¹

Rus Kafkas Orduları başkomutanlığına 24 Eylül 1915'te, Grandük Nikola getirildi ve 1915 sonunda Kafkas Cephesindeki Rus ordusunun mevcudu yaklaşık 700 bin kişiye çıkarıldı. Osmanlı III. Ordusu ise ancak 64 bin kişilik kuvvetiyle, 300 kilometrelik bir cepheyi savunmak mecburiyetindeydi.⁷² 1915 yılı sonbaharı genel olarak Rus ordusunun, Türk cephelerini çeşitli noktalarda taciz ve keşif hareketleriyle geçmişti.⁷³

1.5. Bitlis'in Ruslar Tarafından İşgali

Bu durgunluk döneminde Rus birliklerine takviye maksadıyla çeşitli birlikler gönderilmiştir. Bu birlikler; VI. Kafkas Alayı'ndan bir tabur, Mustafa II Taburu ve Kazak Bölükleri'nden oluşmaktaydı. Böylece bu havalide II. Kafkas Kazak Tümeni'nin iki buçuk alayı toplanmış olduğundan, kolordu komutanı tarafından bu müfrezenin komutanlığına, bir Ermeni olan Tümen Komutanı Abasiyef atanmıştı. Hınıs'tan Muş'a gönderilen birliklerin komutanlığına, II. Kafkas Avcı Tümeni Komutanı yine Ermeni asıllı General Nazarbekof tayin edilmişti. Ruslar, tehcir nedeniyle Osmanlı Devleti'ne karşı iyice bilenmiş durumda olan Ermenilerin de yardımıyla 11 Ocak 1916'da yeni bir taaruz daha başlattı.⁷⁴

Ruslar 19 Ocak 1916'da Türk Ordusuna hiç beklenmeyen bir saldırı yaptı.⁷⁵ Ruslar III. Ordu'nun merkezini geri attılar. Türkler önce Erzurum'un doğu ve kuzeydoğusundaki yakın dağlara çekildiler. Erzurum mevziine yapılan birinci Rus taarruzu başarısızlığa

⁷⁰ A. İ. Sabis, *a.g.e.*, C-3, s. 55.

⁷¹ L. V. Sanders, *a.g.e.*, s.137.

⁷² F. Çeliker, *a.g.m.*, s.379-392.

⁷³ A. İ. Sabis, *a.g.e.*, C-3, s. 78.

⁷⁴ A. Ölmez, *a.g.m.*, s. 10.

⁷⁵ L. V. Sanders, *a.g.e.*, s.155.

uğradı. Daha sonra yapılan taarruz başarılı oldu. Erzurum 15 Şubat'ta Rusların tarafından ele geçirildi. Erzurum'un batısında bir Türk tümeni de baskına uğradı ve dağıtıldı. Ordu Fırat Nehrinin batısına çekildi. Bu sırada III. Ordu'ya katılması daha önce kararlaştırılmış olan V. Kolordu'nun birlikleri, III. Ordu'yu parça parça takviye etmeye başlamıştı. III. Ordu Fırat hattını ve Bayburt'un doğusundaki tepeleri tutabildi. Yapılan saldırılar sonucunda Türk Ordusu büyük oranda asker kaybetti ve savaş malzemesi bakımından önemli zayiata uğradı. Bu esnada III. Ordu komutanlığına Vehip Paşa tayin edildi ve III. Ordu karargâhı Erzincan'a nakledildi.⁷⁶

Erzurum'un düşmesi ve Muş vadisinin işgali, Rus kuvvetlerine hücum hattını Sivas, Harput ve Diyarbakır yönünde sürdürmesi ve Türklerin Transkafkasya operasyonlarını temelinden sarsma imkânı sağlamıştır. Rus Kafkas Ordusu Genelkurmayı'ndan Muş ve Bitlis'i işgal emrini alan IV. Kolordu Komutanı, bu bölgeye öncelikle General Abasiyef'in komutasındaki birlikleri sevk etmiştir. Karargâhı ile Varto'da bulunan Rus IV. Kafkas Kolordusu'nun II. Avcı Tümeni Bitlis boğazı kuzeyinde; 66. İhtiyat Piyade Tümeni, Hınıs civarında; 28. Kazak Süvari Tümeni ile Boğlan ve Oğnut cepheleri karşısında bulunuyordu.⁷⁷ 1916 Ocak sonunda Rus Birlikleri Nemrut Dağı (Van Gölü'nün batı kıyısı) bölgesini işgal etmiş ve Bitlis taaruzunu başlatmıştır.⁷⁸

1.5.1. Rusların Şehri Alması

Erzurum'un düşmesinden sonra, bir Kazak süvari alayı 17 Şubat'ta Muş'u işgal etti. 20 Şubat 1916'da Nazarbekof, kuvvetlerinin büyük kısmını Muş'ta topladı. Rusların Muş'u işgalinden sonra, General Abasiyef'in de Bitlis'e saldırması kararlaştırıldı. Bu saldırılarda Rus kuvvetleri Osmanlı kuvvetlerinin yaklaşık üç katıydı.⁷⁹

20 Şubat'ta General Nazarbekof müfrezesi, Muş Ovası'nı kuzeyden çeviren sarp dağları geçerek 36. Tümen'le karşılaştı. Nazarbekof kuvvetlerinin Türk kuvvetlerine nazaran çok fazla olması sonucunda, 36. Tümen savunmayı bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı. Malazgirt'teki Ruslarla meşgul olan Kop'taki Osman Bey kuvvetleri, geriden Rusların geldiğini görünce güneye doğru çekildiler. Abasiyef Müfrezesi, 4 tabur,

⁷⁶ L. V. Sanders, *a.g.e.*, s.157.

⁷⁷ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, s. 113.

⁷⁸ Hikmet Özdemir, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2010, s.30.

⁷⁹ Y. H. Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C-III/III, s. 63.

25 süvari bölüğü ve iki batarya ile şubat ortalarına doğru Malazgirt'ten hareket ederek Kop üzerinden Bitlis'e doğru ilerledi. Cephede, Osman Bey Müfrezesi'nin direnişi azdı, fakat Ruslar da yem yokluğundan süvari ve topçuların hayvanlarını besleyemediler. Ruslar askerlerinin birçoğunu Malazgirt'e geri göndermek zorunda kalmışlardı. Ruslar, 20 Şubat 1916'da ancak dörtte bir kuvvetle Tatvan'a gelebilmişlerdi. Abasiyef, Muş'tan Bitlis üzerine yürüyen VIII. Avcı Alayı'yla, Van Gölü'nün güneyinden gelen 4 Ermeni taburu ve 15 Kazak alayı ile 26 Şubat 1916'da bağlantı kurdu.⁸⁰ Ali Bey komutasındaki Reşadiye Müfrezesi, önden ve arkadan baskıya uğrayınca Bitlis'e çekildi ve Osman Bey Müfrezesi ile birleşti. Osman Bey, müfrezesini Ali Bey'e bıraktı. Osman Bey, Şubat 1916 sonlarında Bingöl Komutanlığına tayin edildi. Oğnut'taki 36. Tümen'in Kiğı üzerine çekilmesi, II. Süvari Tümeni'nin de Mamahatun güneyine yanaşmasıyla Osman Bey, Oğnut- Bingöl cephesini kapatmakla görevlendirildi. Talimgâh askerinden ve 300 kadar milisten oluşan toplam 1500 askerlik kuvvetiyle Rusları durdurmaya uğraşıyordu.⁸¹

Bitlis civarına yapılan Rus keşiflerinde, Bitlis'e 10 km. uzaklıkta olan Rahva boğazında 1.400 kişiden ibaret Türk kuvveti olduğu görüldü. Bu kuvvetler; III. Seyyar Jandarma Taburu (Muş, Bitlis Taburları ile Elâzığ, Van Jandarma Taburlarından birer Bölük), Muş Talimgâh Taburu, bir Hudut Taburu, gönüllü ihtiyat, iki Alay ve çeşitli 18 toptan ibaretti. Bununla beraber bu kuvvetler, sayıca çok az olmalarına bakmadan Rusların üstün kuvvetlerine karşı, 21 Şubat'tan 2-3 Mart tarihine kadar direnmiş, Rusların Bitlis'e girmesini engellemiştir. Ayrıca bu kuvvetler yaptıkları saldırılarla Ruslara büyük kayıplar verdirmişlerdir.

Bitlis'teki Türklerin güçlü savunma ve taarruzuna karşı Rus Müfreze Komutanı, Kolordu Komutanı'ndan gerek Muş Ovası'na gelmiş olan General Nazarbekof'un birliklerinden gerekse Van Gölü'nün güney sahilinde hareket eden Van-Azerbaycan müfrezesinden bazı birliklerin kendisine takviye için verilmesini rica etmiştir. Bu rica üzerine Rus birliklerine takviyeler yapılmıştır. Böylece 1.400 Türk kuvvetine karşı, Rus kuvvetleri 16.000 kişiyi bulmuştur. Bunun yanında Antranik komutasındaki Ermeni Fedai Taburları ve Ermeni gönüllüleri de Ruslarla birlikte hareket ediyordu.

Bitlis boğazının Başhan mevkiini korumakta olan Türk birlikleri, yavaş yavaş geri çekilmek zorunda kalmıştır, Tatvan tarafından taarruz eden Rus birlikleri, Başhan

⁸⁰ General Maslofski, a.g.e., 371.

⁸¹ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, s. 207.

mevkiindeki mevzileri işgal ettiler. Rus birlikleri boğazın iç taraflarına, Papşin Köyüne doğru ilerlemeye çalıştıysa da geceleyin buradaki mevzileri işgal eden Türk birliklerinin şiddetli savunmasına maruz kaldığından Başhan mevkiine çekilmek zorunda kaldı. Türk birliklerinin Pâpşen Köyü'nden başlayarak Bitlis önüne kadar bütün gece mevzi aldıkları görüldü. Türk birliklerinin sağ kolu Papşen Köyü'nden Dideban tepesine kadar uzanmıştı.

Bitlis'e yürüyen Rus kuvvetleri yaklaşık 5 tabur, 8 top, 2 Kazak süvari alayı, toplam 6.000 kişiydi. 28 Şubat 1916'da Abasiyef, üç koldan Bitlis'e saldırdı⁸². 28 Şubat'ta bütün gün boyunca Abasiyefin kuvvetleri üç koldan taarruzlarına devam ettiler. Sol kol ilerlemesini devam ettirerek Papşen Köyü'ne kadar ilerlemişti. General Abasiyef'in komuta ettiği ortadaki kol, güçlük ve zayıat vererek ilerlemişse de akşama doğru ileride bir tabur bırakarak Başhan mevkiine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ruslar 300 kayıp vermişti. Türk birlikleri Van Gölü Güney Müfrezesi Komutanı Ali Bey (Çetinkaya), savunmayı güvenle devam ettirerek Bitlis boğazını elde bulundurmak maksadıyla, Rahova boğazından, Bitlis şehrinin eteklerindeki müstahkem mevkiye müdafaaya kararlıydılar.⁸³

Çevreden gelen birliklerle Bitlis Valisi Memduh Bey ve Ali Bey komutasında 3.000 kişilik kuvvet Bitlis'te toplanmıştı.⁸⁴ Rus ve Ermeni saldırısına karşı, halkın ileri gelenleri de kendilerine katılan 2.000 kadar gönüllü ile şehrin savunmasına destek oluyorlardı. Bu milis kuvvetlerinin en önemlileri Bediüzzaman Said Nursi, Hazret Şeyh Muhammed Ziyaeddin ve Mutki Aşiret Reisi Musa Bey'e ait olan kuvvetlerdi. Van Gölü'nün batısında Bulanık ve çevresinde Ermenilerle güçlendirilmiş Rus birliklerine karşı Musa Bey ve Hazret Şeyh Muhammed Ziyaeddin, Van Gölü'nün güneyinde ise Said Nursi mücadele etmekteydi.⁸⁵

Daha önceleri Siirt'ten Bitlis'e gönderilen V. Piyade Tümeni'nden XIII. Piyade Alayı Müfrezesi ileri kısmı (bir piyade taburu), 2 Mart 1916 akşamı Bitlis'in 20 km. kadar güneyindeki Duhan (Sarıkonağ)'a gelmiştir. Bitlis boğazının önemi nedeni ile III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, *"Bitlis Boğazını tek bir er kalıncaya kadar kapamakla görevli olduklarını"* emretti.

Bitlisteki birlikler karşısında günlerce mücadele eden Rus birlikleri şehre girmeyi başaramayınca Ermenilerin rehberliğinde farklı bir manevraya başvurdular. Bu

⁸² F. Çakmak, *a.g. e.*, s.129-130.

⁸³ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı*, s. 209.

⁸⁴ F. Çakmak, *a.g. e.*, s.129-130.

⁸⁵ BOA. HR.SYS., K. 2872, G.2-170.

manevraya göre Rus birlikleri, topçu hazırlık ateşine girişmeden, geceleyin ani bir baskınla şehri ele geçirme düşüncesiyle. Bu fikir, Ermeni asıllı Müfreze Komutanı Miralay Şatilof tarafından ileri sürülmüş ve Abasiyef tarafından da uygun görülmüştür. Bu uygulama 2-3 Mart gecesi yapılacaktı.

Plânın hemen uygulanmasına geçtiler. Rus kuvvetleri Başhan tarafından çekilir gibi yaparak ordugâhını Bitlis'ten uzaklaştırdı. Bu durumun Türk keşif kolları tarafından görülmesi üzerine, Dideban Dağı'nda bulunan gözetleme karakolunda mevzilenmiş olan asker istirahata alınmış, yalnız keşif kolları ve gözcüler görevde kalmıştır. Rusların geri çekildiğini duyan ahali de tehlikenin uzaklaştığını zannetmiştir. Günlerden beri korku içinde ve gecelerini uykusuz geçiren yöre insanı, o gece dinlenmeye çekilmiştir.

Kafkas piyadeleri, şiddetli bir kar fırtınası içinde ilerlerken; Ermeni İntikam Taburları araziye uyarak giydikleri beyaz elbiselerle Dideban Dağı'nın arka tarafında bulunan dere içinden Dideban Dağı'na çıkmayı başardılar. Dideban Dağı'nda bulunan ve gözetleme görevi yapan 16 Türk askerini öldürerek şehre haber verilmesini engellemiş oldular. Ermenilerin arkasından gece saat 3.00'te Rus birlikleri birleşerek, topçu ve süvariler de hiç mermi sıkmadan, süngü takarak sessiz bir şekilde şehre doğru ilerlediler.

Ruslar 1/2 tabur piyade, 10 bölük süvari ve 8 top ile yanlardan baskın yaparak 3 Mart 1916'da saat 04.30'da Bitlis'e girdiler. Van Gölü Cenup Müfrezesi ihtiyatları kışlada, topçular mevzilerinde uyumakta iken yakalandılar. Muharebeye iki top katılabildi.

Sabah şafakla birlikte saat 5.00 civarında Rus birlikleri makineli tüfek ve top atışlarıyla şehri bombardıman altına almışlardı. Türk Birlikleri ve Bitlis Halkı bu ani bombardıman karşısında neye uğradıklarını bilmeyerek ilk olarak Siirt istikametine doğru kaçmışlardı. Yol boyunca Deliklitaş mevkiine kadar etraftaki dağlarda mevzi almış Ermeniler tarafından makineli tüfekler ile ateş edilmesi sonucunda; binlerce ihtiyar, genç, asker, kadın ve çocuk hayatını kaybetmiştir. Saat 07.00 sıralarında Ruslar şehri ele geçirmiş ve muharebe sona ermiştir.

Bu ani baskın sonucunda birlikler arasında büyük panik başlamıştı. Bir Ermeni taburunun Bitlis güneyinde (Arap Köprüsü mevkiinde) yolu kestiğini haber alan Türk birlikleri, müfreze komutanı dâhil birliklerin çoğu dağınık bir şekilde batı yönüne ve Mutki'ye çekildi. Olayı haber alarak ilerleyen XIII. Piyade Alayı'nın komutanının dağılanları toplama çabası da sonuç vermedi. XIII. Piyade Alayı, Bitlis güneyinde

Zeviyesar-Kasrik (Narlidere)'i işgal ve tahkime başladı.⁸⁶ Saldırının anî olması dolayısı ile Bitlisteki askeri birlikler hiçbir şey yapamadan kaçmak zorunda kalmışlardı.⁸⁷

Ermeniler şehrin güneydoğusundaki Arap Köprüsü mevkiine gelerek Siirt yolunu kesmişlerdi. Bu yüzden askeri birlikler mecburen Mutki'ye çekildiler. Müfreze komutanı ve valinin akıbetleri ile ilgili belirsizlik, karargâhı endişeye düşürdü. Albay Ali Bey ve Bitlis Valisinin kaçmayı başardıkları Mutki'ye gittikleri, daha sonra ordan Siirt'e (Garzan) geçtikleri haber verildi. Böylece Bitlis de 3 Mart 1916'da Ruslar tarafından tamamen işgal edildi. Bitlis'i işgal eden IV. Kolordu da diğer Rus kuvvetleri gibi ilerlemeyi durdurmuştu.⁸⁸

Memleketin doğusunda Ruslar tarafından birçok şehir işgal edilmiş ve Türk topraklarında içeriye doğru çok fazla ilerlemişlerdi. Rusların başlattığı bu taarruz, doğuda birçok yere yerleşmesini ve Rus birliklerinin kendi arasında bağlantı kurmasını sağlamıştı.

Doğudaki bu yenilgiler ve Erzurum'un elden çıkması, Osmanlı Başkumandanlık'ı tarafından o kadar gizli tutuluyordu ki; hem resmî duyurularda bu konuda bir şey söylenmedi hem de Padişah ile maiyetine ilk aylarda haber verilmedi.⁸⁹ Hatta gazetelerde çıkan haberleri “*Rus İlerleyişine Dair Asılsız Haberler*” adı altında resmi tebliğ ile tektizbine bile gidildi.⁹⁰

1.5.2. Rus ve Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamlar, Halkın Katliamlardan Kaçışı

Bitlis halkı ilk işgal endişesini ve göçü 1915 tarihindeki Rus taarruzu sırasında yaşamıştı. Rus birlikleri 21 Mayıs 1915'te Van'ı işgal etti. Şehir ve kalenin anahtarları Ermeniler tarafından Rus General Yudenic'e sunuldu. General Yudenic Van Valisi olarak Ermeni Aram Manougian atandı. Müslümanlar şehri terk etmek zorunda kaldı. Rus ve Ermeni birlikleri tarafından yakalanan Müslümanlar katledildi.⁹¹ Van'daki bu gelişmeler

⁸⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3.Ordu Harekâtı*, s. 211.

⁸⁷ Aziz Samih İlder, *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s 95.

⁸⁸ F. Çakmak, *a.g.e.*, s.129-130.

⁸⁹ L. V. Sanders, *a.g.e.*, s.157.

⁹⁰ BOA. HR. SYS, K.2112, G.7-6.

⁹¹ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994, s 198.

Osmanlı Hükümeti yöneticilerinin Ermenilerin tehcir edilmelerine dair fikirlerinin somutlaşmasını sağlamıştı.⁹²

Van ve çevresini ele geçiren Ruslar Bitlis'e doğru ilerlerken, Rus işgalinden ve katliamdan kaçıp Bitlis'te toplanmış olan Van, Muradiye, Erciş, Adilcevaz ve Ahlâtlı binlerce Müslüman da Bitlis halkıyla birlikte aç, sefil ve perişan bir durumda Bitlis deresi boyunca Diyarbakır'a doğru göç etmeye hazırlanmışlardı. 1915 yılının temmuz ayında ansızın Rusların Bitlis şehrini istilâ etmek üzere yakın mesafelere kadar geldiği haberleri duyuldu. Rus ordusu Bitlis yakınlarına gelince, Müslüman nüfusun endişesi de arttı ve çoluk çocuk bütün ahali yollara düştü. Bu esnada Ermeni çeteleri yakaladıkları Müslümanları çoluk, çocuk, kadın demeden katlediyorlardı.⁹³

Devlet daireleri boşaltılmaya başlandı. Vasıta temini imkânsız ve çok güç bir durum arz etmekteydi. O gün genç, yaşlı, kadın ve çocuklardan müteşekkil bütün Bitlis halkı yaya olarak yollara düştü. Yol boyunca temmuz ayının yakıcı güneşi altında çok sayıda çocuk hayatını kaybetmişti. 1915 yılının yaz aylarında bir yandan çeşitli bulaşıcı hastalıklar, öte yandan açlık ve yorgunluk, göç eden Müslüman halkın perişan olmasına neden olmuş ve yollar cesetlerle dolmuştu.

Türk askerleri ile gönüllü milislerin gösterdikleri gayretle Rusların şehre girmesi engellenmiş ve Ruslar Başhan mevkiinden geriye püskürtülmüştü. İşgalden kaçıp göç yoluna düşen Bitlis halkının çoğu, bu haberi alınca uzak yakın demeden Bitlis'e geri dönmeye başladı. Bitlis halkı, şehirlerinin düşman elinden kurtulmasının mutluluğu içinde yeniden evlerine dönerek düzen ve ihtiyaçlarını temine başladılar.

Halkın bu mutluluğu çok uzun sürmedi. Halk kış hazırlıklarını görerek düzenini kurmaya başlamıştı fakat 1916 yılının şubat ayında tekrar düşman ordularının Bitlis çevrelerine geldiğini ve halkın 2. defa göç etmeye hazırlandığı görüldü. Türk ordusunun müdafaa hattı Dideban Dağı'na kadar çekilmiş bulunmakta idi. Hükümet halkın bir an önce şehri boşaltmasını çeşitli yayınlarla bildirmekteydi. Diğer taraftan, yerde metrelerce kalınlıkta kar bulunmaktaydı. Halk yine yollara düşmüş, birçok zahmet ve güçlük çekerek civar köylere ve kasabalara sığınmış ve neticeyi beklemeye başlamıştı.

Bir kısım halk da birinci göçü göz önünde bulundurarak evlerini terk etmedi. Yola çıkanlar çok zor bir şekilde ilerliyorlar ve sadece 1-2 saat yürüyebiliyorlardı. Bu göç

⁹² A. Ölmez, *a.g.m.*, s.12.

⁹³ Azmi Süslü, *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni katliamları-Gazilerle Mülakat* (Ortak Yayın), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1994, s. 114.

yolunda birçok trajedi yaşanmıştı. Göç eden ailelerden çoğu çocuklarını yanlarında götüremedikleri için çocukları yol güzergâhındaki köprü kemerlerinin altına terk ederek önlerine bir miktar yiyecek bırakmak suretiyle çocuklarından gözyaşları içinde ayrılmak zorunda kalmışlardı. Daha sonra doğu bölgesine sevk edilen ve Bitlis ile Duhan Hanı (Sarıkonağ) arasındaki bölgeye gelen II. Ordu'nun Çanakkale fırkası mehmetçikleri, bu manzaraya şahit olmuşlar ve düşmanı bölgeden temizlemek için büyük çaba göstermişlerdir.⁹⁴

1916 yılı Mart'ında Bitlis işgal edildiğinde Antranik'in gönüllü birlikleri burada korkunç bir katliam gerçekleştirdi. Bu katliamı tasvip etmeyen bölgenin Rus komutanı Abasiyef (Aslen Rusya Müslümanlarındandı) daha fazla kan dökmesine engel olmak için Antranik'e, cepheyi terk edip Muş'a çekilmesini emretti. Ardından, bu katliamı Tiflis'e, Kafkasya Genel Valisi Grandük Nikola Nikolayeviç'e rapor etti. Raporda; *"Antranik'in Bitlis'in sivil nüfusundan 5.500 kişiyi katlettiğini ve kendilerinin günlerce, haftalarca onların cesetlerini gömemediklerini"* bildiriyordu.⁹⁵

Bitlis'teki Müslüman ahalinin Ermeniler tarafından katledilmesinde Rusya'nın büyük payı olmuştur. Bitlis'in Ruslar tarafından işgal edilmesi Ermenilerin önünü açmıştır. Hem 1915 yılı Rus taarruzu hem de 1916 tarihindeki Rus işgalinde binlerce Müslüman hayatını kaybetmiştir. Aslen Bitlisli olup ailesi bu katliama ve göçlere maruz kalmış olan Hamza Zülfikar, konuyu şöyle anlatıyor: *"Şehir Ruslar tarafından işgal edilince 40.000 nüfuslu Bitlis halkının büyük bir çoğunluğu güneye doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göç sırasında büyük bir kısmı telef olmuştur. Halk, yanlarında götürdüğü körpe çocukları taşıyamayınca 1-5 yaş arasındaki birçok çocuğu köprü altlarına bırakmıştır. Sadece Deliklitaş'tan Duhan Deresi'ne kadar bırakılan çocukların sayısı 1000'i aşmıştır. Bitlis Rusların eline geçtikten sonra Ermeni çeteleri silahlandırılmış, Kafkaslar ve Rusya'dan getirilen silahlı çetelerin şehre girişi sağlanmıştır."*⁹⁶

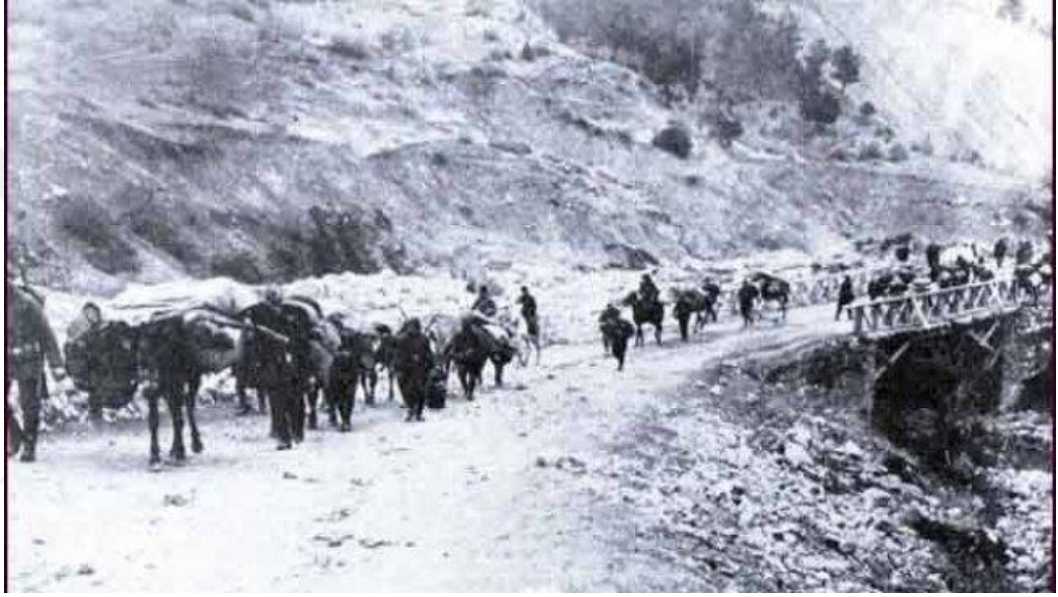
Yaşanan göç ve katliamlarla ilgili olarak Guenter Lewy ise şunları yazıyordu: *"Ruslar, Şubat 1916'da Bitlis'e saldırdığı sırada Bitlis ahalisi ikinci defa göç yollarına düşmüştü. 1915 yazında Rus saldırısında şehirlerini terk eden Bitlis halkı, bu defa kışın da etkisi ile yavaş davranmıştı. Ancak Rus askerleri sayıca çok, Osmanlı düzenli ve milis*

⁹⁴ Sıtkı Aydın, *Bitlis Tarihi*, İstanbul, 1967, s. 35.

⁹⁵ Tuncay Ögün, *Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri Unutulmuş Bir Göç Trajedisi (1915-1923)*, Ebabil Yayınları, Ankara, 2004, s.30.

⁹⁶ Hamza Zülfikar, *"Doğru Yazalım Doğru Konuşalım (Diaspora Üzerine)"*, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Mart-2001, C. I, Sayı: 591, s. 227-228.

kuvvetleri yetersizdi. Bu nedenle Şubat 1916 sonlarına doğru göçler yeniden başlamıştı. Yerde 3-4 metre kar vardı. Çocuklarını ve bazı eşyalarını yanına alan insanlar zorlukla göç ediyorlardı. Zaten birçok hanede erkek kalmamıştı. Kadınlar karların üzerinde çocuklarıyla kaçırmaya çalışıyorlardı. Kentlerini terk ederken, yollarda bazen kendileri vefat ediyor, bazen de soğukta çocuklarını kaybediyorlardı. Bitlis'ten Duhan (Sarıkonağ)'a kadar mesafede sonradan bölgeye yardıma gelen II. Ordu mensupları, çok sayıda donarak ölmüş çocuk cesedi görmüşlerdi. Rus işgali sonucunda doğuda 850.000'den fazla insan evlerini terk etmiş, canlarını kurtarmaya çalışmıştır.”⁹⁷

Resim 3. 1916 tarihinde Rus işgalinden kaçan Müslüman Mülteciler.⁹⁸

Ruslar, Ermeni çeteleriyle birlikte Bitlis ve Muş civarını istila ettikleri, mahallerde kadınları ve çocukları katlettikleri, ırz ve namuslarına tecavüzde bulundukları, bu zulüm ve tecavüzlerden kaçıp Mamuratül-aziz vilayetine gelen muhacirlerin verdikleri bilgiler arasındaydı.⁹⁹ 3 Mart 1916 tarihinde Rusların Bitlis'i tamamen işgal etmesiyle birlikte halk da şehri boşaltmak zorunda kalmıştı. Bitlis Vali Vekili Memduh Bey'in¹⁰⁰ verdiği bilgiye göre Bitlis vilayeti dâhilinden Siirt'e 150.000 civarında muhacir gelmişti. Ayrıca

⁹⁷Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.196.

⁹⁸ (www.tariharsivi.org) (Erişim Tarihi: 21.05.2019)

⁹⁹ BOA. HR.SYS. K.2872, G.2-10,11,17.

¹⁰⁰ “Bitlis'in Ruslar tarafından işgal olunması üzerine vali ile vilayet erkan ve memurları, o zamanın mülki teşkilatına göre mutasarrıflık merkezi olan Siirt'e nakledilerek vilayet işlerine orada bakılıyordu.” Bkz.; Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatura Defteri*, TTK Yayınları, 1989, s.48.

17 Şubat 1916'da muhacirler Bitlis boğazını geçerken Kazaklar ve Ermeniler hiçbir ayırım yapmadan 2.000 kadar Müslümanı bu yolculuk sırasında öldürmüşlerdi.¹⁰¹

3 Mart 1916'da Bitlis'te Ruslara esir düşen Topçu Asteğmen Rüştü (Tümgeneral Rüştü Pekdemir) anılarında, *"Bizi, bir kıtanın muhafazasında Papşin Hanı'nda topladılar; yaralı, hasta, sağlam olarak 15 kadar subay ile 200 kadar er ve 50 kadar da sivil memur ve halktan bazı kimseler vardı. Vilâyet Polis Müdürü İrfan Bey de bunlar arasındaydı. Ermeniler kin ve garaz dolu bakışlarla etrafımızda dolaşıyor, süngülerini göğsümüze batırmak için fırsat gözlüyorlardı."* diye yazıyor.¹⁰²

Rusların Van, Bitlis, Muş ve Erzurum'u işgali sırasında yapılan ve bizzat Ruslar tarafından itiraf olunan zulüm ve cinayetler öyle kötü bir şekilde yapılmıştı ki, Müslüman ahali artık evlerinde kalmaya cesaret edemeyerek aç ve çıplak olarak hicrete (göçe) başlamıştır. Bu suretle Rus işgalinden kaçıp hicret eden Müslümanlardan 600 bin kişi ölmüştür.¹⁰³

Rus komutanlar da yazdıkları raporlar ve hatıralarında Ermenilerin yaptığı katliamları açık bir şekilde gözler önüne sermişlerdir. Rus Komutan Korganoff katliamlardan şöyle bahsediyor: *"Ermeni gönüllüler, cephenin "kirli savaş" kısmında bir rol üstlenmişler"*. Özdemir ise olayı şu şekilde dile getirmektedir: *"Van Gölü kıyısında Tatvan'da 1916 kışında Ermeni komutan Antranik'in adamları tarafından 20'den fazla çocuğun doğranmak suretiyle katletmişlerdir."* Özdemir; Kafkas Cephesi'nde görevli Rus General Bolhovitinov'un Başkomutanlığa 17 Mart 1916 günü gönderdiği tahkikat raporunda: *"Ermeni gönüllülerin, Türk sivil halka karşı vahşilikleriyle ve buna bizim Kazakların sözde iştirakiyle ilgili verilerin bütün taraflarıyla netleştirilmesi için ilgili komutanlardan malumat istendi. Bitlis Muharebesi Komutanı Tümgeneral Abatsiyev şunları bildirdi: Birçoğu Türkiye Ermenisi olan Ermeni birlikleri; Bitlis'in alınmasının üçüncü gününde gönüllülerin Müslümanlara yönelik kesintisiz tecavüzlerinden dolayı bu birliği şehrin dışına çıkartmak zorunda kaldım ve Bitlis- Muş arasındaki konaklama bölgesine gönderdim. Tatvan'da ise şöyle bir olayın yaşandığını biliyorum: Evlerden birinde Avcı Taburu ve Ermeni gönüllüleri birlikte konaklamışlar. Avcı Taburu, yirmiden fazla evsiz Müslüman çocuğu eve almış, yemek vermişler. Avcı Taburu keşfe gönderildikleri zaman döndüklerinde bütün çocukları doğranmış bir şekilde bulmuş."*

¹⁰¹ BOA DH. ŞFR., K.513, G.50.

¹⁰² F. Çeliker, a.g.m., s.379-392.

¹⁰³ Talat Paşa, *Talat Paşanın Anıları*, (Hazırlayan; Alpay Kabacalı), İş Bankası Yayınları, 2000, s. 31.

Yokluklarında evde sadece Ermeniler varmış. Bu konuyla ilgili tarafımdan yürütülen soruşturma sonucunda bunu Ermenilerin gerçekleştirdiğini kesinlikle tespit ettim.”¹⁰⁴

Bitlis’in Ruslar tarafından işgali esnasında Ermeni çeteleri tarafından Müslüman halka yapılan zulümler hakkında 29 Ağustos 1916’da Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan incelemeye göre katliamdan kurtulanların ifadelerinde; Ermeni çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali ve çocukları feci bir şekilde katlettikleri anlaşılmıştır. Ayrıca köylerde teslim olan ahaliyi öldürdükleri, birçok ahaliyi ve çocuğu da tandırlarda yaktıkları ve Van Ermeni Komitecisi Aremek’in çetesi tarafından yetmiş seksen hanelik bir köy ahalisinin teslim oldukları halde tamamen katledildikleri bildirilmiştir.¹⁰⁵

Ermeni çeteleri, baskı ve yıldırma politikalarını kendi açılarından başarıyla sürdürmüşlerdi. Böylece Rus istilâsına ve Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalan yüz binlerce insan, katliamların yarattığı dehşet karşısında cephe gerisindeki vilâyetlere doğru iltica etmeye başladı. Bir katliama uğrama korkusuyla panik halinde kaçmaya başlayan bu insanlar, yolu izi olmayan uçsuz bucaksız ovaları, dağları, vadileri büyük zorluklarla geçebildiler. Nakil vasıtaları bulunamadığından uzun yolculuklar genellikle yaya olarak yapılıyor, hasta ve düşkünler insanların sırtlarında taşınıyor, çoğu zaman ölüleri defnetmeye dahi fırsat bulunamıyordu. Bu karmaşada aileler parçalanıyor, çocuklar anne-babalarını kaybederek sahipsiz kalıyor, birçokları ise hastalık, açlık, yorgunluk ve sefalet yüzünden yol boylarında hayatını kaybederek kurda kuşa yem oluyordu. Göç kabileleri yola çıktıktan sonra da Ermeni birliklerinin katliamlarına kurban gitmekten kurtulamamış ve cephe gerisine ulaşınca kadar birçok insan Ermeni Çeteleri tarafından katledilmiştir¹⁰⁶.

Tuncay Öğün yaşanan göç trajedisini şöyle anlatıyor: “Yurtlarını terk etmelerine rağmen yolda yeni bir saldırıya uğramaktan korkan mülteciler, çoğu zaman geceleri yol almış, gündüzleri otların ve ağaçların ararsında saklanarak ilerlemişlerdir. Ancak yine de cephe gerisindeki güvenli topraklara ulaşınca kadar çok sayıda mülteci hayatını yitirdi. Hayatını yitirenler sadece çete saldırılarında öldürülenlerden ibaret değildi. Birçokları da açlık, sefalet ve çeşitli hastalıklar nedeniyle yol boylarında düşüp kaldı. Yetişkin erkekler savaş nedeniyle silâhı altına almış olduklarından mültecilerin çoğunluğunu kadın, çocuk ve yaşlılar oluşturmaktaydı. Buların güç şartlarda, genellikle

¹⁰⁴ H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁰⁵ BOA. HR.SYS, K.2872, G.2-117,123.

¹⁰⁶ T. Öğün, *a.g.e.*, s.33-34.

yaya olarak yapılan yüzlerce kilometrelik yolculuklara uzun süre dayanmaları mümkün olmuyordu.”¹⁰⁷

Tasvir-i Efkâr gazetesinin 11 Mayıs 1919 tarihli nüshasında yer alan bir habere göre; “Rus istilâsına uğrayan vilayetlerden iltica eden 1.604.032 Müslümanın 701.266’sı göç yollarında hayatını kaybetmişti.”¹⁰⁸

Rus işgali ve Ermeni katliamlarının canlı tanığı olan, o acı günleri henüz 10 yaşındayken bütün gerçekliğiyle yaşayan, Rus işgalinden kaçan bir muhacir ailenin kızı olan Bitlisli Cemile, yaşadığı dramı ve tarifsiz acıları bizlere şöyle anlatıyor: ¹⁰⁹

“Hükümetten haber gelmiş ve seferberlik hazırlıkları başlamıştı. Gidecektik doğup büyüdüğümüz bu diyardan. Geri dönüşü var mıydı? Bilmiyorduk ama gidecektik bir bilinmeze doğru.

Son gecemiz belki de... Zöhre anam, evin içinde deliler gibi dolanıyor, bir yandan da kısık sesle bir şeyler söylüyordu. Dayanamadım, sordum:

“Ana sen neden konuşuyorsun öyle kendi kendine?

“Ne mi konuşuyorum? Vakit göç vakti kızım. Göç, ölümün kardeşidir.

Karnı burnunda yüklü Zöhre anam, o gece başını yastığa koymadı. Ben 10, kardeşim Nüsret ise 6 yaşlarındaydık. Kardeşim olacakların farkında olmamanın rahatlığıyla mışıl mışıl uyuyordu. Ben az çok anlayacak yaşıydım.

Anam beni yanına çağırdı ve yarın sabah yola çıkacağız dedi. Yolumuz uzun ve zor olacak. Yanımızda erkeğimiz de yok. Birbirimize destek olacağız. Bunlar altınlar da dünyalığımızdır. Kuşak yaptım, içine doldurup belime bağlayacağım. Sakın ha, kimseye söyleme! Yolda nelerle karşılaşacağız bilmiyoruz. Kismet olur da Diyarbakir’e yetişirsek orda da lazım olacak. Savaş biter de tekrar memlekete dönersek burada da lazım olacak. Onun için bunları iyice saklamamız gerekiyor. Yolda bana bir şey olursa, sen bu kuşağı beline bağla. Baban bizi almak için Çapakçur’dan Diyarbakir’e gelecek. Diyarbakir’de babana verirsin.”¹¹⁰

Ölüm yolunda yaşanacakların tanığı ilkbahar güneşinin cılız ışıklarını önümüze alarak yangın yeri yüreklerimizi, geride kalan güçsüz yaşlılarda ve hamile gelinlerde

¹⁰⁷ T. Ögün, a.g.e., s. 36.

¹⁰⁸ Tasvir-i Efkâr, “Müslüman Muhacirler”, 11 Mayıs 1919, s. 2.

¹⁰⁹ Birsın İnal, Cemile (Çarkın Kırık Felek), Lis Yayınları, Diyarbakır, 2018. Yazar Birsın İnal; Bitlisli Cemilenin torunu olup yazar ve eğitmendir. Çok küçük yaşta (3 Yaşında) annesini kaybettiği için Anneannesi Cemile tarafından büyütülmüş ve Anneannesi Cemile vefat edinceye kadar yanında yaşamıştır. Bitlisli Cemile bu hatıralarını torunu olan Birsın İnal’a bütün ayrıntısıyla defalarca anlatmış olup, bu hatıralar yazar Birsın İnal tarafından kitap haline getirilmiştir.

¹¹⁰ B. İnal, a.g.e., s.23-24.

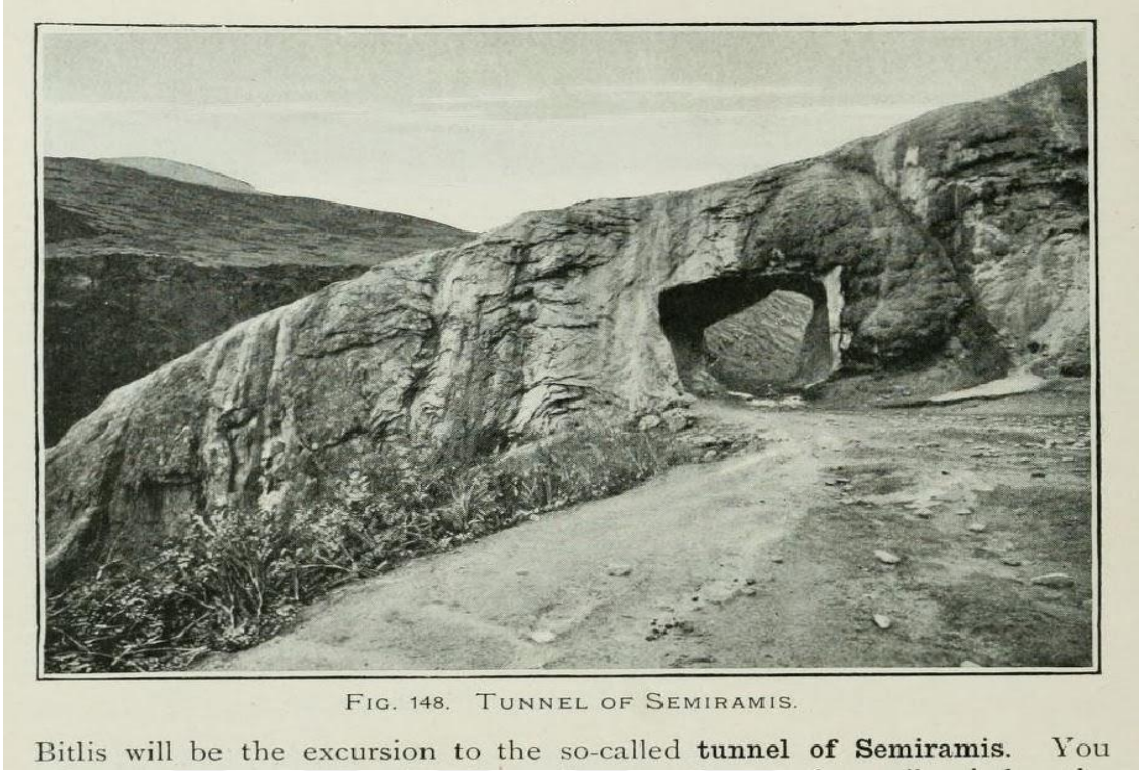
*bırakarak yaşlı gözlerle küçük bir kabile halinde Diyarbekir'e gitmek üzere yola çıktık. Orada babam bizi karşılayacaktı. Anam, yolda yiyeceklerimiz de dâhil yükte hafif paha da ağır götürebileceğimiz ne varsa babamın iki rahvan atına yüklemişti. Bir türlü çıkamıyorduk evimizin hayat (avlu)ından. Komşularımızın uyarısıyla nihayet hayatın kapısını kapattı anam, kapatmasına da ama öyle bir içten gelen sesle, "Çarkın Kırıla Felek" dedi ki bugün hala kulaklarımda acıyla çınlar o ses ..."*¹¹¹

Cemile, kabilelerin kış günü Bitlis'ten ayrılışını ve yaşanan zorlukları şu sözlerle aktarmaya devam ediyor: *"Mart sabahının ayazında, el ayak buz kesmiş bir vaziyette, görünürde geçit vermeyecek gibi duran dağların arasında kadın, çocuk ve yaşlılarla kimi yaya kimi atlı ilk hedefimiz **Deliklitaş'a** doğru durmadan, halkaları kopuk bir zincir misali yürüyorduk hıçkırıklarla ağlaya sızlaya. Deliklitaş'ı geçince Urus'tan (Ruslar) kurtulacaktık. Doğru mu? Bilmiyorduk ama kabiledeki deneyimli büyükler öyle diyordu. "Urus Deliklitaş'ı geçmeyecek!" Ben, kardeşim ve dokuz aylık hamile olmasına rağmen anam yaya yürüyorduk. Ancak yorgunluktan yürümediğimiz zaman dönüşümlü olarak benle kardeşim Nüsret'i ata bindiriyordu zavallı yüklü anam. Çünkü atlarımızın ikisinin de yükü bir hayli ağırdı. Yol boyunca yanımızda akan çayı takip ediyorduk. Bitlis Çayı, mevsim itibariyle eriyen kar sularının katılmasıyla coşmuş bir vaziyette köpük köpük akıyordu, önüne geleni alıp götürüyordu. Ben ve kardeşim atın sırtında çaya düşme korkusuyla birbirimize kenetlenmiş bir vaziyette ilerliyorduk."*¹¹²

Durup dinlenmeden karları yara yara yürümeye çalışıyorduk. Bazı yerlerde kar altındaki buz kütlesi kırılıyor gövdemiz yarısına kadar kara gömülüyordu. Feryat figan yardım istiyordu insanlar ama kimse kimseye yardım edemiyordu. Ancak aileden birinin yardımıyla kurtarılıyor ve yolumuza ağır aksak devam etmeye çalışıyorduk. Kabiledeki kimi insanların hali çok perişandı. Yük yükleyecek hayvanları olmadığından ellerinde sadece yiyecek çıkınları vardı ki onlar da bir iki dinlenmede tükenmişti. Çıkınlar açılınca yiyecekleri olmayanlara herkes biraz biraz veriyordu. Güneş, ufuktan kızılığını gökyüzüne yayarak gözden kaybolmaya çalışırken, nihayet Deliklitaş görüldü. Geçerken, kurtulduk diye bazıları taşı öpüyordu. Biz de attan düşme pahasına iyice uzanıp elimizi Deliklitaş'a sürdük.

¹¹¹ B. İnal, a.g.e., s.29.

¹¹² B. İnal, a.g.e., s.33-34.

Resim 4. Bitlis-Siirt yolu üzerinde bulunan Deliklitaş.¹¹³

*Deliklitaş'ı geçtikten sonra mola verdik. Herkes çıkınında ne varsa çıkardı, yedi. Yiyeceği olmayanlara az da olsa verildi. Anam atlarımızı da arpa ile doyurdu. Birçok aile yiyeceği olmadığı için aç ve perişan durumdaydı. Açlık ve ölüm korkusu ile idareli davranıyorduk. Önümüzde çok uzun bir yol vardı. Daha kaç gün yollarda kalacağız ve kaçımız sağ salim Diyarbekir'e yetişeceğiz ve orada ne yapacağız kim bilir...*¹¹⁴

Yolculuk sırasında yaşanan zorlukları, hastalıkları, açlıkları ve hayat mücadelesinin en ince ayrıntısına kadar bize aktaran Cemile, Bitlis Halkının ve diğer muhacirlerin nasıl bir hayatta kalabilme çabalarını bize şöyle aktarıyor: “*Bitlis'ten çıkalı kaç gün olmuştu bilmiyordum. Kar, korku ve açlık tüketiyordu bizi. Yorgun düşmüştük. Kafilde hastalar çoğalmıştı. Durumu en kötü olan da çocuklardı. Ayaz ve soğukta bebekler annelerinin kucağında, sırtında onların canından bir parça gibiydi ama yine de hepsi mosmordu, titriyordu. Öyle ki bir kısmının açlıktan ve soğuktan ağlayacak takati bile yoktu. Hangisinin sağ hangisinin ölü olduğu bile belli değildi. Biraz daha büyük*

¹¹³ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels & Studies*, 1901.; Bitlis'ten yaklaşık 8 km uzaklıkta Bitlis – Siirt arasındaki güzergâhta bulunan Deliklitaş'ın tarih olarak ne zaman yapıldığı net olarak bilinmemektedir. Ancak tarihte Semiramis Geçiti olarak da anılan bu tünelin, antik çağlarda (M.Ö. 800) yaşamış bir Asur kraliçesi olan Semiramis'in emri ile açtırıldığı rivayet olunur.

¹¹⁴ B. İnal, a.g.e., s.38-41.

olanların ise ne sırtta ne de kucakta taşınması mümkün değildi. Kendi başlarına da karda da yürümeleri çok zordu. Bu durumda çocukların bu yolculuğa dayanmaları pek mümkün görünmüyordu. Ayrıca hasta çocuklar, kafilenin de hızını düşünüyorlardı ister istemez. Ne yapılabilirdi? Büyükler kara kara düşünüyorlardı. Anam, bize hissettirmese de o da kaygılıydı. Atlarımız da iyice zayıflamıştı. Kardeşim küçüktü, anam yüklüydü. Bizim de durumumuz kafiledekilerden iyi değildi. Üstelik arkadan ne zaman geleceği belli olmayan düşman, önde adım atmaya imkân vermeyen beyaz ölüm, kar ve ayaz...

Ne yapmalı sorusuna cevap arıyordu kafa kafaya veren büyükler. Yola devam edemeyecek çocuklar, köprü altında uykuda bırakılıp yola devam edilecekti. Böylece köprü altı, çocukları soğuktan ve ayazdan koruyacaktı, ta ki arkamızdan asker, milis ya da köylüler gelinceye kadar. Kara bata-çıkla yürüyen ve bir müddet sonra da tıkanarak yürüyemeyen çocukların bir grubu, köprü altında karların üstüne serilen kilimler üstünde uyutuldu anaların yüreği söküle söküle... Birkaç gönüllü erkek başlarına bekçi diye bırakılarak belki kurtulurlar diye çocuklar kadere teslim edildi. Son bir umutla köprü altına terk edilen çocukların sonu umut edildiği gibi olmayacaktı. Gecenin ayazıyla çocuklar derin bir uykuya dalıp bir daha uyanmadılar. Tarihin kara sayfalarına yazılan, yaşanılması zor olan bu olayın tanığı, ölüm yolundaki savaşı en ağır yaşayan muhacirler, aşılması zor karlı dağlar, çıplak ağaçlar, yağın kar ve kabarık köpükler içinde büyük bir gürültüyle düşmandan kaçarcasına deli deli akan Bitlis Çayı 'ydi.

Cemile Annesinin haslatanıp doğum yapmasını, doğum yaparken öldüğünü ve dünyaya yeni gelen kardeşinin dramını yine bize ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır: “Yolumuza devam ettik ve gün batınca mola verdi, sayısı gittikçe azalan kafilemiz. Anam bizi yatırdı ama kendisi eşkiya korkusuyla yatmayarak ayakucumuza oturdu. Anamım o gece yüzünü sararmıştı ve hastaydı. Gördüğüm rüyanın etkisiyle çığlık çığlığa uyandığımda anamı ayakucumuzda yere kapaklanmış bir vaziyette gördüm. Yerimden fırlayıp anamın yanına gidince gözlerime inanamadım, anamın pazen eteğinin altında bebek ağlıyordu. Önce gözlerime inanamadım. Biraz gözlerimi ovuşturunca acı gerçekte baş başa kalmıştım. Ölüm yolu bizim ailede ilk ölüsünü vermiş, yerine de seferberlik bebeğini bırakmıştı. Anam ölmüş, seferberliğin isimsiz bebeğini de savaşın, seferberliğin büyüttüğü, bir anda ana konumuna geçen, 10 yaşındaki Cemile'y; bana bırakmıştı.¹¹⁵

¹¹⁵ B. İnal, a.g.e., s.44-46.

Zorun zoru şartlarda seferberlik yolumuza devam ederken acı bir sürprizle, bir çoğalmış bir de azalmıştık. Anam ölmüş, geride seferberlik hediyesi olarak bir bebek bırakmıştı. Çılgılıma hemen kuş uykusunda olan kafiladaki kadınlar koştu. Anamın öldüğünü onlarda görmüştü. Yavaşça anamı bir kenara çekip, bebekle aralarındaki bağ olan, göbek kordonunu çıkınlarımız arasında buldukları bir bıçakla kestiler ve anamın üstünü örtüler. Anamın yüzünü son olarak görmeme izin vermediler. Anamın elbisesinden yırtıkları bir parça pazenle sardıkları bebeği kucağıma verdiler.

“Savaşlar çocukları büyütür oğul oğul... Sen uşaksen (çocuk), nice besleyeceksin bu baleyi(bebek)? Hardan(nerden) süt bulasın? Bu bale süt emmeden nice büyür?”

Kafilenin en yaşlısı Safinaz Ema'nın ağzından gayri ihtiyari dökülmüştü bu sözler. Kardeşime ben ana olacaktım artık.

O gece sabaha kadar uyumadık. Çaresizlik içinde anamın ölüsünü hemen oracıkta açılan bir çukura gömülüşünü donuk gözlerle izledik. Anamı gömdüler, belindeki tüm servetimiz, geleceğimiz olan altın dikili kuşağı da benim belime bağladılar. Anamın acısını hafifletmek içindi belki de... Anamın ardından yokluğu ve acısı hazin bir uğultu, unutulmayan bir şarkının acı nakaratı gibi eksilmedi gitti kulağımdan tüm ömrümce.

“Cemile, buna sahip çıkarsın, anandan hatıradır. Mukayyet olasın. Yatanda yarı uyanık olasın. Derdimiz yetmiyor bir de başımızda eşkiya belası var.”

“Tamam, Safinaz Ema”

“Ah oğul Cemile, ne bahtsız kızsın, doğmadan ana oldun özan. Büyük bir yük bindi şelan (sırtına).”

Seferberliğin isimsiz bebeği sabahın ilk ışıklarına kadar Safinaz Emanın kucağında boş memeyi çekti ve sesi kısılıncaya kadar ağladı. Kalan kuru ekmeği çaya batırıp son parça otlu peynir ile katık yaparak karnımızı yarı yarıya doyurduk. Yolcu yoluna gerek. Bağıma bastığım paçavralarla sarılı, birkaç saatlik, henüz adı konmayan seferberlik bebeğimiz ve eteğimi tutan kardeşim Nüsretle beraber anasız olarak yola koyulduk. Açlık ise hat safhadaydı. Nüsret yürümekte zorluk çekiyordu. Kardeşimin köprü altında bırakılma korkusuyla ödüm patlıyordu. Ceplerine doldurduğum tahıl tanelerini ağzına atmasını hatırlatıyordum sürekli. Atlarımızın da yemleri kalmamıştı. Açlıktan onlarda yürüyemiyorlardı. Karlı çukura batan atlarımızdan biri yolda kaldı. Kafiledaki birkaç erkek atı kurtarmaya çalıştılar ama kurtaramadılar. Mola sesiyle kafilde durdu. Bir çırpıda atı yüzlüler, parçaladılar, paylaştırdılar. Biz ağlayan gözlerle baktık babamın atının pişen etlerine ve başka bir koldan gelen, bizden daha da perişan bir halde olan

*kafiledeki insanların, babamın atının karlar üzerindeki kanlarını emerek karınlarını doyurmalarına.*¹¹⁶

Birçok resmî belge ve kitapta geçen olayları tek tek bütün gerçekliğiyle bize aktaran Cemile; yeni doğan bebeğin vefatını, eşkıya soygununu ve zorlu kış şartlarında hayata tutunmaya çalışan kabileleri anlatmaya devam ediyor: “*Aradan kâbus gibi iki zorlu gün daha geçmişti. Karlı yollar kâbusumuz olmuştu. Bitmiyordu. Her seferinden biraz daha zorlaşıyordu yolculuğumuz. Vakit öğleden sonraydı. Durmadan yürüyorduk. Aç insanlar birbirinden bir şeyler istiyor, vermeyenler ile kavga ediyorlardı. Yolumuz engebeliydi. Çay bize yol çiziyordu. Eğer çaydan olmazsa kaybolabilirdik. Önümüzdeki tepeyi güç bela aşınca boş bir köye geldik. Hava kararmak üzereydi. Mola vaktiydi. Bir at, bir kardeş ve bağırında bir bale durduk. Baleye bakarak; “Az kaldı dayan balem, dayan! Babamız bizi bekliyor Diyarbekir’de.” diye fısıldadım. Ama o da ne? Küçük yavru hareketsizdi ve ağız kenarları morarmıştı. Saatler boyu kucagımda kardeşimin cansız bedenini taşımışım meğer... O günkü şartlar kurutmuştu gözyaşımı. Ağlayamamışım doyaya. İşte o gün bugün ağlarım ama gözyaşım akmaz kolay kolay.*¹¹⁷

Ölüm kalım yolunda günlerdir yürüyorduk. Bacaklarımız dövülmüş gibi ağrıyordu, ayaklarımızı hissetmiyorduk. Arkamızdan gelenler, Rus süvarilerinin Bitlis’e girdiğini ve şiddetli çatışmaların başladığını söyledi. Bu haberle birlikte kafilde panik ve korku başladı. Korku ve paniğe neden olan şey, hem geride kalan yaşlılar ve hamilelerin akıbeti hem de düşmanın arkamızdan yetişmesiydi. Bu korku ve panikle henüz gün ağarmadan hareket emri verildi. Bir şeyler yemek için zaman yoktu. Acıkan çocukların eline birer parça ekmek sıkıştırdıktan sonra kabilemiz yola koyuldu. Düşmanı geride bırakma telaşıyla durmadan yürüyorduk. Şimdilik düşman geride kalmıştı belki ama başka bir düşman amansız yakaladı bizi. Bu düşman bildik bir düşmandı. İnanılmaz bir kar yağışı ve tipi yakalamıştı bizi. Bu şartlarda yürümeye çalışırken bir müddet sonra buz kesen ellerimden atın yularının ipi kayıp gitti. Yola çıkmadan geriye kalan birkaç parça yiyeceğimizi boynumdaki heybeye doldurmuştum. İyi ki de almışım onları, zira bir müddet sonra atımızı beyaz ölüm yutmuştu. Büyüklerimizin “Kıyamet” dedikleri şey bu olsa gerek. Akşama doğru tipi biraz sakinleşmişti. Zaten küçük olan kabilemiz, beyaz ölümün yuttuğu canlarla biraz daha küçülmüştü. Çok bitkindik, durmak istedik ama o yolu bilen büyüklerimiz biraz da yürümemiz gerektiğini söylediler. Baykan’a

¹¹⁶ B. İnal, a.g.e., s.50-52.

¹¹⁷ B. İnal, a.g.e., s.58.

yaklaşıyormuşuz. Sabahleyin biraz daha yürürsek Baykan düzlüğüne varacaktıydık. Bu sevinçle hava kararınca kadar yürüdük. Hava kararmaya başlayınca mola verdik. Hemen turig (çanta)imdeki kuru ekmekten bir parça ben aldım, bir parça da kardeşime verdim. Ağzımıza doldurduğumuz kar ile ekmeği yumuşatıp yutmaya çalışırken, yol boyunca ağaçlardan koparabildikleri kabukları çiğneyenleri, bilip bilmedikleri otları koparıp ağızlarına atan insanların halini düşünerek, “buna da şükür!” diye geçirdim içimden.¹¹⁸ Belime sardığım dünyalığımızın korunması için bildiğim tüm duaları okudum. İki kardeş sırt sırta vererek karlar üzerinde yatıp uyuduk az sonra dünyalığımızı kaybedeceğimizi bilmeden. Birden bir silah patladı ve uyanmıştım. Başımda Safnaz Ema dizlerine vuruyordu.

“Ah oğul, anan öleydi. Zaten ölmüş. Hiç olmazsa o emanet kalaydı size. Ne istediniz bu balelerden? Allah’ınızdan bulasınız. Bi kıto(birazcık) rahat yok bize.”

Bir elimi belime attım. Anamın içine altınları dizip dikiği kuşak yoktu. Çok üzüldüm. Eşkiyalar kabileye saldırmış ve soymuşlardı.¹¹⁹

Cemile, anılarında Bitlis’in işgali sırasında yaşananları da bize bütün ayrıntısıyla anlatmaktadır: “Bitlis’in işgalinden birkaç gün önce yola çıkan bizler şanslı sayılırdık. Kurtulmuştuk şimdilik. Düşmanı geride bırakmıştık. Geriden gelip bize yetişenlerin verdikleri kara haber günlerdir soğuğa, açlığa karşı mücadele veren bizleri iyice tüketmişti. Dediklerine göre Bitlis düşmüştü... Yine geriden gelenlerin anlattıklarına göre, ani bir baskınla sabah ezanında düşman kuvvetleri şehre girmişti. Şehir, bir anda ateş topuna dönmüş. Evlerinde uyuyan halk, sabahın erken saatlerinde duydukları silah sesleri üzerine panik içinde yanlarına bir şey alamadan, evlerini olduğu gibi bırakarak can havliyle deliler gibi, çılgılık çılgılığa yola dökülmüşler. Deliklitaş’a kadar kurşun yağmuru altında ilerlemeye çalışmışlar. Yola çıkanların bir kısmı, düşe kalka Deliklitaş’ı geçerek kurtulmuş. Bitlis’te kalanlar, deyim yerindeyse cehennem ateşinin içinde kalmışlar. Bir taraftan Dideban Dağı’ndan gelen kurşunlar, bir taraftan şehre hâkim olmak isteyen Rus askerleri, diğer bir yandan çeteler ve bunlara karşılık vermeye çalışan askerlerin, milislerin ateşi ortalığı kısa sürede cehenneme çevirmiş. Engebeli, dar ve buzlu sokaklarda kaçışan insanlar, düştükleri yerden kalkamayan yaralılar, süvarilerin çarpmasıyla savrulanlar, direnenlere karşı girişilen katliamlarla cesetlerden geçilemeyecek hale gelmiş Bitlis. Vurulanlar olduğu yerde kalmış, yaralılar karlar

¹¹⁸ B. İnal, a.g.e., s.60-61.

¹¹⁹ B. İnal, a.g.e., s.66-67.

üstünde debelenerek can vermiş, bazıları Bitlis Çayı'na düşmüş. Can pazarına dönüşmüş Bitlis poğan (sokak)ları. Kimsenin kimseye faydası olmamış. Herkes, kendi canını kurtarma derdine, telaşına düşmüş. Çocuğu ya da yakını vurulan dönüp bakmıyormuş bile. Yani “vay nefsim” halleri yaşanmış bizden sonra Bitlis'te.

Cemile, kafilenin Baykan'a varıp Rus tehdidinden kurtulması ve Diyarbekir'e ulaşip babasına kavuşmasını da bize şu sözlerle aktarıyor: *Önümüzde uzun bir yol vardı ama yolun en zor etabı Baykan'a kadar olan kısımdı. Biz Baykan'ı geçmiştik. Baykan'dan ötesiydi umudumuz. Aşılmaz görünen karlı dağları geride bırakmış sayılırdık. Arazi, biraz daha düz görünüyor ve hava birkaç derece daha yumuşamıştı. Kısmen de olsa düzleşen arazide kar kalınlığının incelmeye başlaması, soğuk ve ayazın birazcık da olsa azalması, açlık ve soğuğun tükettiği biz muhacirleri umutlandırmıştı. Attığımız her adım, umuda atılıyordu artık. Baykan'ı geçip Ziyaret'e vardık. Ziyaret Köyü, Rus işgali ile beraber Muş'tan, Varto'dan, Van'dan, Bitlis'ten canlarını kurtarmak umuduyla yollara düşen on binlerin ana toplanma merkeziydi. Burası hem coğrafik olarak büyük olması hem de Veysel Karani Hazretleri'nin kabrinin burada bulunması nedeniyle özel bir öneme sahipti biz muhacirler için. Herkes, gidecekleri yerler ve kavuşacakları yakınları ile ilgili konuşuyordu. Biz iki kardeş ise bu heyecanı pek yaşamıyorduk. Kafilenin en gerisinde sus pus yürüyorduk kimsesizliğin ve bizi nelerin beklediğinin belirsizliği ile. Kafilede sevinçle “Ziyaret'e, yetiştik! Şükürler olsun kurtulduk!” çığlıkları yükseldi.*

*Ziyaret'e girdik, biz iki kardeş de yorgunluktan bitap düşmüş bir vaziyette orada uykuya dalmışız meğer. Uyandığımızda ne kafilemiz vardı ne de bir tanıdığımız. Kala kalmıştık bir başımıza Ziyaret'te.*¹²⁰

Yollara düşen on binlerce muhaciri, daha güvenli olan Siirt, Diyarbekir, Urfa, Antep, Konya gibi illere ve çevrelerindeki kasabalara göndermek çok kolay değildi. Zaten göç yolunda ailelerin birçoğu birbirini kaybederek parçalanmıştı. Aile üyelerinin bir kısmı, köprü altlarına bırakılmış, yaralananların bir kısmı ayak bağı olduklarından yollarda bırakılarak ölüme terk edilmiş, bir kısmı ölmüş, bir kısmı da toplanma merkezinde herkesin “vay nefsim” halleri ile oracıkta bıraktıkları olmuştu biz gibi.

Ziyaret'ten dışarıya çıktığımızda gün akşama dönmek üzereydi. Mahşeri bir kalabalık vardı. Etrafa korkulu gözlerle bakınıp durduk ama tanıdık hiç kimse yoktu.

¹²⁰ B. İnal, a.g.e., s.71-73.

Ağlamaya başladık. Kafilelerinin kaydını tutan askerlerden biri bizi gördü. Yanımıza yaklaşıp sordu:

“Hey çocuklar, siz nereden gelip nereye gidiyorsunuz?”

“Bitlis’ten geliyoruz. Babam bizi Diyarbekir’de bekliyor.”

“Babanız ne zaman gitti Diyarbekir’e? Siz kiminle yola çıktınız? Anneniz nerede? Kimseniz yok mu?”

“Babamız Mecit Çavuş’tur. Çapakçur’da görev yapıyormuş. Bitlis’e gelememiş. Bizi Diyarbekir’de karşılayacakmış. Anamız böyle söyledi. Biz komşularımızla beraber kafile halinde yola çıktık. Anamız yolda öldü. Kafilemizden bazıları namaz kılmak için Ziyaret’in içine girdi. Biz de onların ardından içeri daldık. Çok üşüyorduk hem de yorgunduk, yorgunluktan uyumuşuz. Ne kadar zaman geçti bilmiyoruz. Uyandık, dışarı çıktık. Bizim kafileden kimse kalmamıştı. Bizi unutup gitmişlerdi.”

Asker durumu komutanına anlattı ve komutan: “Müfrezeyle yola devam etsinler. Diyarbekir’e götürülüp babalarına teslim edilsinler.” dedi. Görevlendirilen üç kişilik bir asker grubuyla atlı olarak yola çıktık.¹²¹

Birkaç gün sonra Diyarbekir’e vardık. **Bedenin** kapısından geçerek şehre girecektik. Kapıda kontrol vardı. Askerler, görevliye bilgi verirken kapının sağ tarafında elinde kâğıtlar olan birkaç asker vardı. Birden Nüsret’in “Babaaa!” diyen çığlığıyla ben de o tarafa baktım. Askerlerin “Dur!” ikazına aldırış etmeden üç can, birbirimize oracıkta kenetlendik.¹²²

Cemile anılarında Diyarbak’a varışlarını anlatırken, Rus işgalinden kaçan yüzbinlerce müslümanın ve yaşanan dramın bütün gerçekliğini göstermiş oluyor: “Babamın, bizi Mardin Kapısı’nda teslim aldığı yer, kafilelerin toplandığı yerdi. Mahşeri bir kalabalık vardı. Deyim yerindeyse ana baba günüydü. Binlerce yorgun ve bitkin, üstü başı perişan erkek, kadın, çocuk yanlarında getirebildikleri hayvan ve yükleri ile oldukları yere çökmüş, ne olacaklarını bilmeden öylece bekliyorlardı. Bizim kadar şanslı olmayan bu kalabalıklara ne olacağını sormuştum babama. Babamdan öğrendiğime göre, bu insanların kayıt ve sevk işlemlerini Muhacir Dairesi yapıyormuş. Muhacir Dairesi kimilerini Diyarbekir ve ilçelerine yerleştirecek, kimilerini de daha batıya ve güneye doğru Konya, Ankara, Niğde, Yozgat ve Maraş’a gönderecekti.¹²³

¹²¹ B. İnal, a.g.e., s.78.

¹²² B. İnal, a.g.e., s.95.

¹²³ B. İnal, a.g.e., s.106.

Osmanlı hükümeti, bu Rus işgali ve göç hareketi karşısında hazırlıksız yakalandığından ve esasen hazırlık yapabilecek kudrette de olmadığından cephe gerisindeki vilayetlere akın eden mülteci gruplarının sorunlarıyla gerektiği gibi ilgilenilemedi. Bu durumda mültecilerin birçoğu kendi başının çaresine bakmak zorunda kalarak memleketin çeşitli yerlerine dağılmaya başladı. Bu şekilde yetkililerin bilgisi dışında hareket edenlerin düzenlenmekte olan mülteci istatistiklerine kaydedilmeleri de mümkün olamadı. Bu nedenle bugün, Rus işgaline uğrayan vilayetlerden cephe gerisindeki Osmanlı vilayetlerine göç etmiş mültecilerin tam sayısını ortaya koyacak sayısal veriler resmi kayıtlarda maalesef bulunmuyor.

Mülteci ve muhacirlerin sevk, iskân ve iâşesini sağlamakla görevli olan *Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyyet-i Umûmiyesi*’nin kayıtlarına göre 1916 yılı baharında Anadolu’nun çeşitli yerlerine sığınmış olan söz konusu mültecilerin sayısı 707.504’tür. Bunların sancak ve vilâyetlere göre dağılımları verilmiştir. Takip eden yıllarda kayda geçen mülteci sayısının bir miktar daha arttığı görülmektedir. Nitekim Maliye Nezareti’nin Ekim 1917 tarihli kayıtlarına göre savaş nedeniyle iltica eden Müslüman mültecilerin 850 bin civarına ulaştığı belirtilmiştir. Muhacirîn Müdiriyyet-i Umûmiyesi’nin 1918 yılı başlarındaki tespitleri de bundan pek farklı değildi. Nitekim Muhacirîn Müdür-i Umûmîsi Hamdi Bey, 24 Mart 1918 tarihinde Meclis-i Ayan’da yaptığı bir konuşma sırasında kayıtlara geçen mülteci sayısının 825.991 olduğunu açıkladı. Yine 10 Nisan 1920 tarihli “İleri” gazetesinin muhtemelen Muhacirîn Müdiriyyet-i Umûmiyesinin kayıtlarına dayanarak yayınladığı bir istatistiğe göre de mültecilerin toplam sayısı 843.396 olup, bunların 324.826’i Trabzon’dan, 287.474’i Erzurum’dan, 102.808’i Van’dan ve 128.288’i de Bitlis’ten iltica ettiğini yazıyordu.¹²⁴

Bitlis vilayetince 1919 yılı ocak ayı başlarında hazırlanan bir istatistik, Bitlis mültecilerinin de yukarıda belirtilen miktardan bir hayli fazla olduğunu ortaya koymuştur. Bu istatistiğe göre dört sancaktan oluşan (Bitlis, Siirt, Muş ve Genç) Bitlis vilâyetinin sadece Muş sancağından iltica edenlerin sayısı 150 bin civarındaydı.¹²⁵

Düşman tarafından işgal edilen şehirlerden gelen muhacirler, ilk etapta cephe gerisinde yakın vilayetler olan Diyarbakır, Ma’mûretü’l-’azîz, Sivas, Canik ve Musul gibi komşu şehir ve sancaklara sığınmışlardı.¹²⁶ Bu kalabalık mülteci topluluklarının, büyük

¹²⁴ T. Öğün, *a.g.e.*, s.39-40.

¹²⁵ BOA, DH. SN. THR, K.82, G.55-13,15. Bitlis Valisi Mazhar Bey’in Şifre Telgrafi, 7 Kânunusani 1335.

¹²⁶ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990, s. 126-131.

savaş başladığından beri Doğu Cephesi'ndeki askeri kuvvetlerin iâşe ihtiyacını da sağlayan mahdut ve fakir bir alanda bulunması, zaten önceden baş göstermiş olan iâşe sıkıntısını iyice arttırmıştı. Bu nedenle bir süre sonra mültecilerin cepheden uzak ve yerleşmeye daha uygun olan bölgelere doğru kanallize edilmesi kararlaştırıldı. Bu karar gereğince doğu vilâyetlerinden gelen mültecilerin Anadolunun iç ve batı kısımlarına gönderilmesine başlandı. Böylece Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri Halep ve Musul da dâhil olmak üzere Anadolu'nun geniş bir bölümüne yerleştirildiler.

Bu sevkiyat sırasında mülteci Kürt aşiretlerinin sevk ve iskânına özel bir önem verilmekteydi. İttihat ve Terakki hükümeti, iltica hadisesinden yararlanarak başta asayiş olmak üzere birtakım idarî, sosyal ve ekonomik problemlerinin kaynağını teşkil eden, geleneksel aşiret yapısını ortadan kaldırıp, Anadolu'daki farklı sosyal grupların entegrasyonunu kolaylaştırmak arzusundaydı. Bu nedenle mülteci Kürt aşiretlerinin aşiret hayatını sürdüremeyecek şekilde sevk ve iskân edilmeleri kararlaştırıldı. İlgili vilâyet ve mutasarrıflıklara, 1916 yılı mayıs ayı başlarında nüfuz sahibi aşiret reisleriyle aşiret mensuplarının birbirinden ayrılarak aşiret reislerinin liva veya kaza merkezlerinde, aşiret mensuplarının ise aşiret kültürünün yaşanmadığı vilâyetlere iskân edilmeleri bildirildi. Ayrıca iskân edilecek aşiret mensuplarının, bir daha yurtlarına iade edilmesi düşünülmendiğinden, bunların nüfus kayıt işlemlerinin de buna göre yapılması kararlaştırıldı ve bu konuda bir de talimatname hazırlandı. Fakat savaştan sonra bütün mültecilerin yurtlarına dönmesine izin verilmişti.¹²⁷

Cephe gerisindeki vilâyetlere aç, çıplak, sefil bir halde sığınan Bitlis ve diğer illerden gelen mültecilerin iâşe, iskân ve istihdam edilerek en azından hayatta kalmalarının sağlanması gerekiyordu. Ancak bu öyle kolay çözülebilecek bir sorun değildi. Yapılan incelemeler eldeki imkânların ihtiyaca oranla çok sınırlı olduğunu gösteriyordu. Böylece yiyecek bulamayan birçok mülteci açlık yüzünden maalesef hayatını kaybetti.¹²⁸

Mülteciler iâşe sıkıntısının yanı sıra mesken konusunda da büyük sıkıntı yaşadılar. Bazı mülteci grupları tamamen sağlıklı bir yaşam sürmek zorunda kalırken, temel insani ve ahlâki hayat tarzı bulma imkânından yoksun olarak gruplar halinde cami ve medrese

¹²⁷ T. Öğün, *a.g.e.*, s.42-43.

¹²⁸ T. Öğün, *a.g.e.*, s.49.

gibi yerlerde iskân edildi. Birçoğu bunları bile bulamayıp cami avlularında, mağara kovuklarında veya sokak köşelerinde barınmak zorunda kaldı.¹²⁹

Her seferinde Ermeni mağduriyetinden ve tehcirden söz edip Müslüman halkın yaşadığı bu göç olayını ve zulmü görmezden gelen Batı'ya Cemal Paşa hatıralarında¹³⁰; göç eden Müslümanların ortya koyduğu manzaranın çok vahim olduğunu, Rus işgali esnasında Ermeni katliamından kaçmak için Anadolu'nun iç ve batı vilayetlerine iltica etmiş olan Müslüman göçmenlerinin yaşadığı zorluğun Ermenilerin yaşadığı tehcirden çok daha ağır ve sefilâne bir durum olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu gariban Müslüman halkın, Müslüman oldukları için hiçbir Alman veya Amerikalı misyonerin, onlar için raporlar yazmadığını ve onların felaket ve sefaletini süslü ve abartılı bir dille anlatmak gereğini vicdanında hissetmediği ifade etmiştir.

Temelde malî sıkıntı ve savaşın neden olduğu kıtlık yüzünden Anadolu içlerine sığınan Vilayât-ı Şarkiye mültecilerine Osmanlı hükümetince kayda değer bir yardımda bulunulamamıştı. Mülteciler, çoğunlukla kendi kaderleriyle baş başa kalmışlardır. Bu durumda barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçları dahi karşılanamayan mültecilerin pek çoğu açlık, hastalık ve sefalet yüzünden hayatını kaybetmiştir.¹³¹

1.6. Bitlis'in Kurtuluşu

Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin bölgeyi geri almak istemesinin çeşitli sebepleri vardı ve bunun için bazı hazırlıklar yapıldı. Erzurumun ve Doğu Anadolu Bölgesindeki geniş topraklarının kaybedilmesi Osmanlıyı çok olumsuz etkilemiş ve bu bölgenin alınması için yeniden büyük bir askeri hareket yapılmasına karar verildi. Bunun için topyekûn bir taaruz planı hazırlandı. Bu taarruzu yapması için Trakya'da bulunan II. Ordu görevlendirildi. II. Ordu, İzzet Paşa komutasında on tümenden oluşan dört kolordudan ibaretti. Ordunun toplanma yeri yaklaşık olarak Van Gölü-Muş-Kiğı hattıydı. II. Ordu Haydarpaşa'dan hareket edecek ve 40 gün içinde bölgeye varmış olacaktı. Toroslar üzerinden Resulayn'a kadar demiryolundan istifade edecekler ve buradan itibaren Diyarbakır üzerinden gideceklerdi. Resulayn ile Diyarbakır arasında ise kamyonlar kullanılacaktı.

¹²⁹ TTBMMZC, D. 1, İ. 2, C. X, Ankara 1958, s. 421.

¹³⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.136-137.

¹³¹ T. Ögün, *a.g.e.*, s.54.

Doğu cephesinde bulunan Rusların geri atılması amacıyla bölgeye sevk edilen II. Ordu çeşitli sebeplerden dolayı bu görevini tam anlamıyla yerine getiremedi. Osmanlı yöneticileri haziran ayında Doğu bölgesinden Kafkasyaya bazı birliklerini çekmiş olan Rusları bu esnada bölgeden atmak düşüncesindeydiler.¹³²

Bölgede Rus IV. Kolordusu bulunuyordu ve Rus askerlerinin yanı sıra doğuda bulunan Ermeni Fedai Tugayları ile bazı Ermeni çeteleri de bu kolordu emrinde teşkilatlanmış olarak görev yapıyordu.¹³³

1.6.1. Mustafa Kemal'in Bölgeye Gelişi ve Çalışmaları

Türk ordusu 1914 yılı aralık ayında başlayıp, 1915 Ocak ayının başlarında sona eren Sarıkamış Muharebeleri'nde başarılı olamamış, Erzurum mevzilerine çekilmek zorunda kalmış ve 16 Şubat 1915'te Erzurum işgal edilmiştir. Başkomutanlık Vekâleti, III. Ordu birliklerini takviye amacıyla Doğu Cephesi'ne, Edirne civarında bulunan II. Ordu'yu Doğu bölgesine göndermeye karar verdi. II. Ordu Komutanlığına Birinci Ferik (Orgeneral) Ahmet İzzet Paşa atandı. Mustafa Kemal Paşa, karargâhı Edirne'de bulunan II. Ordu'daki XVI. Kolordu Komutanlığı'na atanmıştı. Başkomutanlık Vekâleti 22 Şubat 1916'da karargâhı Çorlu'da bulunan ve XVI. Kolordu Komutanlığı'nın da bağlı olduğu II. Ordu'nun doğu bölgesine nakledilmesine karar vermiştir. Bu kararın ardından 10 Mart 1916 tarihinde Mustafa Kemal'in komuta ettiği XVI. Kolordu'nun Diyarbakır'a nakledilme kararı alınmış ve 27 Mart 1916'da Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar) ile birlikte Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'a gelerek göreve başlamış ve 1 Nisan 1916'da general (mirliva) olmuştur.¹³⁴ XVI. Kolordu'nun harekât alanı içerisinde Muş ve Bitlis bölgeleri yer almaktaydı.

Doğu Bölgesine gönderilen II. Ordunun görevi; Diyarbakır üzerinden hareketle Aras Nehri güneyinden kuzey-doğu doğru genel bir saldırı başlatarak Erzurumun doğusunu ve Ağrı bölgesini ele geçirecek, Rus Ordusunun güney tarafını sıkıştırarak Rusların, Erzurum'u boşaltıp doğuya çekilmelerini sağlayacaktı. Fakat II. Ordu'nun Doğu bölgesine gelmesi o günkü ulaştırma imkânlarının çok kısıtlı olması ve Osmanlının

¹³² L. V. Sanders, *a.g.e.*, s.157.

¹³³ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 2.Ordu Harekâtı*, C-2, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1986, s. 40-41.

¹³⁴ Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, İkinci Basım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2007, s.71.

içinde bulunduğu zor durumdan dolayı uzadı; ordu peyder pey bölgeye intikal etti ve muharebeye parça parça girmek zorunda kaldı.¹³⁵

II. Ordu Elâzığ- Diyarbakır bölgesinde civarında toplandı ve Bitlis üzerinden Van Gölü'nün batı kesiminden Erzuruma doğru taaruza geçmesi gerekiyordu. Fakat böyle bir planın yürütülmesi büyük engellerle karşılaştı. Anadolu'da yollar çok dar ve kısa olup birbirine bağlı değildi ayrıca iâşe konusunda fakir olup gelişmiş bir tarım kültürü yoktu. Bu yüzden büyük kuvvetlerin öz vatanlarında beslenmesi çok zordu, teçhizat ihtiyacı ise sanayi olmadığı için hiç temin edilemiyordu. Savaş donanımlarının ve silahların tamamı Avrupa'dan getirilmesi gerekiyordu ve bunun için de tek hatlı bir demiryolu vardı. Lokomotiflerde, mekkerlerin (yük hayvanları) sırtında günlerce taşınmak zorunda kalınan odunlar yakılıyordu. Bu yüzden istasyonlarda ne kadar kalınacağı önceden kestirilemiyordu. Düzenli bir hareket tarifesi oluşturmak imkânsızdı. Üstelik Toros ve Amanos dağ silsileleri demiryolunu kesintiye uğratıyordu. Buraya kadar getirilen her şey trenden nakledilerek çok küçük bir dekovil hattıyla birçok tünelden geçirilerek veya kamyonlarla dağları aşarak naklediliyorlardı. Bu sebeplerden dolayı II. Ordu'nun intikali yaz aylarına kadar gecikti.¹³⁶

Doğu Bölgesine görevlendirilen bu ordunun nakli Nisan ayında başladı ve ağustos ayının başlarına kadar devam etti. Malatya'ya gelen ve ordunun komutasını buradan sağlayan İzzet Paşa, 8 Haziran'da ordunun genel durumunu hakkında bize açıklayıcı bilgiler vermektedir. İzzet Paşanın verdiği bilgilere göre; Bitlis'in güney kesiminde işgal sırasında Bitlis'ten çekilmek zorunda kalan V. Tümen ve Muş güneyinde ise VIII. Tümen bulunuyor. Bu iki tümen bişleştirilerek XVI. Kolordu'yu oluşturmuş ve II. Orduya bağlanmıştır. Kuzeybatıya doğru Elmalı Vadisinde iki karma müfreze de II. Ordu emrine girmiştir. III. Ordu ile Elmalı Vadisi civarında irtibat sağlanmaktaydı. İzzet Paşanın amacı II. Ordu'nun büyük kısmını Diyarbakır-Elâzığ civarında toplamak ve buradan Erzurum ile doğu istikametinde ilerlemektir. Karşılarında asker ve silah bakımından güçlendirilmiş 4. Kafkas Kolordusu bulunuyordu.¹³⁷

II. Ordu bölgeye intikal edinceye kadar milis birliklerinin yettiği kadarıyla bölgeyi savunduğu görülmektedir. Farklı yapıda ve sayılarda bölgenin çeşitli yerlerinde teşekkül eden bu birlikler birçok alanda yararlılık göstermişlerdir. Dolayısıyla bu yerel kuvvetler,

¹³⁵ F. Çeliker, *a.g.m.*, s. 379-392.

¹³⁶ Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuz* (Çeviren; Eşref Özbilen), İş Bankası Yayınları, s.36.

¹³⁷ L. V. Sanders, *a.g.e.*, s.157.

ellrinden geldiğine bölgeyi düşmana karşı savunmuşlardır. Savaş boyunca bu milis birliklerinin birçok görevi üstlenip yerine getirdiğini görmekteyiz.¹³⁸

Bölgede orduya destek olan Milis Birliklerinden sadece cephede değil aynı zamanda cephe gerisinde de birçok konuda faydalanılmıştır. Aşiret mensuplarından teşkil edilen bu gruplardan V. Tümen (Bitlis bölgesinde bulunan askeri birlik) içerisinde yer alanlar şunlardır:¹³⁹

5. Tümen

- Halîlan ve Hoyşinân Bölüğü,
- Zamanhan Bölüğü,
- Şeyh Masum Bölüğü,
- Hasenanlı Bölüğü,
- Haydaranlı Bölüğü,
- Dancûb Müfrezesi Milis Kıtası,
- Penciyâr Milis Taburu,
- Müstakil Mutki Taburu,
- Mutki Milis Alayı: Komutanı, Musa Bey, 4 taburlu bir alay.

Yukarda gösterilen şekilde teşkilatlandırılmış birlikleri, muharabelerde yer aldığı gibi cephe gerisindeki bazı hizmetleri de yerine getirmişlerdir.

XVI. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a gelen Mustafa Kemal Paşa (27 Mart 1916), Rus Ordusunun, Trabzon-Bayburt doğusu ve Oğnut-Muş-Bitlis hattına ulaştığı görmüştü. 2. Kafkas Tümeni ve bir süvari alayından oluşan Rus kuvvetleri, Bitlis'i işgal ettikten sonra güneye doğru ilerlemiş, Bitlis'in 10-15 km kadar güneyine (Yukarı Olek-Hormüz- Şeyh Ömer- hattına) ilerlemiş bulunuyordu. Bitlisten çekilmek zorunda kalan V. Tümen ise Rus kuvvetlerine karşı Şeyhcuman-Şetek-Kamboç hattını savunuyordu.

Bölgeye (Diyarbakır) 27 Mart 1916'da ulaşan Mustafa Kemal Paşa, Bitlis- Oğnut-Muş Cephesi'ndeki XVI. Kolordu'nun emir ve komutasını ele aldı. XVI. Kolordu emrinde 13.741 er, 9.297 tüfek, yedi ağır makineli tüfek, 19 top bulunmaktaydı.¹⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa görevi devraltıktan sonra bölgedeki askeri kuvvetlerin durumunu incelemiştir. Yaptığı gözlemler sonucunda Bitlis'in güney kısmında Bitlis Boğazında sıkışıp kalmış olan 5. Fırka karargâhını ordan çıkararak bu birlikleri yeniden

¹³⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2.Ordu Harekâtı*, s.46.

¹³⁹ ATASE, BDH., K.2673, G.178, B.5-1.

¹⁴⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2.Ordu Harekâtı*, s.47.

toparlamak ve düzenlemek gerektiğini görmüştür. Ancak bunu gerçekleştirebilmek için bölgedeki şartları ve askeri birlikleri denetleyip durumu yerinde görmek gerekliydi. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa 27 Mart 1331 (1916) tarihinde Diyarbakır'dan hareket ederek ilk önce Bitlis Cephesi'ne gitmiştir.¹⁴¹

Alman Komutan Hans Guhr, hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'a gelişini ve çalışmalarını şöyle anlatıyor: *"Mustafa Kemal Paşa orduyu devralır almaz çalışmalara başladı. 1 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa hemen 1. Tümen'e beş günlük bir teftişte bulunacağını bildirdi. 4 Nisan'da yakın maiyetimle birlikte at üstünde onu karşılamaya gittim. Önce Serdi'de bulunan hayvan hastanesini teftiş ettim. Oraya yeni olarak hepsi genç, güçlü ve iyi beslenmiş 100 at ve katır getirilmişti. Sonraki gün Mustafa Kemal Paşa ile bir araya geidik. Raporumu, nezaketli bir şekilde dinledi. Mustafa Kema1, 8 Nisan'da Tümen'i ziyaretini bitirdi. Mufasssal bir eleştiri yaparak niyetlerini ve hedeflerini açıkça ifade etti ve sözlerine benim şimdiye kadar aldığım tedbirleri ve tümenin durumunu överek son verdi."*¹⁴².

XVI. Kolordu'nun görevi ve hedefi, Osmanlının bölgedeki kuvvetleri hücum hazırlıklarını tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun ilerlemesini engellemekti. Bitlis Boğazında bulunan V. Tümen, Bitlis'i geri almak için gereken hazırlıklar tamamlanıncaya kadar Bitlis doğusundaki Siirt Botan Vadisi ile Bitlis Vadisi arasındaki bölgeyi tutarak güvenliği sağlayacak, özellikle Bitlis boğazını koruyacaktı.

Bölgeden gönderilen raporlara göre 31 Mart 1916 tarihinde XVI. Kolordu'nun durumu şöyleydi:

- Hizan'dan kuzeye doğru Van Gölü Güney Müfrezesi ilerlemekte.
- Yavaş yavaş Bitlis'e doğru ilerlemekte olan V. Tümen, Rusları Bitlis boğazından geri püskürtmüştür. Rusların şehre yakın olan asıl mevzilerine yaklaşmaktadır. Milis Birlikleri ve Gönüllüler ise Nebat Dağı'nı geri almışlardır.
- Mutki civarında ise Mutki Müfrezesi olup hücum eden bir kısım Rus kuvvetini Kerp köyü civarında geriye atmayı başarmıştır.
- Şin köyü civarında bulunan Silvan Müfrezesi de gönüllülerle birlikte Geligüzen-Kozma Dağı- Oruh hattındadır. Genç ve Ardışın'de de bir grup kuvvet bulunmaktadır.
- Karargâhı Bingöl'de olan Çapakçur Müfrezesi ise Oğnut ve Sığı bölgesinde toplanmışlardır.

¹⁴¹ Ş. Tezer, a.g.e., s. 38.

¹⁴² H. Guhr, a.g.e., s. 99-103.

Hazırlıklarını yapan II. Ordunun bölgesinde 1916 Mart sonunda sadece XVI. Kolordu'nun 3 alayı, V. Tümeni ve birkaç müfreze bulunmaktaydı. Bölgedeki bulunan Rusların ise Bitlis güneyinde 3 alayı, Norşin ve Kotni'de 1 piyade taburu ile 1 süvari bölüğü, Muş'ta 2 piyade, 1 Ermeni taburu vardır. Ruslar bazı birlikleriyle Boğlan'a ve Oğnut'a hücum etmektedir.¹⁴³

5 Nisan 1916 tarihinde V. Tümen Bitlis'e ilerlemiş, Mutki'ye kadar gelen Rus kuvvetlerinin taarruzları üzerine geriye çekilmek zorunda bırakılmış. Bölgede yaşanan muharebe hakkında 5. Fırka (Tümen) Kumandanı Miralay Refet Bey tarafından verilen raporda durum şu şekilde özetlenmektedir:¹⁴⁴ “... *Düşman dört taraflı dağlarla çevrili bulunan Bitlis'in savunması için silsileler arasındaki boğazları işgal ve tahkim etmiştir. Esirlerin ifadesine ve yapılan tetkikattan anlaşıldığına göre düşman, burada bulunan iki müfrezesinden birini Hizan ve diğerini Mutki tarafında bulundurmaktadır. Bunlarla ara sıra faaliyet göstererek hem kuvvetimizin mühim bir kısmını buralara çekmek ve Bitlis'e doğru ilerleyen kuvveti de zayıflatmak istemektedir, ayrıca hangi cihetten taarruz edilirse bu müfrezeleri oralara alarak taarruz kuvvetini yandan tehdit etmek arzusunda. Hâlbuki Bitlis'e batıdan Kambos üzerinden yapacağımız taarruza karşı Kerp civarında bulundurduğu Mutki Müfrezesini, Mutkililerin savunmaları ve arazinin gayet sarp ve karlı bulunması dolayısıyla kolaylıkla kullanılamayacaktır. Olağanüstü gayret gösterse dahi asgari 5-6 günden evvel getiremeyecektir. Hizan'daki düşman müfrezesi de Hizan'da bulunan müfrezemizle meşgul olacağından önemli bir etki yapamayacaktır...*” Yaşanan bu durum üzerine XVI. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 6 Nisan 1916'da Mutki ve Sason bölgelerini savunan milis kuvvetlerine bazı talimatlar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa verdiği talimatta;¹⁴⁵

1- Hacı Musa Bey Komutasında Mutki bölgesindeki milisler, Kerp- Bitlis istikametini takip ederek Mutki bölgesi içerisinde ilerleyerek, bu bölgeyi Ruslardan korumaya çalışacaktır. Bitlis ve Muş ovalarına doğru sarkan düşman sürekli ta'ciz edilecektir. Milis Kumandanı Hacı Musa Bey, V. Tümen'in Duhan civarında bulunan kuvvetleriyle sürekli iletişim halinde olacak ve Bitlis'e yapılacak olan taaruza katılacaktır.

¹⁴³ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 2.Ordu Harekâtı*, s. 47-50.

¹⁴⁴ ATASE, BDH., K. 4466, G.13, B. 1-22.; Ayrıca Bakınız: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri (1916)*, ATESE Yayınları, Temmuz 2017, Yıl: 66, Sayı: 140, Belge No: 16 (1-2), s.40.

¹⁴⁵ ATASE, BDH., K. 4466, G.13, B. 1-25.

2- Sason civarını ise Sason bölgesinde bulunan milis birlikleri ve gönüllüler savunacaktır. Sason Askerlik Şube Başkanı bölgeden sorumlu olup tüm birlikleri emir komuta edecektir. Bu bölgedeki kuvvetler Bitlis- Muş hattına dopru ilerleyecek ve bölgedeki düşman çetelerini geri tacaktır.

3- Mutki ve Sason bölgelerindeki tüm birlikler V. Tümen Komutanı emrinde olacaktır.

V. Tümen Komutanı Refet Bey, Emrindeki bölgeyle ilgili 10 Nisan 1916'da ayrıntılı bir rapor hazırlayarak kolorduya bilgi amaçlı göndermiştir. Refet Bey bölgesini; Bitlis Vadisi (V. Tümen)-Hizan-Mutki-Sason bölgesi olmak üzere 4 bölgeye ayırdığını bildiriyordu.

Refet Bey aynı gün verdiği 2. Raporda; birliklerinin Bitlis'e yapacağı saldırı hazırlıklarına devam etmekte olduğunu, Hizan ve Mutki bölgelerindeki milis kuvvetlerinin de düşmanın Bitlis-Muş ikmal yoluna karşı saldırı ve pusular düzenleyerek düşmanın hareketlerini engelleyeceklerini belirtiyordu.

XVI. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa Bitlis bölgesinde yapılacak taarruz harekâtı ile ilgili olarak 10 Nisan 1916 tarihinde komutası altındaki birliklere gönderdiği telgrafta bölgenin durumu ile ilgili ayrıntılı bilgi yer almaktadır.¹⁴⁶ Bu telgrafa;

1- Rusların Mutki ve Sason bölgelerinde son günlerde bazı çeteleri ve askeri birlikler ile saldırıda bulunduğu, V. Tümen cephesine ve Çapakçur Müfrezeleri'ne karşı dikkati çeken bir hareket olmamıştır.

2- Bitlis'e yapılacak olan taarruz hazırlıklarına V. Tümenin devam ettiği, milis birliklerinin de düşmanı sürekli olarak taciz etmektedir.

3- XVII. Alay Kulp, Muş, Talori ve Genç bölgesini korumaktadır. XVII. Alay; gerek Sason bölgesinde bulunan gönüllü müfrezelerimizle ve gerekse Ardeşin'deki Çapakçur Müfrezesi'ne bağlı kuvvetlerle sürekli olarak bağlantı kuracaktır.

Bitlis ve Muş bölgesinde bulunan milis kuvvetleri ve askeri birlikler sadece düşmanın ilerleyişini durdurmak ve oyalamak görevinde bulunuyordu. Henüz taarruz gücüne erişecek yeterli sayıya ve teçhizata sahip değildi.

Haziran 1916 sonunda bile II. Ordu'nun Doğu Bölgesine intikali tam olarak henüz tamamlanmamıştı. Muş bölgesinde görev alacak olan XVI. Kolordu'nun VIII. Tümen'i, Mayıs ayı sonunda bölgeye intikalini tamamlamış ve cephede görev almış bulunuyordu.

¹⁴⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 19 (1-4), s.52.

V. Tümen Bitlis, 8'nci Tümen Muş bölgesini savunmaktaydı. XVI. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 16 Haziran 1916'da karargâhını Diyarbakırdan Silvan'a (Miyefarkin) taşımıştı ve muhareberleri buradan yönetiyordu.¹⁴⁷

1.6.2. Bitlis'in Rus ve Ermenilerden Kurtarılması

Rusların 12-16 Temmuz tarihinde, Kulp üzerine yaptığı saldırılar (Kulp Muharebeleri) karşısında, bu bölgede bulunan VIII. Tümen mevzilerini terk etmek zorunda kalmış ve yaklaşık 15 km güneye doğru çekilmiştir.

Bölgedeki gelişmeler, Başkumandanlığa düzenli olarak bildiren II. Ordu Komutanı İzzet Paşa, yine o günlerde Başkomutanlık'a sunduğu bir raporda Rus ve Türk kuvvetlerinin mukayese ederek şu bilgileri veriyordu; ¹⁴⁸ *“Bitlis'te bulunan V. Tümenin karşısında Rusların 10 piyade taburu, 6 süvari bölüğü ve 20 top; Bingöl (Çapakçur) civarında bulunan VIII. Tümen karşısında Rusların 13 piyade taburu, altı süvari bölüğü, 24 topu bulunmaktadır.”*

Yapılan hazırlıklardan sonra 1 Ağustos 1916'da Türk ordusu tüm cephelerde başlattığı karşı taarruzla Rusları bölgeden uzaklaştırmakta başarılı olduysa da 20 Rus taburunun ortak taarruzu üzerine Türk birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ruslar 7. Tümen'den 300 esir ile bir top ve üç mitralyöz almış, bu bölgede arazinin ve yolların uygun olmasından yararlanarak kuvvetlerini istedikleri yerde toplamışlardır.¹⁴⁹

Mustafa Kemal Paşa 2 Ağustos günü V. ve VIII. Tümen'e yazdığı telgrafta, düşmanın 3. Kolordu bölgesine ağırlık verdiği ve çoğu birliklerini oraya çektiği birkaç gündür orada yaşanan çatışmalardan anlaşılmakta olup III. Kolordu'nun yükünü hafifletmek için bugün topyekûn taarruza geçecekleri emrini vermektedir.¹⁵⁰ Fakat bu iki Tümen'den gelen cevapta taarruzun bugün mümkün olamayacağı anca 4-5 güne kadar bu taarruzun yapılabileceği söyleniyordu.¹⁵¹ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa yazdığı telgrafta; *“Beş gün sonra fırkanın yapacağı taarruz maksad-ı umumiye tevafuk etmez. Kolordunun vazifesi bugün taarruza geçmektir.”* deyip topyekûn taarruza geçme emri vermiştir.¹⁵²

¹⁴⁷ F. Çeliker, *a.g.m.*, s.379-392.

¹⁴⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 2.Ordu Harekâtı*, s. 104.

¹⁴⁹ F. Çakmak, *a.g.e.*, s.153.

¹⁵⁰ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 69, s.238.

¹⁵¹ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 70, s.240.

¹⁵² Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 71, s.242.

Rusların 3. Kolordu bölgesine yönelmelerinden yararlanan XVI. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği taarruz emri üzerine, 3 Ağustos 1916 sabahı, V. Tümen Bitlis yönünde, VIII. Tümen de Muş istikametinde taarruza geçti. V. Tümen Kumandanı Refet Bey ve VIII. Tümen Kumandanı Nuri Bey'in verdikleri raporlardan anlaşıldığına göre;¹⁵³ Bitlis bölgesindeki V. Tümenin XVIII. ve XIV. Alayları, düşman mevzilerine doğru ilerlediler. Nebat Dağı'nın batısındaki ve kuzeyindeki düşman mevzileri ele geçirildi.

Fırka kumandanlarının verdiği ayrıntılı raporlara göre¹⁵⁴ Mustafa Kemal Paşa birlikleri başarıya ulaşacak şekilde 4 Ağustos 1916'da yeni harekât emirleri ve stratejileri verdi.¹⁵⁵ Bu emirler doğrultusunda harekât eden fırkalar ilerlemeye başladı ve sonuçlar elde etmeye başladı. Bu emirler doğrultusunda;

a) 4 Ağustos günü V. Tümen, XIII, XIV, XV. alayları ve Şeyh Ömer Müfrezesi'yle taarruzlarına devam etti. XIII. Alay, Koltik kuzeyindeki düşman mevzilerini ele geçirdi.

b) Haydaranlı Aşireti de XIII. Alay'ın sağ kanadından Koltik'e taarruz ederek düşman siperlerine girmişti.

c) Mutki tarafında bulunan Bitlis Çayı batısındaki birlikler de düşman mevzilerini ele geçirmeye çalışıyorlardı.

d) Şeyh Ömer Müfrezesi sol kanat Bölge Komutanı Yarbay Veysel Bey komutasındaki birlikler Nebat Dağı'na hücumla devam ederek Akit-Mermet ve Perhant civarını geri almıştı.

e) Ruslar bu saldırılar karşısında bazı mevzilerini boşaltmış ise de şiddetli topçu ateşi yüzünden bu mevzilere girilemiyordu.

f) Savur'dan ilerleyen XIII. Alay, Koltik'i ve buranın kuzeyindeki düşman mevzileri ele geçirdi. Ruslardan bir miktar esir ve malzeme aldı.

g) Durmadan ilerleyen XIII. Alay Meydan Tepe'ye varır varmaz XIV. Alay da Perhant sırtlarına taarruza başladı ve Perhant'ı geri aldı.¹⁵⁶

Ruslar Bitlis'i çok güçlü bir şekilde savunuyorlardı fakat V. Tümen, 6 Ağustos 1916 günü yaptığı saldırı ile Bitlis'in güneyindeki Nebat Dağında bulunan düşman

¹⁵³ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 73 (1-2), s.246-247.

¹⁵⁴ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 74 (4-5-6), s.258-259.

¹⁵⁵ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 74 (7), s.265.

¹⁵⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 74 (7), s.266. (23/5/1332 tarihli- 5 Ağustos 1916- 5. Fırka Kumandanı Refet Beyin telgrafı.)

mevzilerinin tamamını ele geçirdi. Koltik istikametindeki taarruz başarıyla ilerlemekteydi. XIII. Alay da Meydan Tepe'den ilerleyişine devam etmekteydi.

Türk ordusunun yaptığı bu başarılı taarruzlar karşısında Ruslar her ne kadar Deştek, Meydan Tepe ve Kuzey bölgeleri savunmaya devam etmekteyse de çekilme niyetinde olduğunu gösteren emareler vardı.¹⁵⁷

Ruslar son bir gayretle 7 Ağustos 1916 günü Güzeldere bölgesinde Van Güney Müfrezesi'ne, Nebat Dağı bölgesinde ise V. Tümen'in sağ kanadındaki XIII. Alay'a yaptığı taarruzlar başarısız olunca geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁵⁸

Mustafa Kemal Paşa kararlı bir şekilde taarruzların devam etmesini istiyordu ve bu amaçla, Bitlis'i güneyini tutan 2 düşman taburuna saldırıların aralıksız bir şekilde devam ettirilmesini emretti. Yapılan taarruzlar sonucunda 7 Ağustos gününe kadar 338 Rus askeri esir alınmıştı.

Devam eden taarruzlar sonucunda V. Tümen Yukarı Meruk'un kuzeyinde bulunan Kerp Köyü ve doğu tarafını sabaha karşı ele geçirdi. Bitlis'in doğusundaki Meydan Tepe'nin ele geçirilmesinden sonra saat 5.35'te Türk Askerleri Bitlis'e girdi. Mustafa Kemal Paşa, V. Tümen Komutanı Refet Bey'e Rahva Düzü'ne kadar düşmanı takip etmesini emretti.

8 Ağustos günü yapılan taarruzda tüm birlikler kahramanca savaştılar ve takdire değer başarılar kazandılar. 8 Ağustos 1916 akşamı, V. Tümen, Bitlis'i tamamen düşmandan temizlemişti. Böylece, 5 ay 5 gün düşman işgalinde kalan Bitlis şehri kurtarılmış oldu.¹⁵⁹

Bitlis'i düşman işgalinden kurtarmak için V. Tümen taarruz ederken, VIII. Tümen de aynı şekilde Muş istikametinde hücum ediyordu.¹⁶⁰ Bu bölgede yaşanan muharebeler sonucunda Türk Birlikleri 7 Ağustos 1916 sabahı Muş'u ele geçirmiştir.¹⁶¹ Muş'un VIII. Tümen tarafından ele geçirilmesi, V. Tümen'in Bitlis'i kurtarmasını da kolaylaştırmıştır. Çünkü Rus Komutanı Nazarbekof, Muş'a Türk birliklerinin girdiğini haber alınca Bitlis'i

¹⁵⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 74 (8-9-11), s.269-271. (24/5/1332 tarihli-6 Ağustos 1916- 5. Fırka Kumandanı Refet Beyin telgrafı.)

¹⁵⁸ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 75-76-77-78-79-80-81-82, s.271-306. (24-25/5/1332 tarihli-6/7 Ağustos 1916- 5. Fırka Kumandanı Refet Beyin gönderdiği 6 ayrı telgraf.)

¹⁵⁹ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 83 (1-2), s.307-308. (26/5/1332 tarihli- 8 Ağustos 1916- 5. Fırka Kumandanı Refet Beyin gönderdiği 2 ayrı telgraf.)

¹⁶⁰ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 78, s.293-294. (25/5/1332 tarihli- 7 Ağustos 1916- 8. Fırka Kumandanı Nuri Beyin gönderdiği telgraf.)

¹⁶¹ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Belge No: 84, s.310. (26/5/1332 tarihli- 8 Ağustos 1916- Mustafa Kemal Paşanın II. Ordu Kumandanlığına yazdığı telgrafta şöyle yazıyordu: "Muş, dün 8'nci fırka tarafından zabt olunmuştur". Yani 7 Ağustos 1916'da.)

boşaltmıştır.¹⁶² Ruslar Bitlis'ten çekilip bölgedeki kuvvetleriyle Muş üzerine taaruz edince 25 Ağustos 1916'da Muş şehri tekrar Rusların eline geçti ve 30 Nisan 1917'de ikinci defa ve kesin olarak Rus işgalinden kurtarıldı.¹⁶³

Ruslar, Bitlis ve Muş'ta kesin yenilgiye uğratılmalarına rağmen 1917 yılına kadar faaliyetlerine devam ettiler. İngilizler, Rusların faaliyetlerini artırmak için birçok tayyare vermişti. Bütün cephelerimizde hava faaliyetleri artmıştı. Rus tayyareleri Bitlis'i bile bombaladılar.¹⁶⁴ Van Gölü'nde bir Rus monitörü Reşadiye'yi ve Akdamar iskelesini bombaladı. Karadeniz'de Rus donanması da faaliyetine devam ediyordu. Fakat Rus ordusu çökmek üzereydi. Ancak istihkâm, muhabere birlikleri, tayyareleri, donanması ve topçuları Ermeni piyadelerine dayanak oluşturuyordu. Almanların eylül ayı başlarında Riga'yı ele geçirmesi sonucu, Rusların üzerinde kurdukları baskı artmış ve Kerenski Hükümeti sarsılmıştı. Eylül ayında Kiğı'nın doğusundaki Erik Dağı'na ve Pülümür'deki Fahribaba Tepesi'ne ilerleyen Kazak ve Ermeniler, arkalarında 100'ü aşkın ölü bırakarak kaçtılar.¹⁶⁵

1.6.3. Mustafa Kemal Paşanın Bitlis'e Gelişi

Bitlis'in kurtarılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa, bölgede incelemek yapmak ve askeri birlikleri teftiş etmek için Bitlis'e 11 günlük bir ziyaret gerçekleştirmiştir. XVI. Kolordu Karargâhı Miyafarkin (Silvan)'da bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa Miyafarkin' den hareket ederek Bitlis'e gelişini ve geçirdiği günleri hatıralarında günü gününe not etmiştir:¹⁶⁶ Bu seyahatinde Mustafa Kemal Paşa Bitlis ile ilgili çok önemli bilgiler vermekte ve o günkü durumu daha iyi bir şekilde anlamamızı sağlamaktadır. Bu notların bir kısmını özetle aktarıyoruz.

“7 Kasım 1916 Salı: *Silvan'dan Bitlis'e gitmek üzere hareket ettim. 5. Fırka kumandanlığına yeni tayin edilmiş olan Miralay Fuat Bey (Cebesoy) de birlikte. Erkâniharbiyeden Reis İzzettin (Çalışlar) ve Neşet (yüzbaşı) ve Topçu Kumandanı (Osman Senai Bey) ilh...*

¹⁶² Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 2.Ordu Harekâtı*, s. 146-151.

¹⁶³ F. Çeliker, *a.g.m.*, s.379-392.

¹⁶⁴ 14 Eylül 1917 – Bir Rus tayyaresi tarafından Bitlis'e dört bomba atıldı. 16 Eylül'de bir düşman tayyaresi Bitlis'e üç bomba daha attı.

¹⁶⁵ F. Çakmak, *a.g.e.*, s. 236.

¹⁶⁶ Ş. Tezer, *a.g.e.*, s.65-75.

Saat 6 evvelde hareket olundu. Saat 10 evvelden saat 12'ye kadar Batman Köprüsü 'nde (Malabadi) de istirahat ettik. Batman Köprüsü 'nü geçer geçmez yol üstünde ölü gibi yatmış, kalmış bir adam açlıktan. Köprü ile konak mahallimiz arasında aynı halde iki adam. Muhacir imişler. Batman Köprüsü ile Silvan arasında ve köprüden sonra yeni ölmüş iki beygir. (İnsanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyorlar).

8 Kasım 1916 Çarşamba: *Saat 6'dan sonra Hazo cenubundan Ziyaret'e hareket olundu. Bir taburu teftiş ettim.*

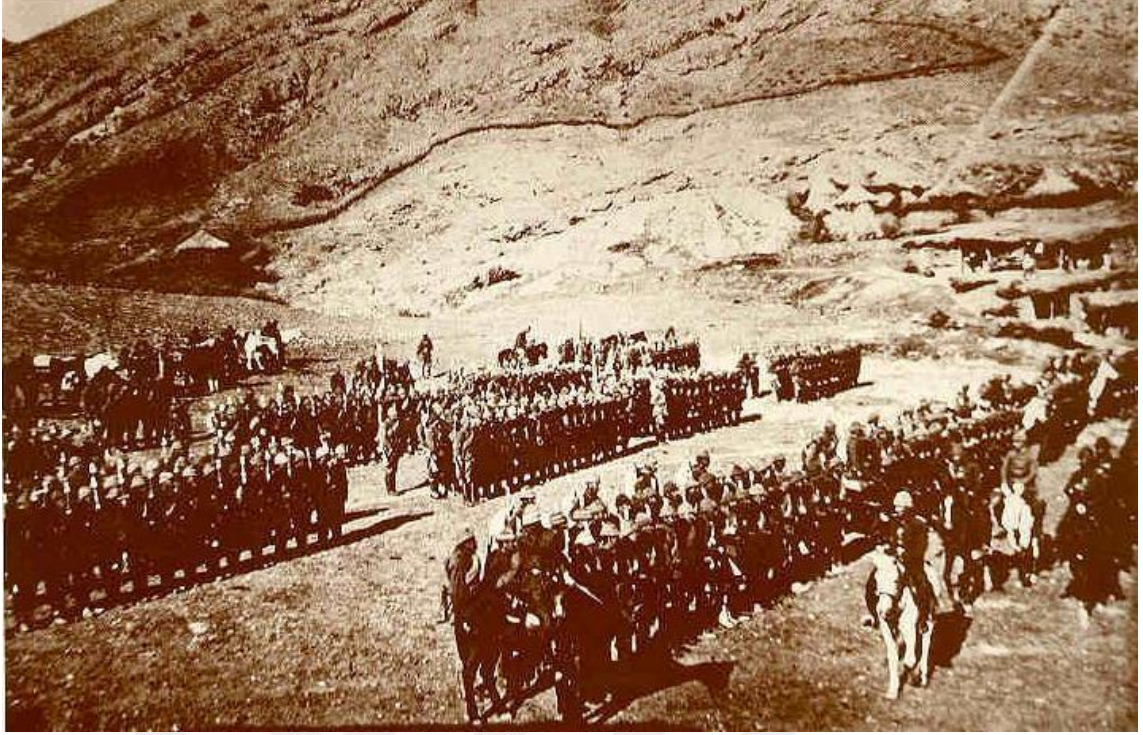
9 Kasım 1916 Perşembe: *Saat 8 evvelde Ziyaret Veyselkarani'den hareket olundu. Yollarda birçok muhacir gördük, Bitlis'e avdet ediyorlar. Cümlesi aç, sefil, ölüme mahkûm bir halde. Destumi civarında büyük mola 2 saat. Buradaki Sıhhiye İstasyonu'nu Şükrü (Tezer) Efendi'ye teftiş ettirdim. Binalar muhtac-ı tahkim, bakılmamış. Duhan'da, XIII. Alay'ın ordugâhında geceyi geçirmek üzere tevakkuf.*

10 Kasım 1916 Cuma: *Öksürükten ve çadırın fena kurulmuş olmasından ve rüzgârdan dolayı pek fena uyudum. Saat 1 sonrasında uyandım. Duhan şimalindeki ordugâhtan hareket. Saat 12.30' da Bitlis'e muvasalat. Yol boyunca iki yerde insan laşesi ve kemikleri görüldü. Açlıktan ölüp kalan hayvanat gibi.*

11 Kasım 1916 Cumartesi: *Saat 8'den evvel merkezde Alay XV cephesini tetkik etmek üzere gittik; 1 saatte tarassut noktasına vasil olundu. Saat 1'de alay karargâhına avdet ettik ve yemek yedik. Badehu(sonra) Bitlis'e döndük.*

12 Kasım 1916 Pazar: *Kaymakam Ali Bey (Çetinkaya) istikbal etti. Akşama kadar karargâh civarındaki birinci ve üçüncü tabur barakalarını ve barakalardaki efradı teftiş ettim.*

13 Kasım 1916 Pazartesi: *Saat 8'den evvel Alay XIV karargâhından sol cenah mevkiine hareket. (Keltepeye) 1 saatte vasil olduk. Bitlis'e gelmekteki maksadım, fırka kumandanlığı tebeddülünde hazır bulunmak. Fırkanın tertibat-ı umumiyesinde muhtac-ı tadil olan cihazları bizzat arazi üzerinde görmek. İdare cihazını tetkik etmek. Van Hareket Müfrezesinin hareketini temin eylemek. Filhakika mezkûr nokta-i nazarlardan pek çok istifadeli oldu.*

Resim 5. Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te ordu birliklerini teftiş ederken.¹⁶⁷

14 Kasım 1916 Salı: Geceyi öksürükten pek fena geçirdim. Bütün gün Bitlis'teki karargâhımda kaldım. Doktor'un taht-ı tedavisinde.

15 Kasım 1916 Çarşamba: Geceyi nispeten iyi geçirdim. Akşama kadar istirahat ettim. Yalnız, Fırka Sertababeti ve İdare Riyaseti dairelerini gezdim.

16 Kasım 1916 Perşembe: Bitlis'teki hastaneleri teftiş ettim. Temiz buldum. Şeyh Hazret (Norşinli Şeyh Ziyaeddin Efendi) ki bir kolunu kesmişler, onunla görüştüm. Fırka sertabibini ifadesine nazaran, hastane ittihaz olunan haneler temizlenirken 10-15 kadar İslam kadını başları bulunmuştur. Buradan avdet. Şerefiye denilen camii gezdim, hayvanat laşereleriyle ve müzahrafat ile maliydi. Harab olmuş. Yolda 12 yaşında Ömer namında öksüz bir çocuk gördüm. Bunu aynıma aldım. Bunu görünce daha üç tane böyle anası, babası ölmüş yetimler getirdiler, onlara da para vermekle iktifa ettim.

¹⁶⁷ Ş. Tezer, a.g.e., s.63.

Resim 6. Mustafa Kemal Paşa Bitlis'teki hastahaneleri teftiş ederken: 1. Atatürk, 2. İzzettin Çalışlar, 3. Cevdet Abbas Gürer, 4. Şükrü Tezer, 5. Emir Subayı Hayati.¹⁶⁸

17 Kasım 1916 Cuma: Bitlis'te karargâhımda geçirdim. Şayan-ı kayıt bir şey yok.

18 Kasım 1916 Cumartesi: Öğleden evvel saat 10'da El Şeyhuttani El Halidi Mehemed El Nakşibendi-i Küfrevi'nin Kızılmesçit mahallindeki türbesini ziyaret ettim. Bu türbeyi Sultan Hamit yapmıştır. Badehu Bitlis'in daha bir iki türbe gibi yerlerini gördükten sonra ikametgâhıma avdet. Öğleden sonra Mutki Milis Kumandanı Hacı Musa Bey geldi. Sultan Hamid devrinde Şam'da jandarma binbaşısıymiş. Bu harpte hizmeti sebkat etmiştir. Aşireti ailelerinin Garzan'da yerleştirilmesini rica etti. Mutki Kaymakamı damadı, Nuh Bey biraderi (beraber idiler). Bu iki zatı tavsiye ile Garzan'a gönderdim.

19 Kasım 1916 Pazar: Bugün ahval-i sıhhiyem pek iyidir. Hacı Musa Bey veda için geldi. 50 lira verdim. Teşrinievvelden itibaren maaş verilmesini de emrettim. Düşman cephesine karşı icra edilecek umumi keşfin netayicini görmeğe Neşet Bey'i memur ettim.

20 Kasım 1916 Pazartesi: Van Harekât Müfrezesi Hizan ve Kotum'dan Vastan istikametinde hareket ettiler. Beşinci Fırka cephe ve dâhilinde icab eden şeyler görülmüş ve iktiza eden tedabir için her şey yapılmıştır. Binaenaleyh, yarın Bitlis'ten intikak

¹⁶⁸ Ş. Tezer, a.g.e., s.63.

edebilirim. Orduya netice-i teftişatım hakkında ve 30 taburun istimaline dair birer rapor yazdım.

21 Kasım 1916 Salı: Saat 5'ten evvel kalktım. Hareket münasebetiyle hemen eşyalar toplandı. Yaverin odasında, Bitlis'in bana "Pompei Harebelerini" hatırlattığını ve Ninova Harabeleri münasebetiyle tarihten bahsolundu. Saat 7 evvelde Bitlis'ten hareket. Fırka Kumandanı ve karargâhı erkânı yarım saatlik mesafeye kadar teşyi ettiler."

Mustafa Kemal Paşanın verdiği bilgiler doğrultusunda şehrin Ruslar tarafından bir harebye çevrildiğini; binlerce Müslüman halkın göç yollarında hayatını kaybettiğini, savunmasız binlerce insanın ise Ruslar ve Ermeniler tarafından katledildiğini öğrenmekteyiz.

Ruslar, özellikle Bitlis ve Muş yöresinde yaptıkları taarruzlara Diyarbakır-Urfa veya Siirt-Musul istikametlerinde devam etmiş veya edebilmiş olsalardı, Irak ve Suriye'de bulunan bütün kuvvetlerimizin gerisine düşmüş olacaklar ve İngilizlerle, Fransızlarla Çanakkale üzerinden kurulmaya çalışılan, fakat gerçekleştirilemeyen irtibatın Doğu Anadolu üzerinden gerçekleştirilmesi mümkün olabilecekti.¹⁶⁹ Bu irtibatın gerçekleşmesi ise savaşın ve birçok ülkenin kaderini değiştirebilecek bir öneme haizdi.

1.7. Bitlis Mültecileri ve Göç Eden Halkın Geri Dönüşleri

Sığındıkları yerlerde çok ağır şartlar altında yaşamak zorunda kalan mülteciler, bu sefaletten kurtulmak için her fırsatta yurtlarına dönmek istemişlerdir. Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusunun ileri harekâtına bağlı olarak, 1916 yılı ortalarından itibaren bu ümit ve arzu içerisinde, yurtlarına dönmeye başlamışlardır. Başlangıçta son derece sınırlı olan yurda dönüş hareketi, Bolşevik İhtilâli'ndan sonraki gelişmeler üzerine yoğunluk kazanarak Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar oldukça uzun bir süre devam etmiştir.¹⁷⁰

Mülteci gruplarının yurda dönüş hareketi, Rus işgalindeki Bitlis ve Muş yöresinin Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından 8 Ağustos 1916 tarihinde geri alınması üzerine başlamıştır. Bu yöre (Bitlis ve çevresi), beş ay gibi pek uzun sayılmayacak bir dönem işgal altında kaldığı halde, tahminlerin ötesinde büyük bir yıkıma uğramıştı.¹⁷¹ Buna rağmen Bitlis ve Muş'un istilâdan kurtarıldığını haber alan

¹⁶⁹ Suat İlhan, *Atatürk ve Askerlik*, Atatürk araştırma Merkezi, Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 9, Ankara, 1990. s.54.

¹⁷⁰ T. Ögün, *a.g.e.*, s.56.

¹⁷¹ F. Çeliker, *a.g.m.*, s. 379-392.

mülteciler, hükümetten izin almak gereği dahi duymadan Ankara, Konya, Sivas, Diyarbakir, İçel, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kayseri ve Niğde taraflarından hareket ederek yurtlarına dönmeye başladılar. Bu durumu haber alan hükümet, yetkilileri uyararak geri dönüşe müsaade edilmemesini, yola çıkanların da iskân yerlerine döndürülmesini istediye de pek çoğunun durdurulması mümkün olmadı.¹⁷²

1916 yazında yurtlarına dönmek arzusuyla yola çıkan mültecilerin sayısı toplam mülteci sayısına oranla çok küçük bir yekûn teşkil etmektedir. Sayılarının az olmasına rağmen Bitlis mültecileri gerek dönüş yolunda gerekse memleketlerine ulaştıktan sonra büyük sıkıntılarla karşılaştılar. Cepheye ikinci defa yaptığı bir seyahat sırasında memleketlerine dönmekte olan mültecilerle karşılaşan Mustafa Kemal Paşa, bunların perişan halini hatıra defterine¹⁷³ kaydetmişti. Hatıra defterinde yollarda Bitlis'e dönmekte olan birçok muhacire denk geldiğini, bunlarının tamamının aç, sefil, ölüme mahkûm bir halde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ebeveyni tarafından yol üzerinde terk edilmiş 4-5 yaşlarında bir çocuğa denk geldiğini, bu çocuğun da bir karı kocanın peşine takılıp onları ağlayarak arkadan takip ettiğini anlattıktan sonra yol boyunca açlıktan ölmüş insan ve hayvan leşlerini görüğünü söylemiştir. Yollarda açlıktan ölen insanların, çaresizlikten çocuklarını terk etmek zorunda kalan ailelerin ve yetim çocukların trajedisi uzun bir süre daha devam etti.

1917 Kasım'ında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilâli'nin ardından, Kafkas Cephesi'ndeki güç dengesinin Osmanlılar lehine değişmeye başlaması üzerine, doğu vilâyetlerine doğru yeni bir göç hareketi başladı. Rus birliklerinin bölgeden çekilmeye başlamasından sonra cepheye yakın yerlerdeki birtakım mülteci Kürt aşiretleri, yine hükümetten izin almaksızın yurtlarına dönmeye başladılar. Bu izinsiz ve kontrolsüz dönüşler bazı sıkıntıları da beraberinde getiriyordu¹⁷⁴.

Ermeni komiteleri, mülteci aşiret reisleriyle temas kurarak bunları yurtlarına davet etmeye ve bu daveti kabul ettikleri takdirde kendilerine her türlü yardımı sağlayacaklarını vaat etmeye başlamışlardı. Komitelerin mülteci Kürt aşiretleriyle dostluk kurmaya çalışması, Bolşevik İhtilâli'nden sonra cephedeki güç dengelerinin Ermeniler aleyhine bozulmasından kaynaklanmaktaydı. İhtilâlin ardından Rus kuvvetlerinin desteğinden mahrum kalan Ermeni komiteleri, muhtemel bir Osmanlı saldırısına karşı koyabilmek

¹⁷² T. Öğün, *a.g.e.*, s.57.

¹⁷³ Ş. Tezer, *a.g.e.*, s. 66, 67, 71.

¹⁷⁴ T. Öğün, *a.g.e.*, s.58.

için Kürt aşiretleriyle ittifak etmek istiyorlardı. Amaçlarına ulaşabilmek için ellerindeki en önemli koz ise bu aşiretlerin açlık ve sefalet içerisinde olmasıydı.¹⁷⁵

Ermenilerin bu tutumu, sığındıkları yerlerde yıllardan beri yaşam mücadelesi vermekte olan aşiret mensupları üzerinde etkili oldu. Ermeni komitelerinden aldıkları davet üzerine açlık ve sefaletten kurtulmak ümidi ve yurtlarına kavuşmanın heyecanıyla Ermenilerin kontrolündeki topraklara yani memleketlerine doğru kalabalık gruplar halinde hareket ediyorlardı. Bu durumu fark eden yetkililer, birtakım tehlikeli gelişmelerin ortaya çıkabileceğini görerek endişe duymaya başladılar. Bitlis Valisi Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'ne 25 Kânunuevvel 1333 (1917)'te gönderdiği bir telgraf¹⁷⁶ ile endişelerini şu şekilde dile getirmişti:

“Bölgede sağlıklı bir yönetim oluşturulamadığından milletle hükümet arasında oluşan kırılganlığın hazırlamış olduğu uygun ortam sayesinde, birtakım Kürt, şeyh, hoca ve ağaları, eskiden beri bu kırılganlığı kolayca düşmanlığa çevirmeyi başaramışlardır. Seferberlik yıllarında tekâlif-i harbiye adıyla birtakım ağır vergilerin konulması, Kürtlerin bir türlü alışamadıkları askerlik hizmetine alınmaları ve göç etmek zorunda kalanların yeterince beslenemeyerek perişan olmaları gibi nedenler, milletle hükümet arasındaki mevcut küskünlüğün daha da artmasına neden olmuştur. Ancak her yerde Rus ordularına açıkça öncülük eden Ermenilerin, Kürtlerin can ve ırzlarına tasallutları, Kürtlerin büyük bir bölümünü yeniden Osmanlı hükümetine kazandırmıştır. Bolşevik İhtilâli'nin ardından Rusların galip gelme ihtimalleri azalmaya başladığında Ermeniler, Kürtlere karşı saldırılarından vazgeçerek onları kendi taraflarına çekmek için bazı etkili kimselere mektuplar yazarak yurtlarına dönecek olanlara iyi muamele ve hatta yardım edileceğini vaat ederek Kürtleri kendileriyle ittifaka davet etmektedirler. Bir kısım Kürtler, bu sözlere aldanarak yerlerine dönme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ruslarla Erzincan Mütarekesi'nin imzalanması bir taraftan Ermenilerin Rus koruyuculuğundan ümitlerini kesmeleri sonucunu doğururken, diğer taraftan Kürtlerin yurtlarına dönme ümidini de artırmıştır. Böylece açlığın da etkisiyle en küçük ümitleri peşinde güneyden kuzeye doğru çılgıncasına akın etmeye başlamışlardır. Ruslar çekildikten sonra bu durumdan yararlanmak isteyen Ermeniler, kendi hedeflerine ulaşmak için değilse bile Türk tarafını mümkün olduğu kadar çok rahatsız etmek amacıyla Kürtleri kendi taraflarına çekmek çabalarını yoğunlaştırmışlardır. Ayrıca Rusların çekilirken Türk

¹⁷⁵ T. Ögün, a.g.e., s.60.

¹⁷⁶ BOA, DH. İ UM, K. 20, G.18, B. 12-4.

tarafını rahatsız etmek amacıyla Ermenilere silâh ve cephane gibi gerekli olan her türlü malzemeyi bıraktığı tahmin edildiğinden bu bölgede muntazam bir kuvvetin hazır edilmesi ve ayrıca daha ılımlı bir politika takip edilerek Kürtlerin Ermenilere yaklaşmasını önleyecek tedbirlerin alınması gerekmektedir.”

Bölgedeki yetkililer, Kürt-Ermeni iş birliğine fırsat vermemek için her şeyden önce büyük çoğunluğu hasta ve bakıma muhtaç bir durumda bulunan bu mültecilerin tedavi edilmesini ve kendilerine bir miktar yiyecek yardımında bulunulmasını gerekli görüyorlardı. Ancak mahallî kaynakların yetersizliğinden dolayı bu hizmetleri yerine getiremiyorlardı. Bu nedenle hükümete başvurarak acilen sağlık ekiplerinin gönderilmesini, hastane ve yetimhaneler kurulmasını talep etmekten başka bir şey yapamıyorlardı. Ermeni çetelerinin organize ettiği bu tehlikeli gelişmelere karşı gerekli önlemleri almak için bölgede yeterli sayıda devlet memuru ve güvenlik görevlisi de yoktu. Bu nedenle sağlık ve yiyecek yardımının yanında bir miktar jandarma kuvveti ile deneyimli devlet memurlarına da gereksinim duyuluyordu.¹⁷⁷

Mülteci Kürt aşiretlerinin bu izinsiz geri dönüş hareketlerinin bölge güvenliğini tehdit etmeye başlaması, mültecilerin dönüşünün denetim altına alınmasını zorunlu hale getirdi. Dâhiliye Nezareti tarafından hazırlanan talimatname, 1918 Ocak ayı başlarında yürürlüğe kondu. Mültecilerin dönüş tarihini belirleme yetkisini büyük ölçüde *Vilâyât-ı Müstahlasa*¹⁷⁸ (Kurtarılmış Vilâyetler) ‘nın yerel idarelerine bırakan bu talimatname, esas itibarıyla mültecilerin dönüşünü tedricen, izdihama yol açmadan belli bir düzen içerisinde gerçekleştirmek amacıyla hazırlanmıştır. Böylece mültecilerin yollarda ve gittikleri yerlerde daha fazla can kayıplarına uğramalarına engel olunacaktı.

¹⁷⁷ *Bölgedeki memur sayısı o kadar yetersizdi ki, Bitlis vilâyetinde asil memur olarak; Siirt’te vali, evrak müdürü, mektupçu, defterdâr, maarif ve polis müdürlerinden başka kimse yoktu. Memurlarının bir bölümü istilâ sırasında esir olmuş veya vefat etmiş, geriye kalanlar ise ya iç bölgelerdeki vilâyetlere iltica etmiş ya da bölgedeki durum netlik kazanana kadar kendilerine izin verilmişti. Bitlis’in yerli halkından veya istilaya uğramış bölge ahalisinden oluşan jandarma birlikleri ise istilânın verdiği dehşet ve geçim sıkıntısı nedeniyle kendi ailelerini kurtarmak ve geçimlerini temin etmek derdine düşmüşlerdi. Bu amaçla sürekli olarak yer değiştiriyor ve çeşitli yolsuzluklara da karışıyorlardı.*

¹⁷⁸ “Döneme ait kaynaklarda 1. Dünya Savaşı’nın sonlarında Rus işgalinden kurtarılan Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilâyetleri ile Erzincan sancağını ifade etmek üzere kullanılan *Vilâyât-ı Müstahlasa* terimi, daha sonra Milli Mücadele yıllarında Güney ve Batı Anadolu’nun Fransız ve Yunan işgalinden kurtarılmasının ardından söz konusu bölgelerdeki vilâyetleri ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Bu durumun herhangi bir karışıklığa yol açmaması için Milli Mücadele Dönemi’ne ait kaynaklarda Rus işgalinden kurtarılan vilâyetleri belirtmek üzere *Vilâyât-ı Şarkîye* ifadesi kullanılmıştır.” Bkz: Ufuk Erdem, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri(1860-1923)*, Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2014, s.173-174.

Hükümet, çok geniş bir bölgeden yola çıkacak olan kalabalık kabilelerin belirli güzergâhlara yönlendirilerek bu yollar üzerinde kurulacak iâşe merkezleri vasıtasıyla mültecilere başta yiyecek olmak üzere çeşitli yardımlarda bulunmak arzusundaydı. Bu nedenle mültecilerin yurtlarına dönerken kullanabilecekleri belli başlı yolların da belirlenmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Söz konusu talimatnamenin ikinci faslında mülteciler için dönüş yolu olarak beş güzergâh belirlenmişti. Aydın, Karesi, Hüdâvendigâr, İstanbul, İzmit, Eskişehir, Bolu, Kastamonu vilâyet ve livalarındaki Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis mültecileri ile Eskişehir sancağıyla Konya, Adana vilâyetleri ve Ankara merkez sancağındaki Trabzon mültecileri deniz yoluyla sevk edilecekti.

Sevkiyat işlemi üç mülteci bölgesi esas alınmak suretiyle yapılacaktı. Öncelikle, güvenliği sağlanan bölgeler halkından olup da birinci bölgede (Canik, Sivas, Elazığ, Diyarbakir, Musul vilâyet ve livaları, Trabzon vilâyetine deniz yoluyla yapılacak sevkiyat merkez ve iskeleleri) ikamet edenlerin gönderilmesine başlanacaktı. Ancak mülteci sevkiyatına *Vilayât-ı Müstahlasa* mülkî amirlerinin Dâhiliye Nezareti'ne başvurması ve nezaretin de bunu uygun görmesi halinde başlanılabilecekti. Memleketine kendi isteği ile dönmek isteyenler dışında, şimdilik hiç kimse rızası olmadan geri gönderilemeyecek ve bu gibi kimseler yurtlarına dönünceye kadar hükümetten yardım almaya devam edeceklerdi. Karayoluyla hareket edecek mültecilerin mümkün olduğunca demiryollarından yararlanmaları sağlanacak; ayrıca çocuklar, kadınlar ve kabile eşyası için nakil araçları tahsis edilecekti. Nakil araçları ve iâşe merkezlerinde dağıtılacak olan ekmekler askerî kurumlar tarafından sağlanacaktı. Mültecilerin yollarda herhangi bir saldırıya uğramamaları ve geçecekleri yerlere de zarar vermemeleri için yanlarına uygun sayıda güvenlik görevlileri verilecekti. Kâfililerin günde altı saatten fazla yolculuk yapmalarına izin verilmeyecek, imkânlar ölçüsünde inşa edilecek geçici misafirhaneler veya askerî misafirhanelerde barınmaları sağlanacaktı.¹⁷⁹

3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması'yla Bolşevik Ruslar, Çarlık ordularının işgal ettiği Osmanlı topraklarını Kars, Ardahan ve Batum da dâhil olmak üzere geri vermeyi kabul ettiler. Böylece Türk ordusu, hızlı gelişen bu olay neticesinde ileri harekâtı başlattı. Van, Bitlis, Erzurum, Erzincan ve Trabzon yöresi yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçti. Ordunun ilerleyişi, *Vilayât-ı Müstahlasa* adıyla

¹⁷⁹ T. Öğün, *a.g.e.*, s. 62-66.

anılan bu bölgenin ele geçirilmesinden sonra da devam etti.¹⁸⁰ Bulundukları yerlerde açlık ve sefalet içerisinde yaşayan mülteciler ise, yurtlarının düşman işgalinden kurtarıldığını haber alır almaz, yetkililere başvurarak memleketlerine dönmek için izin istemeye başlamışlardı. Nisan ayı başlarında Diyarbekir ve Ma'mûretü'l-'azîz vilâyetlerindeki Bitlis mültecilerinin dönüşüne izin verildi.¹⁸¹

Düşman istilâsından kurtarılan vilâyetlere gönderilecek mülteciler belirlenirken görevliler tarafından gerekli hassasiyet gösterilmediğinden istenen şartlara sahip bulunmayan birçok mültecinin de dönüşüne izin verilmekteydi. Böylece hükümetten yardım istemeyeceğini taahhüt ederek yola çıkanların pek çoğu ellerindeki paranın tamamını, o sırada pek pahalı olan nakil vasıtaları için harcadıklarından memleketlerine ulaştıklarında aç ve sefil kalarak hükümetin yardımına muhtaç oluyorlardı.¹⁸²

Hükümet, daha fazla perişan olmalarına kayıtsız kalamadığından mecburen bunlara yardımcı olmak zorunda kalıyordu. 1918 yılı Mayıs'ında ilgililere talimat verilerek memleketlerine ulaşan mültecilerden, yola çıktıkları yerlerden itibaren yevmiye veya yol masrafı adıyla hükümetten hiçbir yardım almadıkları tespit edilenlere, daha fazla sefalet meydana vermemek üzere mülteci tahsisatından yetkili komisyonların belirleyeceği miktarda yardımda bulunulması bildirildi.¹⁸³ *Mültecilerin Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname* gereğince, iâşe merkezleri için gerekli olan erzak, askerî iâşe ambarlarından sağlanacaktı. Ne var ki, ülke genelinde hissedilen şiddetli kıtlık yüzünden bu ambarlarda da ihtiyaca cevap verecek miktarda erzak kalmamıştı. Bu durumda mülteciler için gerekli olan erzakın piyasadan alınması yoluna gidildi.

İâşe merkezlerince sağlanmaya çalışılan yiyecek yardımının yanında, yola çıkan mültecilere yolculukları süresince muhacirin tahsisatından yevmiye veya *mesârif-i seferiye* adıyla bir miktar da para yardımında bulunulmaktaydı. Yetişkinler için günlük üç ve çocuklar için günlük altı paradan ibaret olan bu nakdî yardım da mültecilerin ihtiyaçlarını karşılamaktan bir hayli uzaktı. Bu şartlar altında yola çıkanların büyük çoğunluğu bu uzun ve meşakkatli yolculuğu daha çok kendi imkânlarıyla devam ettirmişti.

1920 bahar ve yaz aylarında mültecilerin yaklaşık olarak yarısı yurtlarına dönmüş bulunuyordu. 1920 Nisan'ında yurtlarına dönebilen mültecilerin sayısı 207.788'i

¹⁸⁰ BOA. DH. ŞFR, K. 86, G.91. (Dâhiliye Nezaretinden Bitlis Vilâyetine Şifre Telgraf, 10 Nisan 1334.)

¹⁸¹ T. Öğün, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁸² MMZC, D. 3, İ. 5, C. I, Ankara 1992, s. 49, 190.; Bkz; T. Öğün, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁸³ BOA. DH. ŞFR, K. 87, G. 144. (Dâhiliye Nezaretinden Bitlis Vilâyetine Şifre Telgraf, 14 Mayıs 1334.)

Trabzon'a, 157.659'i Erzurum'a, 35.415'i Van'a ve 48.070'i Bitlis'e olmak üzere toplam 448.932'ye ulaşmıştı. Henüz sevk edilememiş mültecilerin sayısı ise 407.604'tü. Sevk edilemeyen mültecilerin vilâyet ve sancaklara göre dağılımı şöyleydi: Adana 7.432, Ankara 61.397, Aydın 1.071, Halep 26.740, Hüdâvendigâr 1.295, Diyarbakir 35.940, Sivas 64.163, Kastamonu 2.031, Konya 22.824, Ma'mûretü'l-'azîz 23.538, Eskişehir 1.249, Urla 6.507, İzmit 2.728, Bolu 5.770, Canik 116.672, Çatalca 134, Kayseri 8.448, Maraş 8.687, Menteşe 2.431, Niğde 8.597. Bu illerdeki mültecilerden ne kadarının Bitlisli olduğu tam olarak bilinmemektedir.¹⁸⁴

Eldeki resmî belgelere göre Rus işgaline maruz kalmış bölgelerden göç eden mültecilerin sayısı ve durumu aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.¹⁸⁵

Tablo 2. Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında mülteci nüfusu

Vilayet ve Sancak	İltica Eden Nüfus	Memleketlerine Sevk ve İade Edilen Nüfus	Mevcut Mülteciler
Trabzon ve çevresi	324.848	208.788	116.040
Erzurum	287.474	157.659	129.815
Van	102.808	35.415	67.393
Bitlis	128.222	48.070	80.152
Batum	25.630	11.130	14.500
TOPLAM	868.982	461.062	407.900

Mültecilerin önemli bir bölümü memleketlerine döndükten sonra bile Vilayât-ı Müstahlasa'nın nüfusu savaş öncesindeki miktarın çok altındaydı. Nitekim savaştan önce 2.638.803 kişinin yaşadığı bu bölgenin nüfusu,¹⁸⁶ *İkdam* gazetesinde yayınlanan bir habere göre yaklaşık 700.000 civarına düşmüştü¹⁸⁷. Vilayât-ı Müstahlasa halkına yardımcı olmak üzere bölgeye giden Hilâl-i Ahmer İmdat Heyetleri'nin Eylül 1919 tarihli raporlarında ise nüfusun savaş öncesine göre yaklaşık olarak yüzde 90 oranında azalmış olduğu ifade edilmekteydi.¹⁸⁸

¹⁸⁴ T. Ögün, *a.g.e.*, s.77-79.

¹⁸⁵ U. Erdem, *a.g.e.*, s.173-174.

¹⁸⁶ A. Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 182.

¹⁸⁷ *İkdam*, "Şark Vilâyetlerimiz", 6 Ağustos 1918, s. 1.

¹⁸⁸ Kilisli Rifat, "Zavallı Vilâyetler", Hilâl-i Ahmer, 8 Eylül 1919, s. 1.

1919 tarihinde *Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti* (American Committee for Near East Relief) adına araştırma yapmak üzere bölgeye gelen Yüzbaşı Emory Niles ile Arthur Sutherland tarafından hazırlanan bir raporda, Erzurum'dan Ermeni sınırına kadar uzanan bölgedeki evlerin üçte ikisinin yıkıldığı ve Müslümanlardan birçoğunun katledildiği belirtilmişti. Bu raporda Bitlis ve Van yöresindeki tahribat hakkında daha ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Bitlis'te Müslümanlara ait 6.500 evin tamamı yıkılmışken Ermenilere ait 1.500 evden 500'ü yıkılmış, 1.000 ev sağlam kalmıştı.¹⁸⁹

1919 tarihinde yayın hayatı devam eden Kürt Teali Cemiyeti'nin yayın organı olan "JİN" dergisi de işgal edilmiş olan Erzurum, Van ve Bitlis illerinden kaç kişinin göç ettiği ve o göçmenlerden kaç kişinin hangi yerlere dağıtıldığı açıklanmıştır.¹⁹⁰

Tablo 3: JİN Dergisine göre hangi ilden kaç kişinin göç ettiği ve yerleştirildikleri illeri gösteren tablo

İLLER	ERZURUM	VAN	BİTLİS
Adana	1.250	2.500	3.532
Ankara	79.173	5.490	25.235
Haleb	-	6.740	20.000
Hüdavendigar (Bursa)	276	-	-
Diyarbakir	-	23.405	22.535
Suriye	-	-	279
Sivas	30.000	15.000	4.163
Kastamonu	9.009	-	-
Konya	-	7.824	15.000
Harpur	-	5.538	18.000
Musul	-	-	-
Urfa	8.000	30.000	10.728
İzmit	1.000	-	-
Eskişehir	20	-	-
Bolu	732	-	-
Canik (Samsun)	36.672	-	-
Karasi (Balıkesir)	3.100	-	-
Kayseri	11.607	-	2.250
Maraş	5.000	4.811	5.000
Niğde	1.235	1.500	1.500
TOPLAM	187.474	102.808	128.222

¹⁸⁹ Tahribat Bitlis merkeziyle sınırlı kalmamış, vilayetin birçok yerinde köyler ve kasabalar tamamen imha edilmişti. Örneğin savaştan önce 6.000 hanenin bulunduğu Bitlis'in Muş kazasında oturulabilir durumda sadece 13 ev vardı. Bkz. *TTBMMZC*, D. 1, İ. 3, C. XIX, Ankara 1959, s. 320.

¹⁹⁰ Habip Dursun, *JİN Dergisinde Kürt Milliyetçiliği*, Atılım Ün. Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Yük. Lis. Tezi), Ankara, 2013, s.98. Ayrıntılı bilgi için bakınız; JİN Dergisi-11.Dergi Sayfa: 9, 16 Kânun-ı Sanî 1335 (16 Ocak 1919).

Yukarda verdiğimiz tablodan elde edilen bilgilere göre Van'dan 102.808 kişi, Bitlis'ten 128.222 kişi ve Erzurum'dan da 187.474 kişi olmak üzere her üç ilden toplam 418.504 kişi göç etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgaline uğrayan Van, Erzurum, Trabzon ve Bitlis vilâyetleriyle Erzincan sancağında Ermeni çetelerinin katliamlarına maruz kalan Müslüman halkın büyük bir bölümü, katliamların vermiş olduğu korkuyla her şeyini geride bırakıp sefil bir halde Anadolu içlerine kaçmak zorunda kalmıştır. Sayıları 1.500.000' u (Birbuçuk Milyon) bulan bu mültecilerin savaşın olağanüstü şartlarında gerektiği gibi yerleştirilmesi ve yiyecek temin edilmesi mümkün olamadığından, içlerinden birçoğu göç yollarında veya sığındıkları yerlerde hayatını kaybetmiştir. Bölgenin yaklaşık iki yıl sonra yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmesi üzerine hayatta kalmayı başarabilenler, açlık ve sefaletten kurtulmak ümidiyle yeniden yurtlarına dönmeye başlamışlardır. Ancak cumhuriyetin ilk yıllarına kadar süren bu yurda dönüş hareketi büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır.

Kısaca ifade etmek gerekirse 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında istilâ ve iltica felâketinin her türlü yıkıcı ve öldürücü etkilerine maruz kalan Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetleriyle Erzincan sancağı Türkiye Cumhuriyeti yönetimine geçtiğinde insanların açlık ve sefalet içerisinde hayatta kalmaya çalıştığı bir harabe halindeydi. Maddî ve manevî alandaki bu çözülme, söz konusu bölgenin Cumhuriyet Dönemi'nde de arzu edilir ölçüde gelişmesine imkân vermemiştir. Hatta bölgenin bugün bile yaşanan tarihî olumsuzlukların etkisinden tam olarak kurtulabildiğini söylemek mümkün değildir.¹⁹¹

1.8. Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları

Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti nezdinde sadık millet olarak kabul edilen Ermeni Milleti, Avrupa devletlerinin 1815 tarihinde ortaya attıkları ve “Şark Meselesi” olarak adlandırılan doğuya yönelik politikaları sonucunda, XIX. Yüzyılda iyice gerilemeye ve dağılmaya başlayan Osmanlı Devleti'nde önemli bir sorun oluşturmaya başladı. Fransız İhtilali ile tüm dünyaya yayılan milliyetçilik fikri, Osmanlı topraklarını parçalamak ve aralarında paylaşmak isteyen Avrupalı devletler için tam bir koz olarak

¹⁹¹ T. Öğün, *a.g.e.*, s. 229-230.

kullanıldı. Avrupalı Devletlerin Hristiyan azınlıklardan kendi çıkarlarını gerçekleştirebilmek için yararlanma düşüncesi, Ermeni Kilisesi tarafından da desteklenen Ermeni milliyetçiliğini teşvik etmiş; başlangıçta sadece şehirliler, zengiler ve yöneticiler arasında rağbet gören Ermeni milliyetçiliğinin Ermeni toplumunun tüm kademelerine sirayet ederek ayrılıkçı bir şekle bürünmesini hızlandırmıştır.¹⁹² Özellikle Avrupa devletlerinin Doğu Poltikası olarak benimsedikleri “Şark Meslesi”; Avrupa devletlerinin Hristiyan halkı koruma kisvesi altında Osmanlı Devletini bölme ve topraklarını paylaşma niyetiyle birlikte Orta Asya, Afrika ve Uzak Doğuda bulunan sömürgelerini güvence altına alma politikasıydı. Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti’nde bulunan azınlıklar için talep ettikleri ayrıcalıklar, özerklik ve bağımsızlık bu yüzyılda temel politika haline gelmişti.¹⁹³

“Şark Meslesi” adı altında olgunlaşan Ermeni meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında somutlaşmış; Doğuda farklı çıkarları olan Rusya ile İngiltere arasındaki rekabetin yarattığı bir emperyalizm sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nde bulunan diğer bütün Hristiyan milletler gibi Ermeniler de bundan sonra Osmanlıdan ayrılıp bağımsız bir devlet kurma çabası içine girmişlerdir.¹⁹⁴

Ermeni meselesi artık Osmanlının bir iç sorunu olmaktan çıkmış, büyük devletlerin çıkarları için sürekli kullanacakları özellikle de İngiltere ve Rusya arasındaki çekişme sonucu beynelminel bir boyut kazanmıştır. Kendileri için ortaya çıkmış bu olumlu havadan ve Avrupalıların desteğinden yararlanmak isteyen Ermeniler de işi daha da ileri götürerek hızla hem Osmanlı içinde hem de yurt dışında siyasi teşkilatlar kumaya başlamışlardır. Bu oluşumların en önemlileri siyasi varlıklarını günümüze kadar devam ettiren Hınçak (1887 tarihinde Cenevre’de kurulmuştur) ve Taşnaksutyun (1890 tarihinde Tiflis’te kurulmuştur) cemiyetleridir. Ermeni sorunu, Ermenilerin kendi içinden ve ihtiyaçlarından değil, büyük devletlerin bölge üzerindeki çıkar hesaplarından kaynaklanmıştır. Bağımsızlık ve özerklik düşüncesiyle hareket eden Ermeniler, Avrupalıların bu çıkar siyesitini görmemişler ve onların yönlendirmeleri doğrultusunda hareket etmişlerdir.¹⁹⁵

¹⁹² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, 9. Baskı, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.,s.2.

¹⁹³ Yavuz Özgüldür ve Diğerleri, *Her Yönüyle Ermeni Soykırımı*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s. 13-14.

¹⁹⁴ Recep Karakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, İstanbul, 2001, s.13.

¹⁹⁵ Metin Hülagü ve Diğerleri, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Sunuş, C-1, Erciyes Üni.-Nevşehir Üni., II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (22-24 Mayıs 2008), , Erciyes Üniversitesi Yay., 2009.,s.8-9.

Özellikle Rusyanın amacı, kendisini Osmanlı ülkesinde yaşayan Hristiyan halklarının hamisi ilân ederek, bu bölgedeki amaçlarına ulaşmak için Ermenilere yardım eder gibi bir rol alarak, sıcak denizlere inme politikasının bir adımı olan Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya ve oradan Basra Körfezi ile İskenderun Limanına inecek bir Ermenistan koridoru yaratmaktı¹⁹⁶. Avrupalı devletler ve Rusya her platformda Ermenileri desteklediler ve onları Osmanlıya karşı kışkırttılar.

XIX. yüzyılın sonunda, Bitlis vilayeti Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bir bölgeydi. Bu yüzden Ermeni komiteleri kuruluşlarından itibaren en yoğun çalışmalarını Bitlis ve çevresinde gerçekleştirmiştir.¹⁹⁷ Bitlis'te yaşanan olaylarda kilise ve misyonerlerin rolü çok büyüktür.

Bitlis vilayeti, bulunduğu konum itibariyle önemli bir geçiş noktası olup her zaman tercih edilen bir güzergâhtı. Kuzey ve güney illerini birbirine bağlayan, Van-İskenderun hattının geçtiği yol üzerinde bulunuyordu. Ulaşımın kolay sağlandığı ve bir geçiş boğazı olması hasebiyle Ermeni komitelerinin Van'dan sonra en fazla önem verdiği şehir idi. Ermeni isyanlarının çok sık vuku bulduğu Muş ve Talori (Sason) gibi yerler de Bitlis vilayetine bağlıydı ve buralarda Ermeni nüfusu oldukça kalabalıktı. Bu sebeple Ermeni komiteleri, teşkilâtlarını tayin ve idare maksadıyla en önemli adamlarını ve temsilcilerini, Ermeni Kilisesi de en yetenekli papazlarını ve ruhanî reislerini bölücü faaliyetler için Bitlis'e gönderiyordu¹⁹⁸.

Talat Paşa Hatıralarında Rusya'nın izlediği politikayı ilgili çok önemli bilgiler vermektedir. Talat Paşa; Rusya, Türkiye'yi çevrelemek ve küçültmek için Balkanlarda Bulgaristanı, Anadolu'da ise Ermenileri kullanarak Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla olan iletişimini tamamen kesmek istediğini, bu planı başarıya ulaşması sonucunda Ruslar için İstanbul'u ele geçirmenin çok kolay olacağını belirtmektedir. *“Ermeniler, Rusların bu planlarını öğrenir öğrenmez hiç sevmedikleri ve zulümlerine Kafkasya'da daima maruz kaldıkları Rusya'ya meyletteler.”* diyen Talat Paşa, Osmanlıdan ayrılıp bağımsızlık zamanının geldiğini düşünen Ermenilerin; Hınçak, Taşnak, Ramgavar gibi milli Ermeni komiteleri ile birleşip Ermeni Patriği ve Açmiyazanlık Katogigos'un aracılığıyla Nubar Paşa'nın liderliğinde bir heyet kurduklarını dile getirmektedir. Talat

¹⁹⁶ Mehmed Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, s. 34.

¹⁹⁷ B. Cırık, *a.g.e.*, s.263.

¹⁹⁸ *Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareketi- İhtilaliyesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, s. 228.

Paşa hatıralarında ayrıca: “*Nubar Paşa heyetinin İstanbul’da Rus Yetkililerden ve temsilcilerinden talimat aldığını*” belirtmiştir.¹⁹⁹

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce bölgede teşkilatlanmasını tamamlayan Rusya, Meşrutiyetin sağladığı özgür ortamdan tam anlamıyla istifade etti. Aynı ortamdan faydalanan farklı gruplara mensup Ermeni komiteleri de silahlanma ve teşkilatlanma açısından Müslümanlardan ve hatta devlet örgütlerinden daha güçlü bir durumdaydılar. Taşnakların bölgedeki faaliyetleri genel harbin çıkmasına kadar artarak devam etti. Birçok olaya ve cinayete karıştılar. Savaştan önceki dönemde Osmanlı Devleti’nde yaşanan her olayda onların parmağı vardı. Taşnaklar nihayet Ruslarla anlaşarak Ermenileri büyük bir maceraya soktular, savaş başlar başlamaz bunu Ermenistan kurulması için bir fırsat saydılar²⁰⁰.

Rusya’nın desteğine tam güvenmiş olan Ermeniler, I. Dünya Savaşı başlayınca, Ruslar savaşa girdikten sonra Osmanlı Devleti’nin savaşa katılmasını beklemeden Doğu Anadolu üzerinde tahriklere başladı. 18 Eylül 1914’te Bitlis Valisi Mustafa Bey’in, III. Ordu Komutanlığına gönderdiği telgrafta; “*Ermeni liderlerinin son günlerde kendi aralarında yaptıkları görüşmelerde ve aldıkları kararlara göre, savaş çıkması halinde Osmanlı ordusundaki Ermeni askerleri silahları ile birlikte Rusya tarafına dkaçacakları, Osmanlı ordusunun galip gelmesi durumunda sakın kalacakları, Osmanlı ordusunun geri çekilmesi halinde kurdukları silahlı çeteler vasıtasıyla geliş ve gidişlerin engelleneceğini*” haber veriyordu. 2. Süvari Tümen Komutanı 22 Ekim 1914’te, III. Ordu komutanına, Muş, Van, Bitlis bölgelerinde gönüllü Ermenilerin toplandığını, sınır yakınlarında Ermeni eşkıyaların dolaştığını, Partos köyünde yaklaşık 30-40 eşkıyanın bulunduğunu bildiriyordu²⁰¹.

Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilanından sonra, Taşnaksütyun Komitesi, Rusya’dan gereken talimat almış ve Van bölgesinin idaresini tanınmış komitecilerden Van Milletvekili Viramyan’a, Muş ve Bitlis çevresini ise yine Van Milletvekili Vahan Papasyan’a bırakmıştı. Viramyan Van’da, Papasyan’da Muş’ta bulunarak eylemleri hazırlamaya ve yönetmeye başladılar. Seferberlik çağrısına başlangıçta uymaya, Osmanlı Hükümeti lehine gösteriler yapmaya başladılar. Fakat silahlandırılan Ermeni asker kabileleri, silahlarını aldıktan hemen sonra firar ederek Rus ordusuna katılmışlardır.

¹⁹⁹ Talat Paşa, *Hatıralar*, s.8.

²⁰⁰ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s.86.

²⁰¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2005, s. 202-203.

Ermeni çeteleri yollarda, cepheye görevlerini yapmaya giden Müslümanlara taarruza başladılar. Bununla beraber bu durum, Ermenilerin öteden beri yaptıklarına göre sıradan sayılabilirdi, fakat olaylar, gittikçe önem kazanmaya başladı. Müslümanlar büyük bir istekle vatani grevlerini yaparken, Ermenilerin büyük kısmı yapmaktan kaçıyor ya da silahlı olarak firar ediyorlardı²⁰². Sonunda, firari yakalamak ve asker toplamak için, 1915 yılı ocak ayında Bitlis'e bağlı Hizan ilçesinin Ağkıs tarafındaki Ser köyüne giden jandarma birlikleri, Ermeni köylülerin; Osmanlı Devleti'ne asker vermeyeceklerini ve hükümeti tanımadıklarını söyleyerek jandarmalara silahla karşı koydular ve jandarmaları şehit ettiler. Şehit olan askerlerin cesetlerine çeşitli işkenceler yaptılar.²⁰³ Aynı durum, kalabalık ve büyük köylerde de meydana geldi²⁰⁴. Buralarda Ermenilerin tamamı silahlı olarak ayaklandı ve köylerine gelen jandarma erlerini öldürdüler.

Bitlis ve Hizan civarlarında Ermeni ayaklanması başladığı gibi Muş bölgesinde de olaylar baş gösterdi. Buradaki ayaklanmalar ve silahlı saldırılar Muş Taşnaksütyun üyeleri tarafından komuta ediliyordu. Asker toplamak için Hizan'a giden Bitlis Jandarma Alay Komutanı ile emrindeki askerlerin, Kaçkar Deresi'nde yolları kesilmiş ve üzerlerine ateş edildimişti. Jandarmalardan bir kısım şehit düştü. Ermeni çeteleri bu olaylar ile Osmanlı ordusunun hareket alını daraltmak, askeri hareketi, ulaştırmayı, haberleşmeyi sekteye uğratmak ve orduyu başarısız olması için bölgede meşgul etmekte. Bu amaçla Bitlis'te ellerinden geleni her türlü eylemi yapmaktan geri durmadılar.²⁰⁵

Rus ordusunun ilerlemesinden cesaret alan Ermeniler, her yerde saldırıya geçtiler. Özellikle Van ve Bitlis bölgesinde saldırılarını yoğunlaştırmışlardı. Bu illerden gönderilen telgraflar da saldırıların geldiği noktayı açıklar durumdaydı. Örneğin Bitlis Valisi'nin 21 Şubat 1915'te Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Bitlis ve Muş'a bağlı kazalarda Osmanlı askerlerine Ermeniler tarafından ateş açıldığı, Muş'un Komes köyünde, bucak müdürü ve jandarmaların kaldıkları evi Ermenilerin saatlerce ateş altında tuttuğu yazmaktaydı. Bu olayları bölgedeki Taşnak liderlerinin organize ettiği de gelen bilgiler arasındaydı. Aynı telgrafta, Bitlis ve Muş'ta birçok Ermeni köyünde de isyan başladığı haber verilmekteydi. Bu saldırılardan biri de 27 Şubat'ta Adilceviz'dan Van'a

²⁰² Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s. 6.

²⁰³ BOA. DH. ŞFR., K. 461, G. 111.

²⁰⁴ BOA, DH. ŞFR., K. 462, G. 47.

²⁰⁵ *Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareketi- İhtilaliyesi*, s. 227-234.

gitmekte olan 300 kadar Siirt gönüllüsüne yapılmıştı ve Ermenilerin bu saldırısında sekiz asker şehit olmuştu.²⁰⁶

28 Şubat 1915'te Muş ve Bitlis'te meydana gelen Ermeni olaylarının Osmanlı genelinde görülmeye başlaması ile hükümet bu konuyu ele almaya başlamış, çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiş, ayrıca Ermenilerin ülke içinde karışıklıklar çıkarmak için düşman devletler tarafından kullanıldığı, bu nedenle gerekli önlemlerin alınması konusunda Bitlis ve diğer doğu velayetleri hükümet tarafından uyarılmıştı.²⁰⁷

18 Mart 1915 tarihinde Çanakkale Savaşları'nın başlamasıyla birlikte Ermeniler Anadolu da İtilaf güçleriyle eş zamanlı olarak saldırılarını arttırmış Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri baskınlarda yüzlerce masum Müslüman halkı öldürmüştü.²⁰⁸ Bu saldırılarda Ermeni Çeteleri Mahmudiye köyünde Müslümanları toplu olarak katletmiş; camileri ahır haline getirmişti. Bir merkezden yönetiliyormuş gibi ülke genelinde 15 Nisan 1915'te Ermeniler topyekûn bir isyan başlatmıştı. Özellikle Van, Bitlis, Çatak ve Sivas en yoğun saldırıların olduğu illerin başında gelmekteydi. Van çevresinde memur ve jandarmalar katledilmiş, karakollara ve Müslümanlara ait evlere saldırılar gerçekleştirilmiş, resmi binalar yakılmıştır. Bu durum, Rusya'nın Paris Büyükelçisi Sazanov'un 28 Nisan 1915 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı mektubuna istinaden gönderilen 14 Mayıs 1915 tarihli yazıda; "*Van bölgesinde Ermeniler tarafından yaklaşık 6.000 Müslüman'ın öldürüldüğü, Van ve Çatak savunmasının devam ettiği ve acil yardım talebinde bulundukları*" şeklinde yansımıştır.

Doğu Anadolu'da ilerleyen Ruslarla iş birliği yapan Ermeni kuvvetlerinin, 16-17 Mayıs 1915 tarihinde Van'ın Rusların eline geçmesinde çok önemli rol oynadığı görülmektedir²⁰⁹. Van Valisi Cevdet Bey, Rus ve Ermeni saldırısı karşısında yeterli sayıda kuvveti olmadığı için çaresiz kalmış ve Van'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerinde Van önce Ermenilerin ve sonra da Rusların eline geçti. Özellikle Ermenilerin şehre giriş ve halka yaklaşımları çok korkunç idi. Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Wangenheim, 19 Mayıs 1915'te, kendi dışişleri bakanlığına gönderdiği telgrafta da "17 Mayıs 1915'te Van'ın Ruslar tarafından işgal edildiğini, Ermenilerin Ruslar tarafında yer alıp onlara yardım ettiğini ve Müslümanları katlettiğini yazıyordu.

²⁰⁶ K. Gürün, *a.g.e.*, s.212-213.

²⁰⁷ BOA, DH. ŞFR., K. 50, G. 127

²⁰⁸ BOA, DH. SYS., K. 2872, G. 1.

²⁰⁹ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s.8.

Büyükelçi ayrıca 80.000 Müslüman'ın katliamdan kurtulmak için Bitlis istikametinde kaçmaya çalıştığını belirtilmekteydi²¹⁰.

Osmanlı Devleti, Ermeni olaylarının tüm ülkeye yayılmasıyla, çözüm yolları bulmaya çalıştı. Bu amaçla Ermeni Patrik'i ve Ermeni ileri gelenlerini isyanlar konusunda uyararak bunlara son verilmesinin, aksi takdirde çok ciddi tedbirlerin alınacağı uyarısında bulunmuştur. Hükümet tarafından yapılan bu uyarıların dikkate alınmaması üzerine, Ermeni Komitelerin dağıtılması ve sükunun sağlanması için 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara *"acele ve gizli"* bir talimat yolladı. Bu talimatta göre, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması isteniyordu.²¹¹ Esat Uras'ın ifadesine göre, *"İstanbul'da toplam 77.735 Ermeni oturmakta ve bunlardan sadece eylemlere katıldıkları tespit edilen 2.345 kişi tutuklanmıştır."*²¹²

İşte bütün bu olaylar, Osmanlı sivil ve askeri yöneticilerinin zihninde Ermeni isyancıların başka bölgelere sevkini düşündürmeye başladı. Böylece 2 Mayıs'ta, Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, Ermeni Komitelerini kastederek *"...İsyan ve ihtilal için daima bir hareket halindedirler. Bu halkın bu bölgelerden kaldırılarak isyan merkezlerinin dağıtılması"* düşüncesinde olduğunu ve *"Ermenilerin aile efradıyla beraber Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak"* gerektiğini ifade ediyordu.²¹³ Sonunda bu tehcir düşüncesi, 27 Mayıs'ta bir geçici kanuna²¹⁴ dönüşmüş ve Meclis-i Vükela da bu kanunun uygulanması ve metodunu belirlemek için 30 Mayıs'ta yeni bir karar aldı²¹⁵. Böylece tehcir kararı uygulanmaya başlanmış oldu.

Talat Paşa Hatıralarında Ermenileri ve Tehcire giden süreci şu sözlerle dile getiriyor; *"Anadolu'da, çeşitli vilayetlerde ve İstanbul'da Ermeniler diğer milliyetlere göre daima daha rahat ve mesut bir hayat sürüyorlardı. Vatanın bütün çıkarlarından istifade eden bu halk, onun üzüntülerine ve sıkıntılarına asla iştirak etmiyordu. Memleketin gerek saadetinden gerek ıstıraplarından sürekli menfaat temin ediyorlardı; vatan için hiçbir savaşa katılmadılar ve bu uğurda bir damla kan dökmediler. Bilâkis*

²¹⁰ Nejat Göyünç, *Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları*, Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa, 2000, s.11.

²¹¹ BOA, DH. ŞFR., K. 52, G. 96.

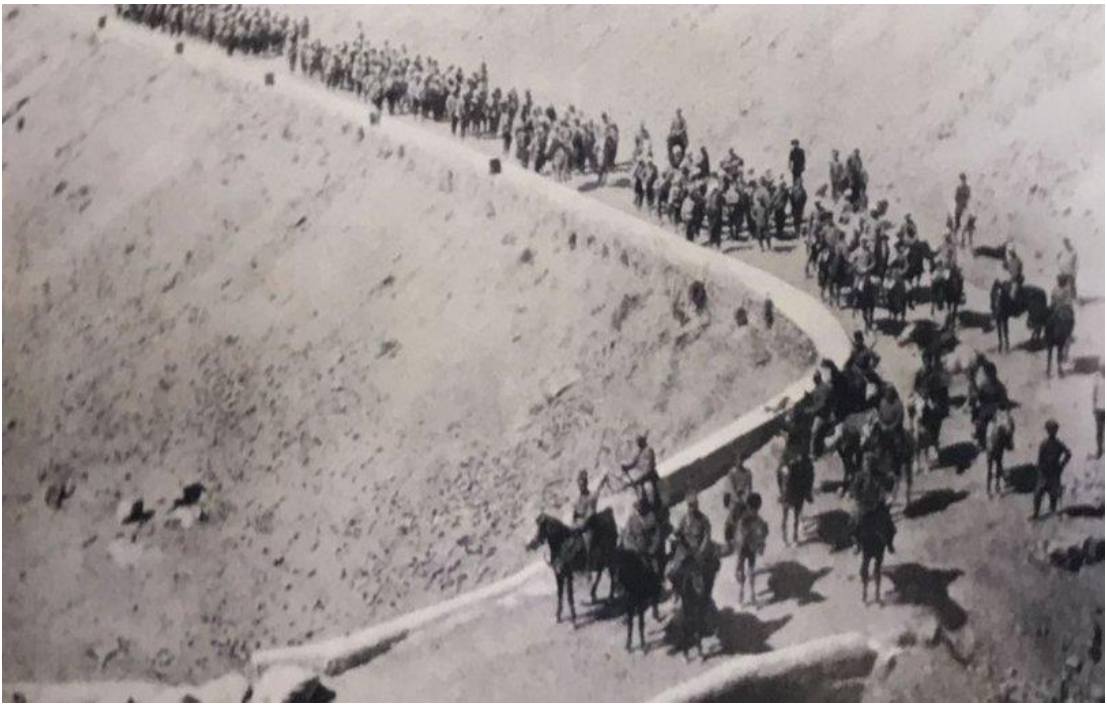
²¹² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 608.

²¹³ ATBD, Aralık 1982, sayı 81, belge 1830.; Yusuf Hikmet Y. H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.3., Kısım.3, TTK Yayını, Ankara 1991, s. 38

²¹⁴ *" Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçün Cihet-i Askeriyye İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"*, Takvim-i Vekayi, No.2189, 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915.

²¹⁵ BOA. BEO., No. 326758.; Y. H. Bayur, a.g.e., s. 38.

harp zamanlarında ticaretlerini devam ettiriyor, çok para kazanıyor, iyi ve kötü günlerde rahat ve huzur içinde yaşıyorlardı. Bu nimetlere teşekkür olarak şimdi çoğunluğu teşkil eden Müslüman nüfusu bu topraklardan atmak ve bağımsızlıklarını elde etmek üzere Osmanlı vatanının bir parçasını koparmak istiyorlar. Tarih, buna benzer nankörlüğün bir eşini kaydetmemiştir. Rus-Alman savaşı başladığı zaman Ermenilerin Osmanlı memleketi ve halkı hakkındaki zihniyetleri bu idi. Dünya Savaşı, Ermenilerin artık tamamen emin oldukları özerklik yönetiminin oluşmasını geciktirdi. Onlar bütün ümitlerini bu harbe bağlamış ve bu itibarla da Rusya'nın bu harpten galip çıkması için bütün kuvvetlerini kullanmaya başlamışlardı."²¹⁶

Resim 7. Ermeni Tehciri²¹⁷.

Cemal Paşa da Hatıralarında tehcirin gerekliliğini şu ifadelerle açıklıyor; “Ermeniler, Kafkas ordumuzun arkasını tehlikeye sokacak ve düşman karşısında zor durumda bırakacak her türlü faaliyeti yapıyorlardı. Öyle ki, bütün Osmanlı vatanını tehlikeye sokacak ve Anadolu'nun hepsinin Ruslar tarafından işgaline yol açacak bir

²¹⁶ Talat Paşa, *a.g.e.*, s.23-24.

²¹⁷ (www.tariharsivi.org) (Erişim Tarihi: 21.05.2020)

*umumi felakete olanak vermektense, Ermenileri ordumuza zarar veremeyeceği bir bölgeye nakletmeyi arkadaşlarım uygun görmüşlerdir.”*²¹⁸

Dahiliye Nazırı Talât Paşa önce savaş bölgesi olan Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin bölge dışına gönderilmesi konusunu ele aldı. Bu amaçla 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihinde Erzurum, Van ve Bitlis Valilerine şifreli bir emir gönderdi. Gönderdiği telgrafta Talat Paşa Ermenilerin bölge dışına çıkarılması için gerekli çalışmaların yapılması emrini veriyordu. Ayrıca valilerden, bölgede bulunan 3. ve 4. ordu komutanlarıyla iş birliği yaparak kararın derhal uygulanması için harekete geçmelerini de istedi²¹⁹. Böylece Ermeni Tehciri başlamış oldu.

Cemal Paşa yine hatıralarında tehcir esnasında meydana gelen olayların temelinde Kürt ve Türk milletleriyle Ermenilerin arasında altmış-yetmiş yıldan beri devam edegelen düşmanlık duygularının oluşmasında Rusların izlemiş olduğu emperyalist siyasetinin yattığını belirtmektedir.²²⁰

Bitlis, henüz Ruslar tarafından işgal edilmeden bile Ermeniler tarafından birçok katliama sahne olmuştur. Rusların Van’ı işgal etmesi ve Bitlis’e yönelmelerinden büyük cesaret alan Ermeniler her koldan saldırıya geçmişlerdir. Van’ın işgaliyle birlikte Bitlis’e doğru kaçan ahalinin durumunu belirten Erzurum Valiliğinin Dâhiliye Nezaretine yazdığı 23 Mayıs 1915 tarihli telgrafta şu bilgiler vardı; *“Vanın işgal edilmesiyle birlikte 14 kayıkla Tatvan iskelesine hareket eden 1200 kadın ve çocukdan, ancak 700’ü Bitlis’e ulaşabilmiş, hava şartlarından dolayı Erciş’e gelen 7 kayıktan 3’ü Ermeniler tarafından batırılmıştır. Diğer kayıklara ateş açılması üzerine 50’ye yakın kadın ve çocuk şehit olmuştur. Van’dan Bitlis’in Pervari kazâsına kaçmak isteyen 8-10 bin Müslüman ahalinin çoğunluğu Mamhuran deresinde katledilmiştir. Bunlar arasında katliamdan kurtulabilen Van Ma ‘ârif Müdîri Şerif Bey bu ahvâle şâhiddir. Adana Vâlîsi Cevdet Bey o zaman Halil Bey müfrezesiyle binlerce kadın, çocuk cesedi görmüşlerdir.”*²²¹

Yine 9 Mayıs 1915 tarihli Bitlis Valiliğinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Rus öncüleri ve Ermenilerin yaptığı katliamlara dair Bitlis’le ilgili önemli bilgiler verilmekteydi;

²¹⁸ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 411.

²¹⁹ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s.9.; Ayrıca Bkz. BOA, DH.ŞFR., K. 52, G. 200/281,282.

²²⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 412.

²²¹ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu:49, s.4.

1- Sınır köylerinde bulunan ve kaçamayan 40 bine yakın Müslüman ahalinin cinsiyet ayrımı yapılmadan nâmûslarına saldırı olduğu ve katledildikleri, bu bilgileri katliamdan kurtulabilen az sayıda ahali vermiştir.

2- 3 Şubat 1915 tarihinde Bitlis'e bağlı Çukur nâhiyesinin Morğ köyü ahalisi Bitlis'e gelirken Kazak askeri tarafından yakalanıp kılıçtan geçirilmiştir, sadece 300 kadın kurtulabilmiştir.

3- Bitlis'te Kürdleri Rus yönetimine alıştırmak amacıyla bazı aşiret ve köylerdeki ahali bir bölgede toplatılmış ama bu ahalin tamamı açlıktan ve soğuktan telef olup sadece firar edip Mutki'ye kaçabilen birkaç kişi kurtulmuştur.

4- Bitlis yetimhanesinde bulunan yetim çocukların bazıları Diyarbakire sevk edilmiş fakat Bitlis hastanesinde bulunan bir kısmı katledilmiştir.

5- Göç eden ahalin sayısı toplam Müslüman nüfusun üçte biri kadar olması yapılan katliamın boyutunu gözler önüne sermektedir. Ermenilerin ayırım yapmaksızın Kürdleri imhâ ettikleri Siirt'e ulaşan muhacirlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır.

6- Kosor, Pezentan, Bulanık, Semerşeyh, Çukur, Müsür, Surih, Balekan ve Meşkan karyelerinde yüzlerce Müslüman ahali katledilmiştir.²²²

Aynı tarihli Mamûretülazîz Vilâyeti'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen Telgrafta ise; Rusların Ermeni çeteleriyle birlikde Bitlis ve Muş civârında işgal ettikleri yerlerde kadınları ve çocukları katlettikleri, ırza geçtikleri yazıyordu.²²³

Bitlis vilayet merkezi ile buraya bağlı kaza ve köylerdeki Ermenilerin sevkıyatı temmuz ayı başlarında tamamlanmıştır. Ancak bu sevk işlemleri yaşanırken 1915 yılının temmuz ayında Ruslar Bitlis'i işgal etmek için Başhan'a kadar gelmişlerdir. Rusların Bitlis'e yaklaşımları üzerine ahalinin çoğu göç etmiş ve büyük bir kısmı bir daha geri dönmemiştir²²⁴.

Bitlis'teki Osmanlı askerinin ve milis kuvvetlerin savunması sonucunda Ruslar Bitlis'e giremeyerek geri çekilmiştir. Ancak bu durum fazla sürmemiş 1916 yılı şubat sonlarında Rus askeri ve Ermeni İntikam Tugayları tekrar Bitlis'e gelmişlerdir. 2-3 Mart 1916 tarihinde şehir Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal üzerine 40.000 nüfuslu Bitlis halkının büyük bir çoğunluğu şehri terk etmiş ve güneye doğru göçe etmiştir.

²²² *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I*, s.6.

²²³ BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 9-11-17; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I*, s.6.

²²⁴ Erdal Açıkse- Suat Özdağ, "20. Yüzyılın Başlarında Bitlis ve Çevresinde Ermeni Komiteleri Tarafından Yapılan Katliamlar", Rıfat Özdemir'e Armağan, Editör Rahmi Doğanay- Ahmet Çelik, Fatih Özeçelik, Hiper Yayın, İstanbul, 2018, s.361-382.

1916'da gerçekleşen bu göç sırasında Müslüman halkın büyük bir kısmı hayatlarını kaybetmişlerdir.²²⁵

Bitlis'in Rus işgaline uğraması Ermenileri daha da cesaretlendirmiş ve Ermeniler tarafından Müslüman kadın, çoluk, çocuk demeden yakaladıkları herkesi şehrin ortasında öldürmüşlerdir. Ermeni çeteciler tarafından, cephe gerisindeki köyler yerle bir edilip halkı katledildi. Osmanlı Devleti şehri geri aldığı zaman Bitlis tam bir harabeye dönmüştü. Bölgeye gönderilen heyet yıkımın boyutlarını kayıt altına almıştı. Kısacası dini, idari ve askeri önemi olan her şeyle birlikte Müslümanlara ait olan evlerin çoğu imha edilmişti²²⁶.

Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çeteleri tarafından Müslüman ahaliye yapılan katliamlar göç etmiş ve Mardine ulaşmış olan muhacirlerin 29 Ağustos 1916'da Mardin Mutasarrıflığına verdikleri ifadelerinde ayrıntılı olarak verilmiştir. İfadelerde; Ermeni çetelerinin teslim olmak isteyen ahali ve çocukları feci şekilde öldürdükleri, ayrıca köylerde teslim olan ahaliyi katlettikleri, birçok kişiyi ve çocuğu tandırda yaktıkları, 70-80 hanelik bir köy ahalisinin teslim oldukları halde tamamen katledildikleri söylenmiştir. Mardin Mutasarrıflığı'ndan Hükümete gönderilen dokuz sayfalık raporda dikkat çeken bazı ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler özetle şu şekildedir²²⁷

"Bitlis'in Taş Mahallesi'nden Muhyiddin Efendi; Rus ve Ermeni komiteleri geldiğinde şehir dâhilinde bir velvele ve her taraftan şiddetli, silâh sesleri işidilmeğe başladı. Bu çetelerin şehrin her yerinde katliâm yapmakda olduklarını gördüm. Hemen hâneme dönüp çocuklarımı alarak canlarımızı kurtarmağa teşebbüs ettiğim sırada Bitlis Menzil Kâtibi Viranşehirli Fâzıl Efendi'yi parça parça etdiklerini gördüm. Oradan yolumuzu tebdil ile hükûmete doğru giden yoldan kaçmağa niyet eteikse de orada da her taraftan yolları tutup rast geldikleri ahâlî, çoluk çocuk ve teslîm olmak istedikleri hâlde yine her birini kesip fecî, bir sûretde parçaladıklarına şahit oldum... Menzil Kâtibi Fâzıl Efendinin yakınları Bitlis eşrâfından Hacı Şemseddin Efendi'nin mahdûmu Dursun ve Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden Hacı Yusufzâde Abdülbâki Efendi ve Hacı Hasanzâde Hacı Mehmed ve Mahmud oğlu Nâdir, Cemâl oğlu Abdürrezzak, Mahmud oğlu Dursun, Receb oğlu Hamid, Bilâl oğlu Cemil, Keferdis Şeyhi merhûm Şeyh Mehmed Efendi'nin mahdûmu Şeyh Abdülhâlik Efendi ile Bitlis Jandarma Tabur Kumandanı İsmâil Bey, hânelerinden çıkıp teslîm oldukdan sonra bir feci bir şekilde öldürüldüler. Ayrıca Taş

²²⁵ H. Zülfiyar, a.g.m., s.227-228.

²²⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Fatma Sarıkaya), TTK Yayınları (3. Baskı), Ankara, 2018, s.208.

²²⁷ BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge No:117-123.

*Mahallesi'nden Muradiye kazâsı Kâdî-i sâbık Ahmed Efendi'yi hânesinde hemşiresi Bedriye Zaman Hanım, Receb Efendi'nin kerîmesi Perişan, Hâlid Onbaşı'nın zevcesi Leylâ ve mahdûmu Sâlih'i dahi evlerinde katletdiklerini gördüm. Bu şekilde bazıları teslim olduktan sonra ve bazıları henüz teslim olunacakları esnâda katlohanların adedi binlerce ise de öyle telâşlı bir zamanda diğerlerinin kimler olduğunu tam olarak bilmiyorum.*²²⁸

Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden olup Ermeni katliamından Mardin'e kaçan Haydar oğlu İsa'nın 6 Haziran 1916 tarihli ifadesinde, Ermeni mezalimnin Bitlis'te ulaştığı korkunç boyutlar gözler önüne serilmiştir. İsa, 1915'te Yako Köyü'nden bir gün şehre doğru yola giderken, şehirden kaçan kalabalık halk topluluğuna rastladığını, halka bu işin sebebini sorduğunda ise Ermeni ve Rusların şehre saldırdıklarını öğrendiğini ifade etmiştir. Kalabalık içerisinde bulunan Bitlis'in Hersan Mahallesi'nden Ali oğlu Süleyman'dan, Ermenilerin kardeşleri olan İsmail ve Halid'i öldürdükleri ve hanımlarını götürdüklerini öğrendiğini anlatmıştır.²²⁹

Bitlis'te Ermeniler tarafından yapılan katliamları açık bir şekilde görmüş birçok tanığın ifadesi Mardin'de kayıt altına alınmıştır. Bu ifadelerin hepsini burada yazmak mümkün olmadığı için burada özetle birkaç tanesi verilecektir.

Bitlis'e bağlı Kotum Köyü'nden 3 kişi ifadelerinde; *"Rus ordusunun haziran 1915 'te köylerine yaklaştığını bu yüzden köydeki nizamiye bölüğü ile sabaha karşı köyden ayrıldıklarını, Güzeldere istikametinden Bitlis'e doğru giderken Ermenilere ait Tuğ karyesinin önünden geçerken bu köyden yaklaşık 300 Kazağın üzerlerine saldırdığını ve çocuk çocuğun feryatlar ve teslim sözlerine aldırmandan hepsini katlettiklerini yaklaşık 100z hanelik köy ahalisinden sadece 30 kişinin kaçarak kurtulabildiğini"* anlatmıştır. Bitlis'e bağlı Elaman Köyü'nde meydana gelen katliamı anlatan Abdullah oğlu Resul, *"köyden kaçarlarken hasta olan ve kaçamayan 2 kadının Ermenilerce yakıldığını ve bunların cesetlerini bulduklarını ama diğer 10 kadar köylünün kemiklerini bile bulamadıklarını"* söylemiştir. 1915'te Bitlis Jandarma Tabur Kumutanlığını yapan Yüzbaşı Ömer Efendi'nin ifadesinden de Rus ve Ermenilerin yaptıkları köy baskınlarında hicret edemeyen Müslüman ahaliyi topyekûn imha ettikleri anlaşılmıştır.²³⁰

²²⁸ İfade Sahipleri: "(Fî 24 Mayıs sene 1332) Müstantık Şuayb Şükrü, Kâim-i makâm Fehmi, Muhibir Bitlis'in Taş Mahallesi'nden olup Savur'da mukîm Bakka Muhyiddin"

²²⁹ BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 117-123.

²³⁰ BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

Rusların işgali sırasında aşiretler köylerini boşaltarak kaçmaya çalışmışlardır. Bu kaçış esnasında her şeylerini geride bıraktıkları gibi binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Bitlis ve Muş çevresinde katliama maruz kalan aşiret mensuplarından bazılarının ifadesi şöyledir: Hasan Aşireti Reisi Yusuf Bey'in ifadesinde; *“Aşiretimiz Bulanık ve Malazgird civarında 100 köyü bulunan bir aşiret idi. Ruslar Mayıs 1915'te feci bir saldırı ve katliam başlattılar. Öyle bir katliam ki aşiretin re'isi olduğum hâlde â'ilem efrâdından amcam Ömer Ağa'nın 4 yaşındaki Mehmed, 3 yaşındaki Haydar, 8 yaşındaki Fâtıma, 6 yaşındaki Sabriye ve amcam oğlu Yüzbaşı Fethullah Ağa'nın birâderi Baha'üddin ve Hâkim ve zevcesi Meyro ve kızı Sâliha ve diğer kızı Hayza ve Baha'üddin'in zevcesi Perişan ve kerîmesi 11 yaşında Zümrete ve diğer kerîmesi 9 yaşında Rahime ve oğlu 6 yaşındaki Fettah'ı Kazakların kılınçlarından kurtaramadım. Ruslar zâten bizi toptan yok etmek istiyordu. Kısaca diyebilirim ki aşiretimiz yüz köyünü, milyonlarca liralık servetinikkaybettiği gibi 20 bin aşiret mensubunu da yitirmiştir. Bu savaşın sonucu değil Kazak ve Ermeni çetelerinin katliamıdır. Savaşlardaki ölümler elbetde kadınlar, çocuklar, ihtiyarlar için değildi. Fakat aşiretimden katledilen 20 bin kişinin 19 binini bu mazlûmlar teşkil ediyor.”*

Mutki'ye bağlı Huyut karyesinden Huyut Aşireti Reisi Nuh Bey'in ifadesinde de işgal esnasında Ermeni çeteleri tarafından aşiretlerine ait birçok köyün yakıldığı belirtilmiştir. Yine Adilcevaz'ın Armutlu Köyü'nden Haydaranlı aşireti reisi Hüseyin oğlu Süleyman ile Aşak Aşireti reisi Hamza Ağa'nın ifadelerinden, Haydaranlı aşiretine ait 600 köyün Ermenilerce harabeye çevrildiği anlaşılmıştır. Adilcevazlı Ali oğlu Derviş, Sadık Çavuş ve Mahmut'un verdikleri ifadelerde Ermenilerin Rus ve Kazak askerleri ile birlikte mahalleyi ateşe verdiklerini söylemişlerdir.²³¹

1916 Rus işgali sırasında Bitlis Vilayeti'ndeki Ermenilerin yaptıkları katliamlar ile ilgili olarak Kızılmescid, Zeydan, Hersan, Taş, Aynülbarut, Aviğ, Komus ve Mahallebaşı mahalleleri, Ahlât'ın Erkizan, Âdilcevaz kazası, Karçıkan, Yako, Tatargazi ve Patnos karyeleri, Hamtus ve Mermutlu mahalleleri, Azad ve Kerekoğlu karyeleri, Kurubulak, Tağşut ve Sapkor mahalleleri ve Malazgirt'in Şirvanşeyh karyesinden oturanların yeminli ifadelerinden, Rus ve Ermeni çeteleri tarafından işkenceyle öldürülen, namusları kirletilen, evleri yakılıp, paraları çalınan, malları yağma edilen Müslümanlar

²³¹ BOA. HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.

ile yakılan ve tahrip edilen cami, medrese, tekke, ziyaretgâh, mektep, resmi daire, köprü, hamam ve depoların isimleri kaydedilmiştir²³².

Bedirhâni Aşireti'nden Kâmil'in hatası yüzünden aşiretine ait Çukur, Gölbaşı, Ağaçur Kotni, Pan, Çapkıs, Mışkan, Kakito, Muştak, Liz, Zırnaçır, Kığsan, Morğ, Musurup, Bizatum, Tahtalı, Boryan, Muş'un Mongok ve civar köyleri Ermeni Çetelri ve Ruslar tarafından tahrip edilerek ve ahalisinin öldürdüğü kaydedilmiştir. Katliamları Rus Prens Şafosky de teşvik etmiştir. Mutki tarafına kaçmaya çalışanların büyük bir kısmı ise açlıktan ölmüşlerdir²³³.

Bitlis ve çevresinde Rus ve Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları katliamları anlatan şahıslar bir şekilde bu katliamlardan kurtulmayı başarmış ve güney illerine özellikle Mardin'e varabilen tanıkların ifadeleri olup kayıt altına alınmıştır. Arşiv belgelerinde yer alan bu kayıtlardaki bazı ifadeler, katliamın boyutlarını ortaya koymuştur.

Sadece bir kısmını buraya aldığımız ifadeler bize Ermeniler ve Rusların Müslüman ahaliye karşı giriştikleri katliamı açık bir şekilde ortaya koymakta, ulaştığı boyutları göstermekte, binlerce masum insana yapılan zulmü belgeli ve kayıtlı olarak gözler önüne sermektedir²³⁴.

Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Resmi kayıtlara göre 1915-1916 yılları arasında Ermeniler ve Ruslar tarafından Bitlis Vilayetinde toplam 68.188 Müslüman katledilmiştir²³⁵. Bitlis Vilayetinde işgal sırasında tahrip edilerek kullanılamaz hale getirilen cami sayısı 16 olarak kayıtlara geçmiştir. Bazı camiler ise ahıra çevirilmiştir²³⁶. Yaklaşık 5 ay düşman işgalinde kalan Bitlis, 8 Ağustos 1916 tarihinde Rus işgalinden kurtarılmıştır. Bitlis şehri ve ahalisi bu işgal esnasında Ermeni çetelerinin intikam alayları tarafından, her türlü yıkım, katliam ve sürgüne maruz kalmışlardır.

²³² BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 34-55. Ayrıca Bakınız; Yılmaz Karadeniz, *Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919)*. Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011, p. 1366-1380, TURKEY.

²³³ BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 9-11, 17; HR. SYS. 2872/2, Belge no: 92-98. Ayrıca Bkz; Y. Karadeniz, *a.g.m.*, s.11.

²³⁴ E. Açıkse- S. Özdağ, *Ermeni Katliamları*, s.361-382.

²³⁵ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918)*, T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:23, Ankara 1995. C-1 Belge No:3-7-10-11-14-16.

²³⁶ Ermeni ve Rusların yaptıkları katliamlarla ilgili tanık ve şahitlerin ifade tutanakları için bkz. BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge no: 9-11, 17.; BOA.HR. SYS. 2872/2, Belge no: 167-175.; BOA.HR. SYS. 2872/4, Belge no: 100-113.; BOA HR. SYS. 2872/2, Belge no: 92-98.; Bkz. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, I, Ankara, 2001, s.55-56.; Bkz. Y. Karadeniz, *a.g.m.*, s. 1366-1380.

Ermeniler ve Ruslar tarafında gerçekleştirilen katliamları ve insanlık dışı olayları geldiği noktayı Bitlis İkinci Komiseri M. Ârif ve Bitlis Mektûbî Mümeyyizi Hakkı Bey'in ifadeleri durumun vehametini gözler önüne sermektedir²³⁷. Bunların ifadelerin göre; Rus işgali sırasında yaşanan katliamlarının tarifinin inkansız olduğu ve bu manzarayı anlatmaya kelimelerin yetmediğini belirtmişlerdir. Öyleki Şehre giren Ruslar çocuk, kadın, erkek demeden ele geçirdikleri masum insânları kılıç, kama, balta, kurşun, bomba gibi aletlerle vahşice katletmişlerdir. Esir aldıkları halktan 70-80 kişilik grupları 10 kişilik küçücük odalara hapsedmişler, erkekleri angarya işlerinde çalıştırmışlar ve memurları 6 gün aç bıraktıktan sonra bütün erzaklara el koyup ahaliye günde bir kez ve sadece kuru ekmek vermişlerdir. Genç yaşlı demeden bütün kadınların ırzına geçtikleri, onlara işkence ettikleri ve bu tecavüz olayını işgal boyunca devam ettirmişlerdir. İffetini korumak isteyen kadınları feci bir şekilde katlettikleri gibi savunmasız masum birçok çocuğu da kafalarını duvarlara çarpıp çizmelerle ezerek öldürmüşlerdir. Evlerinde ve avlularında parçalanmış ve vücûdlarından ayrılmış kafalar, kollar, bacaklar, pek küçük çocuk cenâzeleri, kanlı gömlekler, elbise parçaları ve şehirden kaçacakları gün katledilen 22 kadar erkek Müslümânın kanlar içerisindeki cesetleri görülmüştür. Şehirdeki Müslümanlara ait bütün evler tahrip edilmiş, camiler ahır yapılmış ve çeşmelere gelen su yolları tamamen tahrip edilmiştir. *“Ve'l-hâsıl Bitlis kasabasıyla civârı hâtır ve hayâle sığmaz fecâyî 'a sahne-i cereyân olmuştur.”*²³⁸

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Bitlis'te Ermeni ve Rusların Müslüman ahaliye yaptıkları katliamlar, hiçbir şekilde insanlıkla bağdaşmayacak ve savaş hukukuyla açıklanamayacak türden olup vahşice yapılmış öldürme olaylarıdır. Bu şekilde on binlerce masum Bitlis halkı eli silahlı çeteler tarafından katledilirken; yüz binlercesi de evinden yurdundan kopup, yollarda aç ve sefil bir şekilde hayatını kaybetmiştir.

²³⁷ BOA. HR. SYS. 2872/2, Belge No: 34-55.

²³⁸ İfade Tarihi: Fî 14 Ağustos sene [1]332(27 Ağustos 1916).

İKİNCİ BÖLÜM

2. MONDROS MÜTAREKESİ VE SONRASI

Erzincan Mütarekesi'nden sonra 24 Aralık 1917'de Enver Paşa, Ruslar tarafından boşaltılacak bölgelerde idari teşkilatın kurulması için ne tür hazırlıklar yapılması gerektiği konusunda Dâhiliye Nezareti'nin çalışma başlatmasını istedi. Bölgedeki ordu kumandanlıklarının konu ile ilgili görüşleri alındı. III. Ordu Kumandanı Vehib Paşa, tahliye edilecek bölgelerde konuşlandırılacak askeri kuvvetlerin, idari taksimat ve güvenlik konularının dikkate alındıktan sonra belirlenmesi gerektiğini beyan etti.²³⁹ Osmanlı yöneticileri bu hususları göz önüne alarak bölgeyi idari ve askerî açıdan değerlendirip teşkilatlanma yoluna gittiler.

Osmanlı bürokrasisi bölgeyi bir bütün olarak değerlendirmekteydi. III. Ordu Kumandanlığı ile Dâhiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalardan sonra idari konularda yardımcı olması amacıyla, üst düzey bir memurun görevlendirilmesi kararlaştırıldı. Bu göreve Kapancızade Hamid Bey getirildi. Hamid Bey idari yapılanma konusunda uzman bir devlet adamıydı. Hamid Bey bir taraftan mülki idare konusunda Ordu Kumandanlığı'na danışmanlık yaparken, diğer taraftan da yapılması gerekenlerle ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmekteydi. Ancak savaşın bölge üzerinde yarattığı yıkım, alınacak tedbirleri de zora sokmaktaydı. Güvenliğin sağlanması bu açıdan çok önemliydi. Bölgenin içerisinde bulunduğu olağanüstü şartlardan ötürü, öncelikli olarak sıkıyönetim ilan edildi. Bu amaçla da ilgili kanunda değişiklik yapıldı. 10 Ocak 1918'de yapılan düzenleme ile sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde mülkî idareye ait görevler ve ona bağlı güvenlik güçlerinin idaresi, belirlenecek esaslar doğrultusunda askeri idarenin sorumluluğunda olacaktı. Askeri idare tarafından belirlenecek kararlar, mahalli güvenlik güçleri tarafından yerine getirilecekti.

Dâhiliye Nezareti Bitlis, Musul, Sivas, Diyarbekir ve Mamuretü'l-Aziz vilayetlerine 25 Şubat 1918'de yazı gönderdi. Bu yazıda; mülkî idarenin kurulmasına kadar III. Ordu kumandanına yardımcı olmak üzere bir mülkü memurun tayin edildiği konusunda bilgilendirme yapıldı.²⁴⁰

²³⁹ İsmail Eyyüpoğlu, *Bitlis Vilayetinde İdari Teşkilatın Kurulması İçin Yapılan Hazırlıklar (1918)*, Atatürk Dergisi, C. 5, 2014, s. 95-114.

²⁴⁰ İ. Eyyüpoğlu, *a.g.m.*, s. 102.

Bölgede idari bağlamda öncelikli olarak adliye teşkilatının kurulması için neler yapılması gerektiği üzerinde duruldu. Bir an önce tedbir alınması gereken konulardan birisi de güvenlikti. Bunu sağlamak için jandarmaya ihtiyaç duyulmaktaydı. 1 Mart 1918'de Mamuretü'l Aziz bölgesine bağlı olan Bitlis Jandarma Alayı'nda 70 subay, 1902 er ve erbaş vardı.

Bu amaçla bölgeye gönderilecek memurlara, olağanüstü şartlar normale dönüşüncüye kadar aldıkları maaşın bir misli derecesinde ödenek verilecekti. Ruslar tarafından boşaltılan bölgelerdeki en büyük sorunlardan birisi de mültecilerin durumu ile ilgili olarak alınacak karardı. Bitlis, Van, Erzurum ve Trabzon gibi illerde bu konunun muhatabı olan binlerce insan bulunmaktaydı. Beslenme ve sağlık konusu mülteciler açısından oldukça sıkıntı vericiydi. Rusların bölgeyi işgali sırasında savaş sebebiyle yıkılan köylerin yeniden imar edilmesi için harekete geçildi. Hükümet tarafından yukarıda alınan kararların büyük bir kısmı süreç içerisinde hayata geçirilemedi. Hamid Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bu konuda bilgilendirme yapıldı. Mülki idare ile ilgili kurum ve kadroların kurulmasında büyük zorluklarla karşılaşıldı.²⁴¹

Bu zorlukları, 11 Nisan 1918 tarihinde Bitlis'e vali olarak atanan Mazhar Müfit Kansu hatıralarında bütün ayrıntısıyla anlatıyor.²⁴²

"Yıl 1918. Birinci Dünya Savaşı'nın 4. ve son yılı. Fakat savaş henüz sona ermemiş, bütün fecaati ile devam etmekte. Biz de bu savaşın içindeyiz ve savaş durumu maalesef lehimize değil. Memlekette gergin, endişeli bir hava ve gönüllerde huzursuzluk var. İşte, bu sırada Karesi sancağı mutasarrıfı iken 11 Nisan 1918'de Bitlis valiliğine tayin oldum. Yeni vazifeme başlamak üzere mutasarrıflıktan ayrıldım, İstanbul'a geldim. Tayin edilmiş olduğum Bitlis vilayeti hakkında Dâhiliye Nezareti'nden aldığım malumat şu oldu: Ruslar, Bitlis'ten çekildikten sonra, 2-3 aydan beri buraya ancak 3-4 memur gidebilmiş, vali yok. Vilayet işlerini o sırada Siirt'te bulunmakta olan Bitlis vilayeti mektubi kalemî mümeyyizi Hakkı Bey vali vekili olarak Siirt'ten idare etmektedir. Bu yüzden vilayet kadrosunun yeniden teşkili gerekli.

Yeni vazifeme hareket etmeden önce, Sadrazam Talat Paşa tarafından kabul edildim. Hatırlımı soruyor, Bitlis'in siyasi ve idari önemini, kalkınma ve asayiş ihtiyacını bana izah ederek talimatlar veriyor. Yeniden tanzim edilecek olan vilayet kadrosu, tayin

²⁴¹ İ. Eyüpoğlu, *a.g.m.*, s.111.

²⁴² Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C-1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1997, s.2-7.

edilecek memurlar hakkında da arzularını söylüyor. Bu hususta bir güçlkle karşılaşılıyor: Bitlis'e gidecek memur bulmak mümkün değil. İstila görmüş olan bu yerlere kimse gitmek istemiyor. Sadrazam Talat Paşa, Bitlis'e gidecek memurların maaşlarına yüzde yetmiş beş zam yapacağını ve tüm yetkinin bende olduğunu salahiyyet veriyor.

Sadrazam Talat Paşa'dan aldığım geniş salahiyyete dayanarak ve dâhiliyedeki temaslarımı bitirerek jandarma komutanı, polis müdürü, maarif müdürü vesair erkân ve memurîni bizzat seçtim. Bu suretle Bitlis vilayeti için istediğim gibi bir "vilayet kadrosu" kurdum. Bu erkân ve memurunin tayinleri ait oldukları makamlarca da tasdik edildi. Böylece vilayet kadrosunu teşkil edip hazırlıklarımı tamamladıktan sonra 15 Haziran 1918 tarihinde, memurlarla beraber yola çıktık." Uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra beraberindekilerle birlikte Siirt'e varabilen Kansu şöyle devam ediyor: "Otlu'da bizi Siirt mutasarrıfı Cevdet bey ile arkadaşları karşıladı. Günler boyunca cephelerdeki durum ve iç âlemimiz hakkında hiçbir haber alamamanın üzüntüsü içindeydim. Cevdet Beye, Ne haber var? diye sordum. Fakat o daha cevap vermeden biz, biraz ileride kurulmuş çadırların önüne varmıştık.

- Nedir bunlar Mutasarrıf Bey? Dedim.

- Bitlis muhacirleri.

Diyerek izah etti: "Rus istilasına uğrayan ve hicret edebilen Bitlisliler henüz tamamıyla kendi evlerine ve köylerine dönemediler. Çadırlarda barınıyorlar. Aralarında "Muş" ve "Genç"li olanlar da var. Emirlerinize intizaren biz de henüz haklarında kat'i bir karar almış bulunmuyoruz." Kesif bir halk kitlesi birden etrafımızı çevirmişti. Yorgun, yoksul, muhtarip, istila felaketlerinin bütün kahrına uğradığını yüzlerindeki ifadede anlaşılan bir kitle. Ve hemen hepsi yeni valilerini ve vilayet heyetini büyük kurtarıcı ümitlere bağlanmış olarak karşılıyorlardı. Birden aklımdan geçti; "Büyük bir mesuliyet altındayım. Öyle bir vilayete vali gelmiş bulunuyorum ki, vilayet merkezi ve konağı yok. Halkı hicret halinde ve istila devrinin açtığı derin yaralarla muhtarip. Emrimdeki Genç, Muş ve Siirt mutasarrıflıkları halkı da herhalde harbin felaket, zorluk ve darlıklarından daha az muhtarip değiller". Bir an bu düşüncenin ikaz ve işareti altında ürperdiğimi hissettim. Çadırları dolaşır, halk ile konuşurken, kendi yorgunluğumu, sal üzerinde geçen haftamı adeta unutmuş gibiydim ve zihnim durmaksızın bana:

- Tedbir, acele ve müspet tedbir... Diye adeta haykırıyordu.

Siirt'te bir hafta kadar kaldım. Sonra Bitlis'e gidildi. Fakat ne yazık ki, Bitlis'i hayal ettiğimden çok daha kötü bir halde bulmuştum. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün refah ve imkânlarından faydalanmış olarak gelişen ve doğu şehirlerimizin en memurlarından biri olan Bitlis, bir harabezardan farksızdı. Rus işali şehri yakıp yıkmıştı, Ermeni çetelerinin katliamları ve göç vilayet merkezinde insan ve aile bırakmamıştı.

Şehirde ve harabeler arasında sayıları 200'ü geçmeyen insan bulduğumuzu söylersem, buna asla hayret edilmemelidir. O insanlar da açlıktan, her çeşit yoksulluktan perişan ve bitkin bir haldeydiler. Hoş, biz de hemen bu aç ve bitkin insan grubu arasına dahil olmuştuk. 3-4 ay hepimiz Gılgıl denilen darı hamurundan ekmek ve buna tek katık olarak da devedikenine benzeyen ve dağda doğal olarak yetişen Kenger denilen bir otu yemeye mahkûm ve mecbur kalmıştık. Ancak bu mahrumiyete, gıdasızlığa katlanarak teşkilatlanmaya, iâşe organizasyonu kurmaya, muhaceret bölgelerinden halkı geri getirmeye ve kalkındırıp müstahsil hale sokmaya, asayîşi düzenine koymaya çalışıyorduk. İşte biz bu safha ve bu sahneler içinde iken imparatorluğun mağlubiyet ve felaketi de bir çığ halinde hızlanıyor ve vatanın her tarafında milli kader tamamıyla makûs bir tecelliye tabi bulunuyor, yer yer istila orduları Anadolu'nun bağrına bir hançer gibi saplanmak üzere ilerliyorlardı."

Kansu'nun anlattığı bu durumu, Mustafa Kemal Paşa 10-21 Kasım 1916 tarihinde Bitlis'i ziyaret ederken şehri "*Pompei Harebelerine*" benzetmesi²⁴³ çok yerinde bir tespit olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bölgenin en önemli ve imar şehirlerinden biri olan Bitlis'i Rus General Maslofski tabiriyle;²⁴⁴ "*Bitlis, Bitlis vilâyetinin merkezi ve 40 bin nüfuslu olup geçitin şimal kısmında ve Muş ovasından Siirt tarıkile Diyarıbekir ve Musul'a giden yolun üzerinde olan güzel bir şehir...*"; savaşın yıkımından sonra harbeye dönmüş ve Bitlis'ten 20 Eylül 1334 (1918) tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta;²⁴⁵ "*Bitlis kasabasının altı bin hanesinden yalnız üç yüz kadarı kâbil-i iskân bir halde kalıp diğerleri harab olmuş*" deniliyordu.

Bitlis'te var olan bu sıkıntılar uzun yıllar devam edecekti. Yaşanan zorluklar o kadar önemli boyuttaydı ki Bitlis'te ahali yiyecek ekmek bulamıyor²⁴⁶ ve görevli memurlar aylarca maaş alamıyordu. Hatta memurların birçok temel ihtiyacını bile

²⁴³ Ş. Tezer, a.g.e., s.75.

²⁴⁴ General Maslofski, a.g.e., s.13.

²⁴⁵ BOA. DH. MB. HPS., K.21, G.09.

²⁴⁶ BOA. DH. İ. UM., K. 20, G. 2, B.2-1,2,3,4,5,6,7,8,9.

karşılayamadığı valilikten hükümete çekilen telgraflarla anlaşıyordu.²⁴⁷ Bitlis vilayetinden gelen haberlerde memurlara yalnız ekmeklik verilebildiği anlaşıyordu. Mecburi ihtiyaçları olan şeker, gaz ve sabun memurlara verilemiyordu.²⁴⁸ Bitlis vilayetindeki bu durumla ilgili olarak Adliye Nazırlığı; Bitlis'ten gelen telgraflar üzerine memura iâşe komisyonu tarafından erzak namına bir şey verilmediğini, maaşlarının da hayatlarını idame ettirmeğe yetmediğini ve memurların maaşlarının bir an önce gönderilmesi gerektiğini Sadarete bildirmiştir.²⁴⁹

Yine Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Bitlis'te yaşanan ekonomik sıkıntı ve memurların maaş alamaması konusunda gelen telgraflar üzerine Dâhiliye Nazırlığı tarafından 28 Teşrin-i Evvel 334 (28 Ekim 1918) tarihinde sadarete şu telgraf çekilmiştir:²⁵⁰ *Vilayet memurlarına yalnız ekmeklik verilerek zevaici zaruriye saire verilmemekde olmasına ve yüzlük evrak nakliyenin kuva-i istirdyeside ancak on sekiz gurus radesinde mumâ-ileyhimin haricden almağa mecbur bulundukları şeker, gaz, sabun ve mebusad gibi mevad-ı zaruriyeyi tedarik edemeyerek pek elim ve şayan-ı terahim bir halde oldukları... Bitlis vilayetinden kararen arz edilmesi. Vilayet müşarü'l-ileyhiden bu kere alınan şifrede telgrafnamede büyük bir zaruret ve istibda kaldıkları ve zaten yakacak ve yiyecekden ve ilaç tedaviden mahrum olan ve penceresiz kapısız yıkılmış mahallerde ve mevad-ı tezriyenin fidanından karanlıklar içinde birtakım sari hastalıkları duçar olarak enva sefalet çekilmekte bulunan memurîn şimdi de evrak-ı nakdiyenin adem-i kabulünden naşi bütün bütün acınacak bir halde oldukları ve adliyeve jandarma ve polis devairi vuesanın vilayete suret-i resmiye müracatla memurinin vilayetce verilmekte olan buğdaydan başka hiçbir yiyecek tedarikine muvaffak olamadıklarından bahsle bu meseleye bir çare bulunmasına kemali sazişle rica ettikleri...*

²⁴⁷ BOA. DH.ŞFR., K. 579, G. 96, B.96-1,2,3.

²⁴⁸ BOA. DH. İ. UM., K. 20, G. 10, B.2-1,2,3,4.; BOA. DH. EUM. MH., K. 172, G. 18.; BOA. DH. UMVM., K. 154, G. 59.; BOA. DH. UMVM., K. 45, G. 7.

²⁴⁹ Seda El, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Belgelerinde Milli Mücadele (Ekim 1918 – Nisan 1919)*, Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, s. 74.; Ayrıca Bkz: BOA. A.AMD.MV. 106/1.: “Huzur-u Sami-i Cenab-ı Sadaretpenahiye Maruz-i Çaker-i kemineleridir. Bitlis vilayat-ı istinaf müdale-i umumiliğinden varid olan şifre telgrafnamede yüz gurusluk bir varaka-i nakdiyenin on gurus dahi alınmamakda ve memurine iâşe komisyonunca da erzak namına bir şey verilmemekde olduğundan bahsle maaş ile idame-i hayat imkanı kalmadığından bazı devair de vukuğa gelib mehakim ile devair-i adliyeve sirayetinde endişe edilen suistimalatın önü alınmak üzere memurini adliye muaşatının kısmen olsun nakden tesviyesi istirham edilmektedir. Suret-ı işara nazaran icrası icabı menuhu müsaade-i samiye cenab-ı sadaretpenahirleridir. Ol babda emr-ü ferman hazret-i veliyyül emrindir. Adliye Nazırı Namına, 21 Teşrin-i Evel 34”

²⁵⁰ S. El, a.g.e., s. 75-76.; Ayrıca Bkz: BOA. A.AMD.MV. 106/2.; BOA. A.AMD.MV. 107/93.

Bu telgrafta, Bitlis'te çalışan memurların yaşadığı sıkıntıların yanında, şehrin içinde bulunduğu vahim durum ve yaşanan dram gözler önüne seriliyordu.

Bitlis'te yaşanan en önemli sıkıntılardan biri de savaşta göç eden ahali ve şehirde bulunan nüfusun yok denecek düzeyde olmasıydı. Nüfus konusu Paris Barış Konferansı öncesi Ermeniler tarafından yine polemik konusu yapılmış ve bunun üzerine Osmanlı Devleti ilerde doğabilecek olumsuz durumların önüne geçebilmek için birtakım çalışmalar yapmıştır. Hükümet 26 Ekim 1918'de Diyarbakır, Mamûretülaziz, Halep, Erzurum, Van, Bitlis ve Musul vilâyetleriyle Urfa, Maraş, Erzincan ve Zor mutasarrıflıklarına gönderdiği telgrafta vilayet ve liva dâhilinde bulunan nüfus miktarının ne kadar olduğu; Türk, Arap ve Ermeni nüfusundan ne kadarının Müslüman ve Hıristiyan (Ortodoks, Katolik, Protestan, Keldani) olduğunu sormuş ve bunu sormadaki niyetlerini telgrafta açıklamıştır. *"...Hariciye Nezaretinin talebi üzere Paris Konferansı'ndaki önemi dikkate alınarak gerek resmi kayıtlardan ve gerek vesikalardan doğru bilgi sağlanmasına ve bu bilgilerin memleketin geleceği ve müdafaası dikkate alınarak hazırlanması gayret esilmesi ve sonuçların acele olarak gönderilmesi ve göç etmiş Müslüman ahalinin ileride memleketlerine tekrar dönebilecekleri nazarıyla bakılarak toplam nüfusun ona göre hesap edilmesi..."*²⁵¹

Osmanlı Hükümeti adına Dâhiliye Nezareti'nin göndermiş olduğu bu telgraf üzerine vilayetlerde çalışmalar başlamıştır. Bu çalışma her ne kadar Ermeni meselesi için yapılan bir çalışma olsa da Bitlis'in nüfus miktarı ile ilgili bize önemli bilgi vermektedir. İşte bu çalışmalar sonucunda Bitlis'teki vahim tablo ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan sevk ve iskân hareketinden sonra, Bitlis vilayetinin nüfusu, Vali Mazhar Bey tarafından Şubat 1919 tarihinde gönderilen 4 ayrı telgraflarda şöyle bildiriliyordu: İlk Telgrafta; *"...Vilayetin genelinde toplam nüfusun 3/1 oranında insan bulunduğu tahmin nedilmekte olup Bitlis merkez kazası nüfus defterinde 38.817 İslam, 18.640 Ermeni ve 386 Protestan ve 359 Süryani ve 84 Katolik kayıtlı bulunmakta, Müslümanların bir kısmı savaş sebebiyle şehit ve telef olmuş, Ermeniler ise vilayet haricine tehcir edildiği için buralarda pek az miktarda kalmıştır."* bilgileri yer almıştır. Daha sonra gönderilen telgraflarda ise şu bilgilere yer verilmiştir:

1-Müslümanlardan az sayıda nüfus mevcut olup, diğerleri göç ettikleri bölgelerde bulunmaktadır. Ermeni milletinden kimse yoktur.

²⁵¹ BOA, DH.SN.THR, K.82, G.55-11.; BOA. DH. ŞFR., K. 92, G. 255; BOA., DH. İ-UM., K. 19, G. 10, B. 10-1,6.

2-Savaştan önce Muş sancağında yaşayan ve göç etmiş olan Müslümanların sayısı 150.000, Ermenilerden tehcir ettirilen ve Ruslara iltihak eyleyenlerin sayısı ise 65.000 'dir. Müslümanlar göç ettikleri bölgelerden peyderpey geri dönmektedirler fakat Ermenilerden geri dönen bulunmamaktadır.

3-Bu bölgeden göç edip de geri dönebileceklerle birlikte Yaklaşık 5 bin köü bulunan Bitlis vilayetinde Ermenilere ait köy sayısı 169'dur.²⁵²

Bitlis'ten gönderilen telgraflara göre Bitlis Vilayeti'nin 1919 yılı nüfusu şu şekildedir:

Tablo 4: 1919 yılı Bitlis Vilayeti nüfus verileri

Kaza	İslam	Ermeni	Süryani	Keldani
Bitlis(kaza)	4.000	0	0	0
Mutki	18.000	700	0	0
Ahlat	10.375	9.600 Gayr-ı Müslim Kayıtlıdır.		
Siirt	29.917	2.151	716	1513
Şırnak	6.478	96	608	421
Şirvan	15.695	799	1.298	
Garzan	14.681	3.829	1.275	56
Pervari	6.436	1.326	0	1.787
Muş	15.000	Beş kazada Toplam 514 Ermeni	0	0
Malazgirt	2.000			
Bulanık	3.000			
Varto	12.000			
Sasun	30.000			
Genç	10.410			
Kulp	21.610			
Çapakçor	17.646	0	96	570
Eruh	16.358	1.790		
Hizan	20.000	5.000	0	
TOPLAM	253.606	26.568	3.993	4.347

²⁵² BOA. DH. SN. THR, K.82, G.55-11,12,13,15.(7 Ocak 1919); BOA. DH. ŞFR., K. 617, G. 37. (24.02.1335).

Bitlis vilayetinin²⁵³ 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce yapılan Osmanlı Devleti'nin resmi nüfus sayımına göre Müslüman nüfusu 309.999, Ermeni Nüfusu 114.704, diğer milletlerin ise 12.776 olmak üzere toplam 437.479' idi.²⁵⁴ Savaştan sonra vilayetin toplam nüfusu 288.514'tür. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi vilayet nüfusu 148.965 kişilik çok büyük bir kayıp yaşamıştır. Özellikle vilayet merkezi olan Bitlis merkez kazası en büyük nüfus kaybını yaşamıştır. Bu tabloda şunlara dikkat etmekte fayda vardır:

a-Verilen Müslüman nüfus bilgilerinin çoğu 1914 yılı sayımında elde edilen rakamlar olup göç eden ve katledilen Müslüman halkın sayıları çok fazla olup tabloya pek yansıtılmamıştır.

b-Gayrimüslim sayıları büyük oranda doğru rakamlardır.

c-Bu nüfus verileri Paris Barış Konferansı'nda Wilson İlkeleri göz önüne alınarak hazırlandığı için Müslüman nüfus sayılarının fazla yazılma ihtimali bulunuyor.

d-Telgrafta da belirtildiği üzere göç eden ahaliden avdet edecekler de göz önüne alınarak bu rakamlar yazılmış olup henüz memlekete dönemeyen binlerce ahali de vilayette varmış gibi sayılara eklenmiştir.

Yukarıda yazdığımız açıklamaları elde olan belgeler doğrultusunda değerlendirmiş bulunmaktayız. Çünkü çalışmamızın bazı yerlerinde yazdığımız üzere eldeki resmi yazışmalarda, Bitlis vilayetinden 128.222 Müslüman halkın göç ettiği ve 68.188 Müslümanın ise katledildiği bilgisine sahibiz (toplam: 196.410 kişi). Bazı belgelerde de göç eden ahalinin resmi kayıtlarda belirtilenin çok üzerinde olduğu; hatta Muş sancağının bazı belgelerde 100 bin, yukarıda ise 150 bin belirtilmiş olup şehirdeki Müslüman nüfusun tamamının göç ettiği yazmaktadır.

Bitlis vilayeti sınırları içerisinde yaklaşık 5 bin köy bulunmakta ve bunların sadece 169'u Ermenilere aittir. Savaşın yaşanması ve Ermeniler ile Ruslar'ın vilayette yaptığı katliamlar sonucunda şehirde (Merkez Kaza) Müslüman nüfusu 4 bin kişiye kadar gerilemiştir. Bitlis'in Müslüman nüfusu 38 binden 4 bine kadar inmiştir.²⁵⁵

Temmuz 1919'da *Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti* (American Committee for Near East Relief) adına araştırma yapmak üzere bölgeye gelen Yüzbaşı Emory Niles ile Arthur, Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerini gezerek buralarda yaşayan Ermeni

²⁵³ Bitlis Vilayeti: Bitlis Merkez, Muş, Siirt ve Genç Sancaklarından oluşmaktaydı.

²⁵⁴ K. Karpas, *a.g.e.*, s. 165.

²⁵⁵ Kenan Arıncı, "*Bitlis'te Nüfus Hareketleri*", Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sayı: 21, 1995, Erzurum, s.54.

nüfusunun çok az olduğunu, tehcir eden Ermenilerin geri gelmediği, bunun ise Rus işgali sırasında Müslümanları katleden Ermenilerden kaynaklandığını, bu kötülükleri yapan Ermenilerin Ruslarla birlikte kaçtıklarını raporlarında belirtmişlerdir. Bu raporda Bitlis ve Van yöresindeki tahribat hakkında daha ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Bitlis'te Müslümanlara ait 6.500 evin tamamı yıkılmışken Ermenilere ait 1.500 evden 500'ü yıkılmış, 1.000 ev sağlam kalmıştı. Ayrıca Bitlis Merkez Kazası nüfus durumunu, *"Savaştan Önce, Müslümanlar 30.000, Ermeniler 10.000; savaştan sonra ise Müslümanlar 4.000, Ermeniler 0."* şeklinde raporlarına yazmışlardır.²⁵⁶

Vilâyât-ı Müstahlas (Kurtarılmış Bölge) bölgesi savaş sırasında hem nüfus olarak hem de yaşam koşulları anlamında ciddi bir yıkıma uğramıştı. Bölgenin yeniden kalkındırılması, ziraatın canlandırılması, sağlık hizmetlerinin kurulması ve eski nüfus gücüne ulaşabilmesi için Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi çalışma başlattı. Savaş sırasında bu toprakları terk eden ahali yeniden geri dönsün diye çeşitli teşvikler yapıldı. Öncelikle bölgeye 5 milyon lira nakit tahsisat ayrıldı. Bölgeye gönderilecek memura ait tahsisatın da ilgili kanun layihası hazırlanıncaya kadar seferberlik tahsisatından verilmesi, bütün mahalli hizmetlerin umumi bütçeden karşılanması kararlaştırıldı. Bütün bu çalışmalar neticesinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Ekim 1918-Şubat 1919 tarihleri arasında 361.621 nüfusu memleketlerine iade ederek bunlara iâşe, tohumluk ve ziraat aleti yolladı.²⁵⁷

Bitlis'in ve işgale uğramış diğer illerin durumu hakkında ordu kumandanlarının Harbiye Nezareti'ne çektiği telgraflardan içinde bulundukları sıkıntı anlaşılmaktadır. IX. Ordu Kumandanı Şevki Bey'in 9 Ocak 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne çektiği telgrafta kısaca;²⁵⁸ düşmandan kurtarılan Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinin çok kötü durumda olduğu, ahalinin perişan ve sefalet içinde bulunduğu, gelen memur ve valilerin çalışmadığı dile getirilip çok acil yetenekli valilerin ve memurların gönderilmesini istemektedir.

2.1. Mondros Mütarekesi'nin Tatbiki ve Bitlis'in Durumu

Millî Mücadele'yi anlayabilmek için Birinci Dünya Savaşını tam olarak bilmek ve anlamak gereklidir. Bu dönemleri bir çizgi ile ayırmaya imkân yoktur. Bir bakıma, biri

²⁵⁶ B. Cırık, *a.g.e.*, s.37.

²⁵⁷ U. Erdem, *a.g.e.*, s. 175.

²⁵⁸ ATASE, İSH, K. 10, G. 47, B. 47-2.

diğerinin devam ve sonucudur. Millî Mücadelenin bütün merhalelerinde Birinci Dünya savaşı'nın etkileri görülmektedir. Millî Mücadelenin çıkmasına sebep olan olay Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve ağır bir yenilgi almasıdır. Bu ağır yenilgi Millî Mücadele'nin maddi ve manevi şartlarını çok zorlaştırmıştır.²⁵⁹

Harbi kazanmak ümidi, 1916'da değılse bile 1917'de ortadan kalkmıştı. Şartların her geçen gün daha da kötüye gittiğini gören Sadrâzam Talât Paşa'nın girişimi ve 7. Ordu Kumutanı Mustafa Kemal Paşa'nın uyarması bir an önce tek başlı bir barış aramanın gerektiğini açıkça gösteriyordu. Almanya'dan ayrılmamak gibi tamamen gereksiz bir sebeple savaşa devam edilmesinin, gelecek barışın şartlarını her gün biraz daha ağırlaştırmaktaydı.

Neden sonra, Türkiye ve müttefikleri, harbi kaybettiklerini 1918 Eylül ayında kesin olarak anlamış bulunuyorlardı. Bu ayda aralarında barış konusunu konuşmaya başlamışlar ve bazıları tek başlı barış teşebbüslerine girişmişlerdir.²⁶⁰

Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve bunun sonucunda da İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin paylaşımına girişmişlerdi. İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ni bir an önce tasfiye etmek için tarihte benzeri çok nadir olan bir anlaşma konumundaki Mondros Ateşkes Anlaşması'nı Osmanlı Devleti'ne dayatmışlardır. Bu anlaşmanın metni incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinin iki çeşit yöntemle gerçekleştirilmek istendiğı anlaşılr. İlk olarak İtilaf Devletleri daha savaş esnasında kendi milli çıkarları açısından elzem gördükleri yerleri aralarında paylaşıp bölüşmüşlerdi.

Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra söz konusu yerlerin işgaline doğrudan doğruya girişmişlerdir. Bunun dışında bir de İtilaf Devletleri'nin paylaşım hususunda tam bir mutabakata varamadıkları görülmektedir. Ege, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin akıbeti söz konusuydu. Zira Ege bölgesi ve özellikle İzmir Limanı ticari açıdan hayati önem taşıyan bir bölge konumundaydı. Doğu Anadolu ise Ortadoğu ve Kafkas petrollerine yakın bir mevkideydi. Her iki bölgeyi ele geçiren devlet çok büyük bir avantajın da sahibi olacaktı. İtilaf Devletleri arasında söz konusu yerlerin paylaşımı mesele olunca bu bölgelerin kolay kontrol edilebilecek ve Avrupa güdümüne ses çıkarmayacak olan Rum ve Ermeni azınlık grupları arasında paylaşımına karar verildi. Ayrıca bu durumun Mondros Ateşkes Anlaşması'na yansıtılması konusunda da İtilaf Devletleri kendi arasında anlaştı.

²⁵⁹ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C-1, Kartaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 11.

²⁶⁰ S. Selek, *Anadolu İhtilali*, C-1, s.37.

Bununla beraber Mondros Ateşkes Anlaşması ve sonrasında tam bir talepler patlaması yaşanmıştır. Büyük devletlerin kendi içlerindeki paylaşımları bir yana, bu devletler tarafından Türklerin savunma gücünü kırmak maksadıyla kullanılan azınlıkların talepleri de sorun teşkil etmekteydi. Göz dikilen vilayetlerdeki nüfus durumunun karmaşıklığı, etnik topluluklar arasındaki rekabeti de zorunlu kılmaktaydı. Erivan hükümetinin ön gördüğü “*Büyük Ermenistan*”, “*Muhtar Kürdistan*”, müstakbel “*Hristiyan Süryani Devleti*” içinden çıkılmaz bir biçimde birbirinin üstüne binmekte, üç milletin de menfaatleri birbirleri ile çatışmaktaydı. Arapların özellikle Çukurova bölgesine ve Kuzey Mezopotamya'ya ilişkin talepleri mevcut durumu daha da karıştırmakta idi. Filistin'deki Yahudi meselesi ise gittikçe daha fırtınalı bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Meydan; davasını en güçlü savunanın, en iyi argümanları bulanın, en etkili lobiye sahip olanındı artık.²⁶¹

Bu arada Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, 8 Ocak 1918'de gelecek barış şartlarını 14 maddelik bir program halinde dünya kamuoyuna açıklamıştı.

Wilson'un dünya milletlerine vaddettiği barış şartlarının bütün devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren önemli maddeleri bulunmaktaydı. Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi olan; “*Hâlihazırdaki Osmanlı İmparatorluğunun Türk olan kısımlarına itirazsız bir hâkimiyet sağlanması, fakat hâlen Türk boyunduruğu altında bulunan diğer milliyetlere salt güvenlik içinde varlıkları ve eziyetsiz olarak gelişmeleri imkânının güven altına alınması. Çanakkale Boğazının milletlerarası teminat altında bütün milletlerin ticaret gemilerinin serbestçe geçmesi için açık kalması.*” Osmanlının en çok zikrettiği ve üzerinde uygulama alanı bulacağı maddeydi.²⁶²

Barış arayışları içinde olan Osmanlı'da ekimin başında Talât Paşa kabinesi görevi bıraktı ve 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında bir Hükümet kurulabildi. Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim 1918 günü Osmanlı Mebusan Meclisi'nde okuduğu hükümet programında Osmanlı Devleti'nin asgari barış şartlarını dile getiriyordu.²⁶³

Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey'in başkanlığında, Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Kurmay Yarbey Sadullah Bey'den oluşan bir delegasyon 24 Ekim'de Mondros'a gönderildi. 4 gün süren görüşmeler sonucunda İngiltere'nin verdiği ultimatom sonrası 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır.²⁶⁴ Türk

²⁶¹ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2004, s.145-146.

²⁶² Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi, Eylül 2007, s.296.

²⁶³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C-1, MEB Yayınları, Ankara, 1977, s.16.

²⁶⁴ S. Selek, *a.g.e.*, s.44.

milletinin kaderini büyük ölçüde etkileyen ve bir imparatorluğun sonu ile yeni bir devletin başlangıcının birleşim noktası sayılabilecek olan Mondros Mütarekesi'nin maddeleri çok ağırdı.²⁶⁵

Mütareke maddeleri arasındaki 24. Madde, Bitlisi de içine alan bir Ermeni devletin önünü açıyordu. Bu madde şöyledir: “*Vilâyeti Sittede*²⁶⁶ *karişıklık çıkması hâlinde bu vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilâf Devletleri muhafaza ederler.*” Bundan anlaşıldığına göre daha şimdiden Anadolu'nun doğusundaki bir kısım topraklar bir Ermeni memleketi olarak kabul edilmişti.²⁶⁷

Mondros Mütarekesi hükümleri yürürlüğe girdiği andan itibaren İtilaf Devletleri, 4 yıl kendilerini uğraştıran ve çok güç durumlara sokan Türk milletini ezme ve bağımsızlıktan yoksun bırakma fırsatını elde ettiklerini sandılar, bu anlayış içinde onun topraklarını işgale başladılar ve yine bu anlayış içinde devletin her işine müdahale ettiler.²⁶⁸

Mondros Mütarekesi imzalandığının ertesi günü yürürlüğe girdi ve her yönden Anadolu toprakları işgal edilmeye başlandı. Doğu'daki birliklerin geri çekilmesi emredildi. Suriye Cephesi'ndeki Yıldırım Orduları Grubu lâğvedildi. Mustafa Kemal Paşa aynı gün trenle Adana'dan İstanbul'a hareket etti. 15 Kasım'da Türk ordusu Musulu tamamen boşalttı.²⁶⁹ Bu sıralarda İttihat ve Terakki'nin ileri gelen üç yöneticisi Enver, Cemal ve Talât Paşalar 1 Kasım'da yurt dışına çıktı.²⁷⁰

Doğu Bölgesi'ndeki durumu ve yaşanan olayları, Doğu'da VI. Ordu komutanı olarak görev yapan Ali İhsan Sabis, hatıralarında bütün ayrıntısıyla şu şekilde anlatıyor:²⁷¹ “*İstanbul'u işgal eden İngilizler, Karadeniz'de Ruslara karşı faaliyete önem vermekte ve Kafkasya'daki petrol kuyularını ve tesislerini ele geçirmeye çabasındaydı. Bu sebeplerle Şark vilayetimize gelecek tehlike, güneyden ve Altıncı Ordumuzun işgal ettiği bölgeden gerçekleşebilirdi. Bu düşünce ile ilk önce, VI. Ordu'nun elinde ve ambarlarında bulunan fazla silah ve cephanelerin süratle Elaziz, Malatya ve Sivas*

²⁶⁵ Mütarekenin maddeleri için bakınız, S. Tansel, *a.g.e.*, s.25-28.

²⁶⁶ Vilâyeti Sitte, 6 vilâyet anlamına gelir. Bu vilâyetler: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas'tır.

²⁶⁷ S. Tansel, *a.g.e.*, s.30.

²⁶⁸ S. Tansel, *a.g.e.*, s.31.

²⁶⁹ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-1 Erzurum Kongresi*, İş Bankası Yayınları, s.8.

²⁷⁰ Enver Paşa o günleri ve yurtdışına gidişini şu sözlerle ifade ediyordu; “İşlerin son aldığı şekil malumdur. Harbî kaybettik. İngilizler yaptığımız ayrı mutareke mucibince İstanbul'a geleceklerdi. Ben de bu vaziyette orada İngilizleri görmektense İslam'a hizmet etmek için Kafkasya'ya gitmeye azmettim. İstanbul'dan Ukrayna'dan dolaşarak Kırım'a geldim”. Bkz: Ari İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Yayınları, İstanbul, 1997, s.71.

²⁷¹ Ali İhsan Sabis, *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993, C-5, s.27-29.

tarafalarına nakledilmelerini temin ettim. Diğer taraftan altı Şark vilayetinin işgaline bahane vermemek için valilerle muhabere ederek asayişin muhafazası hususunda sıkı tedbirler aldık. Acz içinde bocalamakta olan İstanbul hükümetinden enerji beklemek abes idi. İngilizlerin, Mütareke'nin verdiği salâhiyetten istifade etmelerinin önüne geçemediğimiz takdirde her kasabanın ve şehrin, Müslüman halkın hukukunu muhafaza için Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve mahalli milis teşkilatı kurmalarını valilerle müstakil mutasarrıflıklara tavsiye ettim; bu hususta icap eden silah ve cephaneleri, 6. Ordu'nun elindeki kaynaklardan vereceğimi bildirdim.

Elimizdeki askerin terhisi halinde, Altıncı Ordu birlikleri çok zayıf bir mevcuda düşecekler ve üzerimizdeki vazifeyi ifaya kifayet etmeyeceklerdi. Böyle bir halde altı Şark vilayetinin İngilizler tarafından daha kolay işgali mümkün olacak ve bu vilayetlerde Ermeni unsurunun çoğunlukta olduğu iddiaları ortaya atılacak idi. Bu endişeler üzerine, mahalli milis teşkilatı meselesini, Müslüman ve Türk yerli halkın kendi haklarını muhafaza ile uğraşacak Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin bir an evvel kurulmalarını, valilere ve mutasarrıflara tekrar tavsiye ettim. Aynı zamanda, Erzurum'daki IX. Ordu Kumutanını bu işlerden haberdar ederek onun da kendi muntıkasında aynı teşkilatı vücuda getirmesini rica ettim.” Ali İhsan Paşa şubat ayında görevden alınmış, VI. Ordu'nun erleri terhis olunmuş, İstanbul'a giden Ali İhsan Paşa Haydarpaşa'da İngilizler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürülmüştür.²⁷²

Mondros Ataeşkes Anlaşmasının imzalanmasından sonra İtilaf Devletleri tarafından işgaller başlayıp devam ederken, Osmanlı'da kısa bir süre sonra, ülke içinde huzur ve asayişin sağlanması amacıyla ordunun düzeninde ve konuşlandırılmasında büyük değişikliğe gidildi. İleride bahsi geçecek konuların ve askerî harekâtların anlaşılması açısından kısa bir bilgi verilmesi uygun olacaktır.

Bu konuda ilk çalışma 11 Aralık 1918 tarihli bir Meclis-i Vükela kararıyla, Osmanlı ülkesi mülki açıdan numaralandırma usulüne göre 10 bölüme taksim edilerek, bunların başlarına da birer mülkiye müfettişi tayin edilmesi kararlaştırılmış ve Dâhiliye Nezareti tarafından mülkiye müfettişlerine bazı yetkiler verilmişti. Erzurum, Van, Bitlis 7. Mülkiye Müfettişliği bölgesindeydi.

Mülkiye müfettişleri idari açıdan her türlü problemle uğraşacaklardı. Ayrıca, mülkiye üfettişlerinin bulundukları bölgenin askeri üst düzey yetkilileri ile de ortaklaşa

²⁷² Zekerya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılandırılması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s.80.

çalışmaları gerekiyordu. Ülkenin en kritik döneminde yapılan bu teşkilatlanma ile siyasi açıdan dağılan devlet otoritesinin düzene konulması amaçlanmıştı. Daha sonra ordu müfettişlikleri teşkil ederek mülkiye müfettişlerinin görev ve yetkilerini de ordu müfettişlerine verdi. Yeni teşkil edilen müfettişliklerin görev ve yetkileri de arttırıldı. 30 Nisan 1919 tarihinde teşkilatı onaylanan üç ordu müfettişliği ile müstakil XIII. Kolordu için hazırlanan talimata göre müfettişlikler hem askeri hem de mülki yetkilerle donatıldı.²⁷³

Ordu müfettişliği teşkilatına geçildiği sırada ilk önceleri IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişliği²⁷⁴ adı ile anılan bu teşekkülün numarası daha sonra III. Ordu Müfettişliği olarak numarası değiştirildi.²⁷⁵ IX. Ordu Müfettişliği, diğer ordu müfettişliklerine nazaran biraz farklı bir durumda bulunuyordu. Barıştan ziyade bir harp karargâhı görünümünde ve belirli bir merkezi olmayıp seyyar bir konumda idi. IX. Ordu Müfettişliği teşkilatı 1919 Haziran ayında III. Ordu Müfettişliği olarak sadece numarası değiştirilerek yeniden düzenlendi. Bu arada Erzurum şehri de III. Ordu Müfettişliği'nin merkezi kabul edildi. III. Ordu Kıt'aatı müfettişliğine daha önceki tecrübelerine binaen Mirliya Mustafa Kemal Paşa tayin oldu. Bu ordunun mıntkasında Doğu Karadeniz'in tamamı ile Erzincan, Erzurum, Kars, Ağrı, Van, Hakkâri, Elâzığ, Bingöl, Bitlis vilayet ve mutasarrıflıkları bulunmaktaydı.

Yukarıda izah edilen üç ordu müfettişliğinin haricinde Diyarbakır'da bulunan XIII. Kolordu doğrudan doğruya İstanbul'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne bağlı idi. XIII. Kolordu mıntkasında Diyarbakır, Bitlis,²⁷⁶ Mamüretlaziz vilayetleri ile Urfa, Maraş, Ayıntap ve Elbistan müstakil mutasarrıflıkları bulunuyordu. Bilindiği gibi, XIII. Kolordu mütareke hükümlerine göre dağıtılan 1. Ordu'nun yerine kurulmuştu. Bu kolordunun komutanlığına da vekâleten Miralay Cevdet Bey atandı.²⁷⁷

Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla millî bir hükümet şekli teşekkül edince orduda da yeni oluşumlar meydana getirmek gereği ortaya çıkmıştır. Bir kısım birlikler önemsiz bölgelerden alınarak Batı Cephesi'ne sevk edilmiş ve genel olarak her cephede bir sorumlu komutanlık teşkiline başlanmıştır. Bu arada, Bakanlar Kurulu'nun

²⁷³ Z. Türkmen, a.g.e., s.106-107.

²⁷⁴ Mustafa Kemal Paşa bu göreve 30 Nisan 1919 tarihinde atanmıştır. Bkz; BOA. İ. DUİT. K.158, G.73.

²⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa İlk önce IX. Ordu Müfettişi olarak atanmıştır fakat bu değişiklik yapıldıktan sonra ordu III. Ordu olarak isimlendirildiği için bu karar çıktıktan sonra görevine III. Ordu Müfettişi olarak devam etmiştir.

²⁷⁶ Müfettişlik olarak III. Ordunun bölgesinde ve XV. Kolordunun mıntkasında bulunan Bitlis Vilayeti, Askeri olarak XIII. Kolordu Mıntkasına bağlanmıştır.

²⁷⁷ Z. Türkmen, a.g.e., s.111-112.

26 Haziran 1920 tarihli kararnamesiyle İran sınırı ile Fırat Nehri arasındaki bölgede Elcezire Cephesi Komutanlığı kurulmuştur. Bu cephe komutanlığının bölgesi, XIII. Kolordu bölgesini yani Musul, Bitlis, Diyarbakır ve Elâzığ illerini kapsamıştır. Cephe karargâhını XIII. Kolordu Karargâhı teşkil etmiştir. Seferde ordu yetkisinde olan bu komutanlığa, kendi bölgesindeki il ve bağımsız sancaklara iç güvenlik bakımından emir ve talimat hazırlamak yetkisi de verilmiştir.²⁷⁸

Mondros Mütarekesi sonrası orduda bu şekilde değişikliğe gidilirken, Doğu illerinde büyük telâş ve kuşku vardı. İtilâf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. maddelerinden yararlanarak güvenliklerinin tehlikeye düştüğü ya da karışıklıklar çıkmak ihtimali olduğu gerekçeleri ile her an buraları işgal edebilirlerdi. Ermeni ve Rum komitacıları ve çeteleri de bölgede asayiş bozucu olaylar yaratarak işgali kolaylaştırmaya çalışıyorlardı. Zabita kuvvetleri asayiş sağlamaya yeterli durumda değildi. Bu sebeple, ordu birlikleri de bölgenin güvenliğini sağlamakla görevlendirilmişti. Ordu birlikleri bölgeyi dörde ayırarak güvenliğini sağlamaya çalışıyordu.

Doğu bölgesinde en önemli sorun, Ermenilerin Van'a girmelerini önlemek ve Doğuda kurulacak bir Ermeni Devleti'ne engel olmaktır. Doğu Anadolu Bölesinin koruma görevi Suriyede bulunan II. Ordu'nun XV. Kolordusu'na verildi ve kolordu karargâhı Erzurum'a getirildi.

Bölgede güvenlik ve askeri teşkilatlanma bu şekilde yapılırken Doğu Bölgesindeki vilayetlerde halk çok perişan ve yoksul durumda idi. Yeteri kadar görevli memur olmadığı için hükümet işleri çok aksamıştı. Bu bölgede yapılacak ilk iş halkın yaşam şartlarını düzeltmek ve işleri düzene sokmaktır.²⁷⁹

Mazhar Müfit Kansu yine devletin geçirdiği bu zor günleri ve Bitlis'in içinde bulunduğu durumu şu şekilde anlatıyor:²⁸⁰ “*Nihayet mukadder akıbet gecikmedi, mağlubiyet tahakkuk etti, yıldırım sürati ile hadiseler birbirini kovaladı, Talat Paşa kabinesi çekildi, mütareke ve işgal şartlarının tatbikatı başladı, İzzet ve Teyfik Paşa kabinelerinin malum geçit resimleri tamamlandı ve bin bir ıstırap, milli felaket sahneleri içinde Damat Ferit Paşa sadrazam oluverdi.*

²⁷⁸ Türk İstiklal Harbi, *Güney Cephesi*, C-4, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2009, s.174.

²⁷⁹ M. Goloğlu, *a.g.e.*, s.9.

²⁸⁰ M. M. Kansu, *a.g.e.*, s. 7-11.

Damat Ferit Paşa hazretlerinin (?) iç ve dış politika tutumu göz önünde serildikçe vatanın maruz kaldığı felaketli hal, hadiselerin seyrini bizim gibi uzak bir köşeden takip edenler için çok daha azap verici ve hatta tedhişkar oluyordu.

Sıkıntı ve üzüntüler içinde bunaldığım bir geceydi. Sadrazam Ferit Paşa' dan, "Hususi, gayet mahrem, bizzat hallolunacak" kayıtlarını taşıyan bir şifre aldım. Tüylerim ürpererek açtığım ve okuduğum bu şifre, kabul etmek lazımdır ki, tarihe gömülü bir niyeti ve sırrı bugün vuzuhla belirtmektedir. Telgraf şuydu: "Vilayat-ı Şarkîye'den bazı aksamının Ermenistan'a terki mecburiyet ve zaruretinin hâsıl olması muhtemeldir. Gerçi bu ihtimal pek zayıf ise de bir emr-i vaki karşısında kalınmamak için dağdağasızca ve uslub-u hakimane ile şimdiden efkâr-ı umumiyeyi hazırlamak faydadan hali değildir. Bu hususta sarf-ı mesai buyurulması ehliyet ve dirayeti valalarından muntazırdır. Hüdanegerde böyle bir hal vukuunda mahalli halkın ve aşairin ne gibi bir tavır ve harekette bulunacaklarının dahi gizlice ve münasip bir surette tahkik ve tetkiki ile neticenin peyderpey doğruca tarafıma iş'arı tavsiye olunur."

Tüylerimi ürperterek ve beynimi durdurarak okuduğum bu emri sami-i sadaretpenahi (?) daha doğru ifadesi ile o tarihte Bitlis İstinaf Müddeiumumisi olan Cemal Bey'in "Emri sami-i rezaletpenahi" dediği bu telgraf muhakkak ki, Damat Ferit Paşa'nın biraz daha sıkıştırılsa Doğu vilayetlerini Ermenistan'a terkedebileceğini gösteriyordu. Bir yandan Şark vilayetlerimizden bazılarını Ermenilere terk etmenin huzur tevhit edeceği yolunda, bugün bunun azap ve ızdırabını duyup duymadığını bilmediğim bir muharririn sıkı telkinat ve neşriyatı; öte yandan ecnebilerin zorlaması ve iç havadaki bulanık ve bin bir fesat ve tahrik, belki de Damat Ferit Paşa'yı bu hususta seri bir karara götürebilirdi. Hayatımda bana dehşet veren böyle bir diğer kâbuslu geceyi bir daha hatırlamıyorum. Hemen sadrazam olacak bu mütereddi yaradılışa cevap verdim: 'Eczay-ı memalik-i Osmaniye'den bir karış toprağı bile düşmana terk için efkâr-ı umumiyeyi hazırlamak elimden gelmez. Bendenizde tasavvur buyurduğunuz ehliyet ve dirayet de buna müsait değildir. Bu gibi işlerde ehliyet ve dirayeti nezd-i samilerinde mücerreb bir zatın yerime vali tayin ve izamını rica ederim. Ferman.'

Aman yarabbim! Neler oluyordu, milli hayat ne zalim girdaplara ve talihsizliklere sürüklenmek tehlikesine maruz bulunuyordu! Düşündükçe çıldırmamak kabil değildi."

Kansu'nun da yukarıda açık ve net bir şekilde belirttiği gibi Damat Ferit Paşa hükümeti Doğu Anadolu'yu Ermenilere vermeye razı olmuştu ve bu konuda bırakın

hükümet olarak karşı çıkmak, hatta karşı çıkacak halkın ve kişilerin de buna ikna edilmesini istemekteydi.

2.2. Mütareke Sonrası Doğu Anadolu'da Osmanlı Topraklarını Parçalama Çalışmaları

Mütareke imzalandıktan sonra Osmanlı Devleti'nde vatanın kurtarılmasına çare aranacağı yerde suçlu avı başlamıştı. Bu suçlu avı adalet ve vatan sevgisinden kaynaklanmayıp tamamen partililik, kişisel hırslar ve yabancı devletlerin gözüne girme çabasından kaynaklanıyordu. Devletin ileri gelenleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu felakete sürükleyenleri cezalandırmak suretiyle memleketi kurtaracaklarını sandıkları bu sıralarda, iç ve dış düşmanlar devleti çökertme yolunda var güçleriyle çalışmaktaydılar.²⁸¹

2.2.1. Ermeniler

Uzun süreden beri Türklere karşı kin ve nefret içinde bulunan Ermenilerin, devletin zayıf düştüğü şu sıralarda daha fazla hırçınlaşacakları tabii idi. Nitekim Sadrazam İzzet Paşa'nın Meclis'te okunan hükümet beyannamesinde, zaruretler yüzünden göçe mecbur tutulan vatandaşların yerlerine iade edileceği ifade edildiği vakit Ermeni milletvekillerinden birisi; *"Ahd ile vefa, kavil ile fiil arasında çok uzak mesafe vardır."* diye kinayeli sözler sarf etmişti.²⁸² Bununla beraber hükümet, va'd ettiklerini yerine getirmek üzere tehcir meselesini ilk başta ele almıştı. Ancak Ermeni tehciri meselesi hükümet tarafından memlekette asayiş bozarak devletin varlığını tehlikeye sokan bir zümrenin meselesi olarak değil, sadece ittihatçıların kötü bir hareketi olarak kabul edilmekteydi. Nitekim padişah bile *"Ermeni tehcirinden ötürü üzgün olduğunu ve buna sebep olanların cezalandırılacağını"* beyan etmişti.²⁸³ Padişah bu sözleri sarf ederken diğer yandan Sadaret'ten Bitlis'e gönderilen telgrafta Ermenilerin tehcire neden olan ifsat hareketleri ve 1. Dünya Savaşı esnasında Bitlis ve Van'da Müslüman ahaliye karşı yaptıkları katliamlara ait vesikaların toplanıp ilerde devleti savunacak delil teşkil etmesi için kitap haline getirileceği bilgisi veriliyordu.²⁸⁴

²⁸¹ S. Tansel, *a.g.e.*, s.99.

²⁸² Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş-I*, Sabah Kitapları, İstanbul, 2007, s.24.

²⁸³ S. Tansel, *a.g.e.*, s.100.

²⁸⁴ ATASE, İSH, K. 78, G. 36, B. 36-1,2. Ayrıca Hükümet, Ermeni Meselesi barış görüşmelerinde önlerine çıkacağı için ellerinde delil olsun diye daha önce doğu illerinde görev yapan valilerden Ermeni meselesi ile ilgili bilgi, belge ve dosyalar hakkında bildiklerini hükümetle paylaşmalarını istemiştir. Bu valilerden biri de 1916-1917 yıllarında Bitlis'te valilik yapan Mustafa Abdulhalık Beydir. Bkz: ATASE, İSH, K. 78, G. 5, B. 5-1,2.

Zaten Hristiyanların ve Batılı devletlerin desteğiyle fazlasıyla asi davranan Ermeniler, padişahın bu sözleri üzerine büsbütün cesaretlenmiştir. Bu arada Ermeni patriği Zaven Efendi, mütareke yıllarında, Mavri Mira Heyeti ile hem-fikir olarak çalışmaya başlamış, Rum Patrikhanesi'nde Türkler aleyhindeki toplantılara katılmış ve Rumlarla iş birliği yapmıştı. Çünkü Yunanlılarla onların çıkarları çakışmıyordu. Birisi Türkiye'nin batısında öteki de doğusunda toprak kazanmak peşindeydi. Bu bakımdan, hangisi tarafından olursa olsun, Türklere karşı kazanılan bir başarı ötekini sevindiriyordu. Fakat Ermenilerin, Türkiye ve Türkler hakkındaki düşünce ve duygularının neler olabileceğini bilmelerine rağmen o devredeki Osmanlı devlet adamları, yine Ermeni patriği Zaven Efendi'nin, asayişin bozuk olduğunu, Türk memurlarının Ermenilere karşı kötü davrandıklarını o anda bile Ermenilerin öldürülmekte olduğunu söyleyerek yakınması üzerine harekete geçti ve ilgililere herhangi olaya sebebiyet verilmemesi hususunda gerekli uyarılarda bulundu; ayrıca "tehcir" (göç ettirme) sırasında yapıldığı öne sürülen yolsuzlukları ve zulmü "*mahallerinde incelemek ve şikayet sahipleri ile de görüşmek üzere adalet ve içişleri memurlarından oluşan*" komisyonlar kurdu.²⁸⁵ Hükümet bu bölgelere heyetler göndermeye karar verdi, bazı memurları hırpaladı, hatta bazılarını astı. Hâlbuki hırpalanan veya asılan bu kişiler, kanuna dayanılarak verilmiş olan emirleri uygulamaktan başka bir iş yapmamışlardı. Kaldı ki emri verenler ile emri uygulayanlar, bu suretle vatanlarına hizmet ettikleri inancına sahiplerdi.²⁸⁶

İşte Osmanlı hükümetinin ve hükümdarın bu şekildeki tutumundan faydalanan ve esasen İngiliz ve Fransızlar tarafından da himaye edilen Ermeniler, bu tarihlerde büyük bir siyasi faaliyet içine dalmış bulunuyorlardı. Ermenilerin Avrupa'da yaptıkları temasların sonunda, isteklerinin hemen bütününün müttefiklerce kabul edilebileceği kanaatine varmışlardı. Bu sebeple Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918'de, İtilaf Devletleri'ne başvurarak tam müstakil bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu istiklalin İtilaf

²⁸⁵ İtilaf Devletleri, savaşın iki yıl uzamasına sebep olan ve savaş boyunca kendilerine yardım eden Ermenilere kötü davrandıklarını iddia ettikleri İttihatçıları cezalandırmak için mütarekenin imzalanmasından hemen sonra harekete geçti. İngilizler ve Fransızlar bu şekilde davranmakla Ermenilerin kendilerine karşı olan bağlılıklarının devam edeceğini de hesap ediyorlardı. İşgalci devletler İttihatçılığı ya da İttihatçıları bahane ederek devlet otoritesini sarsmaya, devletle vatandaş karşı karşıya getirecek davranışlar sergilemeye başlamışlardır. Heyetler şu bölgelere gönderilecekti: 1. Ankara-Kastamonu-Bolu 2.Trabzon-Samsun 3. Bursa-İzmit-Edirne 4. Karesi, Çanakkale-İzmir 5. Konya-Eskişehir 6. Sivas-Kayseri ve Yozgat 7. Erzurum-Van ve Bitlis 8.Diyarbakır-Mamüretülaziz 9. Adana-Maraş 10. Urfa-Zor ve Ayıntab. Bu karardan sonra da tehcir ve isyan dolayısıyla suç işleyenlerin Divan-ı Harp'te yargılanması kararlaştırıldı. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Haluk H. Selvi, *Ermeni Sorunu*, Sakarya Üni. Yayınları, Sakarya, 2004, s. 115.

²⁸⁶ S. Tansel, *a.g.e.*, s.101.

Devletleri'yle Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altında kurulmasını istedi.²⁸⁷ Öte taraftan, aynı meselenin gerçekleşmesi hususunda çalışmalarda bulunmak üzere Ermeni patriği Zaven Efendi, 12 Şubat 1919'da İstanbul'dan Paris'e ve oradan da Londra'ya hareket etti. Bogos Nubar Paşa ile de görüşerek onu bazı konularda aydınlatan bu papaz, bir taraftan Ermeni meselesini Lord Cecil, Curzon, Harding ile görüştü bir taraftan da Fransız Chambon ve Venizelos ile müzakerelerde bulundu. Ermenilerin minnettarlığını arz etmek üzere İngiltere Kralı V. George'u da ziyaret etti. Dönüşünde Fransa cumhurbaşkanı ve başbakanı ile görüşen Patrik, sonuçtan çok emin görünüyordu.²⁸⁸ Ermeniler bu görüşmeler sonucunda durumdan çok memnun olsalar da Batılı devletlerin yüzyıllardır devam eden çıkar siyasetini unutmuş gibiydiler.

Ermenilerin, uluslararası arenada büyük devletler tarafından nasıl siyasi bir malzeme olarak kullanıldığını ve Ermeni taleplerinin kamuoyuna nasıl taşındığını *“Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1922 (Türkiye-İngiltere-Rusya)”* isimli kitabında Firuz Kazımzade şöyle açıklıyor:²⁸⁹

“Çok büyük umutlarla harekete geçen Ermeniler Paris 'e bir değil, iki delege heyeti gönderdiler. Bunlardan biri Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği, Türk Ermenileri ile Diaspora Ermenilerinin çıkarlarını temsil eden Ermeni Milli Delegasyonu idi. Milli Delegasyon, Müttefikler tarafından resmen tanındı. Diğer delege heyeti ise Ermeni Cumhuriyeti'nin delegasyonu idi. Bu heyete önemli bir Taşnak lideri ve Ermeni Milli Konseyi 'nin Başkanı olan Avetis Aharonian başkanlık ediyordu.

Ermeniler kendi savaş hizmetlerinin çoğunu müttefiklerle yaptılar. Batı'da çok sayıda insan tarafından bilinen Türklere karşı Ermeni mücadelesinin hikâyesini yazan iyi gazetecilere sahiptiler. Amerika Ermeni Milli Birliği bu propaganda kampanyasında değerli bir rol oynadı. Bu teşkilat baştanbaşa bütün Batı dünyasında Ermeni iddialarını neşretti: ‘...Ermeniler milli miraslarının yabancı idaresinden kurtarılması ile hür, kendi kendini idare eden ve bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasını talep ediyorlar. Bu demektir ki, onlar bir konfederasyonun otonom bir üyesi olmak istemiyorlar; uluslararası kontrol istemiyorlar, hatta herhangi bir komşu millet ya da ırki topluluk ile doğrudan veya dolaylı siyasi bir bağlantının teklif edilmesini bile istemiyorlar. Ermenistan Müttefikler'in elinden koşulsuz istiklal talep ediyordu...’ İddia edilen milli

²⁸⁷ E. Uras, a.g.e., s.672.

²⁸⁸ E. Uras, a.g.e., s.696.

²⁸⁹ Firuz Kazımzade, *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1922 (Türkiye-İngiltere-Rusya)*, (Çev. Cengiz İ.A. Çay), TTK Yayınları, İstanbul, 2016, s.293-295.

miras, basılı bir haritaya bakıldığında görülebileceği gibi Hazar Denizi'nden Karadeniz ve Akdeniz'e uzanan toprakları ihtiva ediyordu. Ardahan, Kars, Nahçıvan, Maku, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Adana, İskenderun vs. şehirleri kapsıyordu. Bunlar, tabii ki aşırı uçtaki taleplerdi; ancak Ermeni çevrelerinden başka yerlerde de akis buldular. Bu nedenle Birleşik Devletler Senatosu'nda Massachusetts Senatörü Lodge, Türkiye'nin altı Doğu vilayetini, Kilikya'yı, Rus Ermenistan'ının ve İran Azerbaycan'ının kuzeybatı bölümünü kapsayan bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını isteyen bir karar tasarısını sundu. İddialarını dünyaya sunarken bile Ermeniler birlik halinde değillerdi.

Bogos Nubar Paşa nihayet Paris Barış Konferansı'na resmi, ortak bir bildiri sunduğu zaman aşağıda yazılı olan toprakları talep etmişti:

1- Türkiye'nin yedi doğu vilayeti (alışılmış olan altı vilayet yerine): Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon.

2- Dört Kilikya sancağı; Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket ve İskenderun kasabasıyla Adana.

3- Erivan vilayetinin tamamı, eski Tiflis eyfletinin güney kesimi, Elisavetpol (Gence) eyfletinin güney kesimi, Ardahan'ın kuzeyindeki bölge hariç, Kars mıntıkası dâhil olmak üzere Kafkasya Ermeni Cumhuriyetinin bütün toprakları.

Görünüşe göre aşırıları, kendi niyetlerini bu iki Ermeni delegasyonuna empoze etmekte muvaffak olmuşlardı. Bunların iddiaları hemen hemen Amerika Ermeni Milli Birliği ve diğer değişik gayr-ı resmi ve sorumsuz örgütlerinkilerle aynıydı. İki Ermeni delege heyetinin toprak taleplerine ek olarak önemli bir meblağ tutan tazminat talepleri de vardı. Türklerin Ermenilerde feci yaralar açtıkları bilinen bir gerçektir. Ne var ki, Paris'teki Barış Konferansı toplanmadan çok önce tazminat ödenmişti. Türk Ermenistan'ının Ruslar tarafından işgali sırasında Ermeniler, Türkleri gönülden yağmalamış ve katletmişlerdi. Türkler ve Ermeniler aynı durumda idiler, her ikisinin de diğerine karşı geçerli bir iddiası yoktu. Ancak Bogos Nubar ve Aharonian tazminat olarak on dokuz milyar frangın üzerinde bir meblağ talep ediyorlardı. Türk Ermenistan'ı "14.598.510.000" frank iddiasında bulunurken, Rus Ermenistan'ının faturası "4.532.472.000" franga ulaşıyordu. Bu rakamlar fantastik olmakla beraber, Ermeniler bu parayı alacaklarını ümit ediyorlardı. Ermeni liderleri zafer ve güçle sarhoş olmuşlardı. Üç denizli Ermenistan ve fahiş tazminat talepleri Ermenilerin kendi taraflarına çekmeyi amaçladıkları kamuoyunun aleyhe dönmesi ile bağlantılıydı."

Ermeniler Osmanlı topraklarını parçalayıp devlet kurma planları yaparken, Millî Mücadele'yi planlayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da Osmanlı topraklarını kimseye parçalamayacaklarını, ilerleyen günlerde birçok beyanname ile neşredeceklerdi. Hatta Mustafa Kemal Paşa 25. 10. 1919 tarihinde “Tan” muhabirine verdiği bir demeçte (Tasvir-i Efkâr); “*Ermeni meselesi hakkında ne düşünüyorsunuz? Erzurum, Van, Bitlis vilâyetlerinden pek mahdut surette bir miktar arazi terkine muarız mıdır?*” diye soran muhabire, “*Osmanlı hududu haricinde müteşekkil bir Ermenistan’ı memnuniyetle görürüz.*” cevabını vererek Osmanlı toprakları dâhilinde Ermenistan Devleti kurulmasına asla müsaade etmeyeceklerini net bir şekilde ifade etmiştir.²⁹⁰

Paris Barış Konferansı’na Osmanlı Devleti adına katılan Barış Komisyonu Üyesi, Ayan üyelerinden Çürüksulu Mahmut Paşa “*Bosphore*” gazetesi yazarlarından birisine siyasal durumumuz üzerine verdiği bir demeçten, Mustafa Kemal rahatsız olmuş ve Mustafa Kemal Paşa 17 Kasım 1919 tarihinde Mahmut Paşa’ya şu telgrafi çekmiştir:²⁹¹ “*...31 Ekim 1919 günü Tasvir-i Efkâr gazetesinde “‘Bosphore” gazetesi yazarlarından birine verdiğiniz demecinizde, ‘Ermenilerin aşırı isteklerine hak vermeksizin sınırlarda kimi düzeltmelerin yapılmasına razı oluruz’ denildiğini okuduk. Doğu Anadolu’da Ermenistan yararına toprak ödünü verileceğine söz verildiğini anlatan bu cümlelerin Barış Hazırlıkları Komisyonu üyelerinden bir devlet adamınca söylenmiş bulunmasının Doğu Anadolu halkının pek haklı olarak son derece kırgınlık ve üzüntüsüne neden olduğunu bildiririz. Millet, Erzurum ve Sivas kongreleri kararları ile Ermenistan’a bir karış toprak bile vermeyeceği; dahası, hükümet buna benzer bir acı zorunluluğa baş eğmek umarsızlığında kalsa bile kendi yasal haklarını kendisi savunma kararında bulunduğu dünyaya duyurulmuş olduğundan, bu millî kesin kararın herkesten önce Barış Hazırlıkları Komisyonu’nun sayın üyelerince bilinmesi ve kabul edilmesi gereğini bilginize sunarız.*”

Paris Barış Konferansı esnasında Ermeniler çok yoğun çaba harcamışlardı ve birçok Batılı devletin desteğini almışlardı. Paris’te barış görüşmeleri sonunda 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevres Antlaşması Türk delegasyonu tarafından imzalanmıştı. Nihayet 10 Ağustos 1920’de, Sevr Antlaşması İstanbul hükümeti temsilcileri tarafından onaylandı.²⁹²

²⁹⁰ Atatürk’ün Söylev Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 425.

²⁹¹ Nutuk/Söylev, C. III, s. 1675.

²⁹² Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi 6. Bölümde verilmiştir.

Sevr Anlaşması'na göre bağımsız bir Ermenistan kurulması kabul edilmişti; fakat bu uygulanamamış ve Millî Mücadele'nin kazanılmasıyla Lozan Konferansı toplanmıştır.

Lozan Konferansı'nın 13 Aralık 1922 tarihli toplantısında, azınlıkların korunması konusunda İngiliz delegesi Lord Curzon yaptığı konuşmada Ermenileri savunmuş ve Ermeniler için toprak istemiştir. Ayrıca Türk tarafının bununla ilgili görüşlerini sormuştur.²⁹³ Bunun üzerine Türk Heyeti Başkanı İsmet İnönü, diğer konular hakkında belgelere dayanan ayrıntılı açıklamalar yaptıktan sonra özellikle Ermenilerin yaptıkları yanlışlardan ve bunlara toprak verilmeyeceğinden uzun uzun bahsetmiştir. İnönü; Türklerin Ermenilere karşı çok sabırlı davrandığını ama Ermenilerin bunu daima suistimal ettiğini, birçok isyan çıkarıp binlerce masum Müslümanı katlettiğini, azınlıkları korumak bahanesiyle Avrupalı devletlerin sürekli Osmanlının iç işlerine karıştığını, azınlık haklarının Türk devleti tarafından korunduğunu ve imzalanan anlaşmayla (Gümrü Anlaşması) zaten Ermenilerin Anadoludaki toprak haklarından vazgeçip buraların Türklere ait olduğunu kabul ettiklerini belirtmiştir.

Lozan Barış Antlaşması'nda Ermeniler istediklerini elde edemediği için hayal kırıklığına uğramışlardır. Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Başkanı A. Aharonyan, 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin varlıklarının yok sayıldığını söyleyerek Ermeni sorununun Milletler Cemiyeti'nin gündemine alınmasını talep etmiştir. Yine Ermeniler 9 Ağustos 1923 günü galip devletlerin temsilcilerine bir protesto göndererek Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin haklarının korunmadığını ve sanki Ermeniler yokmuş gibi imza edildiğinden yakınmışlar, bu antlaşmanın ne barışa ne de hak ve adalete yaramayacağını savunmuşlar ve bu antlaşmaya karşı olduklarını bildirmişlerdir.²⁹⁴

2.2.2. Kürtler

2.2.2.1. İngilizlerin Çalışmaları

İngilizler Mondros Ateşkes anlaşmasına dayanarak 8 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmişlerdir. İngilizler, Musul ve çevresinde kalıcı olabilmek ve buraların başka bir devletin hâkimiyetine girmemesi için yeni stratejiler üretmeye çalışmışlardır. Bu bölgede yaşayan değişik etnik gruplar arasında özellikle Kürtler üzerinde çalışmalarını yoğunlaştıran İngilizler, Kürtleri nasıl kullanabilecekleri ve bunları kendi emelleri

²⁹³ A. Hulki Saral, *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, IV, Ankara, 1966, s. 53.

²⁹⁴ Y. H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C-2, Kısım-3, Ankara, 1983, s.35.

doğrultusunda ne şekilde yönlendirebilecekleri hususunda kalıcı bir formül bulamamışlardır. Bölgede yaşayan Kürtlerin kendi içlerinde birlik olmayıp ve aralarında sürekli husumet doğması da İngilizler için bir başka sorun teşkil etmekteydi.²⁹⁵

İngiltere Kürtlerin Doğu bölgesinde Ermeni egemenliğini kabul etmeyeceğini ve bu nedenle Kürtleri kendi nüfuzuna almak gerektiği kanaatindeydi. Bu nedenle bölgede farklı politikalar üretmeye çalıştı.²⁹⁶

Anadolunun doğusu farklı özellikleriyle önem arz etmekteydi. Musul, petrol kaynaklarını barındırdığı için İngilizler açısından çok önemliydi. Ayrıca Musul'un stratejik konumu önemini daha da arttırıyordu. Bu bölgede yaşamakta olan değişik etnik gruplar (Araplar-Kürtler-Türkmenler) İngilizler için gelecekte büyük bir sorun olarak görülmekteydi. Bu dönemde İngilizler adına Irak genel yöneticisi olan Arnold Wilson, bölgede yaşayan savaşçı Kürtlerin *“yarım milyondan fazla olduklarını ve Araplar tarafından yönetilmeyi hiçbir zaman kabul etmeyeceklerini”* belirterek yeni çözümler üretilmesi gerektiğini öne sürmüştür.

İngiltere'nin Ortadoğu uzmanlarından meşhur “Thomas Edward Lawrence”, bölgede işin sıkı tutulması ve yerinde hamleler yapılması halinde, İngiliz himayesi altında Musul'dan Van Gölü'ne kadar uzanacak bir Kürt devletinin kurulmasının zor olmayacağı görüşündeydi.²⁹⁷

Bu amaçlarla hareket eden İngilizler, Musul'da yerleşme ve yönetimi ele alma çabası içine girdi. İngilizlerin bu tavırları üzerine, Musul'u İngiliz yönetiminden koruma amaçlı olarak bölgenin ileri geleni ve aşiret lideri olan Şeyh Mahmut Berzenci, VI. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa tarafından Süleymaniye valisi olarak atandı; fakat Şeyh Mahmut Berzenci daha sonra İngilizlerle iş birliği yapmıştır. İngilizler bu amaçla Irak bölgesine yeni gelmiş olan Yüzbaşı²⁹⁸ Edward Charles Noel'i Süleymaniye'ye göndermiştir. Süleymaniye'ye gelen Yüzbaşı Noel, kent merkezinde bir konuşma yaparak Şeyh Mahmut Berzenci'nin bölgenin hükümdarı olarak atandığını ilan etmiştir. Bölgede hemen çalışmalara başlayan Yüzbaşı Noel'e, İngiliz yönetimini bölgede yerleştirmeye engel olan düşman (Türk) ajanlarını ortadan kaldırması ve yerel kabilelerle

²⁹⁵ Yaşar Ertürk, *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*, Fırat Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ, 2007, s. 128.

²⁹⁶ Selçuk Ural, *“Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası”*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Mayıs 2007, Sayı: 39, s. 434.

²⁹⁷ Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1987, s. 27.

²⁹⁸ Daha sonra Binbaşı rütbesi alacaktır.

bağlantı kurması hususunda İngiltere yönetimi tarafından talimat gönderilmiştir. Noel'in bir başka görevi de yeni yönetimi yani Şeyh Mahmut Berzenci'yi aşiret reislerine kabul ettirmektir.

Bölge halkını İngilizler lehine elde etmeye ve güven kazanmaya çalışan Yüzbaşı Noel, halka büyük miktarda erzak dağıtımını sağladığı gibi bol miktarda रुपये ve altın Türk lirasını Süleymaniye'ye getirip aşiret reislerine ve yöneticinin çevresindeki kişilere dağıtmış ve maddi destek ile ileri gelenleri elde tutma yoluna gitmiştir.²⁹⁹

Zamanla işler İngilizlerin planladığı gibi gitmedi ve Şeyh Mahmut Berzenci ile İngiliz yönetiminin arası iyice bozuldu. Şeyh Mahmut ile arası bozulmaya başlayan İngilizler, diğer aşiretler ve Kürt aydınlarla iyi ilişkiler kurmaya başlamışlardır.

İngilizlerin bu bölgedeki çalışmaları ve uygulamaya çalıştıkları Kürt politikasının temel amacı ve nihai hedefi, Musul ve çevresinin İngiliz hâkimiyeti altında olmasıydı. Bu amaçla Kürdistan bölgesi oluşturmak ve buranın güvenliğini sağlamak için çalışmalar yapmışlardır. Bu amaçla Kürtlere birçok vaatte bulunup, etkili tedbirler alma yoluna gitmişlerdir.³⁰⁰

İngilizler, belirledikleri bu politikayı 1919 başlarında başarı ile yürütmeye çalıştılar. İngiliz ajanlarıyla yerli işbirlikçileri köylere, ovalara kadar yayılarak bağımsız Kürdistan için yoğun şekilde propaganda yapmaya başladılar.³⁰¹

İngiliz İstihbarat Servisi, Türkiye'yi bölme amacı güden Rum ve Ermenilerin yanı sıra Müslüman gruplarla, özellikle kimi Kürt önderleriyle, gerçekte savaş günlerinde başlatmış olduğu planları yoğunlaştırmıştır.³⁰² Bu çalışmalar hükümeti fazlasıyla rahatsız etmiştir ve bu konuda özellikle Bitlis, Van ve Diyarbakır valiliklerine sürekli olarak Kürt aşiretler ile ilişkilerin iyi tutulması ve İngilizler tarafından kandırılmasına engel olunması konusunda uyarılar yapılmıştır.³⁰³ Özellikle Kürt aşiretlerini ve aşiret liderlerini yanlarına çekme çabası içinde olduklarını gören XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey de bunu

²⁹⁹ Y. Ertürk, *a.g.e.*, s. 95-98.; Bkz: Refik Hilmi, *Anılar, Şeyh Mahmut Berzenci Hareketi*, Nujen Yayınları, İstanbul 1995, s. 21.

³⁰⁰ Erol Kurubaş, *Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 55.

³⁰¹ M. Tayyip M. T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959, s. 133-136.

³⁰² Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Van, Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerine çekilen 23 Nisan 1919 tarihli telgrafta, İngilizlerin para vererek Kürtleri, Osmanlı Hükümeti aleyhine tahrik ve o havalide bir mesele ihdas edecekleri dile getirilmiş ve bu nedenle gerekli tedbirlerin alınarak asayişin teminine çalışılması istenmiştir. BOA, DH. ŞFR, K. 98, G. 267.

³⁰³ ATASE, İSH, K. 28, G. 97, B. 97-2.

engellemek için hükümete bazı tavsiyelerde bulunmuş ve Kürtlerle ilgili tedbirler alınmasını istemiştir.³⁰⁴

Belirledikleri stratejiler doğrultusunda hareket eden İngilizler, kendi ajanları aracılığı ile Kürtler arasında “*inceleme gezileri*” adı altında propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. İngilizler adına Kürtler arasında yapılan bu inceleme gezilerinin en önemlisini Yüzbaşı Noel’in gezileri oluşturmaktadır. 1919 yılı içerisinde Türkler ile İngilizler arasındaki ilişkilerin büyük oranda gerginleşmesi ve ileriki dönemlerde de izlerini devam ettirmesi açısından Noel’in faaliyetleri büyük bir önem arz etmektedir.³⁰⁵

Yüzbaşı Noel’in Türkiye içlerine doğru yapacağı gezi hususundaki İngiltere yönetimi tarafından yapılan görevlendirmenin ardından, İngiliz yetkililerce bu görevlendirme ile ilgili olarak İstanbul’a bilgi verilmesi ve kendisine mahalli idareciler tarafından müsamaha gösterilmesi için yazışmalar yapılmıştır.³⁰⁶ İstanbul hükümeti tarafından 23 Nisan 1919’da ilgili vilayetlere bir emir gönderilerek Noel’in gezisinde kendisine gereken kolaylığın sağlanması ve yardım edilmesi söyleniyordu.³⁰⁷ İngilizler tarafından Yüzbaşı Noel’in bu göreve atanmasının sebebi, hem bu bölgeyi tanıyan olması hem de bu hassas görevin altından layıkıyla kalkabilecek yetenek ve kapasiteye sahip olmasıdır.³⁰⁸

1 Nisan 1919’da Yüzbaşı Noel Nusaybin’e gitmek üzere Bağdat’tan ayrılmıştır.³⁰⁹ Sırasıyla Musul, Nusaybin, Mardin ve oradan Halep’e gitmiştir. Yaptığı bu gezide birçok aşiret mensubu ve halk ile görüşmüştür. Gerek bu görüşmelere gerekse çevredeki halk arasında edindiği izlenime göre, İngiliz aleyhtarı bir tutumun olduğunu gözlemlemiştir. Yüzbaşı Noel’in hareketlerini ilk andan itibaren takip eden Diyarbakır merkezli XIII. Kolordu Kumandan Vekili Ahmet Cevdet Bey 28 Nisan tarihinde Harbiye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta kısaca şu bilgileri veriyordu: “*Mardin eşrafından yüz bulamayan*

³⁰⁴ Cevdet Bey’in Tavsiyelerini içeren telgraf: “Diyarbakır’dan Harbiye Nezâret-ine mevrûd şifredir: Bitlis vilâyetinin İngiliz muntika-i işgaline muttasıl olması ahalisinin huşûnet-i ahval-i ruhiye ve ictimaiyesi nazar-ı dikkate alınarak ikinci fırkaca atideki hususat teklif edilmektedir. Bu mevaddın tatbiki halinde vilâyetin camiayı osmaniyeden layığına bir hale gireceği aşar ve ağnam varidatının istifasının kabil (...) kayda ilave edilmekte olduğundan iktizasının ifası menut-ı re’y-i nezâretpenâhileridir

a-Pek kesir olan mücrimler hakkında bir afv-ı umûmi ilanı.

b-Kavanin-i mevcudenin ahval-i mahalliyeye göre tadilen tatbiki. İdare-i mülkiye ve askeriye’nin tevhidi.

c-Emniyet-i mahalliyeyi kazanmamış ahlaksız memurların tedricen tensiki.

d-Hükûmete bir köy muhtarını celpten bile aciz olan vilâyet jandarmasının acilen ıslahı ile mevcutlarının da hadd-i lazıma ifrağı. 17 Teşrinisani 35. 13.K.K. Cevdet.” Bkz; ATASE, İSH, K. 49, G.30, B.30-1.

³⁰⁵ Y. Ertürk, *a.g.e.*, s. 133.

³⁰⁶ M. K. Öke; *İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ...*, s.27.

³⁰⁷ BOA. DH. ŞFR. K. 98, G.289, B.289-1.

³⁰⁸ M. K. Öke; *Musul-Kürdistan Sorunu*, s.70.

³⁰⁹ Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, Doz Yayınları, İstanbul,1992. s. 84.

Noel, hakiki maksadını gizlemektedir. Serserî mizaclı biridir ve sergüzeşt kovaladığı zann idilmektedir. Propaganda yapabilmek ve maksadlarına nâ'îl olabilmek için Haleb'de Mardin ve Nusaybin'in işgalini taleb edebileceği kanaati hâsıl olmuştur." diyordu. Ahmet Cevdet Bey yöneticileri açık bir şekilde uyarıyordu.³¹⁰ Buna rağmen Dâhiliye Nezareti gönderdiği cevapta Kürt ve Arap kabileleri arasında İngilizlere karşı ortaya çıkabilecek galeyanların teskinine çalışıldığını belirtiyordu.³¹¹

10 Mayıs'a kadar Halep'te kalan Noel, 11 Mayıs'ta yeniden Mardin'e gelmiştir.³¹² Noel'in Mardin'e ulaştığı gün bu sefer de İngiliz askeri ajanlarından biri olan Yüzbaşı C.L. Woolley, Noel'in misyonu ile aynı içerikli bir geziye çıkmıştır. 11 Mayıs'ta Urfa'dan hareket eden Woolley Siverek ve Viranşehir çevresini dolaşmıştır. Gezdiği yerlerde halkın İngilizlere bakışını ve genel durumu inceleyen Woolley, özellikle Milli Aşiret ile ilgilenmiştir. İngilizler lehine Milli Aşireti elde etmeye çalışan bu şahıs, bölgedeki İngiliz aleyhtarı tavırların nedeninin, Türkler tarafından yürütülen propagandadan kaynaklandığını belirterek buna karşı tedbirler alınması gerektiğini ifade etmiştir.³¹³

Noel gezilerine Mardin, Midyat ve Savur'da devam etmiştir. 21 Mayıs'ta Mardin'den Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıkan Yüzbaşı Noel, Viranşehir'e gelmiş; Milli aşiretin önemli bir lideri olan Mahmud Bey ile görüşmüştür. Yapılan bu görüşmeler sırasında Mahmud Bey, Milli aşiretin Osmanlı Devleti'ne tabi olduğunu, ayrılmak gibi bir emellerinin olmadığını belirtmiştir. Bu durum üzerine Noel, 31 Mayıs 1919'da Diyarbakır'a gitmek üzere Viranşehir'den ayrılmıştır.³¹⁴

Haziran ayının başında Yüzbaşı Noel, Karacadağ üzerinden Diyarbakır'a gelmiştir. Diyarbakır'a gelmesinin ardından Noel, ilk olarak Kürdistan Cemiyeti üyeleri ile görüşmüştür. Diyarbakır'a gelmesinin ardından Cemilpaşazade ailesinin en etkin kişilerinden olan ve Kürtçülük faaliyetlerinde öne çıkmış biri olan Ekrem Cemilpaşazade ile tanışır. Ekrem Cemilpaşazade, yeni tanıştığı İngiliz Yüzbaşısı Noel ile birlikte Kürdistan Cemiyeti'ni ziyarete gitmişlerdir. Cemiyete gitmelerinin ardından Ekrem Cemilpaşazade heyecanlı bir dille, "*Burada Türklük ve Osmanlılık yoktur. Burası müstakil Kürdistan'dır*" şeklinde konuşmaya başlamıştır. Ekrem Cemilpaşazade'nin bu

³¹⁰ ATASE, İSH, K. 30, G. 14, B. 14-1.

³¹¹ Oktay Bozan, *Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır*, Çizgi Yayınları, Konya, 2016, s.113.

³¹² BOA. DH. ŞFR. K. 627, G.19, B. 19-1.

³¹³ Y. Ertürk, *a.g.e.*, s. 138.

³¹⁴ Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, C-4, Ankara, 1966, s. 13-16.

konuşmaları üzerine orada bulunan bazı kişiler, “*Ekrem! Sen kimin namına söz söylüyorsun?*” diyerek onun sözünü kesip kendisine kızmışlar ve konuşmasına artık müsaade etmemişlerdir.³¹⁵

Bu olayla Diyarbakır’daki Kürtçü faaliyetlerin artması ve bu faaliyetlerde Kürdistan Cemiyeti’nin öne çıkması nedeniyle, 4 Haziran 1919 tarihinde bu cemiyet Diyarbakır Valiliği’nin emri ile kapatılmıştır. Yüzbaşı Noel, Diyarbakırlıların tutumunu dostane olduğunu belirten bir telgraf ile üstlerine bildirmiştir. Bu telgraf sonrasında Yüzbaşı Noel, 14 Haziran tarihinde Diyarbakır’dan ayrılmış ve Halep’e gitmiştir.³¹⁶

Diyarbakır’da yürüttüğü faaliyetler sonrasında Halep’e giden Yüzbaşı Noel, buradaki yetkililere gereken bilgileri vermesinin ardından, bu tarihlerde Halep’e gelmiş olan Bağdat Siyasi Temsilcisi Albay Arnold Wilson ile görüşmüştür. Yapılan bu görüşme sırasında Arnold Wilson, bölgedeki Türk propagandalarına karşı, İngilizler lehine propaganda için, Yüzbaşı Noel’in İstanbul’a giderek Bedirhan ailesi mensupları ile görüşmesi ve aileden birilerini yanına alarak bölgeye gelmesini tavsiye etmiştir. Bunun akibinde Arnold Wilson, Yüzbaşı Noel’i “... *kendisi adına Kürt meselesini görüşmesi için* ...” haziran ayının sonlarında İstanbul’a göndermiştir.³¹⁷

İstanbul’a doğru hareket etmeden önce Yüzbaşı Noel, 23 Haziran 1919’da bir beyanname yayınlamıştır. Noel yayınladığı bu beyannamede; “*Paris’te faaliyetlerini yürüten barış konferansının Kürt halkının hakkına uygun bir şekilde Kürt sorununu çözeceğini ve Britanya hükümetinin Kürtlerin çıkarlarına uygun bir şekilde konferansın ilgi alanını yönlendireceğini*” söylemiştir. Ayrıca daha önce Ermenilerle ve İngilizlerle yaşanan çatışmalar nedeniyle Kürtlerden öç alınmayacağı, bölgede yaşayan farklı etnik guruplar arasındaki düşmanlığın bir an önce sona erdirilmesi gerektiği de özellikle vurgulanmıştır.³¹⁸

3 Temmuz’da İstanbul’a ulaşan Yüzbaşı Noel, Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir ile Bedirhan ailesine mensup kişilerin de içinde bulunduğu birçok Kürt ileri gelenleri ile görüşmüştür.³¹⁹ Noel’in İstanbul’a ulaştığı 3 Temmuz’da, Bağdat Sivil Komiseri Albay Arnold Wilson, Diyarbakır ve çevresinde bulunan yerlerin durumunun düzeltilmesi için bazı Türk garnizonlarının kaldırılarak Van, Bitlis, Diyarbakır gibi

³¹⁵ Y. Ertürk, *a.g.e.*, s. 143.

³¹⁶ M. K. Öke; *İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ...*, s.37-38

³¹⁷ BOA. DH. EUM. AYŞ. K. 12, G. 4, B. 4-1.; Ertürk, *a.g.e.*, s. 145.

³¹⁸ Y. Ertürk, *a.g.e.*, s. 145.

³¹⁹ E.W.Charles Noel, *Kürdistan 1919, Binbaşı Noel’in Günlüğü* (Çeviren; Bülent Birer), Avesta Yayın, İstanbul, 2010, s. 8.

vilayetlere Seyit Abdülkadir'in grubuna bağlı kişilerin yönetici olarak atanmaları hususunu içeren bir mektubu İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a yazmıştır.³²⁰

İstanbul'da bulunduğu sırada, İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe ile birçok kez görüşme yapan Yüzbaşı Noel, Diyarbakır ve çevresinde bulunan yerlerde etkisi olabilecek Kürt ileri gelenlerine yardım edilmesinin her açıdan büyük avantaj sağlayacağını dile getirmiştir. Noel'e göre, İngilizlere en fazla yarar sağlayabilecek kişiler Seyit Abdülkadir ile Bedirhan ailesidir.³²¹

Noel ile görüşmesi sonrasında, Anadolu'da ortaya çıkan Millî Mücadele'nin İngilizler açısından vahim sonuçlar doğurabileceğini düşünen Amiral Calthorpe, Londra'ya gönderdiği yazısında; "... Öncelikle dikkate almamız gereken husus Mezopotamya'nın sınırlarını ve güvenliğini sağlamaktır. Bu bizi kaçınılmaz olarak Kürdistan'ın kurulması sonucuna götürmektedir. Biz elimizden geldiği kadar Türklerle Kürtlerin birbirinden ayrılmasına çalışmalıyız. Bu, ilerisi için iyi olacaktır." demek sureti ile belirli oranda Noel'in de ileriye dönük faaliyetlerinin ön bilgisini vermiştir.³²²

İstanbul'daki Kürt ileri gelenlerinden Seyit Abdülkadir ve Bedirhanlar ile Yüzbaşı Noel arasında yapılan görüşmeler³²³ sonrasında, İngilizler Anadolu'da ve Musul çevresinde kendileri aleyhinde yapılan propagandalara karşı koymak için Kürtlerin daha etkin bir şekilde kullanılmasını düşünmüşlerdir.³²⁴ Yapılan bu görüşmeler sırasında İngilizler, Noel aracılığıyla Kürt ileri gelenlerine, Paris'te çalışmalarına devam eden Barış Konferansı'nda Kürtlerin çıkarlarını savunmaya ve Kürtler üzerinde bir "Ermeni hükümranlılığının" oluşmasına engel olmaya hazır olduklarını, "... Kürt hareketini haklı bulup himaye etmenin İngilizlerin teminatında olduğunu..." belirtmişlerdir.³²⁵

³²⁰ A. Mesut; a.g.e., s.87

³²¹ Bilal Şimsir; *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C-1, Nisan 1919- Mart 1920, Ankara, 1973, s.39-41.

³²² Y. Ertürk, a.g.e., s. 146.

³²³ Binbaşı Noel, Kürt Teâli Cemiyeti mensupları ile yaptığı görüşmelerde her fırsatta Ermenileri yeri, Kürtleri övüyor, savunuyor, var gücüyle bir Kürt devleti kurmaya ve adeta bir Kürt Lawrence'i olmaya çalışıyordu. Bkz: M. Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969, s. 79.

³²⁴ Binbaşı Noel bu görüşmelerin amacını ve İngiliz politikasını şu sözlerle aktarıyor: "Diyarbakır'dan Halep'e geçtim, orada Bağdat'tan Haziran'ın 26'sında dönen Albay Wilson'la görüştim. Albayın 13 Haziranda HMG'ye(Britanya Ordusu Yönetim Birimi) kabaca Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ vilayetlerini kapsayan İngiliz himayesinde bağımsız bir Kürdistan oluşturulmasını önermiş olduğunu öğrendim. Albayla yapılan görüşmede, İstanbul'a gidip burada Bedirhan ailesi ve etkili olabilecek başka Kürtlerle görüşüp bu ailelerden bir ya da daha fazla kişiyle beraber Kürdistan'a dönmeme karar verildi. Kürdistan'da sorumluluğunu alacağımız özel görev, Türklerin Pan-İslamist propagandalarına ve Kürtleri İngiliz silahlarıyla desteklenmiş Ermeni hakimiyeti kurulacağına dair asılsız söylentilerle korkutarak bize düşman etme çabalarına karşı faaliyette bulunmaktır." Bkz: E.W.C. Noel; a.g.e., s. 7.

³²⁵ Y. Ertürk, a.g.e.s, s.147

Yüzbaşı Noel'in İstanbul'a gelişindeki en önemli amacı, Kürtlerin İngilizler lehinde elde edilmesi ve mümkün mertebede İngiliz çıkarları doğrultusunda kullanılmasıdır. Bu hedef doğrultusunda Kürt ileri gelenleri ile yaptığı görüşmelerin sonucunda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geri dönecek olan Yüzbaşı Noel'e, bu bölgede yapacağı gezi ve faaliyetlerinde kendisine eşlik etmesi için Emin Ali Bedirhan'ın iki oğlu ile Seyit Abdülkadir'in damadı Seyit Moin ve Dersimli Seyit İbrahim'den oluşan bir heyet tertip edilmiştir. Yüzbaşı Noel'in gönlünde yatan kişiler ise Seyit Abdülkadir ile Emin Ali Bedirhan'dır. Ancak bu kişiler bazı çekinceler öne sürerek Noel ile birlikte bu geziye katılmayı uygun görmemişlerdir.³²⁶

İngilizlerin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 10 Temmuz 1919 tarihinde Lord Curzon'a gönderdiği bir telgrafta "*Kürtler henüz Mustafa Kemal'e karşı ayaklanmadı, ama Noel bunu sağlayacağından emin*" demek suretiyle Noel'in esas amacının ne olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir.³²⁷

İngilizler, bir taraftan İstanbul'da görüşmeleri sürdürürken diğer taraftan da Yüzbaşı Noel'in yanındaki heyetle birlikte yapacağı seyahat için Osmanlı idarecileri ile görüşmeye ve bu seyahatin rahat bir şekilde icra edilmesi için tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. İngiliz yetkililerin bu amaçla Osmanlı idarecileri ile yaptıkları görüşmelerin sonucunda, Yüzbaşı Noel'in yapacağı seyahat ile ilgili olarak Osmanlı Dâhiliye Nezareti tarafından 5 Temmuz 1919'da Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Van vilayetlerindeki yetkililere bilgi verilmiştir. Yapılan bu bilgilendirmeden bölge idarecileri pek memnun olmamıştır. Zira bu idareciler Noel'in daha önceki hareketleri ile ilgili olarak bilgi sahibi idiler.³²⁸ Van Valisi Haydar Bey, Noel'in bu seyahatine karşı çıkarak bir heyetin tahkikat yapmasının daha uygun olacağını aksi takdirde Noel'in bu seyahate gelmesine tepki olarak istifa edeceğini sadarete bildirmiştir.³²⁹ Binbaşı Noel İstanbul'da çalışmalarını sürdürürken Kürdistan bölgesinde İngilizlerin boş durmadığı ve çalışmalarına devam ettiği, XV. Kolordunun "*İngilizlerin Kürtleri teslimi ve ifsadı hakkında*" gönderdiği telgrafından anlaşılmaktadır. Bu telgrafta İngilizlerin çok yoğun bir çalışma yürüttüğü belirtilmekte ve Kürtlere büyük vaatlerde bulunulduğu söylenmekteydi.³³⁰

³²⁶ E.W.C. Noel; *a.g.e.*, s.8; Öke; *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti* ..., s.38-39.

³²⁷ Y. Ertürk, *a.g.e.s.*, s.148.

³²⁸ Selçuk Ural, "*Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Noel'in Faaliyetleri*"; Türk Kültürü incelemeleri Dergisi, Sayı:11, İstanbul-2004, s.53-72.

³²⁹ BOA. DH. KMS. K. 54, G. 32, B. 32-1,2,3,4.

³³⁰ ATASE, İSH, K. 23, G. 115, B. 115-2,3.

Yüzbaşı Noel, İstanbul'daki görüşmelerin sonucunda temmuz ayının ortalarında Halep'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Lord Curzon, Noel'in yürütmeye çalıştığı Kürt politikasına destek vermiş ve Bağdat'taki İngiliz yetkililere bir yazı göndererek Noel'in Kürtler konusundaki bilgisinin Mezopotamya sınırlarının tespitinde kullanılması ve çalışmalarının sona ermesinin beklenmesi hususunda emir vermiştir.³³¹

Yüzbaşı Noel, 21 Ağustos 1919 tarihinde yanında bulunan kişiler³³² ile birlikte Halep'ten yola çıkmış ve ikinci Anadolu gezisine başlamıştır. Sırayla Antep, Maraş, Pazarcık ve Kürecik'e uğradıktan sonra 3 Eylül 1919'da Malatya'ya varmıştır. Bu seyahat esnasında birçok Kürt aşireti ile görüşmüştür.³³³

Yüzbaşı Noel'in Malatya'ya gelmesinin ardından, kendisi ile yanında bulunan kişilerin tutuklanması için on gün önce XIII. Kolordu tarafından bir telgraf gönderildiğini Malatya Mutasarrıfı Halil Rami Bey'den öğrenmiştir.³³⁴ Bu durum üzerine Yüzbaşı Noel, güvenlik önlemi alması amacı ile İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne 5 Eylül tarihinde bir telgraf göndererek kendisi ve yanında bulunanların tutuklanmaları hususunda yazılmış olan telgrafın hükmünün ortadan kaldırılması ve rahatça hareket edebilmeleri hususunda bölge idarecilerine emir verilmesini istemiştir.³³⁵

Noel'in göndermiş olduğu bu telgrafın ardından İstanbul'daki idareciler tarafından Yüzbaşı Noel ile yanında bulunanlara dokunulmaması ve gereken korumanın sağlanması hususunda bölge idarecilerine telgraflar gönderilmiştir. Ancak, İstanbul hükümetinin hükmünün bu bölgede yeteri kadar geçerli olmaması nedeniyle, bu husustaki telgraflara ne kadar uyulabileceği tam olarak İstanbul hükümetince takdir edilememiştir.³³⁶

Yüzbaşı Noel ile yanında bulunan heyetin üyelerinin, Malatya'da Kürtçü çevreler ile yakın bir diyalog kurmaları ve Kürtçülük yönünde yaptıkları çalışmalardan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, Malatya Mutasarrıfı Halil Rami'nin Kürt reisleri ile şifreli haberleşmelerde bulunduğunu ve Sivas'a doğru harekete geçmek üzere bunları silahlı olarak Malatya'ya davet ettiğini XIII. Kolordu Kumandanı Ahmet Cevdet Bey'den

³³¹ Y. Ertürk, *a.g.e.*, s.150.

³³² Binbaşı Noel ile birlikte bu seyahate çıkan kişiler arasında iki İngiliz, Celadet ve Kamuran Bedirhan, Ekrem Cemilpasazade, Hakkârîli Abdürrahim Efendi, bazı hizmetliler ve muhafızlar da bulunmaktaydı.

³³³ E.W.C. Noel; *a.g.e.*, s.9-35.; M. K. Öke; *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ...*, s.40-42

³³⁴ M. K. Öke; *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ...*, s.89-90.

³³⁵ E.W.C. Noel; *a.g.e.*, s.39.

³³⁶ M. K. Öke; *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ...*, s. 90.

öğrenmiştir. Bu olayların olduğu sırada Ali Galip de Malatya'ya gelmiş ve Yüzbaşı Noel ile görüşmelerde bulunmuştur.³³⁷

İşlerin gittikçe karışmaya başlaması ve Malatya'da bulunanların durumu daha da kötü bir hale getirmek yönündeki çabaları karşısında, Mustafa Kemal Paşa ile bölgedeki askeri yetkililer arasında yapılan görüşmeler sonucunda Ali Galip, Halil Rami, Yüzbaşı Noel ve yanında bulunanların tutuklanarak Sivas'a gönderilmeleri hususunda karar verilmiştir.³³⁸ Verilen bu kararın sonucunda, 9 Eylül tarihinde 15. Alay Kumandanı İlyas Bey'in komutasındaki bir müfreze Elazığ'dan Malatya'ya doğru harekete geçmiştir³³⁹. İlyas Bey'in kumandasında bir müfrezenin Malatya'ya doğru yola çıkmasının ardından Malatya'da bulunan Yüzbaşı Noel ve yanındakiler, daha önceden tanıştıkları Malatya telgraf memurlarından birinin sabaha doğru kendilerini ziyaret ederek Yüzbaşı Noel ve yanındakilerin tutuklanması ile ilgili Elazığ'dan askeri birliğin gelmekte olduğu hususunda bilgi vermesi üzerine, bu kişiler hemen hazırlanarak sabah saat 7.00'da Malatya'yı terk etmiş ve güneydeki dağlık bölgeye doğru kaçmışlardır.

Yüzbaşı Noel ve yanındakilerin Malatya'yı terk etmesinin ardından İlyas Bey komutasındaki askeri birlik, Malatya'ya ulaşmışsa da yakalanması istenen kişilerin kaçmış olduğunun anlaşılması üzerine bu kişilerin takibine girişmiştir. Yüzbaşı Noel ve yanında bulunan kişiler, kendilerini takip edenlerden kaçmak için yoğun bir çaba harcamışlardır. Kâhta yakınlarındaki Risvan aşiretinin yaylası olan Refa köyüne giderek, Noel'in Malatya'da görüşmelerde bulunduğu ve elde etmek için büyük çabalar harcadığı Risvan Aşiret Reisi Hacı Bedir Ağa'nın çadırına misafir olmuşlardır.³⁴⁰

Yüzbaşı Noel ile yanındakilerin Kâhta yakınlarındaki Refa köyüne gelmelerinin ardından, bu kişilerden ayrı olarak Malatya'dan kaçan Ali Galip, Halil Rami, Arpacı Mehmed Efendi ve yanındaki bazı kişiler de Risvan Aşireti Reisi Hacı Bedir Ağa'nın yanına gelmişlerdir. Çevrede bulunan bazı Kürt aşiretlerinin ileri gelenlerinin de Kâhta yakınlardaki Refa köyüne gelmesi sonucunda, bu kişiler ile birlikte Yüzbaşı Noel ve yanındakiler görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Yapılan konuşmalar sırasında Hacı Bedir Ağa, Kürtçülük hareketlerine muhalif bir tutum sergilemiş ve Kamuran Bedirhan'ın daha sonraki yıllarda anlattığına göre Hacı Bedir Ağa bu kişilere; *"Kürtler arasında birlik olmadığını, her aşiretin kendi başına buyruk davrandığını, bu yüzden bir arada hareket*

³³⁷ BOA. DH. ŞFR. K. 646, G. 1, B. 1-1,2,3,4,5.; Ertürk, a.g.e., s.156-157.

³³⁸ Kazım K. Karabekir; *İstiklal Harbimizin Esasları*, Sinan Matbaası, 1951, s.113

³³⁹ Y. Ertürk; a.g.e., s.158.

³⁴⁰ E.W.C. Noel; a.g.e., s.46.

etmelerinin mümkün olamayacağını belirterek bu sevdadan vazgeçmelerini” tavsiye etmiştir.³⁴¹

Yüzbaşı Noel ve yanındakilerin Kâhta’da Bedir Ağa’nın misafir olduğu sırada, 4 Eylül’de Halep’e doğru yola çıkan ve Halep üzerinden Malatya’ya doğru ilerleyen Mısır Kesif Kuvvetleri Siyasi Büro Şef Yardımcısı Albay Bell, Malatya’ya gelmiş ve ortaya çıkan durumu yakinen görmüştür. Albay Bell, 12 Eylül’de Yüzbaşı Noel’e bir mektup göndererek Malatya’ya gelmesini ve kendisi ile görüşmesini istemiştir. Malatya’ya giden Noel, Albay Bell ile yaptığı görüşme sonrasında seyahatinin sona erdirilmesi hususunda bu kişinin yaptığı ikaz sonucunda Halep’e dönmeye karar vermiştir.³⁴² Noel ve Kürt Teali Cemiyeti üyelerinin yapmış olduğu bu gezinin Kürt Devleti kurmaya yönelik bir çalışma olduğunu iş iştten geçtikten sonra gören İstanbul hükümeti, Elâzığ Valiliği’ne gönderdiği 13 Eylül 1919 tarihli telgrafla bunlar hakkında tahkikat başlatılması emrini vermiştir.³⁴³

İngilizler, Kürtleri kullanmak için birçok koldan girişimde bulunmuş; fakat Kürtleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek ve kullanmak mümkün olmamıştı. İngilizler Millî Mücadele dönemi boyunca geniş bir bölgede yaşayan Kürtleri devlet kurma vaadiyle çok fazla çaba göstermesine rağmen olumlu bir sonuç alamamış ve Kürtlerin Türklerle bir bütün olup düşmana karşı mücadele edeceği endişesini de her zaman hissetmiştir.³⁴⁴

İngilizlerin bölgedeki teşebbüslerinden ve faaliyetlerinden ötürü ciddi sıkıntılar yaşayan vilayetlerden biri de Bitlis idi. Irak sınırında bulunan Şırnak Kazası o zamanlarda Bitlis Vilayeti’nin Siirt Sancağına bağlıydı ve bu nedenle Bitlis sürekli olarak İngilizlerle sıkıntı yaşamakta ve saldırılara maruz kalmaktaydı. İngilizler Şırnak’a komşu olan Zaho kentini merkez olarak seçmişler ve burada yaşayan Ermenileri tetikçi olarak kullanıyorlardı.³⁴⁵

İngilizler çeşitli bahanelerle sürekli aşiretlere saldırıyor ve bunları İngiliz taraftarı olmadıkları için düşman olarak görüyordu. Bölgede İngilizlerle sorun yaşayan aşiretlerin başında Geliguyan geliyordu. İngilizler kendisiyle iş birliği yapmayan ve direnen bu aşirete uçaklarla bombalı saldırılar yaptığı gibi bazı zamanlarda da karadan çatışmalara giriyordu. Uzun yıllar bu bölgede yaşayan bu aşiret İngilizlere tabi olmamıştı. İngilizlerin

³⁴¹ Y. Ertürk; *a.g.es*, s.159.

³⁴² E.W.C. Noel; *a.g.e.*, s.48-49; M. K. Öke; *İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ...*, s.98-99.

³⁴³ BOA. DH. ŞFR. K. 103, G. 138, B. 138-1.

³⁴⁴ B. N. B. N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk- I*, s. 107.

³⁴⁵ S. Ural, *a.g.m.*, s. 425-463.

bu aşirete saldırmasının nedeni Haziran 1919'da Zaho Siyasi Temsilcisi'nin öldürülmesiydi. İngilizler temsilcinin ölümünden sorumlu tuttıkları bazı aşiret mensuplarının kendilerine verilmesini ve aşiretten kendilerine itaat etmesini istediler. Bu teklif aşiret tarafından reddilince İngilizler aşiretin köylerine topla saldırılar düzenledi. Bu esnada dağlara çekilen aşiret çok az kayıp verdi.³⁴⁶

Hükümet aşireti korumak yerine Mülki makamlara yeni bir İngiliz saldırısına meydan verilmemesi için aşiretin uyarılmasını istedi.³⁴⁷ İngilizlere karşı direneceğini bildiren aşiretler resmi makamlarca uyarılıp hükümeti zor durumda bırakacak davranışlardan kaçınmaları talep edildi. Bölgede güvenliği sağlamak için bir jandarma müfrezesi de Şırnak'a gönderildi.³⁴⁸

Ağustos 1919'da İngilizler Ermeni kuvvetlerini de yanına alarak tekrar aşiretlere saldırıda bulundu.³⁴⁹ Birkaç çatışma yaşandıktan sonra Şırnak'taki gerginlik ağustos sonunda azalmaya başladı.³⁵⁰ Ayrıca Siirt'ten Şırnak'a sevk edilen 2 taburun Şırnak kazasında konuşlandırılması asayiş açısından etkili önlemler aldı.³⁵¹

Ekim 1919'da İngilizler yeniden Geliguyan aşiretine saldırdı. İngiliz kuvvetleri, 150 ölü ve 60 yaralı, aşiret ise 12 ölü vermiştir. Bunun intikamını almak isteyen İngilizler tekrar bu aşiretin köylerine saldırdı ve ahaliden 60 kişiyi öldürüp 70-80 kişiyi de yaraladılar. İngilizler ise bu saldırıda iki katı kadar kayıp verdiler.³⁵² İngilizler, 28 Eylül 1919'da aşirete gönderdiği bir mektupta aşiretten siyasi temsilciyi öldürenlerin teslim edilmesini ve kendilerine itaat edilmesini tekrar talep etti. Aşiret ise bu tehtirlere boyun eğmeden direndi.³⁵³

İngilizlerin bu hareketleri hükümeti sürekli endişeye sevk etmiş ve hükümet Bitlis'in işgal edilme ihtimaline karşı tedbirler alma yoluna gitmiştir. XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey aldığı tedbirleri 24.12.1335 tarihinde Harbiye Nezareti'ne şu telgrafla bildirmiştir:³⁵⁴ *"1 Mart 1335 tarihli emr-i devletleri vechile İngilizler Diyarbakır'i işgal ettikleri takdirde Bitlis istikametini setr için ikinci fırkayı bidayeten Dicle şimalinde Siirt Silvan mıntıkasında bulundurarak icabında Bitlis istikametinde*

³⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. K.626, G.151, B.151-1.; BOA. DH. ŞFR. K.627, G.47, B.59-1,2,3..

³⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. K.625, G.59, B.59-1.

³⁴⁸ BOA. DH. ŞFR. K.100, G.61, B.61-1.

³⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. K.102, G.314, G. 314- 1.

³⁵⁰ BOA. DH. ŞFR. K.102, G.302, B.302-1,2.

³⁵¹ BOA. DH. ŞFR. K.637, G.45-46, B.45-46-1,2.

³⁵² BOA. DH. ŞFR. K.644, G.82, B.82-1,2,3,4,5,6,7.; BOA. DH. KMS. K.53, G.70.

³⁵³ S. Ural, *a.g.m.*, s. 425-463.

³⁵⁴ ATASE, İSH, K. 79, G. 35, B. 35-1.; BOA. DH. ŞFR. K.98, G.258, B.358-1,2.

tahrîki mutasavverdir. Bitlis civarında bin kadar nefer 500 kadar hayvan için icabında mübayaa ederek erzak bulması mümkün olub olmadığını Bitlis vilayetinden sual etmiştim. Nezd-i vilayetten vürud eden cevabta Bitlis civarında mezkûr kuvveti iâşeye imkân olmadığı anlaşılmış olduğundan zaruret hâsıl olursa ikinci fırkanın kısm-ı küllisi ile çapakçur istikametinde savurdaki (?) alayın mecburiyet hasıl olursa Bitlis istikametine çekileceği berayı malumat maruzdur.”

İngilizler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kürt halkı ve aydınlarını Wilson Prensipleri’nden faydalanmaları yönünde kısıktarak otonom bir Kürt devleti kurulması için çaba harcıyorlardı. Nitekim Sevr Anlaşması’na bunu sağlayacak maddeler de koydurtmuşlardı. Ancak bir grup Kürt aydın dışında halktan hiç kimse İngilizlerin Binbaşı Noel gibi ajanlar vasıtasıyla Kürtçülük propagandası yapmasına itibar etmediği gibi Kürt ayrılıkçılarının çalışmalarını da sert bir şekilde eleştirmişlerdi.³⁵⁵

Doğu bölgesindeki İngiliz faaliyetlerine ve Kürtçülük propagandalarına karşı bölgenin her yerinden tepkiler gelmekteydi. Bu tepkiler bazen İngiliz birliklerine karşı ayaklanmalar bazen de protesto telgrafları şeklinde cereyan etmekteydi.³⁵⁶ Ayrılıkçı Kürtçü girişimlere yönelik Doğu vilayetlerinden Meclis-i Mebusan’a gönderilen protesto telgrafları, daha sonra Ankara’da açılan ve hemen bütün Anadolu’nun milli iradesini temsil eden Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne de gönderilmeye başlanmıştır.³⁵⁷

Bitlis’in Mutki ilçesinden 10 Kasım 1919 tarihinde Rumeli ve Anadolu Müdafaâ-i Millîye Cemiyeti Heyet-i Temsîliye Azası Hacı Musa Bey, Mutki Belediye Reisi Gani Bey ve Mutki Kazası Kaymakam Vekili Halef Bey imzasıyla Sivas’ta Rumeli ve Anadolu Müdafaâ-i Millîye Cemiyeti Riyâseti’ne çekilen telgrafta; “*Senelerden beridir cihat ve cidâl-i harpte malen bedenlen çalışmış mahv derecesine gelmiş iken hiç kimsenin bir işgalâtına katlanmamış olan Hoyut aşâir ve kabâil ve ahâlisinin yek fikir ve yekvücut olarak sevgili padişahımız zîr-i hilâfet-i uzmâsı ve Camiâ-yı Osmâniye’de kalmaktan başka bir fikir ve gayeyi taşıyamaz ve bilmezdir. Binâenaleyh öteden beri Bedirhânîlerin din ve vatana olan ihanetleri umûm Ekradça da tahakkuk ettiğinden efkâr-ı cûyânelerine bir fert bile tabi olmadığı gibi bu havalide zerre kadar onların tesiri yoktur. Mamâfih mütareke ve adalete Hakkâri, Urfa, Maraş, Antep ve sair mahallerin tahliyesiyle teslimini*

³⁵⁵ Mehmet Okur, “Millî Mücadele Yıllarında Ayrılıkçı Kürt Girişimlerine Karşı Doğu Vilayetlerinden Meclis-İ Mebusan’a ve TBMM’ne Gönderilen Protesto Telgrafları”, Atatürk Dergisi, C. 4, Sayı: 4 Ocak 2005, s. 91-109.

³⁵⁶ M. Okur, a.g.m., s.91-109.

³⁵⁷ A. Mesut, a.g.e., s.38.

bekler iken tekrar işgal edilmesi bütün aşiretlerin mahv ve tesirleri fevt olacağından mesuliyet maddî ve mânevi müsebbiblerine aid kalacağından cilde-i adaletin Osmanîler hakkında tatbîkinin icab eden makâmata arzına delâlet buyurulmasını bilumum aşâir ve ahâli nâmına arz ederiz."³⁵⁸ diyordu. Ayrılkçı hareketlere sert tepki gösteren ve vatanın bütünlüğünü savunan Mutkililerin çektiği bu telgrafa cevaben Mustafa Kemal Paşa 13 Kasım 1919 tarihinde Mutki'de Heyet-i Temsîliye Azâsından Hacı Musa Bey ve Rüfekâyı Muhteremesine hitaben; "*Hamîyetli, fedakâr Mutkililerin hissiyât-ı necibâne ve vatanperverânelerini şifre telgrafnâmeleri makâmât-ı lâzımeye iblâğ edildi. Arz-ı teşekkür eyler ve din ve devlet uğrunda mesâî-yi mukaddeselerine muvaffakiyetler dileriz.*"³⁵⁹ diyerek bu fedakarlıklarına teşekkür etmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun hemen her il ve ilçesinden olduğu gibi bölgedeki birçok aşiret reisinden de protesto telgrafları yağmıştır. Bu protesto telgraflarında da görülebileceği gibi Türkiye sınırları içerisinde yer alan Kürtler ile Türklerin ayrılmaz bir bütün olduğu dile getirilerek din birliği, tarih birliği, ırk birliği, örf ve adet birliğinin oluşturduğu Türk milli birliğini kimsenin bozamayacağı üzerinde durulmuş, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk milli hareketi etrafında toplanılarak İngilizlerin ve Fransızların bölgeye yönelik propaganda ve Ermeni-Kürt ortak hareketi yaratma girişimlerine büyük çoğunlukla karşı çıkmıştır.³⁶⁰

2.2.2.2. Kürt Cemiyetlerinin Çalışmaları

İngilizler bölgedeki amaçlarına ulaşabilmek için her türlü yola başvurdular. Bunlardan biri de merkezleri İstanbul'da olmak üzere çok sayıda ayrılkçı Kürtçü cemiyet kurulmasını sağladılar.³⁶¹ Yukarda da zikrettiğimiz gibi bölgeye çok sayıda ajan ve temsilci gönderdiler. Kürtlerle ilgilenen temsilcilerin en önemlisi ve etkin olanı yukarıda çalışmalarını anlattığımız Binbaşı Edward Noel idi.³⁶²

Bağımsız Kürdistan ve Kürt istiklali hususundaki fikirlerin doğmasında büyük payı olan İngilizler, bir süreden beri Kürt aşiretlerini Osmanlılar aleyhine ayaklanmaya teşvik ediyorlardı. 1918'de Osmanlı ordularının zayıflamasından sonra çabalarını daha da

³⁵⁸ ATASE, ATAZB, K.26, G.58, B.58-1,2.

³⁵⁹ ATASE, ATAZB, K.26, G.58, B.58-3.

³⁶⁰ M. Okur, *a.g.m.*, s.91-109.; Ayrıntılı bilgi için bkz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre-I, Cilt: 9.

³⁶¹ Tekin Erer, *Kürtçülük Meselesi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 30.

³⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Kemal Öke, *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

artırdılar. Bu arada, "British Relief Fund"un müdürü Papaz Frew ve siyasi temsilcileri ile bir yandan Kürtçülük propagandası yaptılar, bir taraftan da Kürt aşiretlerine gereken para, silah ve malzemeyi sağladılar.³⁶³

Wilson İlkeleri'nin ilanından sonra, bağımsız bir Kürdistan düşüncesiyle harekete geçen Kürt Aydınlar, çalışmalara başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin İtilaf güçleri tarafından ortadan kaldırılacağını düşünen bu kişiler, Doğu Bölgesinin Ermenilerin idaresine verilmesi tehlikesinin de ortaya çıkması ile teşkilatlanmaya ve yapılacak olan barış antlaşmasında söz söyleme hakkına sahip olmaya çabalamışlardır.³⁶⁴

Yaşanan bu olağanüstü durum sonrasında İstanbul'da yaşamakta olan Kürtler tarafından 17 Aralık 1918'de Kürdistan Teali Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin yönetim kurulu şu şekilde oluşturulmuştur. Başkan Seyit Abdülkadir, Katib-i Umumi Babanzade Hüseyin Şükrü Bey olup Dr. Şükrü Mehmed Sekban Bey, Muhittin Nami Bey, Babanzade Hikmet Bey ve Aziz Bey de kurucu üye olarak yer almışlardır. Kurucu üye olarak belirtilen kişiler dışında Kürdistan Teali Cemiyeti'nde aktif rol alan kişiler de bulunuyordu.³⁶⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu gören Kürt aydın ve ileri gelenleri, Kürdistan'ın kurulması yolundaki çabalara sıcak bakmaktaydılar. Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin ilk ortaya çıkış amacı Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde bağımsız bir Ermenistan kurulmasını engellemektir.³⁶⁶ Cemiyet'in yönetim kurulunun büyük bir bölümünü bilinen aşiretlere mensup ailelerin çocukların, bir kısmı ise Osmanlı yönetiminin üst kademelerinde görev alan memur ve askerlerden meydana gelmekteydi.³⁶⁷

İlk başlarda bölgede Ermeni ve Arap devletleri kurulması tehlikesi ortaya çıkınca, Hükümet Kürtleri bu cemiyeti kurma konusunda desteklemiş ve bölgeyi kurtarma yolları aramıştır. Tevfik Paşa hükümeti, ileride Kürtlerle anlaşmanın ve işi çözüme kavuşturmanın daha kolay olacağını düşünerek Ermeni ve Arap programlarını bozmaya

³⁶³ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İş Bankası Yayınları, 2012, s.626.

³⁶⁴ E. Kurubaş, *a.g.e.*, s.69.

³⁶⁵ Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2019, s.289.; Ayrıca Kürdistan Teali Cemiyeti'ne üye olan ve çalışmalarına katılanlara ait 167 kişilik bir liste için şu esere bakılabilir: İsmail Göldas; *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları- İstanbul, 1991, s.39-45.

³⁶⁶ Y. Ertürk; *a.g.e.*, s.108.

³⁶⁷ Zeynep Çamsoy, *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918–1927)*, Ankara Üni Türk İnkılâp Tarihi Ens. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s.102.

çalışmıştır.³⁶⁸ Bu amaçla kurduğu hükümete Kürt kökenli bazı kişileri alarak İngilizlerin oyunlarını bozmaya çalışmıştır.³⁶⁹

Kürdistan Teali Cemiyeti, işe bir siyasi parti olmadığını açıklayarak başlamasına rağmen, tamamen siyasi nitelik taşıyan bu cemiyetin eylemleri İstanbul hükümetlerinin istekleriyle uyum göstermiyordu. Kurucular siyasi bir amaç takip etmeyeceklerine dair hükümete verdikleri teminata rağmen Kürt bağımsızlığı için faaliyete geçmişlerdir.³⁷⁰

Kürdistan Teali Cemiyeti, Kasım 1918 tarihinde çıkmaya başlayan “JİN” dergisini yayın organı haline getirmiştir. 2 Ekim 1919 tarihine kadar 25 sayı çıkan “JİN” dergisi, Kürtçenin Kurmanci ve Sorani lehçelerinde yayın yapmış, zaman zaman Türkçe yazılara da yer vermiştir.³⁷¹

Cemiyet, Wilson Prensipleri’nden faydalanarak zamanla ayrılıkçı bir siyaset izleyerek bağımsız Kürdistan fikriyle hareket etmeye başlamıştır. Bağımsızlık için Amerikalılar ve İngilizlerle temas kurmuş, görüşmeler yapmıştır.³⁷² Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile de yakın iletişimi bulunan cemiyet, Anadolu’da başlayan Millî Mücadele’ye de karşıydı.³⁷³ Bu nitelikleri olan Kürdistan Teâlî Cemiyeti, İstanbul’da kurulmuş olan ve Anadolu hareketine yardımcı olan “Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti” ile birleşmeyi de reddetmiştir.³⁷⁴

Cemiyet, Dünya savaşı sırasında yerlerinden göç etmiş ve Ermeni katliamından kurtulmak için tehciye uğramış olan Kürtlerin yerlerine geri dönmesini, Kürtlerin yaşadığı bölgelere Kürt sivil memurların atanmasını sağlamayı amaçlıyordu. Bütün bunların yanı sıra cemiyet Paris Konferansı’nda kendini Kürtlerin temsilcisi olarak ilan eden Şerif Paşa ile de irtibat kurmuştur.³⁷⁵

1919’da İstanbul’da kurulan Kürt Teali Cemiyeti Diyarbakır, Bitlis ve Elazığ’da şubeler açmıştır. Bu cemiyet, Kürtleri ayrı bir millet sayarak Wilson Prensipleri’nden faydalanmak suretiyle, bağımsız Kürdistan kurma amacıyla kurulmuştur. Bu cemiyetlerin adamları, yabancı devlet ve kurullarla da temasa geçerek millî amaçlara karşı hareket etmiş ve Doğu Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile çalışmayı kabul etmeyerek

³⁶⁸ Z. Çamsoy, *a.g.e.*, s.104.

³⁶⁹ N. Kutlay; *a.g.e.*, s.318.

³⁷⁰ Z. Çamsoy, *a.g.e.*, s.104.

³⁷¹ Y. Ertürk; *a.g.e.*, s.108.

³⁷² Z. Çamsoy, *a.g.e.*, s.104.

³⁷³ Hamza Eroğlu, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1981, s. 28–29.

³⁷⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1952, s. 430.

³⁷⁵ Z. Çamsoy, *a.g.e.*, s.106.

işgal kuvvetleri ile iş birliği yapmıştır. Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Eğitim ve Öğrenci Yurdu ile Kadınları Yükseltme Kurulu adlarında üç cemiyet daha kurulmuştur.³⁷⁶

Kürdistan Teali Cemiyeti'nin pasif kaldığını düşünen bazı Kürtler, Aralık 1919'da "Kürt Milli Fırkası" adıyla bir parti kurmuşlardır. Bu partinin etkinliği fazla olmamışsa da 1920 tarihinde Kürdistan Teali Cemiyeti'nin ikiye bölünmesinde belirli bir etki olarak ortaya çıkmıştır. Bedirhan ailesinin önderliğinde harekete geçen bu grup, 10 Mayıs 1920'de "*Kürt Teşkilat-ı İctimaiyye Cemiyeti*" adında yeni bir cemiyet kurmuşlardır³⁷⁷.

1920 tarihinden itibaren kendi içerisinde başlayan fikir ayrılıkları ve bölünmeler sonrasında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin etkinliği giderek azalmıştır. Bu arada Osmanlı hükümetleri de bu cemiyetin faaliyetlerinden ciddi anlamda rahatsız olmaktaydı. Bu nedenle son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bu cemiyet ve faaliyetleri gündeme gelmiş, sert tartışmalara neden olmuştur. Bu cemiyetin etkinliğini büyük oranda yitirmesinin sonrasında, 11 Ekim 1920'de dönemin Osmanlı hükümeti, bu cemiyetin kapatılması için bir karar almışsa da bu karar uygulanmamıştır. 1922 yılına kadar zayıf bir şekilde faaliyetlerini yürüten bu cemiyetin varlığı bu dönemden sonra kendiliğinden sona ermiştir.³⁷⁸

2.2.2.3. Paris Barış Konferansı ve Kürdistan Meselesi

18 Ocak 1919 tarihinde başlayan Paris Barış Konferansı, bir yıldan fazla sürmüş ve 21 Ocak 1920 tarihinde sona ermiştir. Paris'te yapılan barış görüşmeleri sırasında Osmanlı Devleti'ni zora sokamak ve parçalamak için ortaya atılan konulardan biri de Kürdistan meselesidir. I. Dünya Savaşı sırasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması ile Kürtlerin yaşadıkları yerlerin önemli bir kısmı Rusya'ya bırakılmıştı. Rus Çarlığı'nın sona ermesi ve savaştan çekilmesinden sonra bu topraklar için İtilaf Devletleri tarafından çok farklı çıkar planları yapılmaya başlanmıştı ve bu da onlar arasında büyük fikir ayrılıkları ortaya çıkmasına neden olmuştur. İtilaf Devletleri Almanya ve Osmanlı topraklarını paylaşma konusunda büyük çekişme ve ayrılıklar yaşamıştır.³⁷⁹

Kendini Kürt Temsilcisi olarak ilan eden Şerif Paşa Cenevre'de görüşmelerde bulunmuşlardır. Yapılan bu görüşmelerde İngilizler, Musul ve çevresinde İngiltere

³⁷⁶ Türk İstiklal Harbi, *Güney Cephesi*, C-4, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 2009, s.121.

³⁷⁷ Y. Ertürk; *a.g.e.*, s. 120.

³⁷⁸ Y. Ertürk; *a.g.e.*, s. 120-121.

³⁷⁹ O. Bozan, *a.g.e.*, s. 237.

himayesi altında özerk bir Kürdistan Devleti'nin oluşturulması hususunda teminatlar vermiş ve Şerif Paşa ile anlaşmıştır.³⁸⁰

Şerif Paşa özerk Kürdistan fikrini savunmasına rağmen, Cenevre'de Türk ve Kürt delegeler tarafından Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak seçilmiş ve Paris barış görüşmelerinde yer almıştır. Görüşmeler başladıktan sonra tamamen Kürdistan haklarının savunucusu olarak hareket etmiştir.³⁸¹

Paris görüşmelerinde Kürtler ile ilgili meselenin görüşülmesi sırasında ortaya çıkan en önemli meselelerden birisi Kürtler arasında birlik ve bütünlüğün bulunmaması ve ortak bir temsilci tespit edememesidir. Bunun yanında ortaya çıkan bir diğer sorun ise Ermeni ve Kürtlerin aynı toprakları talep etmesidir. Bu sorun çözmek için bu iki grubun ortak bir tavır sergilemesi ve anlaşması amacıyla özellikle İngilizler büyük bir gayret sarf etmiştir. Büyük gayretlerin sonucunda Şerif Paşa ile Ermenilerin temsilcisi Bogos Nubar arasında mutabakata varılmış³⁸² ve bu hususla ilgili anlaşma metni barış görüşmelerindeki devlet yetkililerine sunulmuştur. Muhtıradaki aynı devletin mandası altında birleşip bağımsız Ermenistan ve bağımsız Kürdistan kurulmasını, azınlık haklarına saygı gösterilmesini, iki devlet arasındaki sınırın Paris Barış Konferansı'nda çizilmesini de kabul etmişlerdir.³⁸³

Paris'teki bu görüşmelere ve Şerif Paşa'nın Ermenilerle anlaşıp bir mutabakat imzalamasına, Doğu vilayetleri ve Kürtler çok sert tepkiler göstermiştir. Birçok vilayetten Ankara'da bulunan Temsil Heyeti'ne ve Batılı devletlere telgraflar çekilerek Şerif Paşa ve Batılı devletler protesto edilmiştir.

Bu telgraflardan bazılarını şunlardır: Eleşkirt'ten 26 Şubat 1920 tarihinde Eleşkirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Yusuf Bey tarafından Ankara'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyaseti'ne çekilen telgrafta; "*Şerif Paşa adındaki birinin Paris Konferansı'nda kendisine Kürt temsilcisi unvanı verdiğini haber aldık. Bu kişinin asla Kürdistan ve Kürtlerin temsilcisi olmadığını, Kürtler namına serdedeceği müstedayat ve fuzuli teşebbüsâtın bizlerce müessir olamayacağı cihetle teşebbüsât-ı mezkûrun sem'-i itibara alınmamasını istirham, Kürtlerin hiçbir sebep ve suretle camia-*

³⁸⁰ Y. Ertürk; *a.g.e.*, s. 169-170.

³⁸¹ O. Bozan, *a.g.e.*, s.238.

³⁸² Kürt aşiretleri gazete ilanlarıyla bu anlaşmayı atanımadıklarını bildirmiştir. Bkz; Haluk H. Selvi, Bülent B. Cırık, *Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)*, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt-9, Sayı: 1, 2014, s.205-231.

³⁸³ O. Bozan, *a.g.e.*, s.241-242.

ı *Osmaniye'den ayrılmayacak bir kitle olduğunu da ilaveten arz eyleriz.*"³⁸⁴ diyerek Şerif Paşanın Kürtleri temsil etmediğini belirtmişlerdir.

Palu'dan ise 28 Şubat 1920 tarihinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Nesrullah Bey tarafından Ankara Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Riyaseti'ne çekilen bir telgraftan anlaşıldığı üzere, Palu Kürt Aşair Rüesası tarafından on bir imzalı olarak Deraliyye'de Hakipay-ı Şahaneye; suretleri Makam-ı Sadaret-i Uzmaya, Hariciye Nezareti'nden Düvel-i Mü'telife Mümessil-i Siyasiye Hariciye Nezareti'ne, Deraliyyede Bitaraf Devletler Süferası'na, Hariciye Nezareti'nden Paris Sulh Konferansı'na, Heyet-i Mebusan'a, Tasvir-i Efkâr ve Sebilürreşad gazetelerine, "*Kürtlerin âmâl ve efkarına mugayir suretle hareket eden ve Ermenilerle bil-iştirak sulh teşebbüsünde bulunduğu görülen Şerif Paşa hakkında*"³⁸⁵ protesto telgrafi çekilmiştir.

Silvan'dan 29 Şubat 1920'de Ankara'da Heyet-i Temsiliye Riyaseti'ne çekilen telgrafta "*Boğos Nubar Paşa ile bir idare-i müştereke tesisine itilaf ettiğini hayretlerle haber aldığımız mahut Şerif Paşa'nın karar-ı vakii hangi milletten aldığı kuvvet ve kazandığı berat ve sıhhat-i vekâlete istinat ettiğini soranlara cevap verebilir mi? Bu emel-cuyana ve fakat pek mecnunane olan hareketi kendileri kadar mahdud emelperestleri bile düşündürmekten geri Kürt hüviyetini tanımayan ve muhit-i ekrada vukufsuz iken iddia-yı vakia kalkışmaktadır. Şerafet sevdasına meczup olan Şerif Paşa'ya Kürdistan'ın bir köylüsüne bile meram dinletemeyecek kadar aşiretle uğraşmaktan feragat etmelerini nezaketen tavsiye ederiz. İslamiyet'i her türlü siyaneten hayatı terhin etmiş ve fiiliyesiyle silah tevekkül intikamı alamamış mütereddit simalar varsa olsunlar ki İslamiyenin zıll-ı refetinde yaşayan millet bile tesiri olmazsa ayrılmak istemedikleri halde damarlarımızda hun-ı hamiyetin cevelanı demine kadar hâkimiyeti Osmaniye ile kaim Hilafet-i Kübra-yı Ahmediyeden ayrılmamız ihtimali doğru olmadığı gibi Ruh-u İslamiyeti rencide edenler karşı infial uyandırıyor. Bir daha savt-ı bülent ile tekrarlar ve milliyet davasıyla menfaat peşinde koşan Şerif Paşa ve hempalarının iskatlarını ve hukuk-u meşruamızı Vacibe-i İslamiyet ve insaniyete tevdiyan hürmetlerimizin kabulüne dileriz.*"³⁸⁶ yazıyordu.

³⁸⁴ Telgrafta imzası bulunanlar; Eleşkirt Kürtleri namına Aşiret Reisi Abdülmecid Bey, Aşiret Reisi Mahmut Bey, Aşiret Reisi Ali Bey, Aşiret Reisi Zeki Bey, Aşiret Reisi İbrahim Bey, Aşiret Reisi Sadık, Eşraftan Hasan, Eşraftan Hüseyin. Bkz; ATASE, ATAZB, K.11, G.33, B.33-1,2.

³⁸⁵ ATASE, ATAZB, K.11, G.33, B.33-3.

³⁸⁶ ATASE, ATAZB, K.11, G.33, B.33-4,5. Telgrafta imzası bulunanlar; Silvan Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Reisi Abdurrahman, Meşayih-i Nakşibendiyeden Şemseddin, Meşayih-i Nakşibendiyeden Salih, Müderris-i umumi Hasan, Eşraftan Ali Galip, Eşraftan Sadık, Ulemadan Salih, Ulemadan Yakup, Meşayih-i Kadiriyyeden es-Seyid Narseddin, Meşayih-i Kadiriyyeden es-Seyid Muhammed, Eşraftan Behlül, Milliye reisi Ahmet Hilmi, Aşiret Rüesasından Sadık, Eşraftan Muhammed Tâhir, Eşraftan

Yine 29 Şubat 1920’de Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi tarafından Ankara’da Heyet-i Temsiliye Riyaseti’ne çekilen ve Sulh Konferansı’na gönderildiği bildirilen telgrafta; *“Paris’te bulunan Şerif Paşanın Kürt istiklali adına Kürt delegesi sıfatıyla barış konferansı nezdinde girişimlerde bulunduğunu haber aldık. Bu kişi Kürtlerin vekâletini haiz değildir. Osmanlı hükümetini zaten Kürt ve Türkler teşkil eder. Bu iki unsur bidayeten birleşmiş ve Osmanlı hükümetini vücuda getirmiştir. Osmanlı hükümeti bu anasırın bir kısmından hâsıl olmuştur ki bunların birbirinden ayrılması imkânsızdır. Şerif Paşa ile emsalinden ibaret bir takım hazelenin memleketlerimizde bir hizmetçi kadar itibarı yoktur. Bunların teşebbüsâtını bütün şiddetimizle reddeyleriz. Zaten yanlış bir kararın fiilen kismete hazır bulunduğunuzdan sulh konferansınca Kürtlük namına gayeler takip olunmasını istirham ve Camia-ı Osmaniye’den ayrılmayacağımızı şiddetle beyan ederiz.”*³⁸⁷ yazıyor ve Şerif Paşa’nın Kürtlerin temsilcisi olmadığı belirtiliyordu.

Midyat’tan ise ahali tarafından Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne çekilen telgraf suretinde Şerif Paşa protesto ediliyordu ve şunlar yazılıydı: *“Evvel ve ahir arz eylediğimiz vecihle metbuu bulunduğumuz Osmanlı hükümetine ilelebet merbutiyetimizin ibkası için her türlü fedakârlığı iktiham edeceğimizi bütün nev-i beşere ilan ederken Kürdistan murahhaslığı süsüyle Şerif Paşa isminde birisinin Ermenilerle müşterek bir idare tesisi için sulh konferansına teklifatta bulunduğunu işittik. Paşa-yı mumaileyh hiçbir Kürt aşiret ve beylikte bir şahs-ı vahidin vekâletini haiz olmadığı hasebiyle bu bapta teşebbüsâtını reddediyoruz.”*³⁸⁸

Şerif Paşa, Paris’teki görüşmelerde Kürtlerin taleplerinin yerine getirilmediğini savunarak 1920 yılının Nisan ayının sonlarında Kürt temsilciliğinden istifa etmiştir. Şerif Paşa’nın bu istifası üzerine, Kürdistan Teali Cemiyeti’nin başkanı olan Seyit Abdülkadir³⁸⁹ 17 Mayıs 1920 tarihinde Paris’teki barış görüşmeleri heyetine bir telgraf

Muhammed Hakkı, Eşraftan Hasan Hilmi, Eşraftan Haydar, Müttemeyyizandan Hasan, Müttemeyyizandan eşraftan Süleyman, Eşraftan Nuri.

³⁸⁷ ATASE, ATAZB, K.11, G.33, B.33-6,7,8. Telgrafta İmzası bulunanlar; Kahta Kazasında Resulî Aşireti Reisi Hüseyin, Kahta Kazasında Mersi (?) Hacı Abuzerzâde, Muhammed/Mehmet, Hısnımansur Kazasında Zeyal (?) Aşireti Reisi (?) Ağazâde Nuh (?), Hısnımansur Kazasında (?) Aşireti Reisi (?) Ağazâde Abuzer, Belediye Reisi Hasan, Hısnımansur Ahali-yi Umumiye Namına Müftü Mahmut, Hısnımansur Kazasında? Aşiret Reisi Hüseyin Ağazade Ali, Hısnımansur Kazasında (?) Aşiret Reisi (?) Ağazade Muhammed.

³⁸⁸ ATASE, ATAZB, K.11, G.33, B.33-9. Esnaf ve Zurra’ ve Tüccar Eşraf-ı Belde ve Cemiyet ve Heyet-i İdaresinden Mütetekkil ahali tarafından; Dersaadette Sadaret-i Uzmaya, bir sureti Mebusan Riyasetiyle Amerika ve İtilaf Devletleri Mümessillerine çekilmiştir.

³⁸⁹ Paris görüşmeleri ve Şerif Paşanın tavrı hem Kürtler hem de Türkler tarafından çok ağır bir şekilde eleştirilmiş olup hatta Mebusan Meclisinde bile sert tepkilere maruz kalmıştır. Mecliste birçok Mebus,

göndererek Kürtlerin temsil edilmediği bu görüşmelerin sonuçları ve kararlarını tanımayacaklarını belirtmiştir.³⁹⁰

Paris'teki bu görüşmeler sırasında İngilizler Kürtler ile olan ilişkilerini mümkün mertebe geniş tutmaya ve Kürtlerin yaşadıkları yerlerin kendi hâkimiyet sahalarına dâhil edilmesine gayret göstermişlerdir. 18 Nisan 1920 tarihinde toplanan San Remo Konferansı'nda yapılan görüşmelerin sonucunda Sevr Antlaşması'nda yer alan Kürtler ile ilgili kısımlar kabul edilmiştir.³⁹¹

Sevr Antlaşması içerisinde yer alan 62. maddeye göre Doğu Bölgesinde Kürtlerin yaşadığı yerlere Özerk Kürdistan³⁹² sūtatüsü verilmiştir.

İngilizlerin bu politikalarına rağmen, Kürtlerin çoğunluğu arasındaki düşünceler bunun tersi istikamettedir. Kürtlerin kendi kaderlerini belirleyeceği maddeleri içermesine rağmen, Kürtler arasında birlik ve bütünlüğün bulunmaması nedeniyle ayrılıkçı fikre sahip birçok Kürt ileri geleni, Sevr Antlaşması'nı hayal kırıklığı ile karşılayarak bu antlaşma ile Kürtlere verilen hakların gerçekleşmesinin hayali olduğunu görmüştür. Osmanlı Devleti'nde birlikte yaşamaktan taraf olan Kürtler ise antlaşmada belirtildiği gibi kendi kaderlerini belirleme yoluna giderek Türkler ile birlikte hareket edip emperyalist güçlere karşı ortak mücadele yolunu seçmişlerdir.³⁹³

2.3. Bitlis Bölgesinde Millî Mücadele Hareketlerinin Başlaması ve İşgallere Karşı Tepkiler

Bitlis vilayeti 1918 tarihinde; Bitlis Sancağı (Ahlât, Hizan, Mutki), Muş Sancağı (Geliguzan, Malazgirt, Bulanık, Varto, Sason), Siirt Sancağı (Eruh, Pervari, Garzan, Şirvan) ve Genç Sancağı (Çapakçur, Kulp) olmak üzere 4 sancak ve 14 kazadan müteşekkildi. Doğu bölgesindeki vilayetler, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti içerisinde iktisadî yönden en kötü durumda olan yerleridi. Bayındırlık, eğitim, sağlık ve idari açıdan sıkıntılar had safhadaydı. Osmanlı Devleti bu sıkıntıların farkındaydı, ancak savaşlar ve maddi imkânsızlıklar bu aralıkta bölgenin durumunun iyileştirilmesini imkânsız kılmıştı. Bitlis vilayeti de bu konularda çok büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu problemlerin had safhada olduğu esnada Birinci Dünya Savaşı başlamıştı ve Bitlis vilayeti, savaş alanı

Seyit Abdülkadir eleştirmiş ve suçlamıştır. Bu nedenle Seyit Abdülkadir böylece bir geri adım atıp, Paris'e bu telgrafi göndermek zorunda kalmıştır. Bkz; İ. Göldaş, a.g.e., s.210-212.

³⁹⁰ E. Kurubaş, a.g.e., s.87.

³⁹¹ Y. Ertürk, a.g.e., s.173

³⁹² Sevr Anlaşması ile ilgili maddeler ve ayrıntılı bilgi altıncı bölümde verilmiştir.

³⁹³ E. Kurubas, a.g.e., s.106, 108.

içinde olup işgale uğramıştı. Zaten birçok konuda büyük sıkıntılar yaşayan vilayet, savaştan virane bir durumda çıkmıştı.³⁹⁴ Millî Mücadele sürecinin başladığı bu dönemde, Bitlis vilayetinin durumu hiç de iç açıcı değildi.

Mondros Mütarekesi imzalandığı esnada VI. Ordu komutanı olarak görev yapan Ali İhsan Paşa (Sabis), işgalleri ve ilk alınan tedbirleri hatıralarında şöyle anlatıyor:³⁹⁵ *“Halep'te bulunan İngiliz kuvvetlerine karşı da kumandam altındaki Altıncı Ordu tarafından emniyet ve müdafaa tertibatı alınması zarureti hâsıl olmuştu. Bu suretle Halep civarında Fırat nehrinden Musul civarında Dicle Nehri 'ne kadar pek vasi araziye tarassut etmek ve daha şimalde bulunan Diyarbakır, Bitlis, Van, Erzurum, Trabzon, Sivas, Elaziz vilayetlerine doğru cenuptaki düşmanın sokulmasına ve nüfuz etmesine mâni olmak vazifesi, Altıncı Ordu'nun zayıf kuvvetlerine yüklenmişti...*

Mütareke şartlarını inceden inceye tatbik için uğraşan İngiliz kuvvetleri, bir yandan yine mütarekenin 24. maddesi mucibince altı Şark vilayetini işgal için bahaneler aramakta idi; diğer taraftan bizim elimizdeki silahları almak ve bizi müdafaa kudretinden mahrum bırakmak çarelerini de temine çalışıyordu. Bu maksatla mütarekenin 16. ve 20. maddelerini ileri sürüyorlardı. Mütareke şartları arasında bu çeşit maddeleri görünce, bunların tatbiklerine mani olmak ve düşmana bu hususlarda fırsat ve imkân vermemek lüzumuna karar vermiştim. Mütareke oldu diye düşman karşısında âtil ve mütevekkil kalmak, vatanseverliğe aykırı idi. Altı Şark vilayetinin İngilizler tarafından işgali, güya Ermenileri kurtarmak bahanesi altında, bu bölgenin muhtariyeti veya istiklal neticelerini doğurabilirdi. Daha sonra bu vilayetlerin Rusların ellerine geçmesine de yol açabilirdi...

İstanbul'u işgal eden İngiliz kuvvetleri, Karadeniz'de, Bolşevik Ruslara karşı faaliyete ehemmiyet vermekte ve Kafkasya'da, Batum ve Bakü havalisini işgal ederek petrol kuyularını ve tesislerini ele geçirip istifade etmeğe çalışmakta idi. Bu sebeplerle altı Şark vilayetimize gelecek tehlike, cenuptan ve Altıncı Ordu'muzun işgal ettiği bölgeden zuhur edebilirdi. Bu düşünce ile ilk önce, Altıncı Ordu'nun elinde ve menzil ambarlarında bulunan fazla silah ve cephanelerin süratle Elaziz, Malatya ve Sivas taraflarına nakledilmelerini temin ve tanzim ettim. Diğer taraftan altı Şark vilayetinin işgaline bahane vermemek için valilerle muhabere ederek asayişin muhafazası hususunda sıkı tedbirler aldık. Acz içinde bocalamakta olan İstanbul hükümetinden enerji

³⁹⁴ H. Selvi, a.g.m., s.205-231.

³⁹⁵ A. İ. Sabis, *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*, C-5, s. 26-27.

beklemek abes idi. İngilizlerin, Mütareke'nin verdiği salahiyyetten istifade etmelerinin önüne geçemediğimiz takdirde, her kasabanın ve şehrin, Müslüman halkın hukukunu muhafaza için, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve mahalli milis teşkilatı kurmalarını valilerle müstakil mutasarrıflıklara tavsiye ettim; bu hususta icap eden silah ve cephaneleri, Altıncı Ordu'nun elindeki membalardan vereceğimi bildirdim.” Ali İhsan Paşa'nın bu sözlerinden anlaşılacağı üzere daha mütareke imzalanır imzalanmaz Şark'ta ve Bitlis'te Kuvayı Milliye hareketleri başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra başlayan dönem artık ölüm kalım savaşı olan Millî Mücadele devri ve Kuvayı Milliye savaşıydı. Kuvayı Milliye deyimi, Millî Mücadele'de iki anlamda kullanılmıştır. Birincisi “*Milli Kuvvetler*” yani “*Milis*” anlamıdır. Diğer anlamı çok daha kapsamlı olup Millî Mücadele'yi bütün olarak ifade eder. Gerçekten yalnız silâhlı halk kuvvetleri değil, Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak teşekkülleri, Hey'et-i Milliyeler, kongreler, Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi, bunlara yardımcı olan bütün organlar ve hatta ordu, milli kuvvetler idi. Bütün bu kuvvetlerin ve yarattıkları hareketin, Osmanlı Devleti ile hukuki ve siyasi bir ilgisi yoktu.³⁹⁶

Kuvayimilliyeye hareketi, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla tam bir ivme kazanmış ve onun şahsında müşahhaslaşıp temsil edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın³⁹⁷ Samsun'a çıktıktan hemen sonra Kuvayı Milliye konusunda sahip olduğu planlar ve düşünceleri uygulamaya koymuş, Kuvayı milliye ile ilgili her adımı çok yakından takip etmiştir. Bu hassasiyetini ve Bitlis ile ilgili çalışmalarını Mazhar Müfit Bey şöyle anlatıyor: “*Mustafa Kemal'in 44 sayı ve 1 Haziran 1335 tarihini taşıyan telgrafi şuydu: Vilayet-ı şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin vilayet merkezleri ile livalarında ve mülhakatında teşkilatı var mıdır? Belli başlı müessis ve mümessilleri kimlerdir? Civar vilayetlerdeki teşkilat ile haiz-i irtibat ve muhaberede midir? Başka cemiyetler var mıdır? Bittahkik iş'arına inayetlerini rica ederim.*”³⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, IX. Ordu Müfettişliği³⁹⁹ görevine başladığı günden itibaren Doğu Anadolu'nun bir bütün olarak korunmasına dikkat etmiş ve Millî Mücadele karşısında bulunan her türlü olumsuz faaliyeti ortadan kaldırma çabasına girişmiştir.

³⁹⁶ S. Selek, *a.g.e.*, s. 118.

³⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa çektiği telgrafta şu unvanı kullanıyordu: “*Üçüncü Ordu Müfettişi, Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari, Mustafa Kemal*”

³⁹⁸ M. M. Kansu, *a.g.e.*, s.12.

³⁹⁹ 30 Nisan 1919 Tarihinde IX. Ordu Müfettişi olarak atanan Mustafa Kemal Paşa, daha sonra orduda yapılan değişim ve dönüşüm ile IX. Ordu, III. Ordu olarak isimlendirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 17 Haziran'da Amasya'dan XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede Ermeni çetelerinin zulmünü yaşamış Doğu illerindeki ahalinin fedakârlık konusunda daha anlayışlı olduğunu belirttikten sonra şöyle diyordu: “*Milleti hür ve bağımsız yaşatmaya matuf teşkilatın yani Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye'nin her nahiyeye varıncaya kadar yaygınlaştırılması esaslarını hazırlamak gereklidir. Bu sebepten ben Kürtleri ve hatta bir öz kardeş olarak tek milleti bir nokta etrafında birleştirmek ve bunu dünyaya Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetleri vasıtasıyla göstermek karar ve azmindeyim. Erzurum'da yapılacak olan Vilayat-ı Şarkıyye'nin temsilcilerinden oluşan bir heyet bulundurmak hususundaki fikir ve teşebbüsünüzü takdir ederim.*”⁴⁰⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı üzerine Kazım Karabekir Doğu vilayetleri ile iletişime geçmiş ve bu konuda çalışmalarını salık vermiştir. Kazım Paşanın vilayetlerdeki milli teşkilatların temsilcileri ile ilgili yaptığı bu girişimler sonuç vermiş, Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubeleri Bitlis, Van ve Diyarbakır'da açılarak çalışmalara başlamıştır.⁴⁰¹ Mustafa Kemal Paşa, tuttuğu notlarında Bitlis Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubelerinin açıldığını şöyle açıklıyordu:⁴⁰² “*Amasya'dan 17 Haziran 1919'da Bitlis vilayetine orada bir teşkilat yapılması ve bununla ilgili girişimlerde bulunulması için yazı yazdım. Uygun cevap aldım.*” Bu doğrultuda başlayan teşkilatlanma çalışmaları ile Bitlis merkez ve bazı kazalarında Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri oluşturulmuştur.

2.3.1. Millî Mücadele Teşkilatlanmaları ve Kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Doğu Bölgesinde Kürtlerin yaşadığı yerlerin büyük bir bölümünün Ermenilere verilmesi tehlikesi söz konusu olmuştu. Bu nedenle yaşadıkları toprakları ve vatanlarını korumak için bir araya gelen vatanperver Türk ve Kürdün girişimiyle 4 Aralık 1918'de İstanbul'da “*Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*” kuruldu.

⁴⁰⁰ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara, 1991, IV. s. 36–37.

⁴⁰¹ H. Selvi, a.g.m., s.205-231.

⁴⁰² Atatürk'ün Not Defterleri, ATESE Yayınları, C-7, s. 52.

Diyarbakırlı Süleyman Nazif Bey'in üstün gayretleri sonucunda kurulan ve Mahmut Nedim Bey'in başkanlığını yaptığı bu cemiyetin, o dönemde Kürt ve Türk aydınlarından oluşan 10 kişilik kurucu üye tarafından kurulmuştur.⁴⁰³

Paris Barış Konferansı'nda (18 Ocak 1919), Ermenilerin Doğu Anadolu'da büyük bir Ermenistan kurma iddialarını tartışmaya açması üzerine harekete geçerek yurt çapında teşkilatlar oluşturan cemiyetin İstanbul dışındaki ilk kuruluşu; 10 Mart 1919 tarihinde Erzurum'da, daha sonra 12 Mart'ta Elazığ'da, nisan ayında Sivas vilayet merkezi ile sancaklarında, temmuz başlarında da Diyarbakır'da şubeleri açıldı. Bu ilk önemli dört şubenin başında şu kişiler bulunmaktaydı: Erzurum Şubesi Reisi Hakkızade Hacı Efendi (Hoca Raif Efendi), Sivas Şubesi Reisi Müftü Abdurrauf Efendi, Elâzığ Şubesi Reisi Vali Vekili Abdulkadir Bey, Diyarbakır Şubesi Reisi Cemil Paşazade Mustafa Bey idiler. Daha sonra bu cemiyetin Bitlis Şubesi de açılmış olup Reisi Müftüzade Mahmut Nedim Efendidir.⁴⁰⁴

Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti 10 Maddelik bir tüzük ile kurulmuş olup ilk toplantısında da geleceğe yönelik 7 maddelik bir karar almış ve bunu cemiyetin yayın organı olan *"Hadisat"* gazetesinde ilan etmiştir. Tüzükte ve alınan kararlarda *"Doğu Anadolu'nun hiçbir şekilde Ermenilere terk edilmeyeceği ve Türkler ile Kürtlerin hukukunun Osmanlı milliyetine bağlı bir şekilde korunup savunulacağı"* vurgulanmıştır⁴⁰⁵.

Ayrıca cemiyetin, itilaf Devletlerinin İstanbul'daki mümessilliklerine *"Doğu Anadolu Vilayetleri'nin asla Ermenistan olamayacağı"* hususuna yönelik olarak verdiği muhtıralardan bir tanesi de 30 Mart 1919 tarihli *"Hadisat"* gazetesi'nde haber olarak yer almaktaydı.⁴⁰⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ermenilere verilmesine engel olabilmek hareket eden cemiyet, Kürtlerin de haklarının savunucusu olarak gördüğü için Kürdistan Teali Cemiyetine birleşme önerisinde bulunmuşlardır. Birleşme teklifi Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir ve arkadaşları tarafından reddedilmiştir.⁴⁰⁷

Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti, Bitlis vilayetinde şu kişilerden teşekkül etmişti: Reis Müftizade Mahmut Nedim Efendi; üyeler Dertsunduk

⁴⁰³ T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s.489; A. Çay, *a.g.e.*, s.10-11.

⁴⁰⁴ A. Çay, *a.g.e.*, s.13.

⁴⁰⁵ A. Çay, *a.g.e.*, s.11-12.

⁴⁰⁶ A. Çay, *a.g.e.*, s.14.

⁴⁰⁷ Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946, s.18.

Şehizade Şeyh Abdulgani Efendi, Nalbantzade Hakkı Efendi, Recep Ağazade Zeynettin Efendi, Hacı Babuzade Mehmet Nuri Efendi, Kalelizade Şevket Efendi, Hersanlı Hamdi Bey, Zülfikar Ağazade Abdülmecit Ağa, Bilal Ağazade Sadullah Ağa, Faris Ağazade Osman Ağa.

Hizan kazasında cemiyet şu kişilerden teşekkül etmişti: Reis, Küfrevizade Abdülbaki Efendi; üyeler Meclis-i İdare-i Vilayet Azasından Abdülmecid Efendi, Eşraf-ı Mahalliyeden Osman Sadullah Efendi, Eşraf-ı Mahalliyeden Şevket Efendi, Eşraf-ı Mahalliyeden Zeyneddin Efendi, Eşraf-ı Mahalliyeden Hamdi Efendi, Eşraf-ı Mahalliyeden Hurşit Efendi, Eşraf-ı Mahalliyeden Tüccar Yaşar Efendi, Tüccardan Mahmut Efendi.⁴⁰⁸

Bitlis'te erkekler arasında bu şekilde teşkilatlanma meydana gelmesinden sonra benzer teşkilatlanmanın kadınlar arasında da oluşturulması için çalışmalar yapılmıştır. Anadolu'da bu çalışmaların en etkilisi merkez Sivas olmak üzere Melek Reşit ve Şefika Kemal Hanım tarafından oluşturulan “*Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyetidir*”. Bu cemiyetin Anadolu'nun tüm yörelerinde şubelerinin açılması için harekete geçen Şefika Hanım, bu çerçevede Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerine birer yazı göndermiştir. Bitlis valisinden cemiyetin bir şubesinin kurulmasını isteyen Şefika Hanım şöyle diyordu:⁴⁰⁹ “*Merkezi Sivas'ta olmak üzere teşkil ettiğimiz Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti'nin nizamnamesinin bir nüshasını yüce şahsınıza takdim ediyoruz. Cemiyetimizin maksadı zavallı memleketimizin haksız işgallerden, ötede beride yapılan zulümlerden kurtulması için çalışmaktan ibaret olduğuna nazaran vilayetiniz dâhilinde de bir şube açılmasını istirham ediyoruz.*”

Millî Mücadele'de din adamlarının büyük katkısı olmuştur. Bilindiği üzere *Millî Mücadele*'nin ilk günlerinde halk, Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği gibi “*Hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi...*”. Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen hocalar, müftüler, din adamları Millî Mücadele fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Bitlis'te Müftü Abdülmecit Efendi, Millî Mücadele'nin önde gelen din adamlarındandır.⁴¹⁰ Millî Mücadele'nin diğer sahalarında olduğu gibi,

⁴⁰⁸ Tarih Araştırma Topluluğu, “*Millî Mücadele Döneminde Müdafaa-ı Hukuk Teşkilatları*,” Belgelerle Türk Tarih Dergisi, s.19, 1986, İstanbul, s.36.

⁴⁰⁹ Bekir Sıtkı B. Baykal, “*Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti*”, Atatürk Araştırma Dergisi, C-1, Sayı:3, Temmuz 1985, Ankara, s.698.

⁴¹⁰ Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları*, C-1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s.16-26.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri konusunda da din adamları ilk sırada yer almışlar. Bitlis Vilayetinde Müftizade Mahmut Nedim (Başkan), Kalelizade Şevket, Hacı Babuzade Nuri, Şeyh Abdülgaazi Efendiler görev almışlardır.⁴¹¹

İstanbul hükümeti Millî Mücadele aleyhtarı fetvalar hazırlayıp yayınlamasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve Meclis'te harekâta geçip karşı bir fetva hazırlatmıştı. Bu fetvanın altında birçok din adamı ve müftünün imzası bulunduğu gibi o zamanki Bitlis Müftüsü Abdülmecid Efendi⁴¹² ve Hizan Müftüsü Abdülmecit Zeki Efendinin⁴¹³ de imzası bulunmaktadır.⁴¹⁴

2.3.2. Anadolu'da İşgallerin Başlaması ve Bitlis'ten Tepkiler

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Güneydoğu şehirlerinde Fransız işgali ve İstanbul'un işgali Millî Mücadele Dönemi'nin belirleyici olaylarından olmuştur. Bu işgallere karşı Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden de çeşitli tepkiler gelmiştir. Bu tepkiler ve Batı Cephesi'ndeki gelişmelere karşı gösterilen hissiyat, bölge halkının Osmanlı Devleti'nden ayrılmamak azminin birer göstergesidir. Birçok aşiret İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine, Osmanlı Hükümeti'ne ve TBMM Başkanlığı'na bu düşüncelerini açıklamışlardır.

Bölge valileri de işgallerden ve İngilizlerin çalışmalarından çok rahatsız olup çeşitli tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. Valiler özellikle halkı ve aşiretleri, işgaller ve Ermeni Devleti konusunda bilinçlendiriyorlardı. Van Valisi Haydar Bey öncülüğünde

⁴¹¹ A. Sarıkoyuncu, *a.g.e.*, C-1, s. 51.

⁴¹² Abdülmecit Efendi (Eren) (Bitlis Müftüsü Abdülmecit): 1875 (1291)'te Bitlis'te doğdu. Şeyhzâde Müftü Seyid Abdullah Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Bitlis İbtidâi ve Rüştîye Mekteplerinde tamamladı. Daha sonra Bitlis'teki Şerefiye, Yusufiye ve Şeref Bey Medreselerinde öğrenime devam etti. 1908'de Ulemadan Şeyh Mehmet Emin Efendi'den icazetnamesini aldı. 4 Ekim 1911'de de Bitlis Müftülüğü'ne tayin edildi. Millî Mücadele'de ulusal direniş harekâtının yanında yer aldı. Bitlis müftüsü olarak Ankara Fetvası'nı tasdik etti. Bitlis Müftüsü iken, 24 Ekim 1932'de emekli oldu. Soyadı Kanunuyla "EREN" soyadını aldı. 18 Aralık 1948'de de vefat etmiştir. Evli olup 5 çocuk babasıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz; A. Sarıkoyuncu, *a.g.e.*, C-2, s. 242.

⁴¹³ Abdülmecit (Zeki) Efendi (Hizan Müftüsü Abdülmecit): 1867 (1283)'de Bitlis'te doğdu. Ahmet Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini Bitlis Sıbyan Mektebi'nde yaptı. Daha sonra Van, Muş, Malazgirt, Bulanık ve Bitlis Medreselerinde öğrenim gördü. Ulûm-u âliye ve a'liyye (dini yüksek ilimleri ve alet ilimleri) tahsil ederek 1894'te Şeyh Fethullah Efendi'den icazet aldı. Öğrenimi sonrasında bir müddet Malazgirt kazasının Kasımî köyünde imam-hatiplik yaptı. Öğrenci okuttu. 17 Temmuz 1910'da Hizan Kazası Şer'iye Mahkemesi Başkâtipliği'ne atandı. Bu görevde iken, 22 Kasım 1915'te Hizan müftülüğüne getirildi. Hizan müftüsü olarak Ankara Fetvası'nı imzaladı. Abdülmecit Efendi, 3 Nisan 1926'da Kırklareli-Demirköy Müftülüğü'ne naklen atandı. İzinli olarak geldiği Bitlis'ten görevine dönmemesi nedeniyle 11 Kasım 1928 tarihinde de müstafi (Görevinden çekilmiş sayılması) sayılmıştır. Abdülmecit Efendi'nin kesin vefat tarihini tespit edemedik. Ancak dosyasında bulunan Muş Defterdarlığı'nın 26.11.1932 tarihli yazısında, adı geçenden (Müteveffa) (vefat eden) diye söz edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz; A. Sarıkoyuncu, *a.g.e.*, C-2, s. 255-256.

⁴¹⁴ A. Sarıkoyuncu, *a.g.e.*, C-1, s. 157.

aşiret reislerinin Sadaret'e, ABD Başkanı Wilson'a, İngiltere ve Fransa'ya telgraf çekmelerini istemiş, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediklerini bildirmelerini sağlamıştır. Valilerin bu çalışmalarından rahatsız olan İngilizler, hükümeti uyarmıştır. Bu toplantıdan yaklaşık iki hafta sonra İzmir'in Yunanlılar tarafından ilhak kastıyla işgali bölge aşiretlerini harekete geçirdi. Bitlis, Van ve Diyarbakır vilayetleri merkezlerinde, sancak ve kazalarında mitingler düzenlenerek, İstanbul'da çeşitli makamlara telgraflar çekilerek işgaller protesto edildi.⁴¹⁵ Bu telgraflardan bir kısmı şu şekildedir:

Bitlis'ten 21 Mayıs 1919'da Sadarete iki ayrı telgraf gönderildi. Bitlis'in ileri gelenlerinden eski mebus Sadullah Efendi, Müftü Abdülmecid Efendi, Sulhzâde Abdulkadir, Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa, Hazur Aşireti Reisi Rıza, Belediye Reisi Subhi Bey gibi isimlerin imzalarını taşıyan telgrafta, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali protesto edilmiş ve bu işgalin ortadan kaldırılması için Bitlislilerin hayatlarını fedaya hazır oldukları bildirilmiştir.⁴¹⁶

Bitlis'in dışında Siirt, Diyarbakır, Beşiri ve Silvan'dan Sadarete ve işgal güçlerine çok sayıda telgraf çekilerek işgaller protesto edilmiştir. Cizre, Midyat ve Savur aşiretleri de gönderdikleri telgraflarda aynı konular üzerinde durarak vatanın müdafaası konusunda üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye hazır olduklarını belirtiyorlardı.

İzmir'in işgaline dair olan bu tepkiler, peşinden Batı Cephesi'ndeki direnişi başlattı. Doğu aşiretleri bu telgraflardaki duygularını bu direnişte açıkça gösterdiler. Ayrıca İzmir'in işgalinde gösterilen hassasiyet bu cephedeki gelişmelere karşı da gösterildi.⁴¹⁷

Yine "Osmanlı Ruhu" başlıklı haberde ise Bitlis'ten birçok imzanın bulunduğu bir telgrafnamenin Sadaret'e gönderildiği belirtilmekteydi. Bitlisliler bu telgrafname ile; *"Yüzde doksani Müslüman bulunan ahalinin hukukunun Wilson'un ilan ettiği prensiplere tevfiken teslim edilmesi gerektiğini, vilayetin bir bütün olduğu küçük bir kısmının dahi terki veya ayrılmasının en kesin prensiplere karşı bariz bir haksızlık teşkil edeceğini, binlerce Müslüman'ın vatanı olan bu memlekete karşı haksızlık yapılmamasını ve daimî surette Osmanlı hâkimiyetine bağlı kalacaklarını"* ifade etmişlerdir.⁴¹⁸

⁴¹⁵ H. Selvi-B. Cırık, *a.g.m.*, s.205-231.

⁴¹⁶ Haluk Selvi, Bülent Cırık, *Millî Mücadelede TTBMM'ne Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, TTBMM Yayınları, Ankara, 2013, s.109.

⁴¹⁷ H. Selvi, *a.g.m.*, s.205-231.

⁴¹⁸ Hadisat, 3 Mayıs 1919 No:123. Bkz; İbrahim Eğilmez, *Hadisat Gazetesi'ne Göre Millî Mücadele'nin Başlangıç Devresi*, Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Yük. Lis. Tezi), Mayıs-2006, s.76.

Doğu ve Güneydoğu'da birçok ayrılıkçı harekât gösteren İngilizlere karşı gerek ahali gerekse aşiret liderleri karşı çıkmış ve hatta mücadele etmiştir. İngiliz ve Fransızların işgalleri tasvip edilmediği gibi Kuvayı Milliye ruhuyla hareket edilmiştir. Yine Fransızların Maraş, Urfa, Adana ve Antep dolaylarında yaptıkları işgaller ile başladıkları zulüm ve eziyetler sadece bu bölge halkları tarafından değil; tüm Anadolu'dan tepkiler görüyordu. 7 Şubat 1920'de Musul, Diyarbakır ve Bitlis bölgesinde bulunan aşiret reislerinin, işgalleri protesto için Fransız ve İngiliz birlikleri komutanlıklarına telgraf çektikleri Genelkurmay Başkanlığına bildirilmişti.⁴¹⁹ XIII. Kolordu Kumandanlığı'ndan 7 Şubat 1920 tarihinde çekilen telgrafta şu ifadeler yer alıyordu: "...Fransız ve İngiliz işgal ve mezalimi Cizre'de içtima eden Musul, Diyarbakır ve Bitlis vilayetindeki en müteneffiz aşâir rüesâsından on altı imza ile protesto edilmiştir. Bu telgrafta İmadiye, Akrada, Zubara ve Revandız'dan İngilizlerin çıkarıldığı ve hükümet-i Osmâniye'ye iltihâk eyledikleri, Wilson Prensipleri'nin tamamen tatbiki ve Ermeni ve Rum komitelerinin mezalimi, İstanbul ve Boğazlar meselesindeki menâfi ve Hakimiyet-i Osmâniye'yi muhil haberler ve Kürt Teâlî Cemiyeti'nin efkâr ve iftirâk-cûyanesi kemâl-i nefretle bahs ve izah olunmaktadır. İmzalar miyânında Şemr, Ticbor/Ticyor ve Sincar Reisi Ahmed el-Mato ve Bitlis vilayetinin en müteneffiz Kürt ümerâlarının isimleri vardır. Elaziz'de büyük miting akdedilerek İzmir, Maraş, Adana mezalimi protesto ve sulhun bir an evvel akdini, Wilson Prensipleri'nin tatbiki talep olunmuştur. Maraş mezalimi muntaka ve daha çok taraftan protesto edilmiştir..."⁴²⁰

Protestoların haricinde Bitlis'ten hem askerler hem de gönüllüler bizzat güney cephesinde mücadeleye katılmıştır.⁴²¹ Sadece erkekler değil aynı zamanda kadınlar da hem protestolarda hem de cephelerde en ön safta yer almıştır.

Maraş'ta Fransızlarla savaşlar 21 Ocak 1920'de başlamıştı. Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin Reisi Melek Reşid ve Mesul Kâtibi Şefika Kemal imzasıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsilîyesi Riyaseti'ne 2 Şubat 1920 tarihli yazısında Fransızların Maraş'taki zulümleri, başkaca bazı meseleler de kınanmıştı.⁴²²

⁴¹⁹ Türk İstiklal Harbi, *Güney Cephesi*, s. 229.

⁴²⁰ ATASE, ATAZB, K.30, G.56, B.56-1.

⁴²¹ Türk İstiklal Harbi, *Güney Cephesi*, s. 312.

⁴²² "...Muhterem Efendim, Fransızların ve Ermenilerin Maraş 'ta din kardeşlerimize reva gördükleri canavarlıkları derhal telgraflarımızla İtilâf mümessilleri nezdinde protesto edildiği gibi, Heyet-i Vükelâ'yı da ikaz edecek telgraf keşide edildiği ve protesto telgraflarımızın birer suretleri takdim olunduğu en derin hürmetlerimize tevdiân arz olunur efendim..." Bkz; Fevziye Abdullah Tansel, *Kurtuluş Savaşında Kadın Askerlerimiz*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2001. s.62-63.

Özellikle Bitlis defterdarının eşi olup Maraş işgal edildiği zaman düşmana karşı yapmış olduğu mücadele ile Anadolu kadınlarının vatan mücadelesindeki özverisini yaptığı kahramanlık ile gösteren bu hanımefendi, Millî Mücadele'nin kadın simgelerinden biri olmuştur.

Bitlis defterdarının eşinin kahramanlığı ile ilgili İrade-i Milliyye gazetesinin 2 Şubat 1920 tarihli sayısında, “*Kahraman Bir Türk Kadını*” başlıklı yazıda: “*Maraş'ın Kayabaşı Mahallesi'ndeki çatışmada, Bitlis defterdarı hanımının hazırladığı mazgala yanaşarak sekiz düşmanı öldürdüğü, akşamüzeri, erkek elbisesi giyerek İslam mücahitlerine katıldığı bildirilmiştir.*” deniliyordu.

Heyet-i Temsiliyye nâmına Mustafa Kemal imzasıyla, 3 Şubat 1920 tarihinde Sivas Kadınları Müdâfaai Vatan Cemiyeti Reisliği Heyeti'ne tebrik amaçlı gönderilen yazıda, bu çarpışma hakkında da geniş bilgi verilmiştir: “*Maraş'ın Kayabaşı Mahallesi'nde sakin Bitlis defterdarının haremi hanım, İslamlar'ın hun-ı masumunun nahak yere akıtılmasından ve birçok hânmanların söndürülmesinden galeyana gelerek hanesinden açtığı mazgaldan dindaşlarımızı imha için İslam mahallâtına saldıran düşmanlara ateş açarak akşama kadar sekiz düşmanı telefe muvaffak olduğu ve akşamüzeri erkek elbisesiyle ve kemâl-i cür 'etle muhâfaza-i ırz ve can kaygusu ile silaha sarılmış bulunan mücâhidîn-i Islâmiyye sünûfunu iltihâkla bi'l-fi'l müsâdematâ iştirak eylemekte bulunduğu bildirilmiştir.*”⁴²³

Yine Anadolu ve Rumeli Kadınları Müdafaa-i Hukûk-i Vatanîye Cemiyeti Reîsesi Asiye Remzi tarafından 17 Şubat 1920 tarihinde Amasya'dan Bütün Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukûk Cemiyetleri'ne çekilen telgraf ile Bitlis defterdarının eşinin yaptığı kahramanlık takdir ediliyordu.⁴²⁴

Bitlis vilayeti yaşamış olduğu onca sıkıntı ve savaşa rağmen Millî Mücadele'nin başladığı ilk günden beri vatanın müdafaası için hemen harekete geçmiştir. Milli teşkilatlarını oluşturarak işaglciler karşısında her türlü fedakârlığı yapmıştır. Özellikle işgaller karşısında aşiretler ve ahali protesto telgrafları çekerek devlete bağlılıklarını dile getirmişlerdir.

⁴²³ F. A. Tansel, *a.g.e.*, s.62-63.

⁴²⁴ ATASE, İSH, K.1061, G.133, B.133-1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KONGRELER DÖNEMİ

3.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsuna Gelişi ve İlk Çalışmalar

Türkiye'yi İstanbul'dan kurtarmak, artık hiçbir şekilde mümkün değildi. Padişah ve hükümet, Anadolu'ya arkasını çevirmişti. Mustafa Kemal Paşa kurtuluşun ancak Anadolu'dan olabileceğini biliyordu ve bu yönde planlar yapmıştı. Anadolu'ya gidip mücadeleyi başlatmanın yollarını arıyordu.⁴²⁵

Samsun ve civarında sorun olduğu bahanesiyle İngilizler hükümeti uyarmış ve işgal etme sinyali vermişti. Bunun üzerine IX. Ordu Müfettişi sıfatıyla Anadolu'ya gönderilmek üzere Mustafa Kemal Paşa görevlendirilmiştir.⁴²⁶ Samsun'a gitmeden önce 14 Mayıs'ta İstanbul'da Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan arkadaşı Fethi Bey'e (Okyar) amacını ve kararlılığını şu sözlerle dile getiriyordu:⁴²⁷ *"Hiç elem çekme. Ne biz bu halde kalacağız ne memleketi bu halde bırakacağız. Bu millet tarihinde böylesine buhranları kaç defa yendi ve daha çok güzel neticelere erişti."*

Şiarı *"Ya istiklal ya ölüm!"* olan Millî Mücadele, iki temel ilke etrafında yürütülmüştür:

1-"İstiklal-i Tam"

2-"Bilakayd ü Şart Hâkimiyet-i Milliye".

Misak-ı Milli birinci ilkenin tezahürüydü. İkinci ve daha önemli ilkenin yansıması ise 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu idi. Millî Mücadele'nin "meşruiyet" temeli ise *"Millî Hâkimiyet"* ilkesiydi.⁴²⁸

Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919'da beraberindeki 18 subay ile birlikte yola çıkmış ve 19 Mayıs Pazartesi sabahı Samsun'a varmıştır.⁴²⁹

Mustafa Kemal Paşa için artık tarihi görev başlamış bulunuyordu. Bundan sonra Osmanlı Devleti, bir süre adeta iki elden idare edilecekti. Çünkü Mustafa Kemal Paşa her gittiği yerde halkın arasına girecek, İstanbul hükümeti gibi onları sükûnete değil, tersine olarak harekete geçirmeğe çalışacaktı; yine O, sadece bir komutan olmayacak, valiler ve

⁴²⁵ S. Selek, *a.g.e.*, s. 211.

⁴²⁶ BOA, DH. İUM, 19-6/1-70.

⁴²⁷ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1981, s. 282.

⁴²⁸ Ahmet Demirel, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.96.

⁴²⁹ Fethi Tevetoglu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s.16.

milli teşekküllerle muhabere eden, Türk Milletini düştüğü kötü durumdan haberdar eden, memleketin dertlerini dert edinen, bunlara çare arayan cemiyetler toplayıp kararlar alan bir önder olacaktı. İşte o, bu önderlik işine, Havza'ya giderken yol üstünde bulunan Kavak kasabasından geçtiği sırada başladı ve bundan sonra da devam etti. Havza'da 26 Mayıs'ta kendisini ziyarete gelen Havza ileri gelenlerine; *"Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız."* diyerek onların maneviyatını yükseltmeğe çalıştı. Başka bir toplantıda; *"Düşmanın niyeti bizi mezarımıza diri diri gömmektir. Şimdi, çukurun tam kenarında bulunuyoruz. Fakat son bir gayretle toparlanırsak kendimizi kurtarmak mümkündür."* demek suretiyle direnme duygularını kamçıladi. Bu arada Havza belediye reisiyle görüşükten sonra bir miting yapıldı. Bu mitingde hatipler, yurdun tehlikede olduğunu belirttiler ve Müslümanların hemen silaha sarılması gerektiğini ifade ettiler. Halk, vatanı düşman işgalinden kurtarmaya ve bağımsızlığa o kadar istekliydi ki toplantıda bulunanlar bu isteğe uyacaklarını yeminle vaat ettiler.⁴³⁰

Mustafa Kemal Paşa milletin bu azmini gördükten sonra tek çarenin bu kurtuluş heyecanını bir milli birlik ve kuvvet haline getirmek, ancak ve sadece millete dayanan bir milli mücadeleye girişmek olduğuna karar vermiş, çalışmalarını bu yönde yapmaya başlamıştı.⁴³¹

Mustafa Kemal Millî Mücadele'yi arkadaşlarıyla birlikte adım adım fiiliyata döküyordu. Bu amaçla vilayetlerde var olan teşkilatlar hakkında bilgi almak için 1 haziranda Diyarbakir, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülâziz, Sivas vilâyetlerine; Erzincan, Kayseri Müstakil mutasarrıflığına şu telgrafi çekiyordu:⁴³² *"Vilâyet-i Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin vilâyet merkezleriyle livalarında ve mülhakatında teşkilâtı var mıdır? Belli başlı müessis ve mümessilleri kimlerdir? Civar vilâyetlerdeki teşkilâtı ile haizi irtibat ve muhabere midir? Başka cemiyet var mıdır? Bittahkik iş'arına inayetlerini rica ederim."*

Millî Mücadele için ilk çalışmalar başlamışken, İzmir'in işgali ile büyük bir karamsarlık yaşanmıştır. Bu karamsar havayı dağıtmak ve Erzurum Kongresinin toplanmasını sağlamak için Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir çok büyük çabalar sarf etmiştir.⁴³³

⁴³⁰ S. Tansel, *a.g.e.*, s.239.

⁴³¹ M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-1, s. 57.

⁴³² *Nutuk*, C-3, Vesika 3, s. 901.

⁴³³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 38-40.

Kazım Karabekir kongrenin toplanma sürecini şu sözlerle anlatıyor: “Kongre inikadına kadar hükümetin vereceği emirleri İngiliz mümessiline karşı oyalamak ve onu aldatmağı ben deruhte ettim. Herhangi bir taarruza karşı meşru müdafaayı da bittabi yapacaktım. Yalnız taaruzi bir harekete tarafımızdan başlanmak için şahsi karar vermeyecektim. Kongrenin Erzurum’da olması gerek serbestçe çalışmaları ve gerekse tesir itibariyle mühimdi. Bu hususta Erzurumlular da aynı fikirde idiler. Ancak bir tahakküm şeklinde olmamak için evvel emirde vilayetlerin de mütalaasını sordular. Trabzon Muhafazai Hukuku Milliye Cemiyetine ve diğer Şark Vilayetlerine kongre toplanması ile ilgili fikirleri soruldu. Trabzon ve diğer vilayetlerden gelen olumlu yanıt üzerine kongre toplanmasına karar verildi ve karar vilayetlere bildirildi⁴³⁴.

Mustafa Kemal Paşa’nın çağrısı üzerine 19 Haziran 1919 tarihinde Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa da Amasya’ya gelmişlerdi. Bu durumdan XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa da haberdar edilmişti. Refet Bey ise 21 Haziran’da gelebilmişti. Bağımsızlık bildirisi, mukaddes ittifak ve kumandanlar toplantısı olarak da tarihe geçen ve 21-22 Haziran 1919’da gerçekleştirilen bu toplantıda Millî Mücadele tarihi açısından son derece önemli olan “Amasya Tamimi” kabul edildi.⁴³⁵ Tamim bir anlamda milli Mücadele’nin plan ve programını belirlemekte idi. Bu tamimde; Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Bey ve Rauf Bey tarafından memleketin tamamını ilgilendiren önemli kararlar alındı.⁴³⁶ Amasya Tamimi, milli mücadele açısından bir dönüm noktasıdır. Türk milletinin makûs talihinin yenilmesi gerektiği hususunda karara varmış olan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ilk kez milli direniş ilkelerini bir protokol halinde hazırlayarak Türk yurdunun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sağlamak için işbirliği yapmaya yemin etmişlerdi.⁴³⁷ Doğu’da başlayan milli teşkilatların aynısının tüm Batı illerinde de teşekkül etmesi için Ali Fuad Paşa Batı illerine 20. Kolordu kumandanı olarak çok geniş ve açıklayıcı bir telgraf yazarak onların da örgütlenip milli direnişe katılmasını sağlamıştır.⁴³⁸

Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıkar çıkmaz Millî Mücadele çalışmalarını başlatmıştı ve Bitlis ile de yazışmalar yapmıştı. Bitlis Valisi Mazhar Müfit Kansu,

⁴³⁴ Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretilaziz, Sivas Vilayetleriyle Erzincan’a yazılmıştır. Bkz: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 43.

⁴³⁵ Tamimin maddeleri hakkında bilgi için bakınız; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1993, s. 73-74.

⁴³⁶ M. T. Gökbilgin, *Milli Mücadele...*, s. 145-148.

⁴³⁷ Zekerya Türkmen, *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal Paşa, 1918-1919*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2010, s.202.

⁴³⁸ ATASE, İSH, K. 18, G. 71, B. 71-1.2,3,4.

Mustafa Kemal Paşa ile ilk temasını ve Millî Mücadele'ye katılma kararını şu şekilde bize aktarıyor:⁴³⁹ *"Damat Ferit Paşa'nın telgrafının⁴⁴⁰ üzerinden hemen birkaç gün geçmemişti ki, şu haber yayıldı: "Fahri Yaver-i hazret-i şehriyari Mirliya Mustafa Kemal Paşa Üçüncü Ordu müfettişliğine tayin edildi. Paşa, Sadrazam Damat Ferit Paşa ve kabine erkânı ile müzakere ve temaslarını bitirir bitirmez vazifesi başına hareket edecektir."* Mustafa Kemal Paşa'yı yakından tanımıyordum. Askeri muvaffakiyetlerinin ve bilhassa Anafartalar'daki büyük zaferinin hayranı idim. Bu haberi alınca, kendi kendime şöyle bir muhakeme yürüttüm: *Fahri yaver-i şehriyari, Damat Paşa hazretlerinden vazife ve talimat alıyor. Kabine azası ile temas ve müzakere halinde. O halde, bu paşa da onlardan veya onlara dönmüş olanlardan biri. Hemen o günlerde Damat Ferit'ten aldığım bir emir de bu muhakememi destekliyordu. Sadrazam tamim telgrafında: Mustafa Kemal Paşa'nın yalnız üçüncü ordu müfettişi olarak vazife ifası ile kalmayacağını, mıntıkasında ve mıntıkasına civar bölgelerde bulunan vilayetler valileri ile de muhabereye ve gereğinde emir vermeye salahiyyetli bulunduğunu tebliğ ediyordu.*

Mustafa Kemal hakkında şüphelerimi muhafaza ediyordum. Hele, Paşa'nın şu telgrafi üzerine bütün bütün şüphem kuvvetlendi ve hükmüm sağlandı: "Hürriyet ve İtilafçı bir Paşa Mustafa Kemal'in 44 sayı ve 1 Haziran 1335 tarihini taşıyan bu telgrafi şuydu: "Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin vilayet merkezleri ile livalarında ve mülhakatında teşkilatı var mıdır? Belli başlı müessis ve mümessilleri kimlerdir? Civar vilayetlerdeki teşkilat ile haiz-i irtibat ve muhaberede midir? Başka cemiyetler var mıdır? Bittahkik iş'arına inayetlerini rica ederim. Üçüncü Ordu Müfettişi Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari Mustafa Kemal."

Kendi kendime tahminlerimi hükümlere bağlayarak yürütüyordum:

-Damat Paşa'nın Şark vilayetlerinin Ermenistan'a terki hakkındaki yumuşak ve mütemayil hareket tavrı sezilir sezilmez, teşekkül eden "Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" anlaşılan Mustafa Kemal Paşa'nın eli ile tasfiye edilecek. Paşa telgrafında başka cemiyetlerden bahsederken de herhalde "İttihat ve Terakki"yi kastediyor. Anlaşılan hem Müdafaa-i Hukukçu hem de "İttihatçı" diye hepimizi ortadan

⁴³⁹ M. M. Kansu, a.g.e., s.11-15.

⁴⁴⁰ Damat Ferit Paşa tarafından gönderilen telgraf şuydu: *"Vilayat-ı Şarkiyeden bazı aksamının Ermenistan'a terki mecburiyet ve zaruretinin hasıl olması muhtemeldir. Gerçi bu ihtimal pek zayıf ise de, bir emri vaki karşısında kalınmamak için dağdağsızca ve uslub-u hakimane ile şimdiden efkar-ı umumiyeyi hazırlamak faydadan hali değildir. Bu hususta sarf-ı mesai buyurulması ehliyet ve dirayeti valalarından muntazırdır. Hüdanegerde böyle bir hal vukuunda mahalli halkın ve aşairin ne gibi bir tavır ve harekette bulunacaklarının dahi gizlice ve münasip bir surette tahkik ve tetkiki ile neticenin peyderpey doğruca tarafıma iş'arı tavsiye olunur."*

yok edecek. O anda ne bileydim ki ben; *Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal gibi büyük bir vatanseveri ve kahramanı İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir memuriyet ihdas ediyor ve Mustafa Kemal de Anadolu'ya geçmek ve hemen milli ihtilale başlamak için böyle bir memuriyeti fırsat ve nimet sayıyor. Tabii her şeyden gafil ve şüphelere boğulu bir halde kendisine telgrafla cevap verdim ve cemiyetlerden maksadının ne olduğunu, neleri ve kimleri kastettiğini sordum. Gerçi Bitlis'teki üç-dört yüz nüfus arasında henüz Müdafaa-i Hukuk teşekkül etmemişti amma, memurlar ve halk arasında İttihatçı olanlar vardı ve bunlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kendi aralarında hala yaşıyorlardı. Zannetmiştim ki, Mustafa Kemal Paşa bize:*

- Bitlis'te "İttihat ve Terakki Cemiyeti" devam etmektedir. Dedirtmek ve arkasından da hepimizi tevkif ettirmek istiyor.

Hem vakit kazanmak hem tedbir sağlamak bakımından,

- "Şifreli telgrafınızı halledemedim." diyen ve izahat isteyen telgrafımı çekerken bilhassa bu noktanın aydınlanmasına büyük bir ehemmiyet veriyor ve Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin durumunu da şiddetle merak ediyordum. Sonradan, yani, Mustafa Kemal Paşa'ya mülaki olup kendisi ile iş birliği yaptıktan sonra öğrendim. Ben Bitlis'te dünyadan habersiz, ajanssız, gazetesiz, postasız vakit geçirir ve kendi kendime duyduğum şüphelerle boğulu bulunurken Mustafa Kemal Paşa, telgrafımı alıyor. Müfettişlik Erkânıharbiye Reisi olan Miralay Kazım Bey'e (General Kazım Dirik); "Bu vali galiba bizden değil yahut da bize itimat etmiyor. Kendisine çektiğimiz telgraf gayet açık idi. " diyor. Kazım Bey; "Paşam Mazhar Müfid'in bizden olmamasına imkân yok. Ben Balıkesir'de Fırka Kumandanı iken o da mutasarrıftı. Kendisini yakından tanırım, siyasi kanaatlerini iyi bilirim. Aramızda dostluk ve itimat hâkimdir. Müsaade buyurursanız ayni telgrafi bir de ben kendi imzam ile çekeyim." diyerek müsaade istiyor. Hakikaten çektiği telgraf geldi. Fakat ben yine Damat Ferid'in bu adamlarının tuzağına düşmeyeceğim Fikr-i sabitini ısrarla muhafaza ederek Kazım Bey'e de müspet cevap vermedim ve "Şifre telgrafınızdan maalesef bir şey anlamak mümkün değil. Rakamlar birbirine karışmış." diye bir telgraf gönderdim. Mustafa Kemal, bunu da öğrenince; "Kazım, bu valinin bize itimat etmediği açıkça anlaşılıyor. Ne için Anadolu'ya geldiğimizi ne yapmak istediğimizi, hiçbir şeyi bilmiyor. Üzerine varmalıyım. Erzurum'a gittiğimiz vakit kendisiyle muhabere eder, anlaşmaya çalışırız." diyor. Sahnenin bir yüzünde benim fikr-i sabitim, öbür yüzünde Mustafa Kemal'in sabırlı anlayışı bu şekilde sürüp giderken bir sabah daireye gidince uzun uzun düşündüm ve kendi kendime tam karar almış olarak

kapı hademesine; "Jandarma Kumandanını bana çağır." Emrini verdim. Artık Bitlis'te kalmak, o devrin bir valisi olarak hizmet ifa etmek istemiyordum. Biraz sonra, jandarma kumandanı geldi.

- "Hasan Bey, otur yanı başıma." dedim, Dâhiliye Nazırı'na hemen bir şifre vereceksin ve

- "Vali hastadır. İstifa edeceğinden bahsediyor. Bu sıra azledilirse, evvelce arz ettiğim hadiseye mahal kalmayacaktır. Burada bir gün dahi kalmak istememekte ve hastalığı günden güne artmaktadır." söylemesi teklifinde bulundum. Hasan Bey, rica ettiğim mealde bir telgraf çekti. Ve yine bir hakikat idi ki, o sıralarda Bitlis'te vali olmak karanlıkta veya Yemen Çölü'nde yaşamaktan farklı değildi. Çünkü resmi muhabereleler dışında hiçbir yerden hiçbir haber sızıyor, gazeteler gelmiyor, sızan haberler de aslından çok değişik, asap bozucu, ruh ve dimağ yıpratıcı haberler oluyordu.

Uzun zaman geçmeden 23 Mayıs 1335 tarihini taşıyan bir telgrafla azlim bildirildi. Gelen telgrafta; "3 Mayıs 1335 tarihinde şerefsadır olan iradei seniye mücibince valiliğe Niğde Mutasarrıf-ı Sabıkı Ziya Paşa tayin edilmiştir⁴⁴¹. Halefinizin vüruduna kadar vekâleten ifay-ı vazife buyrulması rica olunur." deniyordu. Meğer yine bir tesadüf sonradan bana öğretti ki, ben İstanbul hükümetince çok daha önceden azledilmişim; hakkımda ayrıca bir "tevkif ve mahfuzen İstanbul'a izam" kararı da çıkmış! Hatta yol üzerindeki valilere de bu husus tebliğ edilmiş. Fakat Ferit Paşa hükümeti, jandarma kumandanının çektiği telgrafta bahsettiği mevhum teşkilatın bir hadise çıkarmasından korkarak azil ve tevkif emrini Bitlis'e tebliğ etmekten çekinmiş, ancak, Hasan Bey'in ricam üzerine çektiği ikinci telgraftan sonradır ki, Ziya Paşa'nın tayin emri tebliğ edilebilmiş. Hâlbuki ben bütün bunları bilmeksizin emri alır almaz "Emrinizi tebellüğ ettim. Çok rahatsızım. Vekâleti mektupçuya tevdi ederek İstanbul'a müteveccihen hareket ediyorum." mealinde ve 25 Mayıs tarihini taşıyan bir telgrafi dâhiliyeye göndererek kendi kendimi valilikten azad kıldım. Ve 13 Haziran 1335'de de İstanbul'a değil, Erzurum'a doğru yola çıktım.

Altı gün at üstünde süren bir yolculuktan sonra, 19 Haziran 1335 günü Erzurum'a vardım. Erzurum neresi, Bitlis neresi değil mi? Kapı komşu iki vilayet. Fakat bugün bu böyle 1335'de Bitlis ve Erzurum her bakımdan birbirinden buutlar ve mesafelerle ayrı iki

⁴⁴¹ Mazhar Müfit Beyin Bitlis Valiliği görevinden alınması üzerine, onun yerine Bitlis Valiliğine ataması yapıldı. Ziya Paşa, yaşlı olduğundan, Bitlis Valiliğinde 20-25 gün kalabilmiş (Temmuz/1919), daha fazla dayanamayarak görevinden ayrılmış ve İstanbul'a dönmüştür. Bkz; Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1975, s. 163.

şehirdi. İlk işim, Kazım Karabekir Paşa'yı ziyaret etmek oldu. Kazım Karabekir Paşa, bugün rahmet ve minnetle anmama vesile oluyor, beni çok büyük bir sempati ile kabul etti. Merak ettiğim ve öğrenmek istediğim her bahis üzerinde uzun uzun tenvir eyledi ve "Mustafa Kemal Paşa milli hareketi nizamlamak ve vatani kurtarmak azmiyle Anadolu'ya geçmiş bulunuyor. Şimdi yoldadır ve Erzurum'a gelmektedir." diyerek bana geniş izahat verdi ve iki buçuk saat süren bir konuşmadan sonra; "Mazhar, sen burada kal." dedi. Paşa'nın bu samimi ve iyi niyetlerle dolu kabul ve tavsiyesinden sonra, enerjimi birden kazanmış, maneviyatımı birden düzeltilmiş, mücadele azim ve ruhumu birden diriltmiştim."

Kazım Karabekir Paşanın dediği gibi o günlerde ülkeyi "Büyük ve Kanlı Tehlikeler" bekliyordu. Karabekir'in "büyük ve kanlı tehlikeler" derken kastettiği de "Ermeni tehlikesi" idi. Tertip heyetinin Van, Bitlis, Mamuret'ülaziz (Elâzığ), Sivas ve Erzincan vilayetlerine gönderdiği yazıda bunun altı çiziliyordu. Şark vilayetlerinin Ermeni idaresine terk edileceğine dair kat'i emareler ortaya çıktı. Vilayat-ı Şarkiye baştanbaşa bir Müslüman memleketi ve İslam geleceğinin kapısı olduğundan, bu vilayetlerimizde yaşayan Kürtler ve Türklere kardeşlik ilkesiyle hareket ederek dini ve tarihi bir vazifeyi yerine getirmeleri elzemdi."⁴⁴²

3.2. Erzurum Kongresi

3.2.1. Kongreye Hazırlık Çalışmaları

Mondros Mütarekesi'nden sonra, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti ile Karadeniz'de bir Pontus Rum Devleti kurma teşebbüsleri karşısında Erzurum ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri'nin birlikte hareket ederek 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da ortaklaşa yaptıkları kongre; toplanış şekli bakımından mahalli bir kongre olmasına rağmen, alınan kararlar bakımından vatanın bütünlüğünü ilgilendiren bir kongre olmuştur.⁴⁴³

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla birlikte, Millî Mücadele heyecanları son haddine varmış olan Erzurumlular da Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesini toplantıya çağırdılar. Erzurumlu bütün aydın ve bilginler ile memur ve subay, eşraf ve ileri gelenlerin katıldığı Kongre'de en

⁴⁴² Z. Türkmen, a.g.e., s.203.

⁴⁴³ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C-1, Kültür Yayınları, Ankara, 1993, s.22-23.; Atatürk, *Nutuk-1*, s.44-48.

önemli konu olarak milli gücü kuvvetlendirebilmek için milli birliğe gitmenin gereği üzerinde duruldu ve Türk milli mücadelesinde milli birliğe gidişin ilk adımı atıldı.⁴⁴⁴ Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, 29 Mayıs 1919'da yaptığı bu toplantıda, Trabzon'la birlikte yedi vilayetin katılımıyla umumi bir kongre toplamaya karar verdi.⁴⁴⁵ Bu karar Trabzon'a bildirildi ve Trabzon tarafından büyük bir sevinçle kabul edildi.⁴⁴⁶ Erzurum'dan gelen telgraf üzerindeki görüşmeler çabuk bitti. Vakit geçirilmeden Doğu illerinin bir toplantıya çağırılmasına, Doğu İlleri Kongresi'nin Erzurum'da yapılmasına, Trabzon'un da en geniş kadrosu ile kongreye katılmasına, bütün ilçelerin en az birer delege göndermesine karar verildi ve bu karar aynı gün telgraflarla Erzurum'a ve diğer Doğu illeri olan Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Van, Elâzığ (Mamuretülaziz) ve Erzincan 'a bildirildi.⁴⁴⁷ Erzurum Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti aldığı bu olumlu cevap üzerine aynı gün Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne bir teşekkür telgrafı çekerek hemen kongre hazırlıklarına başlamıştır.

Erzurum Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin aldığı kongre kararını 30.5.1335 (1919) tarihinde Doğu illerine bildirmiş ve bu vilayetleri davet etmiştir. Erzurum Kongresi'ne davet amaçlı gönderilen telgrafta şu sözler dikkat çekiciydi:⁴⁴⁸ *“Vilayat-i mütecavireye: Sivas, Diyarbekir, Ma'muretil'aziz, Bitlis, Van ve Erzincan'a... Ermenilerin arzusu, mukaddes ve tarihi vatanımız hakkındaki taleb ve ihtirasları, bütün İslam Mevcudiyeti'nin imhası gayesini istihdaf ediyor. Sadrazam (Damad Ferid) Paşa'nın bu hususta ki teklifi de Vilayat-ı Şarkıyye'mizi, devletin an'anesine muhalif olarak, Ermenistan namıyla tevsimi ve Ermeni tefavvuku altında bir muhtariyyet verilmesi zannını tevliid eyliyor.*

Şu hâlde, bizim için tasavvur edilen kara ve acı günün, arifesinde bulunuyoruz! Fakat aramızda husule gelecek bir İttihad-i Milli'nin, hakkımızda hazırlanan akıbetleri, bir tasavvur mahiyetinde bırakacağına kaani'iz.

Binaenaleyh, Müdafaa'a-i Hukuuk-ı Milliyye Cem'iiyeti'nin mesa'isinin, daha ziyade semeredar olmasını te'min için, bütün Vilayati-Şarkıyye Şu'beleri'nin, yek-dil ve yek-avaz olması lazım gelen dakika, hulul etmiştir.

⁴⁴⁴ M. Goloğlu, a.g.e., C-1, s. 50.

⁴⁴⁵ M. Goloğlu, a.g.e., C-1, s. 51.

⁴⁴⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.112.

⁴⁴⁷ Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s.101.

⁴⁴⁸ M. Goloğlu, a.g.e., C-1, s. 68.

Binaen 'ala-zalik, Erzurum'da veyahud münasib görülecek mutavassıt bir mevki'de, Merkezi Umumi'nin tamamen veyahud bir kısım A'zası'nın iştirakile beraber, bütün Vilayat Şu'beleri'nden müntahab ikişer-üçer zatdan mürekkeb, Kongremsi bir İctiima'ın Akdi ile, Şu'abat Mesa'isinin Tevhidi; ve ati için lazımgelen hattı hareketin ta'yinini münasib görerek Merkezi Umumi'ye de, bu suretle beyan edilmiş olup; bugün (Erzurum'da) akdedilen azim bir ictima'da da Vilayat-i Şarkıyye'deki hukuuk-ı İslamiyyeyi ihmal eden hükümetin teklifini, hükumete karşı protesto etmege ve bitaraf bir Hey'et-i İlmiyye tarafından, Vilayat-i Şarkıyyemiz'in ırki, ictima'i, tarihi vaz'ıyyeti tedkik edilmeden, hakkımızda verilecek kararı kabul etmiyeceğimizin, Düveli İ'tilafıyye'ye iblağına ve bu ictima' ve metalibimiz'den, siz kardeşlerimiziin de haberdar edilmesine karar verilmiştir.

Bu husustaki fikir ve nokta-i nazarlarının bildirilmesini, ehemmiyeti kat'ıyye ile istirham eyleriz. Vilayat-ı Şarkıyye M.H.M.C. Erzurum Şu'besi. ”

Erzurum Müdafai Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin yapmış olduğu bu davet Bitlis vilayetinde heyecanla karşılanmış ve kongreye katılacaklarını Erzurum'a bildirmişlerdir. Ayrıca Cemiyet tarafından Bitlis'e bağlı Malazgirt, Bulanık'ta ve Varto'da bulunan Cibranlı Aşireti'nin ileri gelenlerine hususi bir davet telgrafi gönderilmiştir.⁴⁴⁹

14 Haziran 1919'da Bitlis'ten Erzurum'a çekilen telgrafta, Erzurum Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Muhyiddin Bey'in Bitlis üyesi olarak Erzurum Kongresi'ne katılmasına karar verildiği Bitlis Müdafaa-i Hukuk Milliye Cemiyeti Reisi Subhi Bey tarafından bildirilmiştir.⁴⁵⁰ Erzurum Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bu telgrafa karşılık olarak 16 Haziran'da verdiği cevapta; “Kongre'ye Vilayet Merkezi (Bitlis) namına gösterilen Mümessilin, memur olmak dolayısıyla, iştirak edemeyeceğini beyan etmektir” denilip yerine “Mutki Aşiret Reisi Musa Bey ve Aşiret

⁴⁴⁹ Telgrafta şunlar yazılıydı: “Bulanıkta Cibranlı Halid Bey'e, Varto'da Cibranlı Bahri Baba Bey'e; Vilayat-ı Şarkıye'mizde İslam hukukunun iptaliyle Ermeni istilasına mecra açılmak istenildiği malum-ı alileridir. Yine bu ahval ve vaziyet karşısında bütün Vilayat-ı Şarkıye evladının yek dil ve yek avaz olarak hareket etmesi bugün bir ihtiyaç halini almıştır. Bu ihtiyacı derpiş eden merkezimiz Trabzonlularla beraber icabı tedabir ve mukarreratın ittihazı için bütün Vilayat-ı Şarkıye'miz murahhaslarından mürekkeb bir kongrenin Erzurum'da inikadını tekellüf etti ve hem hayat ve mukadderat vilayetlerimizden kısm-ı azamının murahhasları elyevm muvasalat etmiştir. Zat-ı âlileri ki yüzlerce senelerden beri ecdad-ı muhteremesi bu din ve memleketi hayırlı ve şerefle hidemat ibraz etmiş erbab-ı nüfuz ve hamiyetin kongremize iştirak buyurmasını heyetimizce istilzam edilmektedir. Muhabere vesaitinin malum-ı alileri bulunan âdem-i kifayesi dolayısıyla Bitlis vasıtasıyla olan muhaberatımızın imkansızlığından naşi bu maruzatımızın hususi olarak takdimine ihtiyaç hasıl olduğu ve şimdiye kadar vuku bulan tehirin bundan neşet eylediğini beyan, sizce münasip görülecek bir iki zatla kongremize, bugünlerde inikat etmek üzere olduğundan, teşrif-i alilerini sabırsızlıkla muntazir bulunduğumuzu samimi hürmetlerimize terdiften arz ederim.” ATASE, İSH, K.4, G.64, B. 64-1,2,3.

⁴⁵⁰ ATASE, İSH, K.4, G.64, B. 64-1,2,3.; Ayrıca Bkz, M. F. Kırzioğlu, Erzurum Kongresi, s.71.

Reisi Halid Bey'lerin” kongreye iştirakinin sağlanması istenmektedir.⁴⁵¹ Erzurum Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 15 Haziran’da kongrenin önemini ve üyelerin Erzurum’a gelişini dile getiren şu telgrafi çekmiştir:⁴⁵² “*Vilayetlere ve Erzincan’a; Vilayet-i Şarkıye’deki hukuk ve hakmiyet-i islamiyeyi halelden vikaye etmek üzere yedi vilayet murahaslarından mürekkeb bir kongrenin Erzurum’da akdi hakkındaki teklif hem-mukaddderat olan bütün vilayetlerce kabul edilmiş ve murahasların intihabına başlandığından yevm-i inikadın bildirilmesi işar kılınmıştır. Hadisat büyük bir süratle tevali etmekte olduğundan tevfikat ilahiye istinaden efrenci temmuzun onuncu günü kongrenin içtimai tensib edilmiştir. Mülhak kazalar murahaslarıyla beraber yevm-i maruzda Erzurum’u teşrifleri istirham ve yevm-i hareketlerinin işarı rica olunur.*” Yine 17 Haziran’da Bitlis Belediye Reisi unvanıyla Subhi Bey’in çektiği yeni bir telgrafta; “*Bitlisi Kongre’de Muhyiddin Bey’in temsil edeceği ve bu konunun Muhyiddin Bey’e iletildiği*” yazmaktaydı.⁴⁵³ 25 Haziran’da Erzurum’dan Bitlis’e çekilen telgrafta ise Bitlis’i Kongre’de Muhyiddin Bey’in temsil edeceği tasdik edilmiş olup, aynı telgrafta Muş, Siirt ve Genç sancaklarından kongreye katılacak üyeler hakkında bilgi istenmekteydi.⁴⁵⁴

Erzurum Kongresi, Millî Mücadele için çok büyük önem arz etmekteydi. Bu öneme binaen Mustafa Kemal Paşa Erzurum’a gelişinin dördüncü gününde yani 6 Temmuz’da bizzat vilayetlere bir telgraf çekerek seçilen üyelerin isimlerini ve bir an önce Erzurum’a hareket etmelerini istemiştir.⁴⁵⁵

Erzurum Kongresi’nin toplanma tarihi ilk olarak 10 Temmuz 1919 olarak belirlenmişti. Bu tarih yaklaşmakta olup üyelerin Erzurum’a peyderpey intikal ettiği görülmekteydi. Kongre tarihi yaklaşmasına rağmen Bitlis ve birkaç vilayetten üyelerin henüz Erzurum’a gitmediği görüldüğünden Erzurum’dan bu vilayetlere bir telgraf çekilmiş ve üyelerin gecikme sebebi sorulmuştur.⁴⁵⁶ Yine Bitlis ve üyeleri Erzurum’a

⁴⁵¹ M. F. Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s.74.

⁴⁵² ATASE, İSH, K.4, G.64, B. 64-4.

⁴⁵³ ATASE, İSH, K.4, G.64, B. 64-7.

⁴⁵⁴ M. F. Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s.164-165.

⁴⁵⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın gönderdiği şifreli Telgraf: “(D. 335/4-1, F. 18) “Bismillah” Erzurumdan-6.7.335 (1919). Van Valisi Haydar (VANER) Beğefendi’ye, El’aziz Valtisi (Em. Kurmay Albay, Feyzioğlu Ali) Gaalib Beğefendi’ye, Bitlis Vali Vekili Vehbi Beğefendi’ye, Diyarbakir’de Kolordu Kumandanlığı Vekaleti’ne... “I- Her taraftan yolaçıkmiş olan Erzurum Kongresi’nin A’zaları, toplanmak üzeredir. İctima gecikmemek üzere, mutahab Kongre Azaları’nı, iki güne kadar yola çıkarılması ve esamisi’nin iş’ariyle beraber, hangi gün Erzurum’da hazır bulunacaklarının inbasia inayetlerini, rica ederim. İşbu Telgrafnamei acizi’nin, tarih-i vusllünün iş’ar buyurulması, mercudur. Üçüncü Ordu Müfettişi Fahri Yaveri Hazreti Şehriyari Mirliva M. Kemal.” Bkz; M.F. M. F. Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s.172.

⁴⁵⁶ M. F. Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s.173.

ulaşmamış diğer vilayetlere, Erzurum'dan 9 Temmuz tarihinde bir telgraf daha çekilerek, üyelerin ne zaman hareket edeceği ve hareket etmemişler ise sebebi sorulmaktaydı⁴⁵⁷. Bu telgraflar üzerine Diyarbakır'da bulunan XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey tarafından Bitlis'ten aldığı bilgi üzerine aynı gün Erzurum'a cevap verilmekte ve Kongre'ye Bitlis namına katılacak üyelerin ismi belirtilmektedir.⁴⁵⁸ Erzurum'a verilen cevapta üyelerin yola çıktığı bildirilmesine rağmen üyelerin henüz yola çıkmadığı 13 Temmuz'da Erzurum'dan gelen telgraftan anlaşılmaktadır.⁴⁵⁹ Bu telgrafta kazalardan seçilmiş üyelerin acilen gelmeleri ve eğer mümessil gelmeyecekse yerlerine Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti tarafından üye atanmasına izin verilmesi talep edilmiştir. Bitlis Vilayeti merkez ve diğer kazalardan üyelerin Erzurum'a varışı epey geçikmişti. XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey, Bitlis Valiliği'nden aldığı bilgiye binaen 14 Temmuz'da Erzurum'a yeni bir telgraf çekerek Kongreye katılacak üyeler hakkında bilgi vermiştir.⁴⁶⁰ Erzurum'dan aynı gün verilen cevapta; *"Bitlis adına Muhyiddin Bey'in memur olduğu için Kongre'ye katılamayacağı bu nedenle Bitlis namına iki zatın çok acele bir şekilde Erzurum'a gönderilmesi"* istenmişti.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ Telgrafın aslı şu şekildedir: "(D. 335/4-1, F. 14- 19) (6. 7. 1335), (Erzurum V.Ş.M.H. Milliyye Cem'iyeti'nden yazılan Telgraflar:)-Numro: 187; Diyarbakir, Ma'muretil'aziz, Van, Bitlis, Sivas Müdafaa'ai Hukuuk-i Milliyye Cem'iyeti Riyasetleri'ne... "Kongre, İn'ikaad etmek üzeredir. Vilayetiniz Murahhasları'nım, ne zaman hareket eylediklerinin iş'arı ve henüz hareket etmemişlerse, tesri'i, müsterhamdır." Bkz; M. F. Kırzioğlu, Erzurum Kongresi, s.173.

⁴⁵⁸ Telgrafın aslı şu şekildedir: "(D. 335/4-1, F. 14- 25) Telgrfname: Diyarbakir, 9.7.335 (1919), (Erzurum) Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne... "Bitlis Vilayeti'nden Erzurum Kongresi'ne, Siirdli Mehmed Said ve Sivas Kongresi'ne Posta Müdürü Bitlisli Abdülbaki Efendiler intihab edildikleri ve her ikisinin, müteheyyii hareket bulunduğu, Bitlis Vilayeti'nin iş'arına atfen, ma'rızdur. Harekât 23132. Fi 9.7.(335/1919) XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet." Bkz; M. F. Kırzioğlu, Erzurum Kongresi, s.175.

⁴⁵⁹ M. F. Kırzioğlu, Erzurum Kongresi, s. 181-182.

⁴⁶⁰ Telgrafın aslı şu şekildedir: "(D. 335/4-1, F. 18- 3)-Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne... Bitlis 12.7.35 (1919)-13/14 (Temmuz) vürudu. Fi 6 Temmuz Sene 335 Telgrafnamei Samileri, bugün alındı. Erzurum Kongresi'ne, buraca, Erzurum Bidayet Ceza Re'isi Bitlisli Muhyiddin; Sivas Kongresi'ne Sivas Posta Müdürü Bitlisli Abdülbaki Efendiler'in inha edildiği, tarafeyne iş'ar olunduğu, (Bitlis Vilayeti Sancağı) Muş'tan, Erzurum Kongresi'ne mütahab Mehmed Şu'ayb Efendi'nn müteheyyii-i hareket bulunduğu; ve vaktin darlığına mebni, Siird Müdafaa'ai Hukuuk-i Milliyye Şu'besi namına birer A'za'nın da, (Siird Müftisi'nin kardeşi Cemil Aydın'ın) Erzurum ve Sivas Şubelerince intihabı, ba-Telgraf mahallerine yazıldığı, Muş ve S'ird Mutasarrıflıkları'ndan bildirildiği, arz olunur." Bitlis Valisi Ziya (Açtım, Fi 13 Minhü (Temmuz 335) Hayati. İstihbarat/ 14)". Bkz; M. F. Kırzioğlu, Erzurum Kongresi, s. 194.

⁴⁶¹ Telgrafın aslı şu şekildedir: "(D. 335/4-1, F. 18 - 4);Şifre, Numro; 100- Erzurum 14.7.35 (1919) Diyarbakir'de XIII. Kolordu Erkaniharbiyye Riyaseti'ne... "Bitlis Valisi Ziya Paşa Hazretleri'nden, 12.7.35 tarihli ve Üçüncü Ordu Müfettişliği'ne serlevhasıyla yazdıkları cevabi bir şifrede: Erzurum Kongresi'ne, Erzurum Bidayet Ceza Re'isi Bitlisli Muhyiddin; ve, Sivas Kongresi'ne, Posta Müdürü Bitlisli Abdülbaki Efendiler'in ta'yin ve kendilerine mütahab Mehmed Şu'ayb Efendi'nin, müteheyyii hareket bulunduğu; ve, vaktin darlığına nebni, Si'ird Müdafaa'ai Hukuuk-i Milliyye Şu'besi namına birer A'za'nın Erzurum ve Sivas Şu'beleri'nce intihabı, Ba-Telgraf mahallerine yazıldığı, Muş ve Siird Mutasarrıflıkları'ndan bildirildiği, izbar buyuruluyor. Müşarünileyhin, müsara'ati vakı'ası, pek ziyade mucibi şükrandır. Erzurum Ceza Re'isi, bu vazifeyi, memnuniyetle kabul ve telakki ediyorsa da me'mur bulunması hasebiyle, tatbikına imkân görülemeyecektir. Binaen'aleyh, Bitlis namına, ya bir- iki zatın yine Vilayet'ten yola çıkarılması veyahud, Bitlis için de sahibi kelam ve salahiyet iki zatın, Erzurum'dan

Erzurum'dan gelen bu telgraf üzerine XIII. Kolordu Kumandanlığı Bitlis ve Siirt'e gereken yazıyı yazmıştır. Elâzığ ve Diyarbakır üyelerinin Kongre'ye yetişemeyecek olup gerekirse kongrenin toplantı tarihinin ertelenmesini talep eden bir telgrafi Erzurum'a göndermiştir⁴⁶².

Kongre çalışmaları bu minvalde yürürken, 23 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa Sivas'a gitmiş ve burada bazı görüşmeler yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa 28 Haziran Sivas'tan hareketle 2 Temmuz günü Erzincan'a ulaşmıştı. 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelerek XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa ile birlikte Erzurum Kongresi'nin toplanması için çalışmalara başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa 3 Temmuz'da Erzurum'a vardığı zaman, Harbiye Nazırı Ferit Paşa'dan aşağıdaki telgrafi aldı: “*Dersaadete hareketlerinin tesrib (gönderilmesinin) buyrulmasını rica ederim.*”⁴⁶³ Dâhiliye Nezareti de III. Ordunun yetki alanındaki illere bir telgraf çekerek artık Mustafa Kemal Paşanın emirlerine riayet edilmemesi bilgisini verdi.⁴⁶⁴

8 Temmuz'da İstanbul hükümeti Mustafa Kemal Paşa'nın ordu komutanlığından azlini açıkladı.⁴⁶⁵ III. Ordu'ya bağlı kolordu komutanlıklarına gönderdiği bir tamimle azledilmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın vekâlet edeceğini bildirdi.⁴⁶⁶ Şimdi hükümet III. Ordu müfettişinin azledildiğini tamimlerle bütün Anadolu'ya yayacaktı. Bu bakımdan öncelik almak gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa durumu orduya ve bütün millete bildirirken resmi sıfat ve yetkilerinden ayrılmakla beraber, yalnız olmadığını da anlatmalıydı. Sabık Bahriye Nazırı Rauf Bey' in imzasını taşıyan bir beyanname ile bu hususu anlatmalıydı ve ancak Rauf Bey'in imzasını taşıyan bir beyanname bu hususu sağlayabilirdi. 8 Temmuz'da, III. Ordu Kurmay Başkanlığı, Mustafa Kemal Paşa ile Bahriye Nazırı Rauf Bey'in vedaname ve beyannamelerini, “*Vatanın en ücra köşelerinde bilcümle evladı vatana aynen tebliği*” temennisi ile tamim etti.⁴⁶⁷ Aynı günün gecesı, Mustafa Kemal Paşa da sadece ordu komutanlığından değil askerlik mesleğinden de ayrıldığını ve “*sine-i millete iltica*” ettiğini ilan etti. Bunu bir yazı ile Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

ta'yin ve tevkil edilmesi için, müşarünileyhin, icab edenlere iş'arına tavassut buyurulmasını, rica ederiz. Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkanı Harbiyye Re'isî Miralay Kazım (Dirik). Kapadım, fî 14 minhu (Temmuz 335). (İkinci Yaver) Hayati.” Bkz; M. F. Kırzioğlu, Erzurum Kongresi, s. 194-195.

⁴⁶² M. F. Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 195.

⁴⁶³ S. Selek, *a.g.e.*, s.48.

⁴⁶⁴ BOA, DH. SFR, K. 100, G.174.

⁴⁶⁵ M. T. Gökbilgin, *Milli Mücadele*, C-II, s. 270-271.

⁴⁶⁶ M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-1, s. 65.

⁴⁶⁷ S. Selek, *a.g.e.*, s.57.

Erzurum Şubesi Başkanlığı'na bildirdi. Rauf Bey de milli mücadele uğrunda, sonuna kadar Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışacağını açıkladı.⁴⁶⁸

Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Paşa (Orbay) çalışmalarına devam edeceklerini açıkladıktan sonra, İstanbul hükümeti tarafından vilayetler uyarılmış ve tutuklanmaları için valiliklere emir gönderilmiştir. Bu emir Bitlis Valiliği'ne⁴⁶⁹ ve Bitlis bölgesinden de sorumlu olup Diyarbakır'da bulunan XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey'e de bildirilmiştir.⁴⁷⁰ Bu emirden sonra Dâhiliye Nezareti 19 Temmuz da Sivas, Bitlis, Erzurum ve Van vilayetlerine bir telgraf çekerek Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in nerede olduğunu sormuştur.⁴⁷¹ Bu telgraf üzerine Erzurum Valiliği Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Erzurum'da bulunduğunu hükümete bildirmiştir.⁴⁷²

Erzurum Kongresi'nin toplanma kararına uyarak birçok ilden kongre'ye katılmak için delegeler gitmeye başlamış ve bu durum İstanbul hükümetini çok rahatsız etmiştir. Bunun üzerine İstanbul hükümeti illere bir telgraf göndererek Erzurum Kongresi'ne katılanların ağır bir şekilde cezalandırılacağı tehdidinde bulunmuştur.⁴⁷³ Kongre devam ederken yine Dâhiliye Nezareti Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanması için Erzurum vilayetine emir göndermiştir. Erzurum Valiliği Mustafa Kemal ve Rauf Bey'i tutuklayacak hiçbir nedenin olmadığını belirterek onları tutuklamayı reddetmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin ikinci emrine de Erzurum Valiliği tutuklamayı gerektirecek bir sebep göremediklerini belirterek tekrar olumsuz cevap vermiş⁴⁷⁴ ve tutuklama işlemi gerçekleşmemiştir. Erzurum Kongresi'nin toplanmasına engel olması ve Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanması konusunda Sadarettin gönderilen emre, XV. Kolordu Kumandanı Kazım Paşa (Karabekir) 29.07.1919'da şu tarihi sözlerle cevap vermiştir:⁴⁷⁵ “24 Temmuz 35 bila numaralı iki kıta şifreli emir telgrafıyla vatanın maruz kaldığı ahval-i malume dolayısıyla İstanbul'da Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye cemiyeti teşekkül etmiş ise de bunun Vilayat-ı Sitte'de birer şubeleri var ise de ve bunları hükümet biliyor ise de İzmir'in haksız yere işgal-i nagehanisi ve Vilayat-ı Şarkıye'nin Ermenilere verileceği şayiati ve Ermenilerin İslamlara karşı yaptıkları mezalim ve tecavüzatın

⁴⁶⁸ M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-1, s. 65.

⁴⁶⁹ BOA, BEO. SYS, K. 34, G. 64, B.64-10.

⁴⁷⁰ ATASE, İSH, K. 24, G. 96, B. 96-1.

⁴⁷¹ BOA, DH. SFR, K. 101, G. 19, B. 19-106.

⁴⁷² Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Yayın No:10, Ankara, s.18.

⁴⁷³ BOA, DH. SFR, K. 101, G. 60.

⁴⁷⁴ B. S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s.21.

⁴⁷⁵ ATASE, İSH, K. 24, G. 102, B. 102-1,2,3,4.

günbegün tezayüd ve hududumuza kadar sirayet etmesi ve Sivas'a kadar gireceklerini bila-perva söylemeleri bu havali halkındaki havf ve endişeyi arttırdı ve Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri'nden intihab olunacak murahhasları bir araya toplamaya mecbur etti. İşte bu maksatla Vilayat-ı Şarkîye ve Elviye-i Müstakile Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri namına intihab olunan murahhaslar Erzurum'a geldi. Bu suretle teşekkül eden konferans-ı milliye gününden itibaren hal-i inikad ve müzakerede bulunuyor. Kongre maruf ve sahib-i kelam ve nüfuz ulema ve hukuk-şinasandan ve rical-i mutebereden mürekkeb bir heyet-i muktedire halinde olduğu ve umum nezarette fevkalade atf-ı kıymet ve itibar olunduğunu görüyorum. Takip ettikleri gaye vatan ve milletin saadet ve selametini teminden başka bir şey değildir ve maksatlarını açık olarak her tarafta neşretmişlerdir. Bu içtimada gayri kanuni bir hal olmadığını ve kongreyi tesis ve kuşad etmek hususunda kanun-i esasının yüz yirminci maddesine istinad edildiğini hukuk-şinasan ve kanun-şinasandan da tahkik ettim. Dört ay sonra toplanması kanun-i esasının yedinci maddesi mucibince şan-ı meşrutiyetten olan meclis-i milliyi görmüş sık değişik hükümetlerin ne gibi bir siyaset takip ettiklerini bilmiş ve buna rağmen şarkta ve garpta cereyan eden (?) hadiseleri ve her taraftan dahile giren canhıraş haberleri muhafaza-i namus ve hayat endişesiyle takib eden millet bütün azim, emelini bir nokta-i ümid ve halas etrafında toplamaya mecbur olduğu görülüyor. Acizleri öteden beri ordunun siyasi cereyanlara kapılmasının en kuvvetli ve biaman aleyhdarıyım ve kolordumun dahi siyasetle hiçbir alakası olmamakla beraber vatan ve milletin necabet ve akabetine dair hiçbir taraftan bir nefha-i tatbik zuhur etmemesi hasebiyle bu mukaddes toprağın ve bu ana milletin bir ferd hassas müdafii olan ordu cereyanına müdahale hatta muhalif bir vaziyet ihdas etmek bile pek tehlikeli olur. Meşruti ve kanuni olarak teşekkül etmiş olan bu kongreye müdahale için bir hakk-ı kanuni bulamadık. Bu gibi hallere çaresiz olmak ve bu cereyanlar (?) 'de sevk-i hadisat ile vatanın endişe-i mukadderatıyla alakadar olmaktan kendilerini men edemediklerinden bu gibi meşru milletlere karşı pek hürmetkâr olduklarını görüyorum. Ahval ve esbab maruzeye binaen değil kongrenin daha berrak ve daha muntazam bir şekil almasına meydan vermemek ancak rical-i mesule-i hazıramızın bila ifate-i vakit meclis-i mebusanın içtimaa davetini bilfiil temin ve milleti tatmin etmesiyle kabil olacağı fikir ve kanaatinde olduğumu arz eylerim ve bu suretle zaten alam-ı millete çaresiz olmak emeliyle çırpınan hükümetimiz de hürmet ve samimiyet müteakabile ile yekvücut olarak istikbali daha emin ve şahane çizeceğinden bu

vazife-i meşru ve meşrutaya bezl-i himmet buyuracak zevatın nezd-i ilahide ve nazar-ı ümmette kudsiyet olacağını derin bir hürmet ve (?) ilaveten arz eylerim.”

3.2.2. Kongre'nin Toplanması ve Alınan Kararlar

Erzurum Kongresi'nin 10 Temmuz'da toplanması kararlaştırılmıştı. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı ve birçok vilayetten henüz delegelerin Erzurum'a ulaşmamasından kaynaklı olarak kongre ancak 23 Temmuz'da toplanabildi. Erzurum Kongresi, 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü saat 11.00'da dualarla açıldı. 56 delegenin katıldığı Kongre, Erzurumlu Hacı Raif Efendi'nin yaptığı açılış konuşması sonrası yapılan gizli oylamada Mustafa Kemal Paşa oy çokluğuyla Kongre başkanı seçildi. Mustafa Kemal Paşa Kongre başkanı seçildikten sonra nutkunu okudu. Nutkun büyük bir kısmı Türkiye dışındaki bağımsızlık mücadelelerine ayrılmıştı.⁴⁷⁶ Kongre 14 gün sürmüş ve 13 toplantı yapılmıştır.⁴⁷⁷

Bitlis Vilayeti'nden⁴⁷⁸ Kongre'ye dört temsilci katılmıştır.⁴⁷⁹

1.İsmail Efendi, Bitlis/Merkez Kazası⁴⁸⁰

2.Emekli Binbaşı Süleyman (HATUNOĞLU-Erzurum'da Yaşıyor), Bitlis/Merkez Kazası⁴⁸¹

⁴⁷⁶ S. Selek, *a.g.e.*, s.74.

⁴⁷⁷ M. Goloğlu, *a.g.e.*, s.79-80.

⁴⁷⁸ Bitlis Vilayeti daha önce yukarıda açıklandığı gibi; Bitlis Merkez, Muş, Siirt, Kısmen Şırnak ve Genç dâhil sınırlardan oluşmaktaydı.

⁴⁷⁹ Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s. 26-27.

⁴⁸⁰ Bir belgede anılıyor; başka bilgi edinilemedi.Bkz. M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, C-3, s.224.

⁴⁸¹ Kars'ın 1386'dan beri bilinen en büyük eşrafından olup. Anadolu ve İstanbul'da da kolları bulunan "Hatunoğullarından". 1861 Edirne doğumludur. Askeri Mekteplerde okuyup Harbiye'den Piyade olarak çıkmış. 1897 Dömeke Muharebesi'nde, Yunanlılarla savaşmış. Bitlis'te, on yıl kadar Askerlik Şube Reisliği yapmış. Balkan Savaşı'nda bulunmuştur. I. Cihan Savaşı'ndaki birliği ile, Doğu'da Ruslarla mücadele etmiş; 12 Şubat 1918'de Bitlis'in kurtuluşunda yararlılığı görülmüştür. Göçmemiş ve muhaceretten dönen buradaki halkımıza sağlık ve Belediye hizmetlerinde yardımcı olmuş. Mütareke'den sonra Kasım 1918'de emekli olunca, hiç evlenmemiş ve kimsesiz olduğundan akrabasından Erzurum'daki Hatunoğlu Haydar Bey'in yanına gelip, burada yerleşmek istemiştir. Adı geçen Haydar Beğ ile birlikte, 3 Mart'ta kurulup, 10 Mart 1919'da Vilayet izniyle resmen çalışmaya başlayan "V.Ş.M.H.M.C. Erzurum Şubesi'nin kurucu azasından olmuşlardı. 21 Haziran 1919'da biten "Erzurum Vilayet Kongresi"ndeki seçimde, yine bu cemiyetin idare heyetine alındı. Eski saygı ve hizmetlerinden dolayı. Bitlis mümessili olarak Erzurum U. Kongresi'ne katıldı. 7 Ağustos 1919'da. Tırabuzon vilayetindekiyle birleştirilerek, "Şarki-Anadolu M. Hukuk Cemiyeti" adını alan yeni Cemiyetin Erzurum Şubesi'nden, eski Başkan Raif Dinçî Hoca, "Temsil Heyeti"ne katılınca, onun yerine idare heyeti reisi seçildi. Erzurum Merkezi "Temsil Heyeti Azası" ve Başkanı M. Kemal Paşa Sivas'a gideceği sarada, O'na, "Nizamname" uyarınca verilmesi kararlaştırılan 1000 liradan, 900 (altun) lirayı, "adı saklı kalmak üzere" bağışlamıştır. 15 ay Erzurum Merkezinin Başkanlığını yapan, M. Kemal Paşa'ya "Fahri-Hemşerilik" veren ve Osmanlı Meclisi'ne Erzurum milletvekili adayı gösteren kararları başkan olarak imzalamıştır. Bkz. M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, C-3, s.225.

3.Müderriş Hafız Mehmed Cemil (AYDIN), Siirt/Merkez Kazası⁴⁸²

4.Hacirecebzade Hafız Mehmet Hilmi (ÇORAPSIZ), Siirt/Merkez Kazası⁴⁸³

Yapılan Seçimler sonucunda oluşan Heyet-i Temsiliye şu kişilerden oluşmuştur:

1.Mustafa Kemal Paşa,	Sabık III. Ordu Müfettişi Askerlikten Müstafi
2. Rauf Orbay,	Sabık Bahriye Nazırı
3. Raif Efendi,	Sabık Erzurum Mebusu
4. İzzet Bey,	Sabık Trabzon Mebusu
5. Servet Bey,	Sabık Trabzon Mebusu
6. Şeyh Fevzi Efendi,	Erzincan'da Nakşî Şeyhi
7. Bekir Sami Bey,	Sabık Beyrut Valisi
8. Sadullah Efendi (Müftizade),	Sabık Bitlis Mebusu
9. Hacı Musa Bey (Mirzabegzade),	Mutki Aşiret Reisi⁴⁸⁴

Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilenlerden Kazım Karabekir Paşa, kolordu kumandanı ve ordu müfettiş vekili bulunduğu için, resmi listeye dâhil edilmemişti.⁴⁸⁵ Bekir Sami Bey, Hacı Musa Bey ve Sadullah Efendi Kongre'ye katılamamışlardı. Bekir Sami Bey, Sivas'ta bekliyordu. Mutki aşiret reisi hasım aşiretlerin herhangi bir tecavüzüne uğramak endişesi ile kongreye gelmemişti. Sadullah Efendi de rahatsız olduğu için mazeret beyan etmiş ve Kongre'ye katılmamıştı.⁴⁸⁶

Yapılan toplantılar ve çalışmalar sonunda Erzurum Kongresi aldığı kararları 7 Ağustos 1919 günü Türk ve dünya kamuoyuna duyurmuştur. 10 maddeden oluşan bu kararlar Millî Mücadele'yi ve tam bağımsızlığı ilan etmiştir.⁴⁸⁷

Bu beyanname önce telgrafla bütün memlekete ilan edildiği gibi, 10 Ağustos günü "Türk Matbaası"nda bastırılmış binlerce nüsha her tarafa gönderilmeye başlanmıştı.

Çok önemli kararların alındığı Erzurum Kongresi, beyannamesinin giriş kısmında tüm vatani ve milleti kapsayan şu cümleler; *"Mütarekenin akdini müteakip gittikçe artan ahde riayetsizlik muameleleri İzmir ve Antalya, Adana ve havalisi gibi memleketimizin*

⁴⁸² Kongre'nin son günlerine yetişti. 7 Ağustostaki kapanışta çok güzel sesiyle, uğur olsun diye okuduğu bir "Aşr-i Şerif" (Kur'ani-Kerim Cüz'ü), bütün Mümessillerce, "Huşu" ile dinlendi. Siirt'te büyük âlimler yetiştirmekle ünlü "AYDIN" Soyadlı ailelerdendir. Bkz. M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, C-3, s.225.

⁴⁸³ Gençliğinde Erzurum'a gelip yerleşerek, Va'ız ve İmamlık yaptı; çok beğenilen bilgi si ve şahsiyeti ile yükselerek, Erzurum Fetvahanesi'nde Müfti-Naibi olmuştu. Bu sırada, Siirt Mümessili seçilerek, Kongre'ye katıldı. Bkz. M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, C-3, s.225.

⁴⁸⁴ *Nutuk*, C-1, s.47.

⁴⁸⁵ ATASE, ATAZB, K.17, G.22, B.22-2.

⁴⁸⁶ S. Selek, *a.g.e.*, s. 87.

⁴⁸⁷ M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, C-II, s. 250-254.

mühim kısımlarının fiilen işgal ve Aydın vilayetinde işlenen tahammül edilemeyecek Yunan faciaları ve Ermenilerin Kafkasya içinde hudutlarımıza kadar dayanan katliam ve İslamı imha siyaseti ile istila hazırlıkları ve Karadeniz sahilinde Pontus hayalini tahakkuk ettirmek gayesiyle hazırlıklar yapılması ve sırf bu maksatla Rusya sahillerinden akın akın, muhacir namı altında gelen yabancı Rusların, bu arada silahlı eşkıya çetelerinin sevk ve celp edilmesi gibi hadiseler karşısında mukaddes vatanın bölünmesi ve dağılması tehlikesini gören milletimiz, hiçbir iradeyi milliyeye istinat etmeyen merkezi hükümetimizin bu elemli hallere ve faciaya çare olamayacağına meş'um (kötü) örnekleri ile kani ve birçok tesir altında ihtimal ki daha elim ve gayrı kabili hazım kararlara da boyun eğeceğinden tamamıyla endişeye kapılmış bulunuyor." yer alıyordu.⁴⁸⁸

Erzurum Kongresi'nin ve bu kongre sonunda kurulacak "Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin"⁴⁸⁹ amacı yalnız Doğu Bölgesi'nin bütünlüğü değil, 30 Ekim 1918'deki sınırlarıyla "*Vatanın Bütünlüğü*"dür, sadece Doğuluların bağımsızlığı değil tüm "*Milletin Bağımsızlığı*"dır. Erzurum Kongresi bu amaca ulaşmanın yollarını da çizmiştir. Bunun için devlet idaresinde; "*Milli iradeyi hâkim kılmak, milli iradeye dayanan bir hükümete sahip olmak lâzımdır.*"⁴⁹⁰

Heyet-i Temsiliye'ye Bitlis'ten Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Efendi ve Bitlis Sabık Mebusu Sadullah Efendi üye olarak seçildiler. Mustafa Kemal Paşa her iki isme Temsil Heyeti'ne seçildiklerine dair bir telgraf göndererek bunları bilgilendirmişti.⁴⁹¹ Bitlis'ten Kongre'ye delege olarak katılmayan bu iki kişinin Heyet-i Temsiliye'ye seçilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın bölgede nüfuzlu kişileri Millî Mücadele Hareketi'ne dâhil etme gayesinin bir neticesi olarak görülmektedir. Zira hem Hacı Musa Efendi hem de Sadullah Bey bölgede etkin olan önemli kişilerdi.⁴⁹²

⁴⁸⁸ S. Selek, *a.g.e.*, s. 87.

⁴⁸⁹ Erzurum Kongresi bu beyannamede ifade edildiği gibi, Doğu Anadolu'daki "Viliiyatı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" ile "Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"ni birleştirmiş ve "Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adı ile, bütün Doğu Anadolu'da tek bir cemiyetin faaliyet göstermesini kabul etmiştir. Bu itibarla yeniden bir cemiyet nizamnamesi (Ana Tüzüğü) yazmıştır. Nizamname adı ile hazırlanan metin iki kısımdan ibaretti. Biri başlangıç kısmı, diğeri de nizamname. Nizamnamenin başlangıç kısmına, beyannamenin hemen tamamına yakın kısmı ya aynen ya da daha çok açıklık verilerek alınmıştı. Beyannamede her türlü işgal ve müdahaleye karşı müdafaa ve mukavemete karar verildiği tespit edilmişti. Bkz; S. Selek, *a.g.e.*, s. 91.

⁴⁹⁰ M. Goloğlu, *a.g.e.*, s.101.

⁴⁹¹ Telgrafın aslı şu şekildedir: "Hu: Açık telgraf. 8 Ağustos 335. Bitlis'te mebûs-u esbâk Sadullah Efendi'ye; Hoyutlu aşiret reisi Hacı Musa Bey'e, Zât-ı âlileri Erzurum Kongresinde Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukûk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi azalığına intihâb buyuruldunuz. Kongre mukarrerâtı derdest takdîm olunacak. Arz-ı hürmet ederim efendim." Bkz; ATASE, ATAZB, K.17, G.22, B.22-1.

⁴⁹² Dursun Ali Akbulut, "Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, C- I, Sayı: 4 (12 Mart 1990), s. 54.

Erzurum Kongre kararları tüm ulusa duyurulurken, Mustafa Kemal Paşa da Doğu illerinde kolordu komutanlığı yaptığı sırada tanıdığı bazı aşiret reislerine mektuplar yazma yoluna gitti. Mustafa Kemal Paşa not defterinde bu konuyu şu şekilde yazmıştır: *“Seyit Taha’nın telgrafı ve cevap. Bitlis, Siirt ve havalisinde teşkilat yapılıyor ve birçok aşiret reisinden de müracaatlar geliyor. Benim de vaktiyle orada ordu komutanlığı yaptığım için etkili aşiret reisi olarak tanıdığım kişilere uzun telgraflarla bilgilendirmede bulundum. 13 Ağustos 1919’da Garzan’da Cemil Ceto’ya, Nurşinli Şeyh Ziyaeddin Efendi’ye, Şeyh Mahmud Efendi’ye, eski milletvekili Sadullah Efendi’ye, Şırnaklı Abdurrahman Ağa’ya, Ömer Ağa’ya, Resul Ağa’ya, Bitlisli Küfrevîzâde Abdülbâki Efendi’ye Mutkili Aşiret Reisi Hacı Musa Bey’e, Haydar Bey’e, Elazığ’dan 25 Eylül 1919’de telgraf gönderdim.”*⁴⁹³ Mustafa Kemal Paşa ilk mektubu 10 Ağustos’ta Mutki Aşiret Reisi Musa Bey’e yazdı.⁴⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa bu mektubunda aşiret reisi Musa Bey’in devlet, millet, vatan uğrunda eski fedakârlıklarını belirterek Bitlis’in geri alınmasında orduya yaptığı yardımları ve düşmanın Mutki’den çıkarılmasında gösterdiği gayretleri takdirle dile getirmekte ve bugün de iyi niyetle imzalanan mütarekeyi düşmanların çok kötü tatbik ettiklerini, milleti köle haline getirmek ve ata yadigarı anavatanı Ermenistan yapmak istediklerini anlatmaktadır. Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin kurulmakta olduğunu, Erzurum Kongresi’nin yapıldığını, Kongre’de milli birliği temsil edecek bir Heyet-i Temsiliye seçildiğini, birlikte bu kurula üye olduklarını, Kongre sonunda yayınlanan beyanname ile kurulacak Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne ait nizamnameyi elden gönderdiğini bildirmekte ve hemen bölgede teşkilatın kurulup geliştirilmesini, hiç kimsenin müdahale ve muhalefetine müsaade edilmemesini, sivil ve asker makam sahiplerinden muhalefet edenler olursa *"milli iradenin ve milli egemenliğin gösterilmesini"* istemektedir.

Mustafa Kemal Paşa, 10 Ağustos’ta Bitlis’de Küfrevizade Şeyh Abdübakî Efendi’ye,⁴⁹⁵ 13 Ağustos’ta ise Bitlis Eski Mebusu Sadullah Efendiye⁴⁹⁶ ve Norşin’li Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretleri’ne⁴⁹⁷ birer mektup göndermiştir. Bu mektuplarda yine bu zatların yaptıkları hizmetler takdir edilmekte olup, Millî Mücadele’nin öneminden bahsedilmekte ve işgallere karşı teşkilatlanmaları istenmektedir.

⁴⁹³ Atatürk’ün Not Defterleri, C-7, s.52.

⁴⁹⁴ Nutuk, C-3, Vesika 47, s.937-938.; ATASE, ATAZB, K.17, G.22, B.22-1. (Mektubun aslı için bkz: Ek-36)

⁴⁹⁵ Nutuk, C-3, Vesika 48, s.939-940. (Mektubun aslı için bkz: Ek-37)

⁴⁹⁶ Nutuk, C-3, Vesika 50, s. 941. (Mektubun aslı için bkz: Ek-38)

⁴⁹⁷ Nutuk, C-3, Vesika 52, 942-943. (Mektubun aslı için bkz: Ek-39)

Bu dönemde, Mustafa Kemal Paşa'nın Kürtlerin aşiret ve dini önderlerine gönderdiği telgraflarda iki ana tema öne çıkmaktadır:

1-Kâfirlerin yüce hilafet ve saltanat makamına karşı giriştikleri saldırı.

2-Mukaddes vatan topraklarının Ermeniler tarafından işgali.

Böylece, İslam kardeşliği ve Ermeni tehlikesi, Türk-Kürt ittifakının ortak paydası olarak belirmektedir.⁴⁹⁸

Bitlis halkının Millî Mücadele'ye destek vermesinden rahatsız olan İstanbul hükümeti, Erzurum Kongresi'nde Heyeti Temsiliye'ye seçilen Sadullah Bey'e bu gibi davranışlardan uzak durması konusunda uyarıda bulunup diğer ahaliye ise gözdağı veriyordu. Dâhiliye Nezareti tarafından 20 Ağustos 1919 tarihinde gönderilen telgrafta şunlar yazılıydı: *"Bu gibi harekât tebligat-ı vakıaya mugayir ve memleketçe pek muzır olduğunun gerek Sadullah Efendi'ye gerek sair icab edenlere bu babda evvel ve ahir vaki olan tebligatımdaki esbâb ve delâile istinâden ifhâm ve izahı ile bu misillü tahrikâta kapılmamaları esbâbının istikmâli."*⁴⁹⁹

Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti, Sivas Kongresi için 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan ayrılıp Sivas'a doğru hareket etti. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan ayrıldığını Vali Reşid Bey aynı gün Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.⁵⁰⁰

3.3. Sivas Kongresi

Erzurum Kongresi ile millî birliğe doğru gidişin ilk adımı başarı ile tamamlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa için bundan sonraki en önemli aşama, Millî Mücadele konusunda Amasya Tamimi ile belirlenen ve Erzurum Kongresi ile kabul edilen kararların, bütün Türk milletinin temsilcilerinin katılmasıyla oluşturulacak millî bir kongre tarafından kabul edilmesini sağlamaktır. Yani amaç, millî harekete meşruluk kazandırmaktır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Erzurum Kongresi Doğu vilâyetlerini birleştirmiş, muhtelif teşekkülleri bir amaç üzerinde toparlamaya hizmet etmiştir. Fakat bu yeterli değildir. Anadolu ve Doğu Trakya'nın birliğini ve beraberliğini sağlamak için Sivas Kongresi'ni bütün vatan adına millî bir kongre halinde toplamaya ve Millî Mücadele'yi, bu Kongre'nin seçeceği Heyet-i Temsiliye'nin tek idaresine bırakmaya

⁴⁹⁸ A. Demirel, *a.g.e.*, s. 100.

⁴⁹⁹ BOA, DH..ŞFR., K.102, G.216.

⁵⁰⁰ BOA, BEO. SYS, K. 34, G. 64, B. 64-20.

gerek vardır. Ancak bu sayede millî hareket, bütün memleket ve millete şâmil bir çalışma haline gelebilir.⁵⁰¹

Sivas Kongresi'nin toplanmasının önünde birçok engel vardı ama milletin ve vatanın bekası için bu kongrenin toplanması elzemdi. İstanbul'un engellemeleri, valilerin tutumu, delegelerin Sivas'a ulaşma ve güvenlik gibi sorunlar bir yana, Heyet-i Temsiliye üyeleri bile bir arada olmayıp çok farklı yerlerdeydi. Heyeti Temsiliye'nin dokuz üyesinden Mutki Aşireti Reisi Musa Bey, Bitlis eski mebusu Sadullah Bey, eski valilerden Bekir Sami Beyler Erzurum Kongresi'nde bulunmamış ve Kongre'de bulunmadıkları halde Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiş, Kongre'den sonra da Erzurum'a gelmemişlerdi. Geri kalan altı üyeden Erzincanlı Şeyh Fevzi Efendi ile Trabzonlu İzzet ve Servet Bey'ler yerlerine dönmüşlerdi. Erzurum'da kalan Heyet-i Temsiliye üyelerinin hepsi Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile Raif Efendi'den (Sabık Erzurum Mebusu) ibaretti, yani toplam üç kişiydiler.⁵⁰²

Sivas Kongresi'ne katılmak amacıyla 2 Eylül 1919 akşamı Sivas'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa'ya Sivas halkı tarafından büyük teveccüh gösterilmiştir. Halkın gösterdiği bu teveccüh Millî Mücadele hareketinin Anadolu halkı tarafından benimsendiğinin delilidir.⁵⁰³

Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerine engel olmaya çalışan Damat Ferit Paşa hükümeti, birçok girişime rağmen başarısız olunca bu kez Mamuratülaziz valisi olan Ali Galip'i devreye sokmuştur. Dâhiliye Nazırı Adil Bey'in yaptığı cazip teklifleri kabul ederek görevi üstlenen Ali Galip Bey; 30 Ağustos 1919 tarihinde Sivas valiliği ile birlikte III. Ordu komutanlığına atanmıştır.⁵⁰⁴ Adil Bey ile Ali Galip arasında yapılan bir dizi telgraf yazışmasının ardından; Ali Galip'in çevreden toplayacağı aşiret mensubu silahlı kişiler ile birlikte Sivas'a doğru hareket etmesine, Sivas Kongresi'ni dağıtarak katılımcıların tutuklanmasına ve İstanbul'a gönderilmesine karar verilmiştir. Adil Bey ile Ali Galip arasındaki yazışmalar sürekli olarak Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde olmuş ve gereken tedbirlerin alınması yoluna gidilmiştir.⁵⁰⁵ Mustafa Kemal Paşa XIII. Kolordu'ya gönderdiği telgrafta bu girişimde yer alacak herkesin tutuklanmasını

⁵⁰¹ Emine Kısıklı, "Sivas Kongresinin Milli Mücadelede Kamuoyu Oluşturmasındaki Önemi", Ankara Ün. TİTE Atatürk Yolu Dergisi, S-1, Ankara, 1998, s. 33.

⁵⁰² M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-2, s.23.

⁵⁰³ E. Kısıklı, *a.g.m.*, s. 35.

⁵⁰⁴ Zeki Sarıhan; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-II (Açıklamalı Kronoloji)*, Erzurum Kongresi'nden TTBBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994. s.77.

⁵⁰⁵ Rıfat Mevzanade; *Türkiye İnkılâbının İcyüzü*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1993, s.276.

emretmiştir. Mustafa Kemal Paşa tarafından alınan tedbirler sayesinde İstanbul hükümetinin bu girişimi de akim kalmıştır.⁵⁰⁶

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919 Perşembe günü salonda bulunan 25-30 delegenin katılımıyla⁵⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında başladı.⁵⁰⁸ Bir hafta içinde gelen delegelerle sayı 38'e kadar çıkmıştır. Yukarıda saydığımız çeşitli sebeplerden dolayı birçok ilden delegeler Sivas Kongresi'ne iştirak edememiştir.⁵⁰⁹

Sivas Kongresi 11 Eylül 1919 akşamı sona ermiştir. Kongre, Anadolu'da ve Rumeli'de kurulmuş olan bütün millî cemiyetleri, "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" adı altında birleştirilerek tek bir cemiyet haline dönüştürmüş, böylece bütün millî kuvvetlerin tek bir elden idare edilmesi ve millî bir hedefe sevk edilmesi gerçekleştirilmiştir.⁵¹⁰ Sivas Kongresi, bu kongreye esas teşkil eden Erzurum Kongresi kararları üzerinde önemli değişiklikler yapmamış, sadece alınan kararları⁵¹¹ umumileştirerek millî harekete ulusal bir nitelik kazandırmıştır.⁵¹²

Erzurum Kongresi tarafından seçilmiş olan "Heyet-i Temsiliye", Sivas Kongresi ile görev ve yetkileri bakımından büyük değişikliklere uğratılmış, memleketin diğer bölgelerinden seçilen azalarla güçlendirilerek vatanın bütününe içerisine alacak şekilde genişletilmiş ve "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliyesi" haline dönüştürülmüştür. Böylece sayı ve nitelik bakımından Heyet-i Temsiliye'ye rahat çalışma imkânı sağlanmıştır. Osmanlı hükümetinin herhangi bir dış baskı karşısında dağılması halinde Heyet-i Temsiliye, derhal saltanat ve hilâfet makamının ve milletin varlığını korumak için geçici bir yönetimle görevi üzerine alabilecektir. Gerektiğinde geçici bir hükümet görevini üstlenebilecek olan Heyet-i

⁵⁰⁶ ATASE, ATAZB, K.10, G.31, B.31-1,2.

⁵⁰⁷ Mustafa Kemal, Sivas kongresine katılım konusunda Kazım K. Karabekir'e yazdığı cevapta şöyle diyordu: "(Sivas Kongresi) Gerçi hey'eti temsiliye de halen Erzurum, Erzincan, Canik, Sivas ve âhiren iltihak etmiş. Diyarbakir'den maada Şarkî Anadolu'nun bazı vilâyetlerinden henüz tâyin olunan mürahaslar hazır değildir. Fakat Elâziz, Bitlis kongre mukarreratına tamamen itimadını beyan etmiştir." Bkz; K. Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 271.

⁵⁰⁸ M. Goloğlu, a.g.e., C-2, s.67.

⁵⁰⁹ Kazım Karabekir Paşa Sivas Kongresi'ne özellikle Doğu Anadolu'nun hassas olduğu Ermeniler ve Manda konusunda bir telgraf çekerek uyarıda bulunduğunu belirtmektedir. Bkz: ATASE, İSH, K.349, G.136, B.136-1.

⁵¹⁰ Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyetinin kuruluşu için Mustafa Kemal Paşa'nın (11. 9. 1919) 1334 *Atatürk'ün Telgraf ve Beyannameleri*, C-4, s. 68.; Ayrıca Bkz. T.İ.T.E. Arşivi: 57/19305/19506.

⁵¹¹ Kongre Kararları İçin bkz.; M. Goloğlu, a.g.e., C-2, s. 94-102.

⁵¹² Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Sivas Kongresi'nce Kabul Edilen Prensipleri ve Tüzüğün tam metni için Bkz; M. Goloğlu, a.g.e., C-2, s. 207.

Temsiliye, kendisine tanınan geniş askerî yetkilerle de Türk milleti adına Millî Mücadele hareketini teşkilâtlandırma görevini üstlenmiştir.⁵¹³

“Sivas Heyet-i Temsiliyesi” de denen “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi” 16 kişi olarak aşağıdaki gibi belirlendi. Erzurum Kongresinde seçilen 9 kişilik heyet⁵¹⁴ aynen devam ederken, bunların haricinde hayat seçilen üyelerle ise şunlardır: Refet Bey (3. Kolordu Komutanlığı’ndan ve askerlikten ayrılma), Kara Vasıf Bey (Gaziantep delegesi, kurmay albaylıktan emekli), Mazhar Müfit Bey (Hakkâri delegesi, eski mutasarrıf)⁵¹⁵, Ömer Mümtaz Bey (Eski Ankara mebusu), Hüsrev Sami Bey (Eskişehir delegesi, askerlikten ayrılma), Hakkı Behiç Bey (Denizli delegesi, eski mutasarrıf), Râtıpzade Mustafa Bey (Niğde delegesi).⁵¹⁶

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi artık bütün vatana hitap edecek şekilde umumileşmiş ve Anadolu’yu yönetme görevini üzerine alarak bir hükümet gibi çalışmıştır. Sivas ve Temsil Heyeti vatanın merkezi olmuştur. Sivas Millî Mücadele’nin merkezi olduğu için tüm bilgiler buraya gönderilip talimatlar buradan alınıyordu.

Sivas Kongresi’ne iştirak etme hususunda ya da Sivas Kongresi’nin toplantı tutanaklarında Bitlis delegelerinin katılım sağlandığına dair herhangi bir bilgi yoktur fakat XIII. Kolordu Kumandanlığı tarafından Erzurum Kongresi için III. Ordu Müfettişliğine hitaben 9 Temmuz 1919 tarihinde yazılan Telgrafda Sivas Kongresine Bitlisten üye olarak Posta Müdürü Abdülbaki Efendinin seçildiği ve yola çıktığı bildiriliyordu⁵¹⁷. Ayrıca XIII. Kolordu Kumandanlığı tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya çekilen 13 Eylül 1919 tarihli telgrafta Bitlis murahhaslarının avdet edip çalışmaya başladığı bilgisi verilmektedir.⁵¹⁸

⁵¹³ E. Kısıklı, *a.g.m.*, s.35.

⁵¹⁴ Sivas Kongresine Bitlis vilayetinden temsilci katılmamıştır fakat Erzurum’da Temsil Heyeti’ne seçilen Bitlisli temsilciler Sadullah Bey ve Hacı Musa Bey, Erzurum Temsil Heyeti üyeleri direkt Sivas’ta da Temsil Heyeti üyesi olarak seçildikleri için Bitlisli üyeler de burada yer almıştır.

⁵¹⁵ Eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit M. M. Kansu Hakkâri delegesi olarak kongreye katılmıştır. Bkz; M. M. Kansu, *a.g.e.*, s.226.

⁵¹⁶ M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-2, s.107.

⁵¹⁷ Telgrafın aslı şu şekildedir: “(D. 335/4-1, F. 14- 25) Telgrfname: Diyarbakır, 9.7.335 (1919), (Erzurum) Üçüncü Ordu Müfettişliği’ne... “Bitlis Vilayeti’nden Erzurum Kongresi’ne, Siirdli Mehmed Said ve Sivas Kongresi’ne Posta Müdürü Bitlisli Abdülbaki Efendiler intihab edildikleri ve her ikisinin, müteheyyii hareket bulunduğu, Bitlis Vilayeti’nin iş’arına atfen, ma’rızdur. Harekât 23132. Fi 9.7.(.335/1919) XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet.” Bkz; M. F. Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s.175.

⁵¹⁸ Diyarbakır XIII. Kolordu Kurmay Başkanı Halit Bey’in 13 Eylül 1919 tarihli şifre telgrafı; *Sivas’ta 3. K. Kumandanlığı’na... Diyarbakır, 13 Eylül 1335” Elazığ, Malatya, Siverek, Mardin, Maden, Siirt, Silvan, Bitlis’te kongre mukarreratını aldılar. Peyderpey neşrediyorlar. Burada herkes okudu,*

Erzurum Kongresi'nde Temsil Heyeti'ne seçilen Bitlis Mebusu Sadullah Efendi memleketteki bazı ahvalden dolayı Sivas Kongresi'ne katılamayacağını 9 Eylül 1919 tarihinde çektiği şu telgrafta beyan etmektedir: “*Mücadele-i Muhterem Efendim Hazretleri... Sevgili yurdumuza doğru uzatılmak istenilen elleri kırmak maksad-ı mübecceliyle teşekkül eden Heyet-i Temsiliye'ye memuriyetimi mübeşşir 13 Ağustos 335 tarihli irâdenâme-i vatanperverânelerini*⁵¹⁹ *aldım. Vatanî selâmet ve şahsî saâdet anları doğuran böyle mukaddes, mübeccel bir vazîfeye memuriyetimin eazım-ı ümmetin bu efkâr-ı mühimmesini derin bir hiss-i kabul ve hürmetle selamlarım. Ancak Raif Efendi hazretlerine takdîm eylediğim arizada arz eylediğim vecihle memleketin bazı ahvâli ve icâbat-ı hâzırasına binaen muvakkat bir müddet memleketimden ayrılmamak ve ancak bu sûretle tevhid-i mesâî etmek mecbûriyeti vardır. Maksadın aynı noktayı istihdaf etmekte olması cihetiyle bu mecbûriyetin hüsn-i telakkiye mazhar olacağına ümitvarım. Bu ümide istinaden bir müddet tehîr-i hareket için müsaade-i celilelerini arz ve istirhâm ile takdîm-i ta'zimât eylerim. Ol babda emr u fermân hazreti menlehul-emrindir.*”⁵²⁰

Sadullah Bey'in 9 Eylül tarihinde yazdığı telgraf Sivas'a daha ulaşmadığı için Mustafa Kemal Paşa 15 Eylül 1919 tarihinde XIII. Kolordu üzerinden Bitlis'e bir telgraf çekerek Sadullah Bey ve Musa Bey'e Sivas'a gelmeleri konusunda çağrıda bulunuyordu;

“*On Üçüncü Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Halid Beyefendiye.*

1. Heyet-i Temsiliye azalarından Mutki'de Musa Bey'le Bitlis'te Sadullah Efendi'ye:

2. Ahval-i hâzıra-i fevkalade dolayısıyla Umum Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına müntehap Heyet-i Temsiliye Sivas'ta toplandı. Zat-ı âlilerinin de hemen Sivas'a hareketle heyete iltihakınız pek lüzumlu görülmektedir. Şu kadar ki yine

*fakat matlup teşkilat mucibince hiçbir yerde henüz Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşekkül etmemiştir. Bu teşkilatı icra için, vazife ve sıfat-ı memuriyeti müsait birisinin ciddi çalışması lâzımdır, aksi halde herkes yalnız malumattar olması ile kalacaktır. Silvan'da Sadık Bey teşkil arzusunu izhar ediyor. Bitlis vilâyeti murahhasları avdet ederek maksadı neşr ve izah etmişlerdir, en geri Elazığ vilâyetidir...”*Ayrıca Bkz; Harp Tarihi Dairesi Atatürk Arşivi 1335/5-2, 44-1.; M.

Goloğlu, a.g.e., C-2, s.224.

⁵¹⁹ Nutuk, C-3, Vesika 50, s. 941.

⁵²⁰ ATASE, ATAZB, K.7, G.73, B.73-1. Sadullah Beyin telgrafı Mustafa Kemal Paşanın eline ulaştıktan sonra kendisine şu telgrafla cevap vermiştir: “*Sivas 8/10/35; Bitlis Vilâyetinde Heyet-i Temsiliye azasından Sadullah Beye... Mesafenin uzaklığı cihetiyle buraya kadar teşrifleri muzır bulunduğundan mezun addolunacağınız işar olunur. Orada nizamnâme-i mahsûsuna nazaran icra kılınan teşkilat-ı milli derecesinin işarı rica olunur. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi namına Mustafa Kemal.*” Bkz; ATASE, ATAZB, K.7, G.78, B.78-1.

*makasid-ı vataniye ve millîye için orada bizzat çalışmaları daha mübrem ve muvafık görülüyorsa hale göre karar vererek neticenin heyetimize sürat-i işarı rica olunur. Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal.”*⁵²¹

XIII. Kolordu Kumandanı, Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafına 12 Ekim 1919 tarihinde verdiği cevapta şöyle yazıyordu: “...*Mutkili Musa Bey'den henüz cevap gelmedi. Bitlis'teki Sadullah Efendi'den alınan ve davet-i vakiyeye icabet edemeyeceği esbabını muhtevi olan cevap hülasaten ber-vech-i âti maruzdur...*”⁵²². Bu telgrafta ayrıca teşkilat çalışmalarından ve Sivas Kongresi'nde alınan kararların halka neşrinden bahsedilip vilayetin durumu hakkında ayrıntılı bilgi veriliyordu.

Sivas Kongresi'ne iştirak edemeyen Bitlis delegelerinden Sadullah Bey, 14 Ekim 1919 da “*Bitlis Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi*” namına Sivas'a çektiği bir telgraf ile Bitlis cemiyetinde kullanılmak üzere Temsil Heyeti'nin resmi mührünün gönderilmesini talep ediyordu.⁵²³

Doğu bölgesinin Millî Mücadele'yle ilgili çalışmaları ve durumu hakkında XIII. Kolordu'dan 8 Kasım 1919 tarihinde gönderilen telgrafta ayrıntılı bilgiler veriliyordu. Telgrafta özellikle Bitlis bölgesinin bu konuda aydınlandığı, milli teşekküllerin kurulduğu ve Kürt aşiretlerinin Millî Mücadele'yi desteklediği vurgulanıyordu. Yine aynı telgrafta Siirt'te Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin teşekkül ettiği bilgisi veriliyordu.⁵²⁴

Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal Paşa'ya Bitlis'ten birçok destek telgrafları gönderilmiştir. Bitlis'in ileri gelenlerinden meşayih-i Nakşibendiye'den Muhammed Ziyaüddin Hazretleri 1 Ekim 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik

⁵²¹ ATASE, ATAZB, K.7, G.74, B.74-1.

⁵²² ATASE, ATAZB, K.7, G.79, B.79-1.

⁵²³ ATASE, ATAZB, K.3, G.6, B.6-1.

⁵²⁴ Telgrafta şu önemli bilgiler de yer alıyordu: “*Heyet-i temsiliye riyaset-i aliyyesine:*

1. *Siirt'te Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşekkül etmiştir. Hatta molla tahaya gelen heyet-i faside? meyanındaki birkaç satın alınmış gördük. Kürtlerin efkârına tercüman olamayacağına, makam-ı hilafet (ve) saltanata sadakatlerine dair kolorduya telgraf vermişler. Hatta bunun sureti Fransız binbaşısı Mösyö Labona verilmiş, Amerika heyetine olduğu gibi bu zata da izahat (ve) bazı vesaik ita kılınmıştır. Garzan'da Cemil Çeto'dan dün bir telgraf aldık. Malatya'ya hareket fesadiyesini telin ediyor. Hizmete amade olduğunu bildiriyor. Bundan anlaşılacağına göre Bitlis vilayetinde efkâr daha ziyade tenvir edilmiştir. Muş ve Van'dan haber alamıyorum. Fırkadan nerelerde cemiyetlerin temessül ettiğini sordum.*
2. *Diyarbakır vilayetinde hiçbir yerde cemiyetin şubesi teşekkül edememiştir. Bizzat en ziyade çalışan vilayet olduğu halde bu biganeliğe ve? esbabını arz etmiştim. Mamafih efkâr-ı umumiye tenvir edilmiştir ve edilmektedir. Aleyhine bulunanalar görülüyor. Milli reisi Mahmud beyin kongreye keşide ettiği ve ayrıca Malatya meselesi esnasında oradaki rüesaya yazılan nasihatamız telgraflar bu hakikate burhandır. Kendisini muharebe gümüş imtiyaz madalyasıyla taltif ettik (kardeşine de) gümüş iftihar madalyası verdik. Arz-ı keyfiyet olunur efendim. 8/10/35. 13. K. Erkân-ı Harbiye Reisi Halid”. Bkz; ATASE, ATAZB, K.13, G.15, B.15-1,2.*

ve destek amaçlı şu telgrafi çekmiştir: “Huzur-u Sami-i Fahimanelerine Maruz-u daileridir... 14 Ağustos 335 tarihli iradename-i fahimaneleri eyadi-yi iftihar alını.⁵²⁵ Mündericatından mütehassıl memnuniyet derece-i nihayededir. Alem-i İslamiyetin şu harb-i umumide ve alel-husus bu havali ahalisinin duçar oldukları felaket-i maliye ve bedeniye yüzünden gibi tahammülfersa ahvale inzimam eyledi. Bu muhit üzerinde Ermenilerin ihtirasat-ı şedidesine fedakarane teşebbüsât-ı mukaddese-i fahimanelerine karşı arz ve takdim-i teşekküratı vazife-i daiyanem olan makam-ı mualla-yı hilafetin şeref ve tealisi ve millet- mazlume-i necibe-i milletin düşman ihtirasatından kurtarılmak hususunda masrûf buyurulan fedakarane hidematda muvafakiyet-i devletlerine vazife-i daiyaneme ait duaya muvazebet ve icab edecek nesayih-i meşrua-i lazımenin beynel-ahali telkin gibi hizmetin devam-ı daiyanemi arz ve iblağa mücaseretle takdim-i tazimata şitab eylerim.”⁵²⁶ Mustafa Kemal Paşa da 30 Kasım 1919 tarihinde Sivas’tan yazdığı şu telgraf ile Muhammed Ziyâuddin Efendi’ye teşekkür mahiyetinde cevap vermiştir: “Bitlis’te meşâyih-i Nakşibendîye’den Muhammed Ziyâuddin Efendi Hazretlerine... Vatan ve milletin halas ve saadeti uğrunda ahali-i muhteremenin tenvîr ve irşadı hususunda ibraz buyurmakta oldukları himemât-ı dindarâne ve fâzılânelerine arz-ı teşekkürât eyleriz. Hazret-i Allah sizler gibi mürşidîn-i kirâmı bu millet-i necîbeye her an rehber-i saadet eylesin. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsîliyesi namına Mustafa Kemal.”⁵²⁷

Hizan Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Reisi Selahaddin Bey tarafından 6 Kasım 1919 tarihinde Sivas Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Riyaseti’ne çekilen telgrafta ise şu ifadeler yer verilmiştir: “Vasi mikyasta cemiyetimiz teşekkül hin-i hâzıra bütün mevcudiyetimiz ile verilecek emre imtisalen malen ve bedenlen amade bulunduğumuz maruzdur.” Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa verdiği cevapta teşekkür ettikten sonra şu talimatın yazılmasını emrediyordu: “... Siirt heyet-i idaresiyle irtibatta bulunarak nizamnâme ve beyanname alsınlar. Neticesini bize bildirsınlar.”⁵²⁸

Yine Bitlis’ten Bitlis Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve ahaliden birçok kişi, Milli Mücadele’ye destek amaçlı 15 Kasım 1919 tarihinde Sivas Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Riyaseti’ne çektikleri telgrafta Sivas Kongresi’ne desteklerini ifade

⁵²⁵ Mustafa Kemal Paşanın 14 Ağustos 1919’da kendisine yazdığı mektuptan bahsetmektedir. Nutuk, C-3, Vesika 52, 942-943.

⁵²⁶ ATASE, ATAZB, K.3, G.28, B.28-1.

⁵²⁷ ATASE, ATAZB, K.3, G.28, B.28-2.

⁵²⁸ ATASE, ATAZB, K.3, G.29, B.29-1.

etmiş ve altıyüz yıllık kardeşliğe vurgu yapan şu cümlelere yer verilmiştir: *“Harbin netaic-i tabiiyesinden mütehassıl fetret ve teşeng-i hayat-ı ictimaiyemizde hissiyat-ı azimemizle kabil-i telif olmayan bazı efkâr-ı ıftirak-cuyanı uyandırdığı işitiliyor. Altı yüz küsür senelik kadimî bir hayat-ı tarihiye ile Osmanlının ahlak-ı ictimaiyesiyle yoğrulmuş hükümet-i Osmaniye'nin riyaset-i tasarrufu altında yaşayarak ruh milliye temin etmiş olan muhitimiz ahalisinin bu gibi efkâr ile cemi bir alaka-i ictimaiyesi yoktur. Umumen Kuvayımilliye'ye iltihak ederek Camia-i Osmaniye ve makam-ı mualla-i hilafetpenahiye karşı beslediğimiz rabita-i itikadiyemizle ebediyen devam ve muhafazasına azmetmiş olduğumuzu arz eyler ve bu gibi ıftirak-cuyan efkâr ve metalibi nefretle reddeyleriz.”*⁵²⁹

Mustafa Kemal Paşa bu destek telgraflarından çok memnun kalmış ayrıca Bitlis'teki Millî Mücadele teşkilatlanmaları ile ilgili durumu yakından takip etmiş ve güvendiği kişilerden sürekli bilgi almıştır. Mustafa Kemal Paşa 8 Kasım 1919 tarihinde Muş'ta Heyet-i Temsiliye azasından Musa Beyefendi'ye çektiği telgrafta milli teşkilatlanmaların durumunu soruyordu: *“Teşkilat ne derecelededir. Şimdiye kadar olduğu vecihle gerek Mutki ve gerekse mücavir mıntıkada asayişin emr-i muhafazasında himmet ve gayret-i âlileri hasseten rica olunur.”*⁵³⁰

Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti, 18 Aralık 1919 tarihine kadar Sivas'ta kalmış ve bütün çalışmalarını buradan yürütmüşlerdir. Sivas hem güvenilir bir yer olması hem de ulaşım ve iletişim bakımından Anadolu'nun ortasında bulunması hasebiyle Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için iyi bir çalışma merkezi olmuştur.

3.4. Türkiye'de Manda Meselesi ve Bitlis'in Durumu

Wilson İlkeleri'nin 12. maddesinde belirtildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin Türk çoğunluğu bulunan topraklar üzerinde bağımsız bir Türkiye'nin kurulması gerektiği ilan edilmişti. Bunun için Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda, *“Türkiye'nin Yeniden Kurulması”* konusu ile ilgili çalışmalar yapmak üzere bir komisyon oluşturulmuştu. Bu komisyon, halkının kahir çoğunluğu Türk bulunan Doğu Anadolu'da müstakil ve muhtar bir Ermenistan kurulmasını reddediyordu.

⁵²⁹ Telgrafta imzası bulunanlar; Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye azasından Sadullah, Ulemadan Sadi, Müftü Abdülmecid, Küfre Şeyhizade Baki, Eşraftan Ahmet Sırrı, Meşayıhten Şeyh Muhyiddin, Belediye Reisi İzzet, Ulemadan Abdurrahman, Mütelayyızandan Salih, Eşraftan Ömer. Bkz; ATASE, ATAZB, K.11, G.22, B.22-1,2.

⁵³⁰ ATASE, ATAZB, K.3, G.31, B.31-1.

Bunun üzerine "*Türkiye 'de Manda idaresi ve Ermeni Meselesi* " konularını yerinde inceleyecek bir askeri heyetin gönderilmesi, Ermeni meselesi hakkında bu heyetin vereceği rapor üzerine daha isabetli bir karar alınması ve ona göre hareket edilmesi Amerikan Senatosu tarafından kabul edilmiştir. Başkan Wilson tarafından, bu heyetin başına Tümgeneral James G. Harbord getirilmiştir. Harbord heyetinin vazifesi; "*Ermenilerin, Anadolu ve Kafkaslardaki gerçek durumlarını yerinde inceleyerek, Amerikan mandasında bir Ermenistan kurmanın, İstanbul ve Türkiye üzerinde bir manda idaresi tesisinin lüzumlu ve mümkün olup olmadığını tetkik ederek Amerikan Senatosu 'na rapor hazırlamaktı.*"⁵³¹

Türkiye'deki Ermenilerin tehlikede olduğu ve Türklerin İzmir'in Yunanlarca işgalinin acısını çıkarmak için hazırlıklar yaptıkları söylentilerinin dolaşmakta⁵³² olduğu sıralarda görevlendirilen Harbord heyetinin asıl amacı "*Doğu'da bir Ermenistan teşkilinin mümkün olup olmayacağını* " incelemek olduğu anlaşılmaktadır.⁵³³

General Harbord'un başkanlığındaki heyet 2 Eylül'de İstanbul'a gelmiş, 3 Eylül'de Vakit gazetesi muhabirine verdiği mülakatta Doğu Bölgesine bir gezi yapacaklarını ve başında bulunduğu heyetin adını "*Şark-ı Karib Amerikan Tetkik Heyeti*" olduğunu belirtmiştir.⁵³⁴ Harbord, İstanbul'da iken Anadolu'daki durum hakkında yeterli bilgiye sahipti. Anadolu hakkında tahkikat yapması için milliyetçilerle irtibata geçmesi, onlardan onay alması gerekmekteydi.⁵³⁵

General Harbord, savaş sebebiyle Amerikan menfaatlerini korumak için görevlendirilmiş olan İsveç elçisi vasıtasıyla İstanbul hükümetinden resmi müsaade ve muhafaza talebinde bulunmuştur.⁵³⁶ "*Milli Fırka'nın*" İstanbul'daki temsilcilerine de müracaat ederek Anadolu' da yapacakları tahkikat işleri için yardımda bulunmalarını temin etmiştir. Heyet İstanbul'dan 7 Eylül 1919 yola çıkmış ve sırayla Adana, Mersin ve Tarsus civarında incelemelerde bulunmuşlardır.⁵³⁷ Heyet yolculukları boyunca her fırsatta Ermenilerin ve diğer Hristiyan temsilcilerin de olduğu ortamlarda bölgenin

⁵³¹ Cemal Güven, *Milli Mücadele' de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri*, Eğitim Yayınevi, Konya-2012, s.72-73.

⁵³² Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, Tercüman Tarih Yay., İstanbul, 1981, s. 65.

⁵³³ C. Güven, *a.g.e.*, s.74.

⁵³⁴ C. Güven, *a.g.e.*, s.75.

⁵³⁵ R. Orbay, *a.g.e.*, s. 377-378.

⁵³⁶ Bunun üzerine İstanbul Hükümeti General Harbord'un geçeceği vilayetlere bir telgraf çekerek gerekli kolaylığın gösterilmesi talimatını vermiştir. Bkz; BOA, DH. EUM. AYŞ., K.22, G.15.

⁵³⁷ C. Güven, *a.g.e.*, s.77.

kodamanları ile bir araya gelmiştir. Böylece siyasi oluşum hususundaki fikirlerinde ısrarcı olduklarını ve hayatta kalan Ermenilerin refahının Amerika'nın da çıkarına olduğunu vurgulamışlardır.⁵³⁸ Daha sonra trenle Halep üzerinden Adana'dan Mardin'e geçmişlerdir.⁵³⁹ Mardin'den otomobille Sivas'a gelmişlerdir.⁵⁴⁰

Harbord ve heyeti 18 Eylül'de Malatya'dan hareket edecekleri zaman Sivas Kongresi sona ermiş ve Heyet-i Temsiliye hükümet vazifesini üzerine almıştı. Onlar henüz Malatya'da iken, milliyetçiler kendileriyle temasa geçerek heyete memleketimizin durumunu görüp anlamak vazifelerini kolaylıkla yapabilmeleri için memnuniyetle yardımda bulunacaklarına dair teminat vermişlerdi. Harbord Heyeti, 20 Eylül Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile gizli bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa Amrikan heyetine uzun uzun Millî Mücadeleyi anlatmıştır.⁵⁴¹

Sivas 'a kadar yolculuklarında edindiği izlenimlerde ve Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerinden müspet intibalar edinen General Harbord ve heyeti, 21 Eylül'de Sivas'tan, Erzurum istikametine gitmek üzere ayrılmışlardır.⁵⁴² Mustafa Kemal Paşa bu görüşmeyle ilgili XIII. Kolordu Kumandanlığı'nı bilgilendirmekte ve yazdığı telgrafta; *"Amerikan heyetiyle görüşmenin manda ve himaye ile hiçbir şekilde ilgisinin olmadığını, milletin istiklalini tam olarak sağlayacaklarını"* ifade etmekteydi.⁵⁴³

General Harbord ve heyeti Anadolu ve Kafkasya bölgelerindeki incelemelerini tamamlayarak 15 Ekim'de İstanbul'dan ayrılmışlardır.⁵⁴⁴

Yazdığı bir makalesinde General Harbord, *"heyetin asıl amacının Türk-Rus sınırında Türklerin askeri yığınak yapıp yapmadıklarının tespiti ve Ermenilerin hayallerini kurduğu Büyük Ermenistan sınırları içinde kalan şehirleri yakından görmektir"* diyerek bir itirafta bulunmuştur. Ermenilerin sözde çoğunlukta olduklarını iddia ettikleri Anadolu'daki 6 vilayeti görmek istediklerini ancak otomobil yolu olmaması ve buralara at sırtında gidecek vakitleri de olmadığı için, **"Van ve Bitlis'e"**

⁵³⁸ Muammer Özçelik, *Millî Mücadele'de Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti*, Erciyes Ün. Sosyal Bil. Ens. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2001, s. 189.

⁵³⁹ General Harbor'un gelmesiyle birlikte Doğu'da bir Amerikan Mandası kurulması fikri çok fazla gündeme gelince, K. Karabekir Paşa Çeşitli tedbirler almış ve Bitlis ile ilgili aldığı tedbiri de şöyle belirtmiştir. *"16/Teşrinisani 1335 (16 Kasım 1919). Bitlis mıntıkasını da Kolordum mıntıkasına aldım XIII. Kolordunun buralardaki asayiş vasiyetini tutacak kuvveti yoktu. Oraya 33. Alay 3. Taburu ile iki top gönderdim..."* Bkz; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.378.

⁵⁴⁰ C. Güven, a.g.e., s.77.

⁵⁴¹ C. Güven, a.g.e., s. 83.

⁵⁴² B. S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK. Yay., Ankara-1 989, s.58.

⁵⁴³ ATASE, ATAZB, K.16, G.6, B.6-1,2,3.

⁵⁴⁴ C. Güven, a.g.e., s. 89.

gidemediklerini belirten General Harbord, o iki il hakkında altı hafta önce oraları ziyaret etmiş olan Amerikan ordusunda görevli iki komutanın⁵⁴⁵ yazdığı rapordan bilgi sahibi olduklarını belirtmiştir.⁵⁴⁶

Harbord Heyeti'nin tüm çalışmaları bir rapor halinde Amerikan Senatosu'na sunulduktan sonra, Senato tarafından yapılan rapor incelemesiyle Türkiye'de Amerikan mandasının uygulanması ve Doğu Anadolu' da bağımsız bir Ermenistan kurulması düşüncelerinin gerçekleşmeyeceği anlaşılmıştır.⁵⁴⁷ 1 Haziran 1920'de Ermeni Devleti teklifi Amerikan Senatosunda 13 oya karşı 52 oyla reddedilmiştir.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵ Bu komutanlara refakat etmesi için XIII. Kolordudan bir zabıt verilmiş ve bu zabıtın Amerikan Heyeti hakkında verdiği bilgileri Cevdet Bey Harbiye Nezaretine şu telgrafla bildirmiştir:

“Harbiye nezareti celilesine mevrud şifredir; Bitlis ve Van havalisini tedkik ve teftişe giden Amerika heyetine ikinci fırkadan refakat etmek üzere bir zabıt verilmiştir. Bu zabıtımızın Bitlis'ten verdiği raporun aksamı mühimmesi ber veçhi atidir:

a-Heyet Amerikalı bir topçu yüzbaşıyla bir refikinden ibarettir. Beşiri'den hareketle Batman Köprü Zizok Destomi tarikiyle Bitlis'e gitmiştir.

b-Yüzbaşı Batman Köprüsünün(Malabadi Köprüsü) fotoğrafını almış ve civarındaki nikat-ı hakimeyi haritasına işaret etmiştir. Amerika Cemiyet-i Hayriye memurlarından birinin ifadesine göre Batman Köprüsünün tahrip edildiğini zannediyormuş. Batman köprüsü oysaki? bir şose olduğunu iddia etmiş ve fakat seferberlikte yapılan yolun otomobil müruruna gayri müsait olduğunu kaydetmiştir.

c-Garzan merkezinde Müslim ve Gayri Müslüm nüfus miktarı, mezruat ve Ermenilerin avakıb-ı ahvali hakkında sualler sormuşlardır.

d-Bitlis'teki asar-ı harabeti ufak teferruatına kadar kaydetmişler ve bazı harabelerin fotoğraflarını almışlardır Ermeni ve Rusların buradaki mezalimini tasdik eder gibi görünmüşlerdir. Ermeni komitelerinin en ziyade nerelerde faaliyet etmiş olduklarının memurin-i aidesinden sormuşlardır.

e-Temmuzda Bitlis'ten Van istikametine hareket ettikleri maruzdur. 30 Temmuz 1335. 13. K.K. Cevdet.”

Bkz; ATASE, İSH, K. 109, G. 83, B. 83-1,2,3.

⁵⁴⁶ M. Özçelik, a.g.e., s. 189.

⁵⁴⁷ S. Akgün, a.g.e., s.160.

⁵⁴⁸ Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919- 1920*, İleri Basımevi, Giresun, 1972, s.19.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MECLİS-İ MEBUSAN'DAN TBMM'YE SİYASİ GELİŞMELER VE BİTLİS

4.1. Meclis-i Mebusan Seçimleri (1919) ve Bitlis'teki Olaylar

Heyet-i Temsiliye ülkenin her tarafında, ulusal örgütlenmenin genişletilmesi ve sağlamlaştırılması çalışmalarına devam ediyor, aynı zamanda mebus seçimlerinin yapılmasını sağlamaya ve hızlandırmaya çalışıyordu. Bu konudaki görüşlerini gerekli yerlere bildiriyor, bazı kişileri de tavsiye ediyorlardı. Ancak cemiyet adına aday göstermemeyi ilke kabul etmekle beraber, milletvekili olmak girişiminde bulunanların, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ilkelerine ve kararlarına sahip çıkmış kişilerden olmasını istiyor ve bu gibi kişilerin, cemiyet adına adaylıklarını kendilerinin koymaları gereğini de belirtiyorlardı.⁵⁴⁹

2 Ekim 1919'da istifa eden Damat Ferid Paşa kabinesinin yerine Millî Mücadele'den yana olan Ali Rıza Paşa kabinesi gelince, 7 Ekim 1919 günlü beyanname gereğince, 9 Ekim 1919'da "Mebuslar Seçimine Mahsus Kararname"yi yayınlamış ve bu kararnameyi telgraflarla illere duyurarak seçimlere başlanılmasını emretmişti.⁵⁵⁰ Ali Rıza Paşa hükümetinin 7 Ekim günlü seçim kararnamesi ve arkasından 1919 yılı için hazırlanan talimatname yayınlanınca bütün Anadolu'da seçimler hemen başlamıştı. 1919 yılına ait bu seçimler 15 vilayet, 35 mülhak liva ve 16 müstakil livada yapılmıştı. Ayrıca seçimler 20 Temmuz 1908 tarihli İntihabat-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati uyarınca yapılmıştı.⁵⁵¹

Seçimler yukarıda bahsedilen minval üzere yürütölmeye çalışıldı. Ancak bunda kısmi bir başarı sağlanmış olduğu söylenebilir. Heyet-i Temsiliye'nin tavsiyesi ile kazananlar olduğu gibi tavsiye edip de kazanamayanlar da vardı. Bunun yanında Heyet-i Temsiliye'nin haklarında olumsuz kanaat kullandıklarından da mebus seçilen olmuştu. Bu şekilde seçimlerde ülke genelinde zaman zaman kontrolsüzlük yaşanıyordu.⁵⁵²

⁵⁴⁹ Nutuk, C-1, s. 234.

⁵⁵⁰ M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-3, s. 47.

⁵⁵¹ Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 291.

⁵⁵² Sedat İşık, *Birinci Dönem TTBMM'de Bitlis Milletvekilleri*, Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayımlanmamış Yük. Lis. Tezi), Erzurum, 2004, s.27.

Bitlis'teki 1919 seçimleri genel olarak sakin geçse de birçok siyasi entrikanın ve çekişmenin yaşandığını yapılan yazışmalardan anlamaktayız. Bitlis seçimlerinde yaşanan olayları ve çekişmeleri teferruatlı bir şekilde izah edelim.

Seçim döneminden önce Bitlis'te vali olarak bulunan Mazhar Müfit Kansu'nun⁵⁵³ 23 Mayıs 1919'da İstanbul hükümeti tarafından görevinden alınmasından sonra boş kalan valilik makamına Ziya Bey⁵⁵⁴ geçici olarak vekil tayin edildi. 4 Mayıs 1919 tarihinde⁵⁵⁵ bu göreve atanan Ziya Bey 28 Mayıs tarihinde Bitlis'e çekilen bir telgraftan anlaşıldığı üzere hala görevine gelip başlamamıştır ve anca Haziran sonunda gelip göreve başlamıştır.⁵⁵⁶ Ziya Bey'in gelip göreve başladığını 5 Temmuz 1919 tarihinde XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey bir telgraf ile Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir.⁵⁵⁷ Ziya Bey sağlık sorunlarını bahane ederek bu görevde fazla durmaz ve Temmuz ayının sonlarında vekâleti Mektupçu Abdülmecid Efendi'ye bırakıp İstanbul'a gitmiştir.⁵⁵⁸ Vilayete o günden itibaren Mektupçu Abdülmecid Efendi vekâleten bakmıştır. Bitlis'te valilik makamına vekâlet edenler bu makamı hakkıyla temsil edememiş ve sürekli kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu nedenle bölgedeki askeri görevlilerden sürekli olarak yetenekli ve namuslu valilerin bölgeye gönderilmesi hükümetten istenmiştir. Bitlis'te valilik makamının hakkıyla temsil edilmediği, acilen yetenekli ve faal bir valinin gönderilmesi gerektiğini XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir de Harbiye Nezareti'ne bir telgraf ile bildirmiştir.⁵⁵⁹

Sivas Kongresi'nden sonra Meclisi Mebusan'ın açılacağı ve bunun için seçim yapılacağı beklentileri Anadolu'da üst seviyeye çıkmıştı. Bu nedenle mebus olabilme çalışmaları da 7 Ekim 1919 tarihli seçim kararnamesinden çok önce başlamıştı. Bitlis valilik görevini vekâleten sürdüren Mektupçu Abdülmecid Efendi'nin seçim entrikalarını ve yaptığı keyfi davranışları ilk olarak Mardin Mahkeme Azâsı Bitlisli Hulusi tarafından Mardin'den 30 Eylül 1919 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaâ-i Hukûk-ı Millîye Heyet-i Temsilîye Reisi Mustafa Kemâl Paşa'ya hitaben çektiği şu telgrafta görmekteyiz: *“Tarihin emsalini kaydetmediği en nazik bir zamanımızda adl u itidalin amel-i mutlak tanılacağına îtimâden Dâhiliye Nezâreti vilâyetlerden Bitlis mebûsluğuna namzetlik vaz'ı*

⁵⁵³ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Hakkari Delegesi olarak katılmış, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na ve TTBBM birinci dönemine Hakkâri'den mebus seçilecektir.

⁵⁵⁴ Ziya Bey, Bitlis Valiliğine atanmadan önce Niğde Mutasarrıfı idi. Bkz; M. M. Kansu, a.g.e., C.1, s.12.

⁵⁵⁵ BOA, MV., K.250, G.146, B.146-1.

⁵⁵⁶ BOA, DH. KMS., K.52, G.1, B.1-1,2.

⁵⁵⁷ ATASE, İSH, K. 18, G. 135, B. 135-1.

⁵⁵⁸ BOA, İ. DUİT., K.48, G.52, B.1-1,2.

⁵⁵⁹ ATASE, İSH, K. 39, G. 107, B. 107-2.

mecbûriyetinde kaldığını bazı temennileri de arz ile tecellî-i adalete cüret etmiş idim. Merkezin hali malûmdur. Kendi mebûsluğunu temîn için mütekaddim beyânâtımı neşr ettirmeyen mülhakât kaymakâmlarını daim düşman gibi kazadan kazaya uğratan Bitlis Vali Vekîli Mektupçu Abdülmecid Efendinin hakkaniyetsiz mebûsluk taakkulünde makdur olması lâzım gelse bile şu sırada Bitlis merkezinde mevki-i iktidarda bulunması kanun-u intihâb ve adaleti muhildar başka izahatla şahsîyattan ar eden hükümetin ahlâken sukut etmemiş namusuyla haşrolmuş bir son tebligat bütün takdîrat-ı devletlerine îtimâden menâfi-i vatan, muktezâ-yı adaletin tecellisini müriüvvet-i vatanperverlerinden intizâr eylerim.”⁵⁶⁰

Mektupçu Abdülmecid Efendi’nin yaptığı hukuksuz ve keyfî icraatlar ile hakkında tahkikat başlatıldığı bilgisi XIII. Kolordu Kumandanlığı tarafından 12 Ekim 1919 tarihinde Heyeti Temsiliye’ye çekilen şu şifre telgrafla bildiriliyordu: “...*Vali vekâletinde bulunan mektupçu Abdülmecid Efendi mebus olmak ümidiyle takavvi-i memuriyetten istifadeye kıyam ve birçok kaymakam ve müdürleri azil ile yerlerine akraba ve mensubundan kayırmakta olduğundan bunu akim bırakmak ve zat-ı hazretlerice de arzu olunduğu vecihle kendi mebusluğunu temin etmek için netice-i intihabata kadar intizarın zaruri olduğu. Vali vekili hakkındaki beşinci maddeye dair tahkikat yapılmaktadır efendim.*”⁵⁶¹ Yapılan tahkikat sonucunda Mektupçu Abdülmecid Efendi görevden el çektirilir ve yerine Mektupçu Vehbi Bey getirilir. Mektupçu Abdülmecid’den sonra vekâleten valilik görevini yürüten Vehbi Bey’in de seçimlere müdahale etmeye çalıştığını ve kendisini mebus seçtirmek için bir sürü entrika çevirdiğini görmekteyiz. Vali Vekili Vehbi Bey’in entrika çevirdiğini Mustafa Kemal Paşa XIII. Kolordu Erkânı Harbiye Reisi Halid Beyefendi’ye 24 Ekim 1919 tarihinde gönderdiği şu telgraf ile bildiriyordu: “*Bitlis vali vekîli Vehbi Beyin intihâb-ı mebûsan mesâîlinde bir takım tesirât yaptığı ve entrikalar çevirdiği yine kendi iş’ârından anlaşılmaktadır. Mumâileyh hakkında taraf-ı âlinizden iş’âratta bulunulmuş olduğunu hatırlıyorum. İzâle-i tesirât için nazar-ı dikkatinizi celp ederim efendim.*” Mektupta Mustafa Kemal Paşa dikkatli olmaları konusunda uyarıda bulunuyordu.⁵⁶²

XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey’in 28 Ekim 1919 tarihinde Harbiye Nezareti’ne çektiği şifreli telgrafta Vehbi Bey ile ilgili şunları söylüyordu: “*Halen Bitlis*

⁵⁶⁰ ATASE, ATAZB, K.19, G.4, B.4-1.

⁵⁶¹ ATASE, ATAZB, K.7, G.79, B.79-1.

⁵⁶² ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-2

valisi vekâletini ifa eden Mektupçu Bitlisli Vehbi Efendi'nin külli servet sahibi olduğu tevâtürden rivayet edilmektedir. Bu zat kendisini mebus çıkarma faaliyetiyle çalışıyor. Belediye riyasetine taraftaratı intihab ettiği gibi akraba ve taallukatından on kişiyi mühim ve muhtelif memuriyetlere tayin etmiştir. İdaresizliği yüzünden Bitlis mülhakatında asayiş pek ziyade muhteldir. Umur-i hükûmet ve mesalih-i amme vaktinde ifa edilemiyor. Jandarma alay kumandanının da becerikli bir zat olmadığı söyleniyor. Bitlis'in ehemmiyetiyle mütenasip asil ve ehil bir vali ile polis ve jandarma heyetlerinin serian ıslahı hususunun temînine müsaade buyurulması ehemmiyetle mâruzdur."⁵⁶³

Mustafa Kemal Paşa ve XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey şüphelerinde ve öngörülerinde haklı çıkıyorlardı. Çünkü Vehbi Bey mebus seçilmek için her türlü yola başvuruyordu. Vilayette yaptığı hukuksuzlukların yanı sıra hükûmete ve Temsil Heyeti'ne çektiği telgraflarla diğer mebus adaylarına bir sürü iftira atıp ithamlarda bulunuyordu. Vehbi Bey, 4 Kasım 1919 tarihinde hükûmete çektiği telgrafta mebus adayları Sabık Mebus Sadullah Efendi ve akrabası Nüfus Müdürü Resul Sıtkı Bey'in 1914 Kürt isyanına karıştıkları ve Dîvan-ı Harp'çe müebbet nefye mahkûm edilmiş iken seferberlikteki aftan bil-istifâde yakayı kurtardıkları, seçim tebligatına uygun olmayıp hiçbir selahiyetlerinin olmadığını, hukuk-ı medeniyeden sakıt olduklarını uzun uzun yazıp bunların halkça da istenilmemesine rağmen cebren mebus seçtirilmek istenildiğini söylüyordu.⁵⁶⁴ Yine 14 Kasım 1919'da hükûmete çektiği bir diğer telgrafta ise Vehbi Bey; belediye reisinin istifa ettiği, Sadullah ve Resul Beylerin askerlerin de desteğiyle halkı tehdit ettiğini, askerlerin beyanname dağıttığını, gece evine silahla ateş edildiği ve ailesinin can güvenliği olmadığı için kendisinin başka bir vilayete mektupçu olarak verilebileceğini dile getiriyordu.⁵⁶⁵ Vehbi Bey'in evinin çevresinde gece vakti silah

⁵⁶³ ATASE, İSH, K.49, G.22, B.22-1,2.

⁵⁶⁴ Telgrafta ayrıca şu bilgilerde bulunuyordu: "Bitlis vilâyetinden alınan 4 Teşrînisani 35 tarihli şifre telgrafta ayrıca şu bilgilerde bulunuyordu: "4.11.35 ve 140 numaralı telgrafta mâruz esbaptan dolayı müebbet nefye mahkûm ve 30 ? 35 telgrafta nezâretpenâhileriyle de teyid buyurulduğu üzere memurîn-i sabıkasına ait ? maaşı münkatı ve hukûk-ı medeniyeden sakıt olan ve 3 ? 35 tarihli emirname-i fahîmâneleriyle mürsel intihaba müteallik mazarrat meyanındaki zuhûr tebligat mucibince hiçbir hak ve selahiyete malik olmayan mebus-u esbak Sadullah Efendi ile mumaileyhin akraba ve hevâdarı Nüfus Müdürü Resul Efendi cebren ve kahren mebus yapılmak istenildiğine dair polis müdiriyetinden verilen rapor sûreti zire takdîm ve hareket-i vakianın memlekette hasıl eylediği su-i tesirden ve kanuna olan tecavüzden bahisle icab-ı halle müsarâaten icrası..."

Sûret: Bu sabah tabur kumandan vekili Bekir Sıtkı Efendi maiyetinde müsella olarak on kadar asker olduğu halde çarşıya gelerek mebus-u esbak Sadullah Efendi ile nüfus müdürü resul Efendi'yi buradan mebus çıkaracaklarını ve bunun için Bitlis'e dört tabur asker geleceğini ve bunların hilafındakiler mebus çıkarılmaya çalışılır ise katledeceklerini beyan ve çarşıyı baştan aşağı gezerek sûret-i aleniyyede çarşıda mevcut bulunanlara ifham etmiş olmakla berâyı mâlûmat arz olunur." Bkz; ATASE, İSH, K.49, G.27, B.27-3.

⁵⁶⁵ ATASE, İSH, K.49, G.27, B.27-1,2.

atıldığı iddiası XIII. Kolordu tarafından soruşturulmuş olup hiçbir sonuç elde edilememiş ve durum rapor edilmiştir.⁵⁶⁶

Vehbi Bey'in mebus seçilmek için yaptığı entrikalar arasında Bitlis Müdafaâ-i Hukûk Cemiyeti'nin çalışmalarına engel olup azalarını haksız yere memuriyetten aldığını XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey 3 Kasım 1919 tarihinde Temsil Heyeti'ne ve Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği şu telgrafla şöyle diyordu: “*Bitlis Müdafaâ-i Hukûk Cemiyeti'nin efrâdı azdır. Bitlis valisi vekîli cemiyet âzâsının teksîrine mani oluyor. Cemiyet âzâsından evkâf başkâtibi Hacı Hüseyin Efendi'nin bilâ tahkikat memuriyetten azli meclîs-i idâre başkâtibinin rızası olmaksızın bir nâhiye müdüriyetine ansızın tahvîl-i memuriyet ettirilmesi, intisâb edecekleri de ürkütmüştür. İstanbul'daki Vilâyât-ı Şarkîye Müdafaâi Hukûk Cemiyeti Reisi Nedim Efendi de intihâbat işlerine karışmaktadır. Vali vekîli Vehbi Bey kendisi mebûs olabilmek için her türlü gayr-i meşrû vesâite mürâcaat ediyor. İkinci fırka kumandan vekîli kaymakâm Ali Bey ile mebûs-u sâbık Sadullah Bey'in Kürtlük cereyânına taraftar olduğu hakkında şikâyetle bulunmuştur. Hâlbuki Ali Bey'in bu gibi hususatta katiyen alâkası yoktur. Vali vekîlinin maksadını tervîc etmemesi yüzünden ileri gelme bir iğbirâr netîcesinden başka bir şey değildir. Vali vekîlinin tebdîli ehemmiyetle nezârete yazılmıştır. Bedirhânîlerin Siirt livâsında faaliyetleri meşhuddur. Bu sırada bu tebeddül pek mühimdir. Arz-ı malûmât olunur.*” Mektupta Vehbi Bey'in görevden alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁶⁷

Bu telgraf üzerine Mustafa Kemal Paşa 7 Kasım 1919 tarihinde Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'ya şu telgrafi çekerek Vehbi Bey'in görevden el çektilmesini istiyordu: “*Mütevaliyen vürûd eden malûmâta nazaran Bitlis vali vekîli Vehbi Bey bir an evvel işten el çektilmesi lüzûmu tahakkuk eylemektedir. İleride münâsib bir zat bulununcaya kadar defterdârın veya Siirt mutasarrıfının tevkiî olunması mümkündür. İcra-yı icâbına delâletleri müsterhamdır.*”⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ “XV. Kolordu Kumandanlığına. Diyarbakır 16/11/35.

“*Bitlis kasabası dâhilinde 10/11/35 gecesi vali vekîli Vehbi Bey'in ikâmethâneleri civârında sürekli silah atılmıştır. İcrâ olunan tahkikatta failleri meydana çıkmamış ve zâbitânın bu husûsta lâkayt kalması vakanın bir maksad-ı mahsûsla tertîb edildiği zehâbını vermektedir. Vali vekîli mebûs olmak için her türlü tedâbir tatbikine mürâcaât etmektedir. Bundan dolayı galeyân eden ahâliyi teskîn için cihet-i askeriyece şehirde devriye gezdirilmesine lüzûm görülmüş ve bu da cihet-i askeriyece intihâbâta fiilen müdahale tarzında tasni' edilerek şikâyetle bulunulmuştu. Harekât 2984. XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet.*” Bkz; ATASE, İSH, K.347, G.80, B.80-1.

⁵⁶⁷ ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-3

⁵⁶⁸ ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-4

Yine XIII. Kolordu tarafından 13 Kasım 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta; *"Hizan Kaymakamı Ziya Bey'in vali vekilinin yaptığı kanunsuzluklara tahammül edemeyerek istifa ettiğini"* bildiriliyordu.⁵⁶⁹ Kendi yakınlarını çeşitli makamlara getiren Vehbi Bey, bir akrabasını da Şırnak Kaymakamlığı'na atamıştır. Bunun üzerine XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey 17 Kasım 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne şu telgrafi çekip Vali vekilinin görevden derhal el çektilmesini istemiştir: *"Şırnak Kaymakamlığı'na Bitlis Vali Vekili Vehbi Bey'in eniştesi Siirt livası Tahrirat Müdürü Ferhad Efendi'nin inha edildiği haber alınmıştır. Vali vekili mebus olmak için mütemadiyen taraftarlarını şuraya buraya tayin etmektedir. Hatta Bitlisli Tahir'in katili olan Hizanlı Şeyh Selahaddin hakkında adliyece çıkarılan ihzar tezkeresini bu maksatla sürüncemede bırakmaktadır. Evvelce arz edildiği vecihle Bitlis vilâyetine asil ve ehil bir valinin serian gönderilmesi ve o vakte kadar mektupçunun işten el çektilirilerek vekâletin defterdara tevdi elzemdir. İngiliz muntika-i nüfuzuna doğrudan doğruya muttasıl olan Şırnak kazasında vali vekilinin himaye-gerdesi ve akrabası olan Ferhad Efendi'nin tayininin kolorduca münasip görülemediği ve bu babda Dâhiliye Nezâretinin nazar-ı dikkatinin celb edilmesi mâruzdur."*⁵⁷⁰

Vehbi Bey sadece bu telgraflarla yetinmemiştir. Yaptığı oyunların yavaş yavaş ortaya çıktığı ve bu bilgilerin Mustafa Kemal Paşa'ya bildirildiğini öğrenince hemen Paşa'ya bir telgraf çekmiştir. Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti'ne 19 Kasım 1919'da çektiği bir telgrafta aday olarak gösterilen Sadullah Bey'i kötülerken, kendi ihtiraslarını gizlemek için başka isimler zikrederek bunların aday gösterilmesi tavsiyesinde bulunuyordu.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ ATASE, İSH, K.49, G.25, B.25-1,2.

⁵⁷⁰ ATASE, İSH, K.52, G.50, B.50-1.

⁵⁷¹ Telgrafta ayrıca şu bilgilere yer verilmiştir: *"Bu vilâyet halkının Bedirhânilerin mazaraları malûm-u sâmilidir. Bunların hemfikirlerinden ve mahsûl-i tesvîlat olarak beş sene evvel Bitlis'te ika' edilen Kürt hadisesinin mürevviçlerinden birisi Bitlisli Sadullah Efendidir. Bu adam divan-ı harpçe müebbet nefye mahkûm edilmiş iken seferberlikteki aştan bil-istifâde yakayı kurtarmıştır. Ahvâli Heyet-i Temsîliye erkânından Mazhar Beyefendi hazretlerince ve vakanın sûreti cereyânı Erzurum mebus-u sâbıkı, redif ve jandarma kumandanlarından Kazım ve Nazım Beylerce malûmdur. Heyet-i Temsîliye miyânına halkça mayub ve fikren malul olan bu gibilerin sokulmaması lâzımedendir. Sivas'tan buraya yazılan ilk telgrafta kongrenin gaye-i âmâli olan ve hizmet-i Osmâniye noktasından Kürtlerin ve Türklerin aynı fikirde ittihâdî lüzûmuna dair sarf edilen ve isabeti bütün mütefekkirince musaddak bulunan fıkradan Sadullah Efendi memnun olmadı ve halkı tesmîn etmek ister idi. Himem-i devletleriyle maksadını ileri götüremedi. Bu noktalar şâyân-ı dikkattir. Heyet-i merkezîyenin başında sû-i şöhrat altında olmayanların bulundurulması ile maksat hâsıl olabiliyor. Memlekette Küfrevizâde Şeyh Bâkî ve Belediye Reisi diğer Şeyh Bâkî Efendiler dururken başkalarına tevdi-i umurda isabet yoktur..."* ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-1.

Mustafa Kemal Paşa ve XIII. Kolordu tarafından hükümete çekilen telgraflar sonuç vermişti. Mustafa Kemal Paşa 20 Kasım 1919'da Diyarbakır'da XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey'e çektiği telgrafta hükümet tarafından valinin görevden el çektirildiğini bildiriyor ve durumun valiye tebliğ edilip edilmediğini soruyordu.⁵⁷² XIII. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey de 22 Kasım'da Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevapta; Bitlis vali vekiline işten el çektirildiğini ve yerine defterdarın vekil olarak tayin edildiğini bildiriyordu.⁵⁷³

İstanbul hükümeti Vehbi Bey'i görevden alıp yerine Defterdar Vasfi Bey'i atadıktan sonra olayları araştırma yoluna gitmiştir.⁵⁷⁴ İstanbul hükümeti, 24 Kasım 1919 tarihinde XIII. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta;⁵⁷⁵ Bitlis seçimleri ile ilgili iddiaların araştırılması, vilayette görevli bazı subayların bu işlere müdahil olmasını engellemesi ve tahkikat yapması için XIII. Kolordu Kumandanlığı'na emir verdi.⁵⁷⁶ Bu emir üzerine harekete geçen XIII. Kolordu Kumandanlığı, bu konunun araştırılması için İkinci Fırka Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Hayri Bey Bitlis'e gönderilmiş⁵⁷⁷ ve yaptıkları

⁵⁷² ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-5.

⁵⁷³ ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-5.

⁵⁷⁴ ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-2,7.

⁵⁷⁵ İstanbul Hükümetinin gönderdiği emirde şu iddiaların araştırılması isteniyordu: “Osmanlı Ordu-yu Hümâyunu Başkumandanlığı Vekâleti. 24/11/35.Diyarbakır'da On Üçüncü Kolordu Kumandanlığına şifre Müstaceldir. “Bitlis vali vekâletinden Dâhiliyeye mevrûd malûmâtta tabur kumandan vekili Bekir Sıtkı Efendinin maiyetinde on kadar müsella efrâdla çarşığı dolaşarak mebûs-u esbâk Esedullah Efendi ile nüfus müdürü Resul Efendiye mebûs çıkaracaklarını ve bunun için Bitlis'e dört tabur asker geleceğini ve bunların hilâfında kimler mebûs çıkarılmaya çalışılır ise katledeceklerini beyân ettikleri ve bu müdahale ve tesîrât sebebiyle heyet-i teftîşiye reîsinin istîfa ettiği fırka kumandan vekilinin tertîbiyle olduğu tahmin edilen bu müdahalenin tüfekli askerlerle nümâyîşle ve tehditlerle ve askerler vâsıtasıyla beyânnâmeler dağıtmak sûretiyle pek haddi mütecâviz bir şekil aldığı bildirilmekte ve kendi şahsının ve ailesinin de marûz-u hakâret ve tehlike olduğu beyânıyla vali vekâletinde bulunan mektupçu da vekâletin başkasına tevdi ile memuriyetinin tahvilini istihâm eylemektedir. Mebûs-u esbâk Esedullah Efendi müebbed nefye mahkûm ve hukûk-u medeniyeden sâkıt imiş. İntihâbâtın müdahale ve tazyik altında vukûunun ve bâhusûs hukûk-u medeniyeden sâkıt ve müebbed nefye mahkûm olanların ve hatta hükümet-i sâbkanın icrâatını alenen alkışladığı mâruf ve şâyi olan zevâtın bile intihâblarının siyâset-i hâriciye ve sulhumuz üzerinde nasıl bir sû-i tesîr icrâ edeceği isbât ve îzaha muhtaç olmayan hakâiktendir. Bu doğru ise bu müdahale ve tazyikin ordu tarafından veya ordu vâsıtasıyla vukûu ise yalnız siyâset-i hâriciye sû-i tesîr icrâsıyla kalmaz, dâhilen de nizâat ve ihtilâfâtı bâdî avâmilden birini teşkil eder. Milletin mukadderâtı hakkında karar verecek olan mebûsânın her türlü tesîrden âzâde ve milleti temsil edecek ve hâricen ve dâhilen hürmet ve îtimât kazanmış zevâtın olmasındaki lüzûm-u kati aşîkâr bulunduğu ve ordunun böyle siyâsî işlere müdahalesi ordunun zaptıraptı için de pek muzır bulunduğu cihetle kolordu muntakasında kâtiyen bu gibi müdahâlâta meydan verilmemesini ve iddia edilen müdahâlâtın sûret-i vukûu ile mesullerinin bit-tahkik icabât-ı kamuniyenin ifâsını ricâ ederim. Bu tahkikât neticesine intizâr edilmeksizin haklarında intihâbâta müdahale ettikleri şâyân-ı îtimât menâbiden şikâyet ve rivâyet edilen zâbitânın diğer zâbitânla (...) sûretiyle muvakkaten o muntakalardan uzak bulundurulmasını ve mesela tabur kumandan vekili Bekir Sıtkı Efendinin de bu sûretle Bitlis'ten uzaklaştırılmasını ricâ ederim. Böyle yapılmakla müdahale iddialarına da mahal bırakılmamış olur. Neticesi hakkında malûmâtın serian îtâsı mercûdur. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Harbiye Nâzırı.” Bkz; ATASE, İSH, K.198, G.219, B.219-1,2.

⁵⁷⁶ ATASE, İSH, K.49, G.40, B.40-1.

⁵⁷⁷ ATASE, İSH, K.205, G.213, B.213-1

tahkikat neticesinde; durumun hükümete bildirildiği gibi olmadığını, vali vekili tarafından yanlış bilgiler yazıldığı, Vehbi Bey'in kendisini mebus seçtirmek için bu entrikaları çevirdiğini ve iddia edilen durumları ispat edecek herhangi bir delilin mevcut olmadığını belirten bir rapor hazırlayıp 2 Aralık 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne göndermiştir.⁵⁷⁸

Seçim süreci Bitlis'te başladığı zaman entrikalar bu şekilde devam edip giderken Mustafa Kemal Paşa ve Müdafai Hukuk taraftarları da seçimleri yakından takip etmekte ve Millî Mücadele taraftarı kişilerin seçilip meclise gitmesi çabası içerisindeydi. Bu minvalde 9 Kasım 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından Bitlis Müdafaâ-i Hukûk Cemiyeti Heyet-i Merkezîyesi Riyâseti'ne ve Bitlis'te Heyet-i Temsîliye âzâsından Sadullah Beyefendi'ye hitaben çekilen telgrafta Cemiyet adına mebus adayı olup, bu kişilerin selahiyeti ve seçilme durumu hakkında acil bilgi verilmesi talep ediliyordu.⁵⁷⁹

Bitlis'te bulunan Mutki aşiret reisi ve Millî Mücadele taraftarı Musa Bey, 15 Kasım 1919 tarihinde Rumeli ve Anadolu Müdafaâ-i Hukûk-ı Millîye Cemiyeti Umûm Bitlis Heyet-i Temsiliyesi Azâsı Musa namıyla Rumeli ve Anadolu Müdafaâ-i Millîye Heyet-i Temsîliye Reisi Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri'ne hitaben çektiği telgrafta umum efkâr hakkında bazı bilgiler verdikten sonra seçimlerde nasıl bir yol izleyeceklerini soruyordu:

“1. Mutki, Huyut ve Sason, Bitlis, Muş ve etrafı umûm aşâir ve efrâd müttehiden padişahımız efendimiz hazretlerinin zîr-i hilâfetinde ve camiâ-yı İslâmiye ve Osmâniye’de kalmaktan gayri fikir takip olunmuyor.

2. Başka tarafların olduğu gibi dinimizi ve vatanımızı İngiliz ve sairin lirasıyla mübâdele etmek bizim için kâbil değildir. Allah ve Peygamber ve padişahımızı bilir ve Müdafaâ-i Millîye Heyet-i Temsiliyesinin emrine tabi, hiçbir ihanet ve tefrikaya tabi olmuyoruz.

*3. Mebûs intihâbâtı hitam üzere ise de şu kaç gün esbâb-ı tehîri Bitlis kâzâsını bazı zamanlar cereyân eden ve haricen vaki olan müdafaâ ile güya kongrede sarîh bir iki adama rey aldırma teşebbüsâtların şüyuâtı istimâ edilmiştir. Hâlbuki hal-i hazırda kongreye muhâlif bir şahsı bile tasavvur edemiyorum. Hakikaten kongrece tercih edilecek üzere adam varsa isimlerinin sür’at-i irâdesi.”*⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ ATASE, İSH, K.49, G.42, B.42-2,3; ATASE, İSH, K.199, G.97, B.97-1,2.

⁵⁷⁹ ATASE, ATAZB, K.19, G.180, B.180-1.

⁵⁸⁰ ATASE, ATAZB, K.19, G.188, B.188-1,2.

Bu telgraflardan da anlaşıldığı üzere seçimlerde Millî Mücadele taraftarlarının kazanması herkesçe arzu edilmiştir fakat ne Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye tarafından ne de mahalinde bulunan Müdafai Hukuk Cemiyetleri tarafından seçimlere herhangi bir müdahale olmamıştır. Ayrıca herhangi bir şahsın kazanması yönünde bir yönlendirme ve seçtirme gibi bir durum söz konusu değildir.

Seçimlerde Heyeti Temsiliye'nin müdahale ettiği, Van ve Bitlis'te istediği şahısları seçtiği dedikodusu çıkarılmış olup, Erzurum Heyeti Merkeziyesi tarafından 16 Aralık 1919 tarihinde Temsil Heyeti'ne çekilen bir telgraf ile bu illerdeki mebusların istifa etmesi istenince; Heyeti Temsiliye'den 3 Ocak 1920 tarihinde Erzurum Heyeti Merkeziyesi'ne hitaben bir telgraf çekilerek bu dedikoduların yersiz ve mesnetsiz olduğu uyarısı yapılmıştır. Gönderilen telgraf şöyleydi:⁵⁸¹ *“Van'dan Mazhar Müfit Bey ile Mebus-u Sabık Asaf Beylere intihab için Heyet-i Temsiliye'den hiçbir müdahale yapılmamıştır. Esasen bu intihabatta takip ettiğimiz bu yoldadır ve bunda sebat ediniz. Mazhar Müfid Bey istifa etmiyor. Bizzat vaki olan teşebbüsüyle hiçbir tesire tabi olmayalar intihab olunmuş olduğuna göre istifasını talep etmeniz doğru değildir. Bitlis mebuslarına gelince buna Müftizade Sadullah ve Nüfus Müdürü Resul Beylerdir tamamen mahallesince malum ve müntehab zevattır efendim.”* deniliyordu.

Yapılan seçimlerin sonucunda son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Bitlis'ten Müftizade Sadullah Efendi ve Nüfus Müdürü Resul Sıddık Beyler seçildiler. Bu beylerin mebus seçildiklerine dair telgraf Bitlis Vali Vekili Vasfi Bey tarafından 2 Ocak 1920 tarihinde Ankara'daki Hey'et-i Temsiliye Riyaseti'ne çekilmiştir.⁵⁸² Bu sonuç üzerine 3 Ocak 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te Heyet-i Temsiliye azâsından Mebûs Sadullah Beyefendi'ye hitaben yazdığı telgrafta; *“Teâtî-yi efkâr edilmek üzere Kânunusaninin beşinci gününden itibaren Ankara'yı teşrîfinizi ricâ ederiz efendim.”*⁵⁸³ diyor ve Bitlis'ten seçilen mebusları Ankara'ya davet ediyordu.

Heyet-i Temsiliye Azâsı Sadullah Bey Mebûs seçildiği için münhal kalan vilayet azalığına Küfrevizâde Şeyh Nesim Efendi'nin seçildiği bilgisi 3 Ocak 1920'de Bitlis Müdafaâ-i Hukûk Cemiyeti Heyet-i Merkezîyesi Reisi Hakkı Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf ile bildiriliyordu.⁵⁸⁴ Bu bilgiyi alan Mustafa Kemal Paşa 3 Ocak'ta Küfrevizâde Şeyh Nesim Efendi'ye çektiği telgrafta bu durumdan büyük

⁵⁸¹ ATASE, ATAZB, K.22, G.48, B.48-1.

⁵⁸² ATASE, ATAZB, K.19, G.242, B.242-1

⁵⁸³ ATASE, ATAZB, K.28, G.2, B.2-3

⁵⁸⁴ ATASE, ATAZB, K.28, G.2, B.2-1

memnuniyet duyduğunu belirtip Küfrevizâde Şeyh Nesim Efendi'yi tebrik etmiş ve Ankara'ya davet etmiştir.⁵⁸⁵

Mustafa Kemal Paşa, Bitlis'ten seçilen mebuslara bir tebrik telgrafı çekmiştir.⁵⁸⁶ Çekilen bu tebrik telgrafına cevaben Bitlis Mebusu Resul Sıddık Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben 10 Ocak 1920 tarihinde şu telgrafı göndermiştir: *“Tebrîkinize arz-ı teşekkür ile takdîm-i ta'zimât eder ve milletin tahlisi için arzu-yu millîye muvâfık bir sûrette çalışılacağı ve bu hususta icâb edecek her türlü fedakârlıktan çekinmeyeceğimi arz eylerim efendim.”*⁵⁸⁷

18 Aralık 1919'a kadar Sivas'ta kalan ve Millî Mücadele'yi buradan yürüten Mustafa Kemal ve Temsil Heyeti, seçimler sonuçlanıp vekiller yavaş yavaş İstanbul'a doğru yola çıkmaya başlayınca, 18 Aralık 1919 Perşembe günü sabahı, Sivas'tan ayrıldı ve Ankara'ya doğru yola çıktı. Sivas Valisi Reşit Paşa usul gereğince, olayı bir telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne haber veriyordu. Dâhiliye Nâzırı da Sivas Valiliği'nden aldığı bilgiye dayanarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nin 18 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya hareket etmiş olduğunu bir yazıyla sadrazama bildiriyordu.⁵⁸⁸

4.2. İstanbul'un İşgali ve Meclis-i Mebusan'ın Kapatılması

12 Ocak 1920'de açılan, 18 Mart 1920'de toplantılarını erteleyerek dağılan ve 11 Nisan 1920'de padişah buyruğu ile kapatılan Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına seçildikleri tespit edilebilen Bitlis vilayeti mebusları şunlardır:⁵⁸⁹ İsimler, meclisteki alfabetik sıraya göre aynen yazılmıştır.

Bitlis Merkez;

27. Sadullah Efendi (Eren) (Müftüzade): (Bitlis. 53 yaşında) Özel Eğitim, Memur. Osmanlı Mebusan Meclisi 2. ve 4. Dönem ile Büyük Millet Meclisi 1. Dönem Bitlis Mebusu. Sivas Heyeti Temsiliye'sinin Erzurum Kongresince seçilmiş üyesi.

28. Resul Bey (R. Sıtkı Sofrasur) (Ağazade): (Bitlis, 56 yaşında) Özel eğitim,

⁵⁸⁵ ATASE, ATAZB, K.28, G.2, B.2-2.

⁵⁸⁶ S. İşık, a.g.e., s.30.

⁵⁸⁷ ATASE, ATAZB, K.22, G.148, B.148-1

⁵⁸⁸ M. Goloğlu, a.g.e., C-3, s.10.; Ayrıca Bkz; Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: 2/17.

⁵⁸⁹ M. Goloğlu, a.g.e., C-3, s.252.

Nüfus Müdürü. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. Dönem ile Büyük Millet Meclisi 1. ve 2. Dönem Bitlis Mebusu.

Bitlis Genç;

29. Mehmet Celal Bey (Saraçoğlu): (Adana, 1888) Mülkiye, Genç Mutasarrıf Vekili ve Kulp Kaymakamı. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. Dönem ile ve Büyük Millet Meclisi 1. Dönem, Bitlis Mebusu.

Bitlis Muş;

30. Hacı İlyas Sami Efendi: (Muş, 43 yaşında) Müderris, Osmanlı Mebusan Meclisi 1. 2. ve 3. Dönem Muş Mebusu. 1919'da İngilizlerce tutuklanıp Ağustos 1920'de Malta'ya sürülmüştür. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. dönem için seçilmiş. 1921'de serbest bırakılınca Büyük Millet Meclisi 1. döneme Muş Mebusu olarak katılmıştır.

31. Osman Kadri (Bingöl): (Muş, 1881 doğumlu) Medrese, Muş Kaymakam Vekili, Hakkâri Tahrirat Müdürü. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. ile Büyük Millet Meclisi 1.ve 2. dönem Muş Mebusu.

Bitlis Siirt;

32. Halil Hulki Efendi (Aydın): (Siirt, 51 yaşında) Medrese, Siirt Müftüsü, Müderris, Asliye Mahkemesi Üyesi. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. dönem ile Büyük Millet Meclisi 1. döneme katılmış, 6. dönemde Siirt'i temsil etmiştir.

12 Ocak 1920'de fiili olarak çalışmalarına başlayan Son Osmanlı Mebusan Meclisi, İtilaf Devletleri'nin gitgide artan baskısından dolayı elini çabuk tutması gerekiyordu. Zira bir amaç doğrultusunda toplanmıştı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bu durum ileriki zamanlarda kendisini bir örgüt teşkili ile hissettirecekti. Meclis-i Mebusan'da ulusalcılar tarafından kurulan bu siyasi örgütün adı Felah-ı Vatan İttifakı olarak somutlaştı. Amaçlarını ve çalışma şekillerini basına açıklayan bu ittifak, Erzurum ve Sivas Kongresi çerçevesinde olgunlaştırılan ve 22 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'ın gizli oturumunda okunan, 28 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'ın açık oturumunda kabul edilen Anadolu ulusal hareketlerinin eylemsel planını oluşturan **Misak-ı Milli'nin** 17 Şubat 1920'de yayınlanmasını sağlamıştır. Böylece bir yandan Meclis-i Mebusan kanalıyla Anadolu ulusal eylemine yasallık kazandırılırken, öbür

yandan da eski bir devletten yeni bir devlete geçişin hazırlıkları tamamlanmaya çalışılmıştır.⁵⁹⁰ Misakı Milli tam bir bağımsızlık bildirgesiydi.⁵⁹¹

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın yaklaşık üç ay kadar çok kısa bir çalışma sürecinde yaptığı en önemli icraatı milletin kaderini değiştirecek yemin metni olan Misak-ı Milli'yi kabul etmesidir. Altı maddeden oluşan bu programın ilk üç maddesini Arap topraklarıyla Elviye-i Selase ve Batı Trakya'nın hukuki durumunun buralarda yapılacak referandumlarla belirlenmesi; dördüncü maddeyi boğazlar, beşinci maddeyi azınlık haklarının güvence altına alınması; altıncı maddeyi ise, milli ve iktisadi gelişmenin sağlanması için engel teşkil eden (kapitülasyonlar) tüm imtiyaz ve kısıtlamaların kaldırılması oluşturmuştur.

Anadolu ile ilişkilerini ön safhaya alan Salih Paşa kabinesi 8 Mart 1920'de kuruldu ve Salih Paşa'ya İtilaf Devletleri'nden tehditler gecikmedi. Nihayet 16 Mart 1920 sabahı hilafet makamı İtilaf Devletlerince işgal edildi. Hemen akabinde Meclis-i Mebusan İngiliz askerlerince basıldı ve aralarında Rauf Orbay'ın da bulunduğu bazı mebuslar tutuklanarak Malta'ya sürgün edildiler. 18 Mart 1920'de artık meclisi açık tutmanın kendileri için tehlikeli olduğunu gören mebuslar son kez resmi bir oturum yaparak bu işgali protesto ettiler. Alınan tehir kararıyla son Osmanlı Meclis-i Mebusanı süresiz olarak tatil edilmiş oldu.⁵⁹²

İstanbul'un işgaline Anadolu'nun birçok ilinden olduğu gibi Bitlis'ten de çok sert tepkiler gelmiştir. 20 Mart 1920'de Bitlis ahalisi adına Bitlis Müdafaâ-i Hukûk Cemiyeti Heyet-i Merkeziye Reisi İsmail Bey'in çektiği telgrafta halkın tepkisi şu sözlerle ifade ediliyordu: *“Uzv-i beşeriyenin sefilce fikr-i medeniyetin uzandığı teessürâta tecâvüz ile İslâmiyet'in yegâne istinatgâhı olan makarr-ı muallâ-yı hilâfette âfak-ı bedbaht kazanan ehl-i sâlib edvar-ı meşumunu ihyaya çalışan leheb-i zulm ve îtisâfâtı umûmî vatanın bütün âlem-i İslâmiyetten ebediyesini mukaddem telakki eden ve o kanaatle telaş bir ruh taşıyan Bitlis Müdafaâ-i Hukûk Cemiyeti bu îtisâfât-ı ameliyenin imhası için bir azim ve imanı bu günden itibaren izhar-ı mevcudiyete, ibrâz-ı faaliyete karar vermiştir. Millet-i İslâmiye'nin hilal-i Osmâniye'nin dalgalandığı Anadolu muhîtime aynı tecâvüzat, zulüm*

⁵⁹⁰ İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 52-53.

⁵⁹¹ Misakı Milli tam metni için bakınız: Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. Dördüncü Devre-i intihabiye Birinci içtima, 11 inci inikad. 17 Şubat 1920 Sah. Sayfa : 115.; Ayrıca bkz.; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1922) ve Mebusan Meclisi*, TTBBMM Yayınları, Yayın No:54, s.22.; İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C-I. (1920-1945), Ankara, 1983, s.15-16.

⁵⁹² S. İşık, *a.g.e.*, s. 32.

*ve itisâfât ile tesadüf artık millet-i İslâmiye'nin hukûk-ı hayatının, hakk-ı istiklalinin tanımladığına, sâlibin itisâfâtı altında ezilen bu hakaikin bil-fil istihsâline azm eden Bitlis ahâlisi bütün millet-i Osmâniye'yi de bu vazîfe-i diniye ve vatanîyeye daveti bir vecîbe addederiz.”*⁵⁹³

Osmanlı Mebusları Malta'ya sürgün edildiler. Malta'ya sürgünler, ilk defa Meclis'in basılmasıyla birlikte gerçekleşen bir olay değildir. İngilizler tarafından daha öncede tutuklamalar ve sürgünler yapılmıştı. İlk kez 6 Aralık 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından Malta sürgünlerinin suç sınıflarına göre ayrıntılı bir listesini yapıldı. İlk Sürgünler (A), (B) ve (C) diye üç sınıfa ayrıldı. Şöyle ki:

A- Zulüm Yapmış Olmakla Suçlananlar (16 kişi): Bu 16 kişilik listede Bitlis Eski valisi de yer alıyordu: 2733 Numarasıyla – Memduh Sermed Bey: Erzincan ve Tokat Mutasarrıfı, Bitlis Vali Vekili⁵⁹⁴ ve Musul Valisi.

B- Zulüm Yapılmasına Göz Yummuş Olmakla Suçlanan Eski İktidar Üyeleri (17 kişi): Bu listesinde en çok idarecilerin adları bulunmaktadır. Vali, mutasarrıf, kaymakam gibi idare amirleri listeyi doldurmaktadır. Damat Ferit Paşa'nın son sadrazamlığı sırasında, 8 Ağustos 1920 günü İstanbul'da idam edilen Nusret Bey de bu listenin 94. sırasında bulunmaktadır. Daha sonra yakalanıp Malta'ya sürülen Bitlis Eski Valisi Mustafa Abdülhalik⁵⁹⁵ Bey (Renda), Kastamonu Valisi Atıf Bey, Van Valisi Tahsin Bey, Bitlis Valisi Haydar Hilmi Bey⁵⁹⁶ gibi bir derece tanınmış idare amirlerinden başka, adları pek duyulmamış birçok mutasarrıf ve kaymakam da listede sıralanmaktadır.

C- Zulüm Politikasıyla İlişkileri Bulunduğu Söylenemeyecek Olanlar. Çoğunlukla Mebuslar (21 kişi): Yukarda belirtilen 6 Aralık 1919 tarihinde yapılan bu ilk sürgün kafilesi toplam 54 kişiydi.⁵⁹⁷

İngilizler, meclisin tatil edilmesiyle birlikte tutuklama ve sürgünlere hız verdiler. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunan Bitlis milletvekilleri Sadullah (Eren) ve Resul Sıddık Bey bu sırada memleketleri Bitlis'te oldukları için Malta'ya sürgün edilmemiştir.

18 Mart günü İstanbul'dan yola çıkarılan sürgün kafilesi De Robeck'in ilk telgrafında söylendiği gibi 11 kişiliktir. Sürgün listesini tamamlayabilmek için burada

⁵⁹³ ATASE, ATAZB, K.30, G.11, B.11-1,2.

⁵⁹⁴ 1916 Yılında Bitlis Valisi olarak görev yapmıştır. “Ermeni kırımından ötürü” itham ediliyordu.

⁵⁹⁵ 1915 Yılında Bitlis Valisi olarak görev yapmıştır. “Ermeni kırımından ötürü” itham ediliyordu.

⁵⁹⁶ 1917 Yılında Bitlis Valisi olarak görev yapmıştır. “Ermeni kırımından ötürü” itham ediliyordu.

⁵⁹⁷ B. N. B. N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.194.

şunu da eklemek yerinde olur: İstanbul'un işgalinden önceki günlerde İngilizler dört kişiyi daha Malta'ya sürmüşlerdi. 28 Ocak'ta Binbaşı Mehmet Arif Bey ile Nuri Bitlisli adlı bir çavuş, "Ermeni kırımından ötürü", Mısır'dan Malta'ya yollanmışlardır. Sürgün numaraları 2767 ve 2768'dir.⁵⁹⁸

1920 yılı Mayıs ortalarından Sevr Antlaşmasının imzalanması günlerine kadar, yine "kırım suçlusu" olarak 10 kişi Malta'ya sürülür. Bunlar arasında 2800 numara ile Bitlis Valisi olan Mustafa Abdülhalik Bey (Renda), 7 Haziran 1920 günü sürülmüştür.⁵⁹⁹

İstanbul İtilaf Devletlerince işgal edildikten sonra Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde neşredilen bir makalede şu satırlar yer alıyordu ve bu da Millî Mücadele'nin ruhunu ortaya koymuştur.⁶⁰⁰ *"Ortada başka hiçbir sebep olmasa, düşman esareti altına düşen hilafet ve saltanatı kurtarmak, bizim en kutsi ve bugün için en büyük vazifemizi teşkil ediyor. Bu vazife ki, başarıyla yerine getirilmesinde, bütün cihanın ve bilhassa bütün İslam âleminin maddi, manevi kati desteğine mazhar olmakla da müjdelenenmiş bulunuyoruz. Selamet ve Kurtuluş, azim ve sebatındır."*

4.3. TBMM'nin Açılması ve Bitlis Mebusları

4.3.1. TBMM'nin Açılması

İstanbul'un işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın tatil edilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Millî Mücadele hareketi çalışmalarına başlanmış, Ankara'da bir milli meclis açmak için faaliyetlerde bulunulmuştur.⁶⁰¹

Ankara'da Millet Meclisi'nin açılması için alınan ciddi tedbirlerin başında, Mustafa Kemal Paşa'nın ülkenin içerisinde bulunduğu duruma göre, meclisle ve seçimle ilgili bir tebligat hazırlayıp bunu tüm yurtta yayınlamasıdır. Mustafa Kemal Paşa bu konudaki kararlılığını ve tatbikini gösteren tebliği, 19 Mart 1920'de yani İstanbul'un işgalinden üç gün sonra yayınlamıştır. Bu tebliğ, işin önemini ve nasıl yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bu tebliğe göre Mustafa Kemal Paşa, İslam Hilafet makamının merkezi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinin İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edildiğini, şu hâlde hilafet makamının bağımsızlığını ve Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu

⁵⁹⁸ B. N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.169.

⁵⁹⁹ B. N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.194.

⁶⁰⁰ Hadiye Bolluk, *Kurtuluş Savaşının İdeolojisi, Hâkimiyeti Milliye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003. s. 62.

⁶⁰¹ Nutuk, C-1., s. 414-420.

temin edecek tedbirleri hemen tatbik etmek üzere millet tarafından olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara’da toplanmasının zaruri olduğunu belirtiyordu. Mustafa Kemal Paşa, bildiride özetle şunlara değindi: “Ankara’da olağanüstü yetkili bir meclisin ulusun işlerini yürütmek ve denetlemek üzere toplanacağı, bu meclise üye olarak seçilecek kişilerin mebuslara ilişkin yasal koşullara uyacaklarını, Belediye Meclisleri ve Müdafaa-i Hukuk üyelerinden temsilci seçilmesi...” gibi bazı konularda yapılması gereken temel ilkeleri bildirmişti.⁶⁰² Yukarıda bahsedilen esas mucibince derhal mebus seçimlerinin yapılması için harekete geçilmesini “Vilayetlere ve Müstakil livalara ve Kolordu Kumandanlıklarına” diye başlayıp gönderdiği ve seçimlerin ne şekilde yapılacağını özetleyen 12 maddelik⁶⁰³ bir tebliğ ile bildiriyordu.⁶⁰⁴

19 Mart’ta yayınlanan bu tebliğde, memleket işlerini idare etmek ve denetlemek için olağanüstü yetkilere sahip bir meclis tanımı yapılırken yasama, yürütme ve yargı güçlerinin tek elde yani Büyük Millet Meclisi’nde toplanması kastedilmiştir. Bu meclise milletvekili olarak girecek kişilerin milletvekili seçilme şartlarına bağlı olması gerekmektedir. Bu seçimlerde de sancaklar esas alınmış olup her sancaktan 5 üye seçilecektir. Sancakların Daire-i intihabiye, yani seçim bölgesi sayıldığı seçimlerde mebuslar 66 seçim bölgesinden gelecekti. Bu seçim bölgeleri 9 coğrafi kesime ayrılmıştı.⁶⁰⁵

Seçimin ardından, 23 Nisan 1920’de yeni seçilmiş mebuslar ile İstanbul Meclis-i Mebusanı’ndan gelen mebusların katılımıyla Ankara’da olağanüstü yetkilerle donatılmış olan Büyük Millet Meclisi toplandı.⁶⁰⁶ Mahmut Goloğlu, “Üçüncü Meşrutiyet 1920” adlı eserinde yeni yapılan seçimler ile meclise gelenlerin sayısının 294, devlet yönetimi dışında olmasına rağmen Ardahan, Batum, Kars ve Oltu’dan gönderilenlerin 12, süresiz olarak tatil edilen Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı’ndan gelenlerin 70, Malta’ya sürgün olarak gönderilenlerden de Birinci Meclis’e katılanların sayısının 12 olmak üzere birinci dönemin 388 üyeden oluştuğunu belirtmektedir.⁶⁰⁷

İlk meclisin işi hiç de kolay değildi. İlk Meclis ülkedeki karışıklıkları önlemek ve düzeni sağlamak için hemen harekete geçerek bir dizi kararname ve kanun hazırlamıştır.

⁶⁰² Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999, s.13.

⁶⁰³ H. V. Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁶⁰⁴ S. İşık, *a.g.e.*, s.34.

⁶⁰⁵ VI. Kesim: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, **Bitlis**, Diyarbakır, Ergani, Genç, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Siverek, Urfa. Bkz: Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 138.

⁶⁰⁶ H. V. Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s.15.

⁶⁰⁷ M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-3, s.348- 368.

İlk birkaç günlük faaliyetleri bunlardan ve bu kanunlar çıkarılırken yapılan tartışmalardan oluşur. Bir numaralı kanun, halkı muzdarip eden “*hayvan vergisinin*” yükseltilmesini önlemişti. İki numaralı kanun ise iç isyanları bastırmak için çıkartılan “*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*’ydu”. Bunları, iç düzeni sağlayan diğer kanunlar izlemiştir. Mecliste ilk günlerde her şey tartışılmıştı.⁶⁰⁸ Meclis, açıldığı ilk günden itibaren ülke içerisinde otorite kurma çalışmalarına başlamış ve çeşitli yollara başvurmuştur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920’de toplandığı zaman, yurdun işgalden kurtulabilmiş ya da henüz düşman tarafında işgal edilmemiş bölgelerinde ayrı görüşlerin kavgası devam etmekteydi. Daha Heyet-i Temsiliye zamanında başlayan ayaklanmalar ve Millî Mücadele aleyhindeki faaliyetlerde giderek artmaya devam ediyordu. Uzun süren savaşıardan yıpranmış olan halk, padişah ve İstanbul hükümetinin Anadolu hareketinin meşruluk kazanmasını önlemek amacıyla yapmış olduğu kışkırtmalar ve aleyhte propagandalarının etkisi altındaydı. Halife padişaha olan dinsel bağlılığının kullanılması, Mustafa Kemal’in “*İttihatçılığı yeniden kuracağı, Bolşevikliği getireceği, Padişah iradesi olmadan asker toplanamayacağı, Yunan ordusunun halife ordusu olduğu*” propagandaları yapıyordu. Ayrıca Anadolu’da savaşanların Bolşevik olduğu, bunların öldürülmesinin dinen vacip olduğunu bildiren fetvalar da halkı önemli ölçüde etkiliyordu. Diğer taraftan İngilizler, Anadolu’da başlayan bağımsızlık mücadelesini engellemek ve milli birliğin kurulmasını önlemek için propagandalar yaptırıyor ve halkı ayaklanmaya teşvik ediyorlardı. Bütün bu gelişmeler, 1. Dünya Savaşı’yla birlikte Anadolu’da bozulan iç düzeni daha da kötüye götürmekteydi.

Millî Mücadele aleyhinde yapılan bu hareketlerin en bariz sonucu 1920 yılı içinde Anadolu’da ortaya çıkan ayaklanmalar olmuştur. Bu ayaklanmalar, Meclis açılmadan önce başlamış, giderek artan tehlikeli bir şekilde Anadolu’da yayılmıştı. Özellikle Osmanlı hükümetinin askerliği kaldırdığı ve bütün vergileri affettiğine dair propagandalardan halk çok kolay etkilenebiliyordu. Bunun için Meclis açıldığı zaman askeri durumda en büyük sorun dış cepheyi kurabilmek için iç cephede otoriteyi ve güvenliği sağlamak olmuştur. 1920 yılı başlarında yalnız düşman tehlikesiyle değil, aynı bölgelerde birbirini izleyerek çıkan ayaklanmalarla uğraşıldı. TBMM hükümeti dış saldırıya kuvvet gönderse iç ayaklanmayı bastıramıyor, iç ayaklanmaya kuvvet gönderse dış saldırıya karşı koyamıyordu. Bu yüzden iç güvenliğin ve otoritenin sağlanması, halkın

⁶⁰⁸ Kemal Öztürk, *İlk Meclis (Belgesel)*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1999, s. 61.

dışarıdan gelen tazyik edici propagandalara inanmaması ve yanlış bir şekilde yönlendirilmemesi amacıyla ne gibi önlemler alınması konusu, Meclis'in bu ilk günlerinde önemli bir gündem konusu olmuş ve bu amaçla TBMM bazı önlemler alma yoluna gitmişti.

Bu önlemlerin en önemlilerinden birisi, milli mücadelenin başladığı andan itibaren kamuoyunun aydınlatılması ve milli amaçlar doğrultusunda yönlendirilmesi olmuştur. Bu da genel olarak Meclis yayınlarının imkânlar ölçüsünde halka broşür veya kitapçıklarla iletilmesi ve halkla birebir görüşmeler yapılması yollarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla, haber alma, dağıtma ve istihbarat şubeleri kurmada geniş çaplı çalışmalar yapılmıştı. Aslında daha Sivas Kongresi günlerinde "*İrade-i Milliye*" ve Ankara'ya gelindikten sonra yayınlanan "*Hakimiyet-i Milliye*" gazeteleri ile başlayan bu süreç, Meclis'in açılması ile kurumsallaşmış ve "*Ceride-i Resmîye'nin*" çıkarılması, Anadolu Ajansı, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi gibi kurumlar oluşturulmasıyla Anadolu'nun aydınlatılması ve habersiz kalmaması sağlanmıştı.

Bu önlemlerden bir diğeri ise kurulmuş olan "*İrşad Encümeni*"dir. TBMM açıldığı zamanda halkın aydınlatılması ve bilgilendirilmesi amacıyla bir "*İrşad Encümeni*" kurulması kararlaştırılmıştır. Meclis, İrşad Encümeni üyelerini kendi içerisinde seçerken, ayrıca Anadolu'nun her tarafında, bölge insanı içinden (eşraf, ulema ve öğretmenlerden) de irşad heyetleri oluşturulmasını karara bağlamıştı. Bu irşad heyetleri, halkın toplu olarak bulunduğu yerlerde, camilerde, Meclis'ten veya İrşad Encümeni'nden alınacak yönergeler doğrultusunda kamuoyu oluşturacaklardı.

İrşad Encümeni'nin kurulduğu bu sıralarda, İstanbul hükümeti tarafından oluşturulan ve Anadolu'ya gönderilen "*Heyet-i Nasihalar*" da vardı ki, bunlar da bir nevi öğüt kuruluşları idiler. Görevleri, Mondros hükümlerine karşı gelmenin, ülkenin büsbütün felaketine yol açacağını bu sebeple merkezi hükümetin kararlarına kayıtsız şartsız itaat etmek gereğini anlatmaktı. İrşad Encümeni ve dolayısıyla Anadolu'nun içlerine ve cephelere gönderilen irşad heyetleri, İstanbul hükümetinin oluşturduğu Heyet-i Nasihalara karşı da mücadele etmek durumunda kalacak, vatanın savunması yolunda uğraştıkları davanın önemini ve meşruiyetini halka anlatmak için büyük çaba göstereceklerdir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁹ Betül Aslan, "*Millî Mücadele Döneminde Halkı Aydınlatma ve Propaganda Faaliyetleri Yürüten Önemli Bir Komisyon: "İrşad Encümeni"*", Atatürk Dergisi, C-4, Sayı-2, 2004, s.126-127.

4.3.2. Bitlis Mebusları

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1919'da vilayetlere, müstakil livalara ve Kolordu Kumandanlıkları'na seçim hakkında yayınladığı bildiriden sonra tüm seçim bölgelerinde olduğu gibi Bitlis'te de seçimler için ön hazırlıklara başlandı. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa'nın seçim bölgelerine gönderdiği bildirinin Bitlis merkeze ulaştığını Bitlis Valisi Hüsnü Bey'in 23 Mart 1920'de Ankara vilayetine çekmiş olduğu telgraftan anlamaktayız.⁶¹⁰ Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, 26 Mart 1920'de Bitlis Valisi Hüsnü Paşa'ya çekmiş olduğu telgrafta, 19 Mart tarihli ve 12 maddelik bildiriye nazaran sürmekte olan seçimin ne zaman biteceği ve seçilen milletvekillerin ne zaman hareket edeceğinin bildirilmesi hususunda bilgi edinmek istemiştir.⁶¹¹ Bu telgrafta cevaben Bitlis Valisi Hüsnü Paşa, Ankara'da Heyet-i Temsiliye Riyaseti'ne çektiği 27 Mart 1920 tarihli telgrafta, liva merkezinde milli meclis seçimlerinin nisanın üçüncü gününde icra ve ikmal edileceğini haber veriyordu.⁶¹² Yine 27 Mart 1920 tarihli bir diğer telgrafta Bitlis valisi, Milli Meclis aza seçiminde azalıkları kesinleşeceklerin harcırah havalelerinin olmadığı, bunun yanı sıra maliyede de mevcut paranın olmadığı hakkında gerekli malumatı verdikten sonra milletvekillerin milli meclise katılımlarının harcırah yokluğundan dolayı ertelenmemesi için gerekli harcırahın acil olarak gönderilmesi gerektiğini bildiriyordu.⁶¹³

Seçim aşaması Heyet-i Temsiliye tarafından çok dikkatli bir şekilde takip edildi. Bütün seçim bölgeleriyle sıkı telgraf haberleşmeleri yaşandı. Seçim merkezlerinden livalar hakkında da malumat istendi. Bu suretle Bitlis valisi, Heyet-i Temsiliye Riyaseti'ne 12 Nisan 1920'de çektiği telgrafta Bitlis vilayetine ait seçimlerin neticelendiği; Siirt livasında 20 Nisan'da, Muş livasında 15 Nisan'da ve Genç livasında da 20 Nisan'da son bulacağını bildirdi.⁶¹⁴ Yapılan seçimler sonucunda Bitlis vilayetinden Büyük Millet Meclisi'ne seçilenler ve Meclisi Mebusan üyesi olup yeni açılan Meclis'e gelenlerin isimleri aşağıda liste halinde verilmiştir. Listede vilayet sırası ve mebus numaraları, Meclis'in sıralamasına göre yapılmıştır.

⁶¹⁰ ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-62.; Ayrıca bkz: S. İşıık, a.g.e., s.44.

⁶¹¹ ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-110.; Ayrıca bkz: S. İşıık, a.g.e., s.44.

⁶¹² ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-109.; Ayrıca bkz: S. İşıık, a.g.e., s.44.

⁶¹³ ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-130.; Ayrıca bkz: S. İşıık, a.g.e., s.44.

⁶¹⁴ ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-209.; Ayrıca bkz: S. İşıık, a.g.e., s.44.

Birinci Büyük Millet Meclisi Mebuslar Listesi⁶¹⁵

a) Yeni Seçilenler

11-Bitlis Livası (Bitlis) 5 Mebus⁶¹⁶:

48- Arif Bey (Özdemir) (Bitlis, 1885); Askeri orta öğrenim, Polis Komiseri, idareci, İl Danışma Komisyon Üyesi. Büyük Millet Meclisi 1. ve 8. Dönem Bitlis Mebusu.

49- Derviş Bey (Sefünç, Zülfikarzade) (Bitlis, 1880); Eşraf'tan. İlköğrenim. Tarım, ticaret, hayvancılık. 1. Dönem Bitlis Mebusu.

50- Hüseyin Hüsnü Bey (Orakçıoğlu) (Bitlis, 1887) Orta öğrenim. Memur. 1. Dönem Bitlis Mebusu.

51- Vehbi Bey (Öztekin) (Bitlis, 1888); Askeri Orta öğrenim, Çiftçi, Telgraf Memuru. 1. Dönem Bitlis Mebusu.

52- Yusuf Ziya Bey (Koçoğlu) (Bitlis/Sultani, 1882); Eşraf'tan. Tüccar, memur, Kastamonu İstiklal Mahkemesi Üyeliği yapmış. Doğu ayaklanmasında, 14 Nisan 1925'de idam edilmiştir.

27- Genç (Bitlis) 5 Mebus⁶¹⁷:

126- Ali Vasıf Bey (Telli) (Erzurum, 1873); Harbiye, Emekli Binbaşı, Diyarbakır Jandarma Kumandanı, 1. Dönem Genç Mebusu.

127- Dr. Ali Haydar Bey (Diyarbakır, 36 yaşında); Askeri Doktor, Alay Başhekimisi, 1.ve 2. Dönem Genç Mebusu

128- Fikri Faik Bey (Güngören) (Elâzığ, 36 yaşında); Edebiyat Fakültesi, İdareci, Eğin Kaymakamı, 1. Dönem Genç Mebusu.

129- Hamdi Bey (Yılmaz) (Çapakçur, 1879) Orta öğrenim, Mahkeme Zabıt Kâtibi, 1. Dönem Genç Mebusu.

130- Şeyh Fikri Efendi (Ergun, Hatipzade) (Bitlis, 1869); Orta öğrenim, Telgrafçı, Genç PTT Müdürü, 1. Dönem Genç Mebusu

48- Muş (Bitlis) 5 Mebus⁶¹⁸:

225- Abdülgani Bey (Ertan) (Bitlis, 1889); Orta öğrenim, Memur, Muş Asliye Mahkeme Üyesi, 1. Dönem Muş Mebusu.

⁶¹⁵ Tüm İllerin tam listesi için bkz: M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-3. s. 232-340

⁶¹⁶ TTBBM Albümü, 1920-1950, C-1, Ankara, 2010, s. 16.; M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-3, s.252.

⁶¹⁷ TTBBM Albümü, C-1, s.30.; M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-3, s.288.

⁶¹⁸ TTBBM Albümü, C-1, s. 46.; M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-3, s.297.

226- Hacı Ahmet Hamdi Efendi (Bilgin) (Siirt, 1869); Medrese, Memur, Vergi Başkâtibi. 1. Dönem Muş Mebusu.

227- Mahmut Sait Bey (Yetgin) (İstanbul, 1885); Hukuk, Muş Asliye Mahkemesi, Başkanı, 1. Dönem Muş Mebusu.

228- Kasım Bey (Dede, Çeşnigizlizade) (Muş, 1886); Eşraftan, Orta öğrenim, Çiftçi, tüccar, Muş Belediye Üyesi, 1. Dönem Muş Mebusu.

229- Rıza Bey (Kotan) (Muş, 1890) Eşraftan, Orta öğrenim, Çiftçi, tüccar, 1.ve 2. Dönem Muş Mebusu. (Beşinin tutanağı da 31 Temmuz'da Meclis'ce kabul edilmiştir.)

53- Siirt (Bitlis) 5 Mebus⁶¹⁹:

248- Hacı Mustafa Sabri Efendi (Baysan, Kirişzade) (Çal, 1887); Medrese ve Kadı Okulu, Eski Siverek Kadısı, Liva Asliye Mahkeme Başkanı, 1. Dönem Siirt Mebusu.

249- Hacı Nuri Efendi (Bayam, Hacı Kasımsade) (Siirt, 1869); Eşraf'tan, Orta öğrenim, Tüccar, Belediye Üyesi; 1. Dönem Siirt Mebusu.

250- Kadri Bey (Oktay) (Siirt,1888); Orta öğrenim, Memur, Mahkeme Başkâtibi, 1. Dönem Siirt Mebusu.

251- Necmeddin Bey (Bilgin) (Siirt, 1875) Orta öğretim, Memur, İl Özel idare Müdürü, 1. Dönem Siirt Mebusu.

252- Salih Efendi (Atalay, İmamzade) (Siirt 1873); Medrese, Din Öğretmeni, memur, Genel Meclis ve Daimî Encümen üyesi, 1. Dönem Siirt Mebusu.

b) İstanbul Meclis-i Mebusan'ından Gelenler

Bitlis:⁶²⁰

319-Müftüzade Sadullah Efendi (Eren) (Bitlis, 1867) Özel eğitim. Memur, Şarkî Anadolu

⁶¹⁹ TTBMM Albümü, C-1, s. 52.; M. Goloğlu, a.g.e., C-3, s.298

⁶²⁰ Meclis Mebusan kapatıldığı zaman Bitlis Mebuslarının Bitliste olduğu ve yola çıkıp Diyarbakır üzerinden Ankaraya geleceklerini yaptıkları yazışmalardan anlıyoruz: XV. Kolordu Kumandanlığının 17 Mart 1920'de Ankaraya çektiği telgrafta "*Van mebusu Hakkı ve Bitlis mebusu Sadullah ve Resul efendilerin 4 Mart tarihinde Bitlis'ten Diyarbakır'a müteveccihen hareket ettikleri mahallinden bildirilmiştir. Bunların ve sair henüz yolda bulunan mebusların ve gerekse İstanbul'dan gelebileceklerin Ankara'da toplanması ve noksânlar yerine bilâhare teşekkül edecek vaziyete göre esâsen müntehâb-ı sâniler muayyen olduğundan noksân mebusların ikmâliyle meclis-i millîmizin teşkili muvâfık gibi mütâlaa kılınmakla arz olunur*" diyordu. Bkz; ATASE, İSH, K.347, G.216, B.216-1.; Sadullah Efendinin Diyarbakırdan 19 Mart'ta Ankaraya çektiği telgrafta: "*Bitlis, Van, Siirt refiklerimle iki gün evvel ancak Diyarbakır'a gelebildik. Tarik-i hareketimizin iş'âr buyurulması*" diye soruyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa cevap olarak aynı gün çektiği telgrafta: "*Doğruca ve serian Ankara'ya hareket buyurunuz. Seyâhatinizin teshili için vilâyet ve kumandanlığa yazılmıştır. Hareketinizin iş'ârı*" deyip, (Bkz; ATASE, ATAZB, K.22, G.158, B.158-1.), Mebusların rahat bir yolculuk yapmasını sağlamak amacıyla yine aynı gün XIII. Kolordu Kumandanlığına şu emri gönderiyordu: "*Diyarbakır'a muvâsalatları haber alınan Van, Bitlis, Siirt mebuslarının Malatya tarikiyle Ankara'ya gelmek üzere hareketlerinin teshili ve güzergâhta istirahatlerinin temîn buyurulması hassaten ricâ olunur efendim.*" Bkz; ATASE, ATAZB, K.22, G.158, B.158-2,3,45,6,7,;

Müdafaa-i Hukuk, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Heyeti Temsiliye'sinin Erzurum Kongresince seçilmiş üyesidir. Osmanlı Mebusan Meclisi, 2.ve 4. Dönem Bitlis Mebusu. Büyük Millet Meclisi 1. Dönem, Bitlis Mebusu. **320- Resul Bey (R. Sıtkı Sofrasur) (Ağazade)** (Bitlis, 56 yaşında) Özel eğitim. Nüfus Müdürü. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. Dönem ile Büyük Millet Meclisi 1. ve 2. Dönem, Bitlis Mebusu. (30/ 3/ 1924'de vefat.)

Genç:

338-Mehmet Celal Bey (Saraçoğlu): (Adana, 1888) Mülkiye. Genç Mutasarrıf Vekili ve Kulp Kaymakamı, Osmanlı Mebusan Meclisi 4. Dönem Genç Mebusu. 3 Temmuz'da Büyük Millet Meclisi'ne katılmıştır. Büyük Millet Meclisi 1. Dönem Genç Mebusu.

Muş:

365-Osman Kadri (Bingöl): (Muş, 1881) Medrese. Muş Kaymakam Vekili, Hakkâri Tahrirat Müdürü. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. ile Büyük Millet Meclisi 1.ve 2. Dönem Muş Mebusu⁶²¹.

Siirt:

369-Halil Hulki Efendi (Aydın): (Siirt, 1869) Orta ve Medrese. Öğretmen, Siirt Müftüsü, Asliye Mahk. Üyesi. Osmanlı Mebusan Meclisi 4. Dönem Mebusu. İstanbul'a gitmeden Büyük Millet Meclisi'ne katılmış, ilk 6. Dönem Siirt Mebusu.⁶²²

Bitlis Mebusları ve yaptıkları çalışmaları hakkında sadece Bitlis merkez sancağı mebusları ile ilgili ayrıntılı bilgi aktaracağız. Çünkü Bitlis vilayetine bağlı olan Siirt⁶²³,

Bu emir üzerine gereken tedbirleri alan XIII. Kolordu Kumandanlığı, 6 Nisan 1920 tarihinde Ankara Heyet-i Temsiliye Riyâsetine çektiği şu telgraf ile Mebusların Diyarbakırdan hareket ettiğinin haber veriyordu: *"Van mebûsu Hakkı ve Bitlis mebûsları Resul ve Sadullah efendiler dünkü gün Elaziz tarikiyle Ankara'ya müteveccihen hareket etmişlerdir."* Bkz; ATASE, ATAZB, K.22, G.171, B.171-1.

⁶²¹ Muş Mebusu Arapzade Osman Efendi Meclisi Mebusan Milletvekili olup TTBBM'ye katılmıştır. Osman Kadri Bey'in mebusluğu biraz geç bir tarihte tahakkuk ettiği Ankara ile yapılan yazışmalardan anlıyoruz. Meclisi Mebusana katılamayan Arapzade Osman Efendi'nin TTBBM'ne katıldığı anlaşılmıştır: *"Ankara heyeti temsiliye riyaseti celilesine...Çıkış: Bitlis, Numara 436- 18/3/36; Muş mebusluğum tahakkuk etti. Mukadderatımızı mevzu bahis bulunduğu şu buhranlı zamanlarda her türlü mevcudiyetimle hizmeti müfhehir addederim. Arzı talimat eylerim. Muşlu Arapzade Osman."* Bkz; ATASE, ATAZB, K.22, G.155, B.155-1.; *"Bitlis'te Muş Mebusu Arapzade Osman Efendi'ye...C. Ankara'da ihtiyaç edecek olan fevkalade mücaleseye iştirak etmek üzere serian buraya azimet ve hareketinizin işar buyurulması mercudur. 25/3/36-Heyeti Temsiliye Namına M Kemal."* Bkz; ATASE, ATAZB, K.22, G.155, B.155-1,2.

⁶²² M. Goloğlu, a.g.e., C-3, s.301-310.

⁶²³ Siirt Sancağı bir TTBBM kararı ile müstakil liva statüsüne yükseltilmiştir. *Düstur*, 3 , C.I, 26 Eylül 1336 (26 Eylül 1920) , karar no. 48 , s. 79.

Muş ve Genç⁶²⁴ sancakları 1920 tarihinde Bitlis'ten ayrılmışlardır. Yapılan seçimler neticesinde Bitlis'ten (Merkez) beş yeni milletvekili seçildi. Bu milletvekillerinden; Arif Hikmet Bey, 48; Derviş Bey, 47; Hüsnü Bey, 48; Şaban Vehbi Bey, 47 ve Yusuf Ziya Bey, 48 oy aldılar⁶²⁵. Sadullah Efendi ve Resul Bey de Meclis-i Mebusan milletvekilleri olup yeni Meclis'e katılmışlardır.⁶²⁶

4.3.2.1. Arif Hikmet Bey (ÖZDEMİR)

Arif Hikmet Bey, 1885 (1301) de Bitlis'te doğdu. Murat Ağa'nın oğludur. Bitlis'te çeşitli okullarda eğitimini tamamladıktan sonra 1903'te polis memuru olarak devlet vazifesine başladı. 11 Haziran 1914 'te ikinci komiserliğe yükseltildi ve 3 yıl Bitlis polis müdürlüğüne vekâlet etti. I. Dönem için 3 Nisan 1920'de yapılan seçimde 48 oy alarak Bitlis milletvekili oldu.⁶²⁷ Seçim tutanağının 8 Temmuz'da kabulü üzerine 16 Ağustos 1920'de Meclis'e katıldı. Mecliste içişleri, sağlık ve sosyal yardım ve iktisat Komisyonlarında çalıştı.⁶²⁸ Ayrıca Meclis'te farklı zamanlarda dördüncü ve beşinci şube azalıklarına seçildi.⁶²⁹ Milletvekilliği bitince Bitlis'e döndü. 1 Mart 1926 'da belediye başkanı oldu. 1933 tarihinde belediye başkanlığı görevinden ayrıldı ve il daimî encümenliği ile bir süre CHP il başkanlığı görevini yürüttü. 1946 da yapılan seçimlerde

⁶²⁴ Muş Sancağının müstakil idaresine ve Bitlis merkezi ile ilişkisi zaafa uğrayan Genç sancağının müstakil livaya dönüştürülmesini içeren 70 Sayılı Kanun TTBMM'de müzakeresiz kabul edilmiştir. **ZC, C .6, 9/12/1336(9 Aralık 1920), s. 276.** Ayrıntılı bilgi için Bkz: Rıdvan Akın, *TTBMM Devleti (1920-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.253.

⁶²⁵ S. İşıık, a.g.e., s.45.

⁶²⁶ İngilizler tarafından İstanbul işgal edilip Meclisi Mabusan basıldığı zaman sabık Bitlis Mebusları Sadullah Efendi ve Resul Bey memleketlerinde oldukları için tutuklanmaktan ve Malta Adasına sürgün edilmekten kurtulmuşlardır. Ankara'da TTBMM'nin açılmasıyla buraya dâhil olup çalışmalarına devam etmişlerdir. “*Müdafaa-i hukuk cemiyeti heyeti temsiliyesine...Van mebusu (h,y) ve Bitlis mebusu Sadullah, Resul efendilerin 4 mart tarihinde Bitlis'ten Diyarbakır'a müteveccihen hareket ettikleri mahallinden bildirilmiştir. Bunların ve sair henüz yolda bulunan mebusların ve gerekse İstanbul'dan gelebileceklerin Ankara'da toplanması ve noksanlar yerine bilahare teşekkül edecek vaziyete göre esasen müntehab-ı saniler muayyen olduğundan noksan mebusların ikmaliyle meclis-i müessisan teşkili muvafık gibi mütalaa olunmakla maruzdur. Erzurum 17/3/36.(15. Kazım Karabekir).*” ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-209.

⁶²⁷ TTBMM Arşivi, Arif Hikmet Bey'e ait özlük dosyası: 52.

⁶²⁸ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TTBMM I. Dönem (1919-1923)*, C-3, TTBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 171.

⁶²⁹ S. İşıık, a.g.e., s.68.

tekrar Bitlis milletvekili oldu.⁶³⁰ Dönem içinde 17 Kasım 1948’de vefat etti. Evli olup iki çocuk babası idi.⁶³¹

4.3.2.2. Derviş Bey (SEFÜNÇ)

Derviş Bey, 1880 (1296) de Bitlis’te doğdu. Şehrin ileri gelenlerinden Zülfikarzade Faris’in oğludur. Mahalle mektebini bitirdikten sonra tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraştı. Birinci Dünya Savaşı’nda başında bulunduğu 400 kişilik milis grubuyla Van cephesinde düşmanla çarpıştı. Bitlis-Diyarbakır yolu üzerinde güvenliği sağlamak için kır serdarlığı (muhafızlık) yaptı. Erzurum Kongresi’ne katılacak temsilciler onun nezaretinde ve korumasında Erzurum’a yolculuk yaptı.⁶³² TBMM’nin I. Dönemi için 3 Nisan 1920’de yapılan seçimde 47 oy alarak Bitlis’ten milletvekili seçildi. Meclis’in 8 Temmuz 1920 tarihli 30. oturumunda seçim mazbatası okundu. 13 Kasım 1920’de yasama görevine başladı. Meclis’te Tasarı Komisyonu’nda çalıştı. Ayrıca Meclis’te beşinci şubede bulundu.⁶³³ 1. Dönemde milletvekilliği sona erince Sason kaymakamlığı ve Diyarbakır umumi müfettişliği görevlerinde bulundu. 1934 tarihinde hastalanınca Bitlis’e döndü. 20 Temmuz 1934’te Bitlis’te vefat etti. Evli olup 5 çocuk babası idi. Ailesi “SEFÜNÇ” soyadını almıştır.⁶³⁴

4.3.2.3. Hüseyin Hüsnü Bey (ORAKÇIOĞLU)

Hüseyin Hüsnü Bey, 1887 (1303) Bitlis’te doğdu. Orakçızade Süleyman Efendi’nin oğludur. Bitlis’te çeşitli eğitimlerini tamamlayarak 13 Eylül 1902 de devlet hizmetine girdi. Çeşitli görevlerden sonra 1917’de Bitlis İl İdare Kurulu başkâtipliğine getirildi. I. Dönem TBMM için 3 Nisan 1920’de yapılan seçimde 48 oy alarak Bitlis’ten milletvekili seçildi. Meclisin 8 Temmuz 1920 tarihli 30. oturumunda seçim mazbatası okundu. 16 Ağustos 1920’de Meclis’e katıldı. Dilekçe, içtüzük komisyonlarında ve

⁶³⁰ Arif Hikmet Bey’in Birinci Dönem TBMM’den önce üstlenmiş olduğu bir diğer görev de; tarihi aralığın tam olarak bilinmeyen Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Bitlis’te bir şubesinin açılmasıyla, kurulan bu cemiyetin idare heyetinde üye olmasıdır. Bitlis ili için 1943 yılı mebusluk talebinde bulunmak üzere Cumhuriyet Halk Partisi Reisi-i Umumiliği Yüksek Katına göndermiş olduğu tercüme-i hal kâğıdında kendi ifadesiyle; “*Millî mücadelenin en karanlık günlerinde Mustafa Kemal’in ilk işaretleri ile Bitlis’te Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurmuş ve İdare Heyeti’nde üye olarak bulunmuştum. Bu kara günlerde bin bir çeşit ihtiraslara göğüs gererek bütün mahrumiyetler içinde ve müşkül anlarda memleketin ve milletin halası (kutuluşu) için sarsılmaz bir azmu imanla çalıştım*” demektedir. Bkz; S. Işık, a.g.e., s.48.

⁶³¹ F. Çoker, a.g.e., s.171.

⁶³² F. Çoker, a.g.e., s.172.

⁶³³ S. Işık, a.g.e., s.69.

⁶³⁴ F. Çoker, a.g.e., s.172.

Memurin Muhakematı Tetkik Heyeti'nde çalıştı.⁶³⁵ III. Toplantı tarihinde Dilekçe Komisyonu'nun kâtipliğini yaptı. Son toplantı tarihinde Başkanlık Divanı için yapılan seçimde divan kâtipliğine getirildi. Dönem sonuna kadar kâtiplik vazifesini sürdürdü. Ayrıca Meclis'te farklı zamanlarda ikinci ve beşinci şube azalıklarında bulundu.⁶³⁶ Dönem sonunda Meclis'ten ayrılınca memurluk görevine atandı ve çeşitli ilçelerde kaymakamlık görevleri yürüttü. 1 Eylül 1933'te emekliye ayrıldı. Ölümüne kadar Elâzığ'da oturarak kitapçılık yaptı. 21 Kasım 1947'de öldü. Evli olup dört çocuk babası idi.⁶³⁷

4.3.2.4. Resul Sıdkı Bey

Resul Sıdkı Bey, 1862 (1278) de Bitlis'te doğdu. Safrasorzade Hamza Bey'in oğludur. Çeşitli mekteplerde okudu ve 1880'de devlet hizmetine girdi. Çeşitli görevlerden sonra 3 Ekim 1914'te il nüfus müdürlüğüne atandı. Rus işgalinde Mardin'e gitmek zorunda kaldı ve burada Göçmen İşleri İdaresi'nde memur olarak görevlendirildi. Bitlis'in kurtarılmasından sonra il nüfus müdürlüğü görevine geri döndü. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın son dönemi için yapılan seçimde Bitlis milletvekili olmuştu ancak meclise katılmadı. Heyet-i Temsiliye'nin kararına uyarak 13 Mayıs 1920'de Ankara'ya gelip TBMM'ye Bitlis milletvekili olarak takdim edildi. Mecliste içişleri, tapu-kadastro, dilekçe komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulu'nda çalıştı.⁶³⁸ Ayrıca Meclis'te Sıhhiye ve Sosyal Yardımlaşma Encümeni'ne, İstida ve Defter-i Hakani Encümeni'ne ve beşinci şube azalığına seçildi.⁶³⁹ II. dönemde yeniden Bitlis milletvekilliğine seçildi. Birinci toplantı yılından sonraki ara vermede 30 Ağustos 1924'te Bitlis'te vefat etti. Evli olup iki çocuk babası idi. Kürtçe ve Ermenice konuştuğu hâl tercümesinde yazılıdır.⁶⁴⁰

4.3.2.5. Sadullah Fevzi Bey (EREN)

Sadullah Fevzi Bey, 1865 (1281)' de Bitlis'te doğdu. Müftüzade Şeyh Abdülmelik Efendi'nin oğludur. Bitlis'te eğitim görmüş ve 1881'de Bitlis Bidayet Mahkemesi'nde kâtip olarak göreve başlamıştır. Çeşitli görevlerden sonra 1912'de

⁶³⁵ F. Çoker, *a.g.e.*, s.173.

⁶³⁶ S. Işık, *a.g.e.*, s.70.

⁶³⁷ F. Çoker, *a.g.e.*, s.174.

⁶³⁸ F. Çoker, *a.g.e.*, s.175.

⁶³⁹ S. Işık, *a.g.e.*, s.74.

⁶⁴⁰ F. Çoker, *a.g.e.*, s. 176

Mebusan Meclisi'ne Bitlis milletvekili olarak seçildi. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla başlayan Millî Mücadele'ye destek vererek Erzurum Kongresi'nde Temsil Heyeti üyeliğine seçildi. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın son dönemi için yapılan seçimde Bitlis milletvekili seçildi ise de katılmayarak 13 Mayıs 1920'de Ankara'ya gelip TBMM Genel Kurulu'na Bitlis milletvekili olarak takdim edildi. 12 Temmuz 1921'de Doğu ve düşmandan kurtarılan bölgelerden sığınanlar için kurulan komisyonda görev aldı. 6 Mart 1922'de Başkumandanlık emri ile yöresinde önemli işler için görevlendirildi. İktisat komisyonunda çalıştı. Ayrıca ikinci şube azalığında bulundu milletvekilliği sona erince Bitlis'e döndü. Özel işleri ile meşgul oldu. 17 Mart 1933'te öldü. Evli olup yedi çocuk babası idi. Arapça, Fransıza ve Ermenice bildiği resmî hal tercümesinde yazılıdır. Ailesi (EREN) soyadını almıştır.⁶⁴¹

4.3.2.6. Şaban Vehbi Bey (ÖZTEKİN)

Şaban Vehbi Bey, 1888 (1304)'de Bitlis'te doğdu. Hacı Salihzade Abdullah Nuri Efendi'nin oğludur. Eğitimini Bitlis'te tamamladıktan sonra 17 Temmuz 1906 tarihinde Adilcevaz PTT müdür vekili olarak devlet hizmetine girdi. 1907-1914 yılları arasında çeşitli illerde posta memuru olarak görev yaptı. 1. Dünya Savaşı'nda 9. Kolordu'da posta merkezinde görevlendirildi. Büyük Millet Meclisinin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Bitlis milletvekili olarak 16 Ağustos 1920'de Meclis'e katıldı. Dönem içerisinde Yozgat'a gidecek olan Ankara İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi. Görev sonu meclise dönüşünde P.T.T komisyonunda çalıştı. III. ve IV. toplantı yıllarında bu komisyonun kâtipliğini yaptı.⁶⁴² Yine milletvekilliği süresince birinci ve ikinci şubelerde bulundu. Birinci Dönem TBMM'de çalıştığı süre içerisinde aşağı yukarı 13 ay izinli olduğundan mecliste bulunamadı.⁶⁴³ Milletvekilliği sona erdikten sonra Ankara posta baş memurluğuna atandı. 18 Mayıs 1930'da emekliye ayrılarak memleketine döndü. 27 Ekim 1963'te vefat etti. Evli olup yedi çocuk babası idi. Nüfus kaydında adı sadece "ŞABAN" olarak geçmektedir.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ F. Çoker, *a.g.e.*, s.177-178.

⁶⁴² F. Çoker, *a.g.e.*, s.179.

⁶⁴³ S. İşık, *a.g.e.*, s.84.

⁶⁴⁴ F. Çoker, *a.g.e.*, s.179.

4.3.2.7. Yusuf Ziya Bey (BOR)

Yusuf Ziya Bey, 1882 (1298)'de Bitlis'te doğdu. Koçzade Hacı Ömer Suat Ağa'nın oğludur. Bitlis Sultanisi'ni tamamladıktan sonra ticaretle uğraştı. Bir süreliğine Maarif Müdürlüğü'nde katiplik ve Bitlis maarif müdürlüğü yaptıktan sonra politikaya atıldı. TBMM'nin I. dönemi için yapılan seçimlerde Bitlis milletvekili olarak 16 Ağustos 1920'de Meclis'e katıldı. İlk Meclis'te "Tesanüd Grubunda" yer aldı. 25 Kasım 1920'de Kastamonu İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi. Mecliste mali kanunlar, iktisat, anayasa, içişleri komisyonlarında ve Memurin Muhalematı Tetkik Heyeti'nde çalıştı.⁶⁴⁵ II. Toplantı yılında üçüncü şubenin kâtipliğini yaptı. Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulmasından sonra muhalefetteki II. grupta yer aldı. Özellikle saltanat yanlısı konuşmaları ile dikkati çekti. Ayrıca Meclis'te üçüncü ve beşinci şube azalıklarında bulundu.⁶⁴⁶ Meclis'te çok aktif bir milletvekili olarak görev yaptı. Milletvekilliği sona erince memleketine döndü. Eylül 1924'te ki Nasturî harekâtında yaptığı tahriklerle bir kısım askerin karşı tarafa geçmesinde ve bir süre sonra Doğu illerinde baş gösteren Şey Sait hareketinin hazırlanmasında eylemleri bulunduğu tesbit edilerek Bitlis Divan-ı Harbi'nde yapılan yargılaması sonunda diğer sanıklarla birlikte idam cezasına çarptırıldı. Bu ceza 14 Nisan 1925 sabahı Bitlis'te yerine getirildi. Evli olup bir çocuk babasıydı.⁶⁴⁷

4.4. İstiklal Mahkemelerinin Kurulması ve Bitlis Mebuslarının Üyelikleri

İstiklâl Mahkemeleri, 11 Eylül 1920 tarihinde TBMM'nin kabul ettiği 21 sayılı kanunla kuruldu. Kanunun adı, "Firariler Hakkında Kanun"dur. Kanunun çıkarılmasına gerekçe teşkil eden sebeplerle, daha sonraki yıllarda kanunun uygulandığı alanların giderek başkalaşması, altı önemle çizilmesi gereken bir husustur. O günlerde Meclis'in, ikinci bir düzenlemeye ihtiyaç kalmaması gayesiyle kanun metinlerini kapsamlı ve genelleyici bir üslupla va'zetmesi yüzünden "Firariler Hakkında Kanun", sadece asker kaçaklarına yönelmekle kalmamış, neredeyse her türlü suç teşkil edici faaliyeti de kovuşturmaya müsaade eden bir uygulamaya konu olmuştu.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun caydırıcı bir tesir göstermemesi üzerine Müdafaa-i Milliye Vekaleti'nce hazırlanan, "Firar Ceraimini İrtikâb Edenler Hakkında Kanun" tasarısı 2 Eylül 1920 günü Meclis tarafından ilgili encümene sevk edilmiş ve 8 Eylül'de

⁶⁴⁵ F. Çoker, *a.g.e.*, s.180.

⁶⁴⁶ S. Işık, *a.g.e.*, s.86.

⁶⁴⁷ F. Çoker, *a.g.e.*, s.181.

gündeme gelmişti. Kanun 11 Eylül 1920 tarihinde maddeleri tek tek oylanmak suretiyle kabul edildi. Kanun, mahkemelerin Büyük Millet Meclisi üyelerinden seçilecek üçer kişiden meydana gelmesini, mahkeme sayısını ve görev mıntıklarını yine Meclis'in belirleyeceğini, kararlarının temyize tabi olmadan derhal uygulanacağını, mahkeme kararlarını uygulamakta gevşeklik gösterenlerin yine aynı mahkeme tarafından yargılanacağını öngörüyordu. Hükümetin Meclise verdiği kanun teklifine göre 14 yerde İstiklâl Mahkemesi kurulması isteniyordu. Bunlar Kastamonu, Eskişehir, Konya, Isparta, Ankara, Kayseri, Sivas, Maraş, Ma'müretüla-ziz, Diyarbakir, Bitlis, Refahiye, Erzurum ve Van bölgeleriydi. Bunun üzerine Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Pozantı ve Diyarbakir İstiklâl Mahkemeleri'nin teşkil olunarak bu mahkemelere Meclis'ten üye seçilmesine karar verildi. Bitlis milletvekilleri ise şu mahkemelerde görev almıştır:

Şaban Vehbi Bey– Bitlis Milletvekili, Yozgat İstiklâl Mahkemesi Üyesi;

Yusuf Ziya Bey – Bitlis Milletvekili, Kastamonu İstiklâl Mahkemesi Üyesi.⁶⁴⁸

İlk etapta 14 mahkeme içersinde bulunan ve açılan Bitlis İstiklal Mahkemesi daha sonraki dönemde kapatılarak Diyarbakır bölgesine alınmıştır. Diyarbakir İstiklal Mahkemesi Mıntıkası Diyarbakir, Mardin, Siird, Bitlis, Van Muş, Hakkâri, Genç, Ergani, Siverek'ten teşekkül etmiştir.⁶⁴⁹

⁶⁴⁸ Ahmet Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 23-24.

⁶⁴⁹ Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 81.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. KURTULUŞ SAVAŞININ BAŞLAMASI VE BİTLİS

Mondros Mütarekesi'nden sonra ülkenin çeşitli yerleri İtilaf Devletleri'nce işgal edilmiştir. Mütareke maddeleri yoruma açık ve İtilaf Devletlerince istenildiği gibi tevil ediliyordu. İtilaf Devletleri'nin mütareke koşullarına aykırı olan bu işgalleri ve eylemler, Türk milletinin tepkisine neden olmuş ve Kuvayı Milliye adı verilen hareketi ortaya çıkarmıştır. Bu hareket, yurdun ve bağımsızlığın tehlikeye girmesi karşısında halkın kendi içgüdüsünden kaynaklanan bir savunma hareketidir. Gelişen bu direniş Mayıs 1919'dan 1920 yılı sonlarına kadar devam etmiştir.⁶⁵⁰

Zamanla milli kuvvetler artmış, milli taburlar ve alaylar kurulmuştur. Halkın kendi içinden çıkardığı Kuvayı Milliye güçlerini, ülkenin içinde bulunduğu koşullar yaratmıştır. Merkezi otoriteye, emir komuta zincirine bağlı olmayan kendi yasalarını ve kendi kurallarını kendi koyan Kuvayı Milliye güçleri, düzenli ordu kuruluncaya kadar işgalci güçlere karşı büyük bir dirençle karşı koymuşlardır ve cepheler oluşturup vatani savunmuşlardır.⁶⁵¹

5.1. Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Cephesi

Sivas Kongresi'nde tespit edilen, milli sınırlarımızın hayat bulduğu bir program olan Misak-ı Milli son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 28 Ocak 1920'de kabul edildi. Altı maddeden oluşan Misak-ı Milli'nin ikinci maddesi *“Elviye-i Selase”* (Kars, Ardahan, Batum) ile ilgilidir ve *“Anavatana katılması için üç sancakta genel oylama yapılmasını”* içermektedir.

Elviye-i Selase'nin anavatana katılımı konusunda fikir birliği bulunmasına karşın, Paris Barış Konferansı'nda aynı senaryo oynanmaya devam etti. Kuvayı Milliye teşekküllerinden ve Millî Mücadele'den aşırı derece rahatsız olan İtilaf Devletleri, çeşitli bahanelerle buna engel olamaya çalıştılar. Ermeni katliamı ile Yunanlılara ve İtilaf Devletleri'ne karşı yapılan hareketlerin derhal durdurulması, aksi takdirde barış şartlarının tekrar değiştirileceği talebi 19 Şubat 1920'de Osmanlı hükümetine resmen sözlü olarak bildirildi. Hükümet, bildiriye Harbiye Nezareti kanalıyla bütün kolordulara

⁶⁵⁰ S. Tansel, *a.g.e.*, s.228.

⁶⁵¹ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1977, s. 150.

ve Heyet-i Temsiliye'ye ulaştırdı.⁶⁵² Mustafa Kemal Paşa, bu bildiriye 22 Şubat 1920 tarihinde şöyle cevap verdi:

*“Biliyorsunuz ki İngiliz siyasi temsilcisinin Ermenilerin öldürüldüğüne dair sözleri gerçeğe uygun değildir... Bağımsızlığının korunmasından başka hiçbir şey istemeyen Türklere karşı yapılan bu zulüm ve yok etme siyaseti, medeni insanlığın dikkatini çekecek bir durum almıştır. Memleket her zamankinden çok güven ve düzen içindedir. Milli varlığımızın korunması hayat ve bağımsızlığımızın kurtarılması gereğinden ortaya çıkan Adana ve İzmir cephelerinde milletimizin şimdiye kadar döktüğü kan, yaşamak hususundaki azim ve irademizin büyüklük derecesini ve kuvvetini ispata yeter. Bu sebeple milli emellerimize uygun bir barış yapılacağını ummaktayız...”*⁶⁵³

Diğer yandan da vatanın bütünlüğünü parçalamaya ve Millî Mücadele'yi boşa çıkarmaya yönelik “Kürtçülük” propagandasının Anadolu'da hızla devam ettiği görülmektedir. Ermeniler, kendi toprakları saydıkları yerleri İngilizlerin etkisiyle şimdilik paylaşmaya Kürtleri ikna etmeye çalışıyorlardı.

Kazım Karabekir, Şubat'ın (1920) başlarından itibaren Suragil, Akbaba, Zersad ve Çıldır mıntıkasındaki mezalimlerin artmasının yanısıra Kürtlerle Ermenilerin ittifak ettikleri, Kürdistan hükümeti teşkil edildiği ve Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon'un Ermenilere verildiğine dair yalan haberlerin yayılması dolayısıyla Erivan Ermeni Askeri Cumhuriyeti Komutanlığı'na bir telgraf gönderdi. Aynı telgrafta, Kürtler namına söz söyleyemeyecekleri ve Kürtlerin Camia-yı Osmaniye'den hiçbir suretle ayrılmayacaklarını bildirdi.⁶⁵⁴ Erivan'dan gelen cevapta, Ermenistan'da oturan hiç kimsenin tazyik ve tahkikat görmediği, sadece suçlu gördükleri kişileri cezalandırdıkları, Kürtlerle ilgili ise sadece dost ve komşuluğa layık olarak yaşama arzusunda oldukları bildirilerek suçlamalar ve katliamlar yalanlandı. Ancak Ermeni mezalimi en acı şekillerde devam etti. Kurtuluş Savaşı'nda başarılı olmak için Doğu'da Ermenilerle, Batı'da Yunanlılarla savaşmak, büyük devletlere karşı yürütülen diplomatik faaliyetlerden sonuç almak gerekiyordu.

Doğu harekâtıyla ilgili detaylar düşünülmeden önce Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgal edildiği gün Kazım Karabekir'e bir telgraf çekerek taarruz hakkındaki görüşünü sordu. Kazım Karabekir verdiği cevapta, uygunsuz hava koşullarının nisan

⁶⁵² Mustafa Tektosun, *Milli Mücadele Döneminde Doğu Cephesi*, Dicle Ün. Sos. Bil. Ens.(Yayımlanmamış Yük. Lis. Tezi), Diyarbakır, 2007, s. 32.

⁶⁵³ Türk İstiklal Harbi, *Batı Cephesi*, C-2, Ankara, 1999, s. 128.

⁶⁵⁴ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 499.

başlarında veya ortasında böyle bir harekâta girişmek için engel teşkil ettiğini, Bolşevikler Kafkaslara henüz inmediğinden irtibat kurulamadığını, şimdilik bazı tedbirler ve hazırlık yapmanın uygun olduğundan bahsetti. Kazım Paşa 28 Mart'ta çekmiş olduğu diğer bir şifrede ise taarruz vaktinin geldiğini söylemekte idi. Doğu cephesiyle ilgili harekât zamanının geldiğine dair uyarı niteliğindeki şifrelerinden birini daha 26 Nisan'da yolladı ve bir harekât planı hazırladı. Kazım Karabekir, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa'nın harekât planının uygulanmasında kolaylaştırıcı çabalarda bulunmamalarını da eleştirmekteydi. Mustafa Kemal Paşa hazırlıklara devam edilmesini, hududu geçmek konusunda kararın Ankara'dan verileceğini bildirdi.⁶⁵⁵

Kazım Karabekir komutasındaki Doğu ordusu hazırды. İş sadece Ankara'dan gelecek "taarruz" emrinin verilmesine kalmıştı.⁶⁵⁶ Ancak Mustafa Kemal Paşa, Sovyet-Rusya ile ilişkilerinin Ankara lehine bir zemine oturtulmasına kadar harekâtın geciktirilmesi taraftarıydı.⁶⁵⁷ TBMM, 6 Haziran 1920'de Türk savunmasını kuvvetlendirmek amacıyla sınırlı bir harekâta izin verdi.

Kazım Karabekir, bölgede (Erzurum, Van, Erzincan Sancakları) kısmi seferberlik yaparak birlikleri sınır boyuna yaklaştırdı. 1890-1891 doğumlu ihtiyatlarını orduya aldırttı.⁶⁵⁸ 15 Haziran 1920 tarihinde XV. Kolordu Komutanlığı, Doğu Cephesi Komutanlığı adını aldı. Kazım Karabekir Ermeni komutanına verdiği notada, üç sancakta katliam yapılmasından şikâyet ederek bu yerleri işgal etmek zorunda olduğunu, kan dökmek için üç sancağın boşaltılmasını istedi. Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) imzalandığında üç sancağın Türkiye'ye verilmesini o zaman Ermenistan Cumhuriyeti de kabul etmişti.

Taarruz hazırlıkları devam ederken, 14 Haziran'da Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin'in mektubu Ankara'ya ulaştı. Mektubun içeriğinde, "*Ermenilere karşı harekât yapılmaması, Türk sınırlarının barış yolu ile düzenleneceği*" yazıyordu. Batı Anadolu'da da Yunanlılar taarruza geçtiğinden hükümet Ermenistan'a yapılacak harekâtın durdurulmasını emretti. İkinci bir taarruz emri verilene kadar, Türk ordusu Bardız'da konumunu korudu.⁶⁵⁹

⁶⁵⁵ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 713.

⁶⁵⁶ M. Tektosun, *a.g.e.*, s.34.

⁶⁵⁷ M.K. Öke, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1986, s. 203.; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 728.

⁶⁵⁸ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 777.

⁶⁵⁹ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, Yenigün Yayınları, İstanbul, 2000, s.34.

Ermeniler ile Bolşevikler bu durumu fırsat bilerek ve iş birliği yaparak birçok Türk bölgesine saldırıp katliamlar yaptı. Yapılan bu saldırılar yerel halk ve milisler tarafından arada püskürtülse de çok başarılı sonuçlar alınamadı. Ermeniler birçok Türk toprağını işgal etti.

Temsil Heyeti ve Millî Mücadele taraftarı komutanlar, Rusya ile iyi ilişkiler kurup onların desteğini alma taraftarıydılar. Bu konuda büyük çaba harcayanların başında Hali Paşa (Kut) gelmektedir. Halil Paşa Moskova'dan silah, cephane ve para verilmesini istedi. O vakit Moskova'da, TBMM'nin açıldığından haber alınamamıştı. Bolşevikler, Halil Paşa'dan yapılacak maddi yardıma karşılık Bitlis, Van ve Muş vilayetlerinden bazı yerlerin Ermenistan'a verilmesini istemişlerdir. Halil Paşa, 100 bin kıymetinde altınla Moskova'dan ayrılmış ve bunları Karaköse'de Tümen Kumandanı Cavit Bey'e (General Cavit Erdelhun) teslim etmiştir.

Rusya ile barışı sağlamak ve yardım alabilmek amacıyla TBMM tarafından bir heyet gönderilmiştir. Moskova'da, Bekir Sami Bey heyeti ile Sovyet hükümeti arasında 24 Temmuz- 24 Ağustos 1920'deki görüşmeler sonucunda bir dostluk antlaşması projesi hazırlanmış, fakat Çiçerin'in, bu antlaşmanın kabulünü ve yardımı Ermenilere Van, Bitlis ve Muş vilâyetlerinden yer verilmesi şartına bağlaması, imzayı geciktirmiştir.⁶⁶⁰

Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçeri'nin bu talebi *Millî Egemenliğe ve Misakı Milliye* tamamen aykırı ve kabul edilemez bir istektir.⁶⁶¹ Bu durum Bekir Sami Bey tarafından, 30 Ağustos'ta Ankara'ya rapor edilmiştir. Meclis gündemine gelen konu üzerinde mebuslar çok sert eleştirilerde bulunmuştur.⁶⁶² Meclis'in kesinlikle toprak vermeme yanlısı olduğunu gören dışişleri vekili; 22 Ekim 1920'de "*Rus hükümeti, Türk milletinin emperyalizme karşı mücadelesine iman ve azimle devamını arzu ediyorsa, mezkûr talepten vazgeçerek muhadenat muahedenamesini imza etmesini*" istemiştir. Mustafa

⁶⁶⁰ T. Bıyıklıoğlu, a.g.e., s.31.

⁶⁶¹ "-Görüşmenin içeriğini heyette bulunan İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) şu şekilde aktarıyor; "Bekir Sami Bey, bir gece yarısı Çiçerin'le baş başa bir görüşme yapıyor. Sabah saat dörde kadar süren görüşmeden, şok geçirmiş gibi dönüyor. Müthiş üzgündür, gözüne uyku filan girmiyor. Yusuf Kemal Bey, yanına yaklaşıyor,

"Ne var? " diye soruyor. Bekir Sami Bey,

"Birader", diyor, "Ben Çiçerin'le görüştim. Van'dan, Bitlis'ten Ermenilere yer istiyor. . . "

"Bu mesele hakkında müzakere yaptınız mı? "

"Hayır . . . Elbette yapamayız. Sonra Büyük Millet Meclisi bizi asar. "

Bkz; Yusuf Kemal Tengirşek, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981, s.154.; Bilal B. N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 32.

⁶⁶² Rusların bu toprak isteği Ermeniler arasında öyle bir akis bulmuştu ki, bu illerin ve Trabzon ile Sivas'ın kesin olarak Ermenilere verildiği bilgisi dolaşıyordu hatta sınır köylerinin birçoğuna Ermeni Cumhuriyeti bayraklarını asmışlardı. Doğu Cephesi Kumandanlığı'ndan 21 Ağustos 1921 tarihinde gelen bilgiler çok ciddi endişeler yaratıyordu. Bkz; ATASE, İSH. K870, G.153, B.153-1,2.

Kemal Paşa Meclis'in bu tavrını 16 Ekim 1920 tarihli telgrafı ile Bekir Sami Bey'e iletmiştir.⁶⁶³ Böylece Türk-Sovyet ilişkileri bir rahatlama dönemine girmiştir.⁶⁶⁴

Rusya'nın bu konudaki talebi Kazım Karabekir Paşa'ya da sorulmuştur. Karabekir konuyu şu şekilde aktarıyor: "18 Teşrinievvelde Erkân-ı Harbiye Reisi İsmet Bey şunu sordu: "Bolşeviklerin Van ve Bitlis hakkındaki teklifine ne dersiniz?" verdiğim mufassal cevabın hülâsası: "Elviye Selâsenin işgaline devam en iyi cevap olur."⁶⁶⁵

Kazım Karabekir Paşa'nın öngörüsü doğru çıkmış, Sovyet Hariciye Nazırı Çiçer'in şart olarak doğudaki iki Türk vilayetinin (Bitlis ve Van) Ermenistan'a bırakılmasını istemiş⁶⁶⁶ ve bu TBMM üzerinde ters etki yapmaktan başka bir işe yaramamıştır. Sovyet-Rusya'nın, eninde sonunda Ermenistan'ın Bolşevik nüfuzuna düşeceğini düşünerek topraklarını Doğu Anadolu'nun bazı yerlerini içine alacak şekilde genişletmeye çalıştığı anlaşılmıştı. Ermenistan'la Sovyet-Rusya'nın Misak-ı Milli'yle çelişen istekleri ve oyalamaları Doğu Cephesi'nde kesin bir sonuca gidilmesinin gerekliliğini ortaya koyuyordu.⁶⁶⁷

Ağustos ayı sonu ile Eylül ayı başlarında Türk-Ermeni savaşına ne Batılı müttefikler ne de Bolşevikler müdahale yapabilecek durumda değildiler. Erkan-ı Harbiye Başkanlığı doğuda taarruza geçilmesi hakkında bir teklif yaptı ve Meclis tarafından uygun görüldükten sonra Vekiller Heyeti 20 Eylül 1920'de taarruza karar verdi. Harekât emrine göre; Doğu ordusu Kars genel istikametinde taarruz edecek, birinci devrede Kağızman-Novoselim-Merdenek hattına ilerlenecek, esas amacı Ermeni silahlı kuvvetlerini yok etmek olacak, sivil Ermeni vatandaşlara her türlü tecavüzattan

⁶⁶³ Van ve Bitlis'in Ermenilere Bırakılmayacağına, Muahedeye İmzaya yetkili olduğuna dair Moskova'da Bekir Sami Bey'e gönderilen telgrafın tam metni için Bkz; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2017, s. 88-90.

⁶⁶⁴ Günes, *a.g.e.*, s.392.

⁶⁶⁵ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 776.

⁶⁶⁶ Siyasi arenada yaşanan bu durum zor durum hem yöneticiler hem de halk arasında farklı düşüncelere sebep olmuştur ve Kazım K. Karabekir Bitlis'te yaşanan durumu şu şekilde anlatmaktadır: "Bitlis Valisi Hüsnü Paşa yazıyor: (Acaba Bitlis de Ermenilere verilecek mi? Böyle ise ailemi getirmeyeyim?). Kendisine şu cevabı yazdım ve bu zeminde her tarafa da mukabil propagandalara günlerce devam ettirdim.

Bitlis Valisi Hüsnü Paşa Hazretlerine...28/8/1336

Bitlis'in vaziyeti siyasiyesini millet Erzurum ve Sivas Kongreleri ile tâyin etmiştir. İstanbul'da milletimizi düşünmeyen birkaç vatansızın külliyyetli para mukabilinde imzaladığı sulh muahedesinde gerçi Bitlisi bile Ermenilere vermek istiyorlarsa da millet azminden dönmeyecek ve bir karış yer dahi vermeyecektir. Ordum, bu mukaddes vazifeyi ifa etmekle bahtiyardır. Erzurum'da hudut boylarında bile zabitan ve memurin ailelerini beraber bulundurmaktadır. Bitlis için ise bu hususu hiç düşünmemeyi münasip görür ve aile-i muhteremelerini celp buyurmanızı pek muvafık bulurum." Bkz: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 862.

⁶⁶⁷ M. Tektosun, *a.g.e.*, s.42.

kaçınılacak, Gürcülerin işgal mntıkasına girilmeyecek ancak mukabil harekât ihtimali dikkate alınacaktı. 24 Eylül 1920’de Ermeniler, Bardız’daki 9. Kafkas Tümeni cephesine saldırdılar.⁶⁶⁸ Ermenilerin taarruz amacı, 13 Eylül 1920’de Oltu bölgesinde 9. Kafkas Tümeni komutanının idare ettiği taarruzda uğradıkları yenilginin intikamını almaktır. Yapılan savunma ve karşı taarruz sonucunda Ermeniler geri çekildiler. Bardız taarruzunun sonuçlanmasıyla Doğu Cephesi’nin yapacağı taarruz bir gün sonraya kaldı ve taarruzun 28 Eylül 1920’de yapılacağı Genelkurmay Başkanlığı’na bildirildi.⁶⁶⁹

Doğu Cephesi Komutanlığı, 28 Eylül 1920 saat 14.00’e kadar bağlantılarının yapılması ve keşif raporlarının gelmesinden sonra, harekâtın akşama kadar devamı için gerekli emri verdi. Sarıkamış, Doğu Cephesi kuvvetleri tarafından alındı. Sovyet Rusya hariciye nazırının Moskova görüşmeleri sırasında (Ağustos 1920) Van ve Bitlis vilayetleri hakkında ileri sürdüğü istek, Sarıkamış’ın işgalinin doğurduğu güvenin de etkisi altında, Misak-ı Milli’ye dayanılarak kabul edilmedi ve bu karar 21 Ekim 1920’de Moskova’da Bekir Sami Bey heyetine resmen iletilti. Kars işgal edilmeden önce Doğu Cephesi Komutanlığı’na gelen Sovyet-Rusya’nın Büyükelçisi Budi Midvani, Ermenilere Türkiye’den toprak verilmesi isteğinin bir yanlışlık eseri olduğunu açıklamıştır.⁶⁷⁰

Doğu Cephesi Komutanlığı, 28 Eylül 1920’de taarruza başladı. Sarıkamış alındıktan sonra 30 Ekim 1920’de Kars da Ermenilerden alındı. Türk Ordusu 9 şehit vermiş, 47 asker yaralanmıştı. Sağlam mevzilere yerleşen Ermeni ordusu hezimeye uğratılmış, çok sayıda esir alınmıştı. Esirler arasında; Harbiye Nazırı Araratof, Genelkurmay Başkanı Vekilof, Kars Kale Grup Kumandanı Pirimof ve bir de sivil bakan vardı. Ermeni ölü sayısı, 1.110 kişi idi. Kazım Karabekir, 31 Ekim’de Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa’ya “*Kars’taki ganimetlerin on yıl İstiklal Harbi’mizin devamına yetiyecek derecede çok olduğunu*” bildirdi. Ermeniler Kars’ı boşaltıp, Gümrü istikametinde çekildiler. 31 Ekim’de Kazım Karabekir başarılı olan ordusunu kutladı. Aynı gün Kazım Karabekir, Kars şehrini ele geçirmesi dolayısıyla ferikliğe terfi edildi.⁶⁷¹

Erkan-ı Harbiye Başkanlığı, Ermenileri tamamen etkisiz hale getirmek kadar, alınacak silah ve cephaneye Batı’da pek çok ihtiyaç olması dolayısıyla harekâta aralıksız devam edilmesini istedi. Doğu Cephesi birlikleri 5 Kasım 1920’de Kars’tan ileriye doğru

⁶⁶⁸ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 785.

⁶⁶⁹ Türk İstiklal Harbi, *Doğu Cephesi (1919-1921)*, 1995, s. 155-156.

⁶⁷⁰ M. Tektosun, *a.g.e.*, s.43.

⁶⁷¹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 791.

harekete geçti. Rusya'nın da desteğini çekmesi üzerine Ermeniler iyice zor durumda kaldı. Bu sıralarda, Ermenilerin mütareke istediklerinin haberi alındı.⁶⁷²

Doğu Cephesi birliklerinin Ermenistan topraklarına ilerlemesi ve Ermeni kuvvetlerinin hiçbir varlık gösterememesi sonucu Gümrü'deki Ermeni komutanı, 6 Kasım 1920 tarihli mütareke ve barış istek mektubunu Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderdi. Ermenilerin 6 Kasım 1920 tarihli mütareke istemini değerlendiren Doğu Cephesi Komutanlığı, yine aynı gün mütareke şartlarını⁶⁷³ Gümrü Komutanlığı'na gönderdi. Ermeniler, Türk mütareke şartlarını aynen kabul etti. Ermeniler tekrar mütarekeden vazgeçip savaşma kararı alınca Türk ordusu taarruza tekrar başladı ve durumun çok daha kötüye gittiğini gören Ermeniler Mütareke şartlarını kabul etmek zorunda kaldılar.⁶⁷⁴

Barış görüşmeleri için Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, Erzurum Valisi Hamid Bey ve Erzurum Mebusu Necati Beyler murahhas olarak seçildiler. Görüşmeler, 26 Kasım 1920 tarihinde Gümrü'de başladı. Görüşmeler 2-3 Aralık tarihinde antlaşmanın imzalanmasıyla son buldu. 18 maddelik antlaşma genel hatlarıyla 3 Kasım tarihli Ankara hükümetinin notasındaki koşullardan meydana geliyordu. Ermeniler antlaşmanın 10. maddesiyle Sevr Antlaşması'nın geçersiz olduğunu kabul ettiler.⁶⁷⁵

Gümrü Antlaşması'yla Türk milletinin önemli kazançları oldu. Misak-ı Milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü 93 Savaşı (1877-78) öncesi sınırın Ermenistan kesimi, 1878'de Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgalinde olan Kars'ın Iğdır ve Tuzluca ilçeleri geri alındı. Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun Gürcistan doğrultusunda ilerlemesiyle Ardahan, Artvin hattı ve Batum'un ele geçirilmesiyle Doğu'daki hedeflere ulaşılmış oldu. Sevr Barış Antlaşması'nın geçersizliği fiilen kanıtlandı. Ermeni meselesi, Türkiye'nin haklarını karşılayacak biçimde ve kesinlikle çözümlendi. Doğu'daki zaferden sonra Batı Cephesi'nde serbest hareket etme fırsatı doğdu. Sovyetler Birliği ile Kafkasya'da ulaşım olanağı elde edildi. Ermenilerin elinden birçok silah alındı. Doğu Cephesi'nde Kazım Karabekir komutasındaki Türk askerinin kazandığı zafer, TBMM hükümetince Türk halkına büyük moral kaynağı olmuş, doğudan batıya giden askeri yardımlar Batı Cephesi'nde büyük kolaylıklar sağlamıştır. Mondros'tan itibaren terhis edilmeden kalan XV. Kolordu kazandığı zaferle Kurtuluş

⁶⁷² Türk İstiklal Harbi, *Doğu Cephesi*, s. 220-221.

⁶⁷³ Mütareke şartları için bakınız; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, 2001, Sayı: 111. s. 151.

⁶⁷⁴ Türk İstiklal Harbi, *Doğu Cephesi*, s. 222.

⁶⁷⁵ İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.92-102.

Savaşı'nın önemli bir basamağı olan askeri zaferini, siyasi alanda Türkiye'nin çıkarlarına uygun Gümrü Antlaşması'yla resmi hale getirmiştir.⁶⁷⁶

TBMM hükümeti ile Taşnak Ermenistan Cumhuriyeti arasında Gümrü'de görüşmelerin yapıldığı sırada XI. Kızılordu, Ermenistan-Gürcistan sınırlarında toplanmaktaydı. Kızılordu, yığından ve yapacağı harekâttan Türk Doğu Cephesi'ne bilgi vermese de bu iki memleketi Bolşevikleştirme fikrinde olduğu anlaşıyordu. Oysa TBMM hükümetinin yaptığı ilk teklifte, Kızılordu'nun Gürcistan'ı Bolşevikleştirerek İngilizleri oradan çıkarması istenmişti. Sovyet-Rusya, şimdi kendi lehine silahlı faaliyete geçiyordu. Gürcistan sınırları içinde bulunan Ardahan ve Batum sancaklarının, Kars sancağı gibi anavatana katılması Türk Misak-ı Milli'sinin gerçekleşmesi yolunda hala önemini korumaktaydı. Ancak Sovyet Rusya'nın Gürcistan sınırları ve Batum üzerindeki ekonomik ve politik ilgisi, siyasi durumu daha da hassas bir duruma getiriyordu.

Ermenistan, 3 Aralık 1920'den itibaren kuzeyden ve doğudan Kızıl süvari birlikleri tarafından işgal edildi. Taşnak Ermenistan, Sovyet-Rusya'nın bir parçası haline geldi. Bağımsız Ermenistan'ı yok eden, bu işgalle yine Sovyet rejimi oldu.⁶⁷⁷ Böylelikle Gümrü Antlaşması'nın resmi bir hüviyeti kalmadı.

Sovyet Rusya ile anlaşma sağlamak ve doğu sınırını güvence altına almak uzun ve zor bir süreçle tamamlandı. Mustafa Kemal, 21 Kasım 1920'de Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'yı Moskova elçiliğine atadı. 14 Aralık 1920'de Ali Fuat Paşa ve heyeti Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan ayrıldı.⁶⁷⁸

Doğuda Ermeniler, batıda Yunanlıların yenilgiye uğratılması antlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmıştır. Nihayet Türk heyeti, Moskova'ya vardktan 3 ay sonra 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması (Moskova Antlaşması) imzalanabilmiştir. Hariciye Nazırı Çiçerin'in olumsuz tavrı nedeniyle uzlaşma Stalin sayesinde oldu, konferans esnasındaki anlaşmazlıklar onun sayesinde düzeltildi.⁶⁷⁹

Antlaşmayla, Sovyet-Rusya Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve Batum hariç Misak-ı Milli'nin doğu sınırlarını tanıyor, kapitülasyonlardan tek taraflı feragat ediyor, bundan doğan mali sorumluluklardan Türkiye'yi muaf tutuyor, Türkiye'nin tanımadığı hiçbir antlaşmayı Sovyet-Rusya'nın da tanımayacağını beyan ediyor, Boğazlar ve İstanbul üzerinde Türk egemenliğini tanıyordu. Antlaşmanın altınca maddesiyle iki devlet

⁶⁷⁶ M. Tektosun, *a.g.e.*, s.56.

⁶⁷⁷ Türk İstiklal Harbi, *Doğu Cephesi (1919-1921)*, s. 238.

⁶⁷⁸ Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, 1937, s. 28.

⁶⁷⁹ A. F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.182.

arasındaki bütün antlaşmaları çıkarlarına aykırı olduğu için hükümsüz saydılar.⁶⁸⁰ Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la bu antlaşmanın devamı olarak 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması yapıldı.

5.2. Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne Yapılan Yardımlar

Savaş, Doğu Cephesi'nde Kazım Paşanın kazanmış olduğu askeri başarı ve imzlanan barış anlaşmasıyla tamamen sona erdi. Doğu cephesinde asayiş tam anlamıyla sağlanmış oldu. Burada bulunan birlikler peyder pey Batı Cephesine kaydırılmaya başlandı. Doğu Cephesi Komutanlığı birliklerinden, 3. Kafkas Tümeni'nin batıya taşınmasına başlandı ve daha sonra 11. Kafkas Tümeni ve 12. Tümenler de Batı Cephesi'ne taşındılar.

I. İnönü ve II. İnönü Savaşları arasında geçen sürelerde cephelerde önemli harekât olmadı. Türk ordusu, teşkilat, eğitim ve lojistik noksanlarını tamamlamaya çalıştı.

Tümenlerin cephe ikmali için İnönü'de Batı Cephesi Komutanlığı tarafından vagonlar içinde bir cephe deposu kurulmuştu. Cephe buradan tümenlere cephe komutanlığı araçları ile gönderiliyordu. Ermenilerden alınan 9.000 sandık Fransız ve 14.000 sandık İngiliz mermisinin bir kısmı küçük çaplı piyade tüfeklerine göre Ankara'da değiştirilerek kullanılabilir hale getiriliyordu. Batı Cephesi birliklerinin silah sayısı I. İnönü'de 5.500 tüfek, 47 ağır makineli tüfek, 28 top; II. İnönü'de 34.174 tüfek, 235 ağır makineli tüfek, 104 top ve 8.500 kılıca yükseldi.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ikmalinin yurt içinden cephelere uzanan hatlar üzerinde planlı bir şekilde tamamlanması gerekirken, Kurtuluş Savaşı'nda bunun tersi olmuş, Elcezire (XIII. Kolordu), Doğu Cephesi (XV. Kolordu) ile işgal altında bulunan yerler, özellikle İstanbul yurdun merkezi olan Ankara ve dolaylarını destekledi. İkmal kaynakları şöyle sıralanabilir: *“Anadolu içlerinde depolarda kalan silah ve cephe, Elcezire Cephesi'nden gönderilen silah ve harp gereçleri, Ermeni harekâtının başarıyla sonuçlanması ile XV. Kolordu'dan yapılan yardımlar, Fransızlar ve İtalyanlardan satın alınan silah, cephe ve savaş gereçleri, Sovyet-Rusya'dan alınması düşünülen para, silah ve savaş gereçleri.”*⁶⁸¹

Milli Müdafaa Vekilliği, Doğu'dan gelecek silah ve cephanelerin naklini güvenli bir şekilde sağlamak için çeşitli çalışmalar yapmış 10 Ocak 1921 tarihinde Milli Müdafaa

⁶⁸⁰ M. Gönlübol, a.g.e., s. 30.

⁶⁸¹ Türk İstiklal Harbi, *Batı Cephesi*, C-II., s. 594-595.

Vekilliği'ne bağlı Nakliyat ve Sevkiyat Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu menzil teşkilatı ve yollarıyla Batı Cephesi kadrosu tamamlanmaya çalışıldı.

Kütahya-Eskişehir Savaşları ve Heyet-i Temsiliye döneminde başlayan, Elcezire, Doğu Cepheleri ve İstanbul'dan kaçırılan ve Ruslar tarafından gönderilen silah, cephane ve diğer araç ve gereçler Büyük Taarruz dönemine kadar devam etmiştir. Ayrıca Anadolu'da çıkan isyanların bastırılmasında da doğu cephesi birlikleri kullanılarak büyük fayda sağlanmıştır.⁶⁸²

5.3. Milli Mücadele'ye Destek Veren Ahali

Bitlis vilayetinde toplumun her kesimi Millî Mücadele hareketine destek vermiştir. Bitlis vilayetindeki ileri gelenler ile siyasi ve dini liderlerden oluşan bu kişiler doğu, batı ve güney cephelerindeki istiklal mücadelesinde düşman devletlerin işgallerinin durdurulup ve bunların vatan toprakları dışına atılması konusunda her alanda çalışma yapmış ve bölge halkının Millî Mücadeleye etkin katılmalarını sağlamışlardır.⁶⁸³ Harekete destekte ön plana çıkan şey, "*Osmanlı Devleti etrafında birlikte yaşama arzusudur.*"

Bitlis'ten Sadarete, Hariciye Nezareti'ne, İtilaf Devletleri'ne ve gazetelere gönderilen protesto telgrafları ile Meclis'e, Heyeti Temsiliye'ye, Meclis hükümetine, Mustafa Kemal Paşa ve gazetelere gönderilen tebrik telgraflarında Millî Mücadele'ye destek veren ahali isimleri yazılı olup her kesimden destek verildiği görülmektedir.⁶⁸⁴

Bitlis ve çevresinde Milli Mücadele'ye destek veren dini ve siyasi liderler şunlardır: Bitlis Eski Mebusu Sadullah, Müftü Abdülmecid, Sulhzâde Abdulkadir, Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa, Hazur Aşireti Reisi Rıza, Belediye Reisi Subhi, Şemsizâde Abdalbaki, Eşraftan Yusuf, Arif, Abdulgani, Küfrevizade Abdülbaki, Garzan Kazası Belediye Reisi Mehmed Sıdkı, Bitlis Kadiri Şeyhlerinden Abdulkadir, Muş Eşrafından Hacı Halid, Şeyhlerden Mustafa, Eşraftan Hacı Abdülhamid, Sadık, Şemseddin, Sıdkı, Osman, Reşid, Hacı, Ulemadan Selami, Yusuf, Ahmed, Mahmud.

⁶⁸² M. Tektosun, *a.g.e.*, s.64.

⁶⁸³ Sakarya Savaşı öncesi çıkarılan Tekâlif-i Milliye Emirlerine Bitlis halkı en üst düzeyde katılım sağlamış ve bu yardımların toplanması için yeteri sayıda asker olmadığı Ankara'ya bildirilmiş ve Jandarma kuvvetlerindeki asker sayısının çoğaltılması için talepte bulunulmuştur. Bunun üzerine XIII. Kolordu kumandanlığı gerekli destek ve görevlendirmelerde bulunmuştur. Bkz; Rauf Atakan, "*Türk İstiklâl Harbi'nde İdari Faaliyetler ve Lojistik*", Askeri Tarih Bülteni, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1988, s.109.

⁶⁸⁴ Bitlis ve çevresinden Millî Mücadeleye destek veren çok sayıda isim bulunmaktadır ve bunlar ekler bölümünde verilmiştir. (Ek-40).

Siirt, Pervari, Mardin, Midyat, Bingöl, Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisleri, cemiyetin üyeleri, belediye başkanları, aşiret reisleri, müftüleri, tüccarlar, ulema ve şeyhleri topyekûn olarak Millî Mücadele'ye destek vermişlerdir⁶⁸⁵.

Özellikle Londra Konferansı'nda Türk Heyeti ülke topraklarını müdafaa edip koruma çalışırken, Anadolu'daki Türklerin ve Kürtler de kardeşlik bağı ile hareket ederek düşmana karşı Türk Heyetine gönderdikleri telgraflar ile destek oluyorlardı. Bu amaçla doğu vilayetlerinden birçok telgraf çekilmiştir.

Örneğin Bitlis, Şırnak ve Urfa civarındaki başta İzoli Aşireti Reisi Hacı Kaya Sebati olmak üzere birçok aşiret reisi, dini liderler ile bölge ileri gelenlerinin imzalarıyla Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na çekilen telgrafta şöyle deniyordu: *“Kürtler küçük lokmanın çok kolay yutulacağını, işgaller başladığı ilk zamanlar anlamışlardır. Kardeşlerinden ayrılmak arzusunda olanları, Kürtler kendi milletlerinden saymazlar. Kürtler ve Türklerin kaderi birdir. Biz Kürtler, Büyük Millet Meclisi hükümetini tek temsilci olarak kabul ettiğimiz gibi, İtilaf Devletleri'nden yardım dilenmek alçaklığını da kabul etmiyoruz. Misak-ı Milli'ye göre barış yapılmasını sağlamak için bütün varlığımızla hükümetimize yardımcı olacağımızı, Büyük Millet Meclisi hükümeti içinde Kürtlüğün ayrı bir unsur olarak görüldüğünü hiçbir zaman iştirmek istemediğimizi bildiririz...”*⁶⁸⁶

Van Valiliği'nden Büyük Millet Meclisine gönderilen bir telgrafta da Van bölgesindeki Kürt ileri gelenlerinin, Londra'daki görüşmelerde bulunan Türk Heyetine ve işgalci devlet temsilcilerine telgraflar çekerek Kürdistan meselesi diye bir meselenin olmadığı, kendilerini ancak ve yalnız Büyük Millet Meclisi üyelerinin temsil edebileceklerinin bildirildiği anlatılıyordu.⁶⁸⁷

Birlik ve beraberlik düşüncelerini taşıyan Kürt ileri gelenleri ve ahali Büyük Millet Meclisine çok sayıda telgraflar çekiyorlardı. Midyat, Çemişkezek, Hasankeyf, Şirvan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Palu, Şırnak, Adıyaman ve Kâhta ileri gelenleri aşiret reislerinin ve halkının telgrafları başta olmak üzere, Kangal Canikli Aşireti, Bitlis şeyhlerinden Abdulbâki Efendi ile arkadaşlarının, Mutki'den Şeyh Alaaddin Efendi ile arkadaşlarının, Hizan'da Selâhaddin Ağa'nın, Ahlât ileri gelenlerinin telgrafları peş peşe

⁶⁸⁵ H. Selvi, *a.g.m.*, s. 205-231.

⁶⁸⁶ TTBMM Z.C., 17 Mart 1921. Bkz; M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-4, S.152-155.

⁶⁸⁷ TTBMM Z.C., 19 Mart 1921. Bkz; M. Goloğlu, *a.g.e.*, C-4, S.152-155.

gelmişlerdi. Gelen telgraflarda vatanın bütünlüğü ve kardeşlik hukuku temelinde aynı vatan toprakları üzerinde yaşama duygusu vurgulanmıştır. Doğu bölgesinden gönderilen telgraflarda özellikle “Kürdistan meselesi” diye bir mesele olmadığı belirtiliyordu: *“Altı yüzyıldır ki, Osmanlı yönetiminde tam bir huzur içinde yaşıyoruz. Hiçbir zaman Türkiye’den ayrılarak ayrı bir hükümet ve ayrı bir bağımsızlık Kürtlerin aklına gelmemiştir. Tarihsel yaşantımız, dinsel bağlantımız ayrılık kabul etmez. Kürdistan adına konferansta söz söylemek hakkını ve yetkisini ancak Büyük Millet Meclisi hükümetini temsil eden Türk Üyeler kullanmaya izinlidir. Onların dışında Kürdistan adına söz söylemek isteyen herhangi bir kişiye ve derneğe bizce hiçbir zaman yetki ve vekillik verilmemiştir. Memleketimizin coğrafî, tarihî ve ekonomik durumunun bir Ermenistan yönetimine her türlü yakınlıktan çok uzak olduğunu bütün yurtseverler tasdik ederler...”* Çapakçur, Genç, Bitlis, Süleymaniye ve daha birçok yerden gelen bu türlü telgraflar, hemen Dışişleri Bakanlığı’na veriliyor ve Londra’ya gönderiliyordu.⁶⁸⁸

Kürtlerin bu kardeşlik duyguları, inançları ve düşünceleri hiçbir zaman değişmemiştir. Dışişleri Bakanı İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti Lozan Barış Konferansı’na giderlerken Dersim Mebusu Dişab Ağa onlara şu tarihi konuşmayı yapmıştır: *“Hepimiz biriz. Hepimiz biliyoruz ve söylüyoruz ki; dinimiz ve diyanetimiz, aslımız ve neslimiz birdir. Bizim içimizde ayrılık gayrılık yoktur. Ne Türklük ne Kürtlük davası vardır. Hepimiz biriz, kardeşiz. Bir kişinin 5-10 oğlu olur. Birinin adı Hasan, birinin Ahmet, birinin Hüseyin, birinin Mehmet olabilir. Fakat hep bir insandırlar. Hepsi bir ananın, bir babanın oğludurlar. Biz öyleyiz, ayrımız gayrımız yoktur. Dinleri, diyanetleri, kabileleri birdir. Ama düşmanlar bizi birbirimize saldırtmak için hileler kuruyorlar. Sen şöylesin, ben böyleyim filan diye hile yapıyorlar. Biz kardeşiz, birbirimizle övünürüz. Allahı birdir, Hazret-i Muhammed onun elçisidir. Ve Allah doğruların yardımcısıdır.”*

Aralarında Bitlis Mebusu Arif Bey ve Derviş Bey’in de bulunduğu Kürt Mebuslarının ortak bir önerge ile yayınlanmasını istedikleri Mardin Mebusu Necip Bey’in Meclis Başkanlığı’na sunduğu önergesinde şu ifadeler bulunuyordu: *“Türk-Kürt bir bütündür ve tek vücuttur. Bunun ayrı gayrısını düşünenleri nefretle kınıyorum...”*

Van Mebusu Hakkı Bey’in önergesi de aynı anlamda ve şöyle idi: *“Kürtler hiçbir suretle kendilerini Türklerden ayrı saymadıkları ve Türklerle beraber son dakikaya kadar*

⁶⁸⁸ TTBMM Z.C., 19 Mart 1921. Bkz; M. Goloğlu, a.g.e., C-4, S.152-155.

ve dünyanın sonuna kadar vatan topraklarını savunmada kanlarını döktükleri ve dünyanın sonuna kadar da dönecekleri için bir azınlık meselesi yoktur.”⁶⁸⁹

Kürtlerin bu yurtseverlik çabaları birlikte yaşama düşüncesi öteki Türk boylarını da etkilediği gibi din bağlarını göz önüne alan Arapları bile harekete geçirmiştir.⁶⁹⁰

5.4. Kazanılan Savaşlar Sonrası Meclis’e ve Mustafa Kemal Paşa’ya Gönderilen Tebrikler

Bitlis halkı ve ileri gelenleri işgaller karşısında çok sert tepkiler verdiği gibi, düşman karşısında kazanılan zaferlerde de desteğini ve tebriklerini en üst düzeyde dile getirmiştir. Batıda yaşanan ilk galibiyetler olan İnönü savaşlarında olduğu gibi Sakarya Savaşı sırasında da Bitlis ve çevresindeki vilayetlerin ileri gelenleri, desteklerini TBMM’ye gönderdikleri telgraflarla göstermişlerdir.

İnönü’de savaşımdan sonra kazanılan galibiyete binaen Bitlis’ten, bölgenin dini lideri Küfrevizade Abdalbaki Efendi, Büyük Millet Meclisi Hükümeti Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya hitaben 14 Ocak 1921 tarihinde bir tebrik telgrafi göndererek; *“Muzaffer Osmanlı ordusunun Batı Cephesi’ndeki büyük başarısını canı gönülden benimseyerek zat-ı âlileri ve bütün Osmanlı ordusunu tebrik eder, İsmet Paşa hazretlerine saygılarımın takdimini rica eylerim.”* diyordu⁶⁹¹.

Siirt’ten 16 Ağustos 1921’de Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na, Siirt Müftüsü Ömer Niyas, Belediye Reisi Hamit imzasıyla gönderilen telgrafta, Sakarya zaferini kutlamak için binlerce vatandaşın Siirt Cami-i Kebiri önünde toplandığı, *“İstiklal gayesinin elde edilmesi için milli dava uğruna orduya her türlü fedakârlığı bedenlen ve manen yerine getirmeye hazır olduklarını”* samimi bir dil ile beyan edilmişti.

Siirt’in Eruh Kazasından 22 Ağustos 1921’de Büyük Millet Meclisi’ne gönderilen, Müdafaa-i Hukuk Reisi ve Eruh Müftüsü Muhyettin Bey, Eruh Belediye Reisi Hakkı Bey ve Şırnak Kazası Müdafaa-i Hukuk Reisi İzzet Süleyman Bey imzalı telgrafta; *“... düşman tamamen yurttan atılincaya kaldar, malen, bedenlen her türlü fedakârlığı bütün mevcudiyetimizle yapacağımızı ilan ederiz ve selam ve hürmetimizin mukaddes, muhterem, kahraman ordumuza tebliğini rica eyleriz.”* deniliyordu.

⁶⁸⁹ TTBMM Z.C., 3 Kasım 1922. Bkz; M. Goloğlu, a.g.e., C-4, S.152-155.

⁶⁹⁰ M. Goloğlu, a.g.e., C-4, S.152-155.

⁶⁹¹ H. Selvi, a.g.m., s. 223.

Sakarya Savaşı sırasında 22 Ağustos 1921’de Pervari’den Büyük Millet Meclisi Riyaseti’ne gönderilen destek telgrafında yapılan büyük mitingden, edilen dualardan bahsedilerek “...Tebaası bulunduğumuz muazzam vatanımızın istiklal ve hâkimiyeti uğrunda şanlı ordumuza iştirakle aşiretlerimizden tek bir nefer kalıncaya kadar malen ve bedenlen müdafaada azim ve sebat etmeye ahd ve yemin etmekte olduğumuzun arzına cesaret eyleriz.” deniliyordu.

Muş’ta 22 Ağustos 1921 tarihinde hükümet konağı civarında binlerce ahali, ulema, aşiret reisleri, memurlar ve görevli mebusların da aralarında bulunduğu bir miting yapılmıştır. Miting sonunda Büyük Millet Meclisi Riyaseti’ne ve Anadolu Ajansı’na “...kanlarının son damlasını akıtıncaya kadar vatani savunacaklarını...” belirten bir telgraf göndermişlerdir.

Sakarya Savaşı devam ettiği esnada 22 Ağustos 1921’de Bingöl’ün Genç kazasından Büyük Millet Meclisi’ne gönderilen, Belediye Reisi Mehmed Bey, Şeyh Eyüp, Müftü İlyas Bey ve Şeyh Abdullah’ın imzasının bulunduğu telgrafta, hükümet konağı önünde büyük bir miting yapıldığı belirtilerek, “...Allah’ın yardımı ile bu büyük cihat, mukaddes vatanımızda bulunan düşmanları mahvetmek emel ve gayesine ulaşmak için malen ve canen sonuna kadar sebat ve her türlü fedakârlığa hazır olduğumuzu ve kesin zaferi yüce Allah’tan temenni ettiğimizi arz ederiz.” deniliyordu.

Sakarya Savaşı günlerinde Kiğı, Varto ve Beşiri’den orduyu destekleyen milli birlik ve beraberliğe vurgu yapan, düşmanları vatandan atana kadar her türlü fedakârlığa hazır olduklarını dile getiren telgraflar Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na gönderilmiştir.

Bölgedeki ileri gelenler ve ahali mitingler yapıp destek telgrafları çekerken, bölge halkının önemli bir kısmı Batı Cephesi’nde ordu içerisinde düşmana karşı savaşıyordu. Millî Mücadele’de Bitlis ve çevresinin Osmanlı Devleti bütünlüğü içinde yaşamak azmini gösteren bu telgraflarda dini ve siyasi liderler⁶⁹² ön plana çıkmaktadır.

Bitlis vilayetinde toplumun her tabakası Millî Mücadele hareketine destek vermiştir. Dini liderlerden siyasi liderlere, eşraftan köylüye kadar birçok isim görmektediriz.⁶⁹³

⁶⁹² Bölgede çok sayıda ileri gelen ve ahali milli mücadeleye destek vermiştir. Bunların hepsinin ismini metin içinde vermek tezin akışını ve bütünlüğünü bozacağı için ekler bölümünde (EK-40) verilmiştir.

⁶⁹³ H. Selvi, a.g.m., s. 205-231.; Ayrıca bkz; BOA.A.VRK. 832/63; C.A. A:VII-2-b, D:91, F:3-42; B.O.A.A.VRK.834/89.

Bitlis'in ileri gelenleri sadece telgraflarla değil Millî Mücadeleye her şekilde destek olmuşlardır. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın saygı duyup sürekli iletişim halinde olduğu ve Doğu Anadolu'da ayrılıkçı hareketlerin olduğu zamanlarda Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Hazretleri hep devletin yanında olup destek vermiştir. Milli Mücadele'nin en zorlu günlerinde (1920) Mustafa Kemal Paşa Küfrevizade Hazretleri'ne bir telgraf çekerek halkı irşad etmesi ve kendisine sık sık bilgi vermesi konusunda ricada bulunuyor.⁶⁹⁴ Şubat 1922'de yine Mustafa Kemal Paşa Doğu'daki ahval üzerine Küfrevi Şeyh Abdülbaki Hazretleri'ne bir telgraf çekerek alınacak tedbirler hakkında fikirlerine ihtiyaç duyulduğunu belirtiyor.⁶⁹⁵ 1922 yılının Mart ayında bir telgraf daha çeken Mustafa Kemal Paşa bu kez Küfrevi Hazretleri'nden bölgedeki Kürdistan fikri ve ayrılıkçı çalışmalara karşı durması ve elinden geldiğince devlete destek olmasını rica etmektedir.⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ Telgrafın Tam Metni şöyledir: "(Ankara, 24.8.336), (24.8.1920) Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi Hazretlerine- Efendim;

Bu mektubumu bu kere Van Vilayet-i aliyesine tayin edilen atufetlu Kadri Beyefendiye tevdiyan gönderiyorum. Mir-ı mumailiyh ahval-i hazıra-i umumiye hakkında zatıalilerine tarafımdan malumat vereceklerdir. Zati alileri gibi vatanperver dindaşlarımızın vatani ve fedakarane olan muavenet ve hizmetleriyle vatanımızın ve makam-ı hilafetimizin tahlisine matuf mesai-i meşruamızda ergeç nail-i muvaffakiyet olacağımız hakkındaki kati kanaatim layetездir. An karip ümmet-i islamiyenin Avrupalı müstevlilerden tahlisi hususundaki muvaffakiyat haberlerini zatıalinize inşallah tebliğ ederim. Ahval-i mahalliyeye hakkında beni sık sık k tenvir ve öteden beri devam edegelen hidemat-ı vataniyede ve bilhassa ahalimizin irşadı hususunda kemal-i azm ü sebat ile devam buyurmanızı rica eder, gözlerinizden öperim efendim. Büyük Millet Meclisi Reisi M Kemal." Bkz; Sadi Borak, Atatürk'ün Özel Mektupları, Kırmızı/Beyaz Yayınları, İstanbul, 2004, s.406.

⁶⁹⁵ Telgrafın aslı şu şekildedir; "Doğu Ahvali Hakkında: (Ankara, 27.2.338),(27.2.1922):Bitlis'te Küfrevi Şeyhi Abdülbaki Efendi Hazretlerine; O havali ahval-i umumiyesi hakkındaki iş'aratınıza ve bu bapta tatbikini lüzumlu göreceğimiz tedabir ve icraata dair mütalaat ve teklifatınıza intizar ediyorum. Devam-ı afiyetinizi temenni eylerim efendim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan M. Kemal." Bkz: S. Borak, a.g.e., s.407.

⁶⁹⁶ Mustafa Kemal Paşanın çektiği telgrafın tam metni şu şekildedir; "Kürdistan Sorunu Üzerine: T.B.M.M. Riyaseti Başkatiyeti Zabıt ve Kavanın Kalemi- Ankara (4.3.338), (1922): Bitlis'te Küfrevizade Şeyh Baki Efendi'ye; Harb-i Umumi esnasındaki temas ve münasebatımızın hasıl eylediği meveddet ile zat ı alilerini daima tahattur etmekteyim. Bütün milletin düşman ve ecnebi tesirat ve tazyikatından tahlisi için bugün devan eden mesai meyanında zat-ı alilerinin de mühim bir hissesi vardır. Hizmet-i vatan uğrunda ihtiyar-ı muhaceret ederek bizimle beraber karargâhta imra-ı hayat eyleyen zatıalilerinin şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da memleketin halas ve temin-i vahdetine müteveccih mesaide aynı hararet ve arzu ile devam eyleyeceği şüphesizdir. Müşterek mesai-i vataniyemizin muvaffakiyetine mâni olmak ve memleketi müteferrik kısımlara ayırarak hepimizi birbirimize düşürmek suretiyle millet ve memlekete felaket getirmek isteyen düşmanlar, valum olduğu üzere ortaya bir Kürdistan meselesi çıkarmışlardır. Düşmanların bu nam altında parlak vaatlerle devam eden zehirli teşvikat ile bazı cahil insanları iğfal için bugün dahi çalışmakta oldukları görülmektedir. Nüfuzunuzun cari olduğu muntakada, bütün memleketi mahvetmek maksadıyla vuku bulan bu nevi teşvikat ve tesirâtı iptal ile saadet-i memleket yolundaki bu hidemata devam buyurulmasını rica ederim. Buradan bazı arkadaşlar da aynı maksatla çalışmak üzere o havaliye gönderilmişlerdir. Gözlerinizden öper ve muvaffakiyet temenni eylerim efendim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi M. Kemal". Bkz: S. Borak, a.g.e., s.407.; Hayat Tarih Mecmuası, sayı 12, Aralık, 1973, s.20,24.

Bitlis Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 28 Mayıs 1921 tarihinde Müdafaa-i Millîye Vekâlet-i Celîlesi'ne hitaben çektiği bir telgrafta, teşkilatın kurulduğu zaman bir programa sahip olmamasından kaynaklı olarak eksiklikler yaşadıklarını ve bu dönemde vatana ve Milli Mücadele'ye her konuda destek olmak istediklerini şu şekilde dile getirmişlerdir:⁶⁹⁷ *“Memleketimizin her ferdi müdafaa-i millîye cemiyetinin eşkârına ve programının harfîyen tatbîkine hâdimdir. ...İstihlâs-ı vatan uğrunda milletin bir azm-i kavî ile giriştiği şu cidalde büyük küçük her ferd uhdesine terettüp edecek vazîfe-i vatanîyeyi samimi bir kalp asude bir fikirle ifa edebilmek için Bitlis'teki en büyük askeriye memurunun taht-ı murâkabesinde olmak üzere Bitlis müdafaa-i millîye cemiyetinin tasfiye ve tevessüü ve heyet-i idârenin ârâ-i umûmi cemiyle yeniden teşekkülü lüzûmuna icab edenlere irade buyurulmasını selâmet-i vatan nâmına istirhâm eyleriz.”*

Yine Büyük Taarruz başladığı zamanlarda Van'da mebuslar ve aşîret reislerinin bir araya gelerek orduya verdikleri destek ve yaptıkları dualar ile Doğu vilayetlerinin birlik beraberlik mesajları verdikleri, Van Erkân-ı Harbiye Umum-ı Reisi'nin 28 Ağustos 1922 tarihinde Büyük Millet Meclîsi Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne çektiği şu telgraftan anlaşılmaktadır; *“Van, Bitlis, Muş, Siirt mebûslarının dâire-i intihâbiyelerini ziyaretleri dolayısıyla Van'da vuku bulan bir ictimâda bütün aşâir rüesâsından ulemâdan ve mahalli eşrâf ve ahâlisinden mürekkeb bir cem'-i gafîr tarafından ordumuzun tevâlî-i muzafferiyâtı için dualar edilmiş ve aşâir rüesâsından Haydaranlı Mirlivâ Hüseyin Paşa ve Mîlan aşîreti reîsi Osman ve Maverâ (?) Hüseyin Beyler tarafından pek saf ve samimi nutuklar îrad olunmuştur. Bu nutuklarda: “Harb-i umûmide düşmanların ihtiraslı istilâları dolayısıyla memleketimiz harâb oldu. Nüfusumuzdan birçoğunu kaybettik. Fakat hamdolsun bugün hiçbir tehlikeye marûz olmayarak Türkiye Büyük Millet Meclîsi hükûmetinin sayesinde vatanımıza kavuştuk. Rakipsiz olarak yurdumuza sahip bulunuyoruz. Bu saadet bize kâfidir. Bu saadeti bize temîn eden Büyük Millet Meclîsi hükûmetine ebadiyen minnettarız. Şimdi bizler harbin yakıp kavurduğu yurtlarımızın ihyâsıyla meşgûlüz. Şu sırada maksatları bizlerce meçhul olmayan bazı eşhâsın uzaktan uzağa aramızdaki vahdet ve merbûtiyeti ihlâl etmek için beyhûde yere uğraştıklarını haber alıyoruz. Hiçbir felâket gününde içimizde bulunmayan ve para mukâbilinde*

⁶⁹⁷ Telgrafta İmzası bulunanlar; Eşrâftan Molla Musâzâde Davut, Cemiyet efrâdından eşrâfından Humaçlızade Ali, Eşrâftan Turanlızade Şaban, Cemiyet efrâdının eşrâfından Hacı Necmeddin Efendizade Şemseddin, Eşrâftan Lütü, Eşrâftan Cevdet, Eşrâftan Faris, Eşrâftan Abdulkâfi, Meşayih-i Kadiriyyeden Eşref Muhyiddin, Cemiyet efrâdından Said, Cemiyet efrâdından Nezir, Eşrâftan Mahmut, Bahri, Kâmil. Bkz; ATASE, İSH, K.1107, G.94, B.1107-1,2,3,4.

bazılarının baziçe-i mefseleti bulunan bu gibi hainleri tepelemek en mukaddes vazîfemizdir. Mazi bize bu kafaların ve bunları sevk edenlerin mahiyeti hakkında çok şeyler öğretmiştir.”⁶⁹⁸

Millî Mücadele esnasında Türk ordusu ve Anadolu halkı binlerce şehit vermiş, yine binlerce asker yaralanmış ve sakat kalmıştır. 4 yıl süren Millî Mücadele’de ordunun insan kaybı, kazanılan zafere ve mevcuduna kıyasla çok ağır bir kayıp değildir. Bütün cephele dâhil, muharebe meydanlarında 9.167 kişi (662 subay, 8.505 er) şehit olmuştur. Aldıkları yaradan daha sonra ölenler ise 53 subay ve 1.665 erdir. Toplam yaralı sayısı 31.173 kişidir.

Çeşitli adi ve bulaşıcı hastalıklardan ölenler, muharebelerde ölenlerin iki katından fazladır. Milli Mücade’le döneminde cephe gerisinde çeşitli sebeplerden 318 subay, 27.734 er şehit olmuştur. Bütün harb boyunca gerek muharebelerde gerekse muharebeler dışındaki harekâta subay ve er olarak yaralananlar 33.685 kişidir. Bunun 33.460’ı ateşli silâhlarla 225’i süngü ile yaralanmıştır. Harb sonunda malûl kalanlar ise 159’u subay 1.284’ü er olmak üzere 1.443 kişiden ibarettir.

Millî Mücadele’de şehit olan 36.239 erin, bağlı oldukları askerlik şubeleri bakımından dökümü tespit edilmiştir. Buna göre Bitlis 20, Ahlât 3, ve Muş’tan 18 kişi şehit olmuştur.⁶⁹⁹

Yukarda verilen şehit ve yaralı sayıları sadece askeri personel olup resmi kayıtlarda yer alan bilgilerdir. Anadolu halkından Millî Mücadele’ye katılıp şehit olan insan sayısı tam olarak bilinmediği gibi binlerce yaralının da sayısı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

5.5. Milli Mücadele Dönemi’nde Bitlis’te Yaşam (İdari, Adli, Eğitim, Sağlık, Sosyal ve Kültürel)

Bitlis vilayeti Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra her konuda harap olmuş durumdaydı. Ruslar şehri işgal ettikten sonra tüm Müslüman halk ya katledilmiş ya da göç etmişti. Binalar yıkılmış, camiler ahır ve depo yapılmış, yollar ve medreseler tahrip edilmiş ve birçok yapı yakılmıştı. İşte bu yıkım üzerine bir yaşam kurulmaya çalışılıyor, yaralar sarılmaya, şehir ise imar edilip insanların hayatlarını idame edebilecekleri bir hale getirilmeye gayret ediliyordu.

⁶⁹⁸ ATASE, İSH, K.1719, G.15, B.15-1,2.

⁶⁹⁹ S. Selek, *a.g.e.*, s115-116.

Şehirde hizmet verecek mektep, medrese, atölye, ticarethane, hastane, adliye, yetimhane, matbaa, gazete vs. gibi hiçbir yapı ve işleyiş yoktu. Devlet binaları yıkılmış, yakılmış ya da tahrip edilerek kullanılmaza hale getirilmişti. Geri dönen ahali yokluk ve sefalet içinde olup ölmemek ve günlük işlerini çıkarıp hayatta kalabilme çabası içerisinde idiler. İşgale uğramamış ilçelerde bulunan ahali ise aşiretlerden oluşmaktaydı ve bunlar da alışageldiği gibi sürekli birbirleriyle çatışma ve sürtüşme halindeydiler. Devlet otoritesi kalmadığı için her gün aşiretler arası çatışmalardan ölüm haberi geliyordu. Eşkıyalık ve soygun olayları almış başını gitmişti. Bu olaylara dur diyebilecek güçte ve sayıda asker yoktu.

Bitlis işgale uğradığı için vilayet merkezi Siirt'ten vali vekilleri tarafından yönetiliyordu. Bitlis'te sadece askeri birlikler bulunuyordu. 1918 yılına kadar bu durum devam etti. O zamanki Bitlis vilayetinin sosyal yapısını ve durumunu bize en iyi anlatan belge, 27 Nisan 1918 tarihinde Siirt Mutasarrıfı ve Bitlis Vali Vekili Cevdet Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne hususi bilgi verme amaçlı yazdığı telgraftır. Çok önemli bilgiler içeren bu telgrafın bazı bölümlerini buraya almakta büyük yarar var. Telgraf şöyleydi:⁷⁰⁰

“Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Huzur-u Sâmiîne.

Marûz-u Çâker-i Kemîneleridir ki, Bitlis vilâyeti dâhilindeki Kürt aşiretlerinin ahvali ve hükümetle olan münasebâtı hakkında huzur-u sâmi-i nezâretpenâhîlerine bazı mütalaat arz etmeye cüret ediyorum. Çünkü bu aşiretlerin her halde esaslı bir sûrette tetkik ve ıslahı icab etmektedir.

Vilâyette muhtelif namlarda bir hayli büyük ve küçük aşiretler vardır. Aşairi mezkûre bir reise veyahut beye tabi olarak ondan sâdır olacak evamir ve tebligatı icra ve infaz ederler. Kura ahalisi aşairden pek korkarlar ve ne isterlerse verirler. Vermezlerse hâneleri ihrak ve evlad u iyalleri katl ve imha ve hayvanları ve eşyaları nehb u garet olunur. Bu sûretle mal ve canları taht-ı emniyet ve muhafazada bulunmayan birçok köylüler terk-i dar u diyar etmişlerdir. Kürdistan'da otuz kırk hâneli köylerin hemen nısfında ancak üçer dörder hâne kalmıştır ki bunlar rüesanın temin-i menafî ve âmâline çalışmaktan başka bir şey yapmamak mecburiyetindedirler. Vatanlarından ayrılmak istemeyerek ve aşiretlerin zulmüne tahammül ederek köylerinde kalmışlardır. Ekseriyetle aşiretler arasındaki ihtilaflar ve müsademeler de bu köyler yüzünden vukua gelmekte ve senelerce temadi etmektedir. İki aşiret arasında bir tarafa galebe temin olununcaya kadar

⁷⁰⁰ BOA. DH. EUM. 2.Şb., K.54, G.51, B.1,2.

müsademat devam eder... Hükümete müracaat ederek bu iki ateş arasından tahlislerini istida ederlerse de bir fayda hâsıl olmaz. Çünkü gönderilecek jandarmalar atiyen arz ve izah olunacak esbâbtan dolayı bir iş göremezler. Seferberliğin devamı müddetince köylüler daha ziyade tazyik görmüşlerdir. Zira hükümetçe vesait-i nakliye ve eşya-yı saire tedariki için sevk olunan memurlar ve jandarmalar bir miktar hayvan veya zahire alıyorlar. Bunlardan sonra aşiret ağasının gönderdiği adamlar da kalan hayvanat ve eşyadan bir kısmını kaldırıyorlar. Köylülerin evlad u iyallerine yiyecek bir şey kalmıyor. O köyü terk ederek salim ve emin bir mevki aramaya çıkıyorlar... Muharebeden firar ederken tüfeklerini de beraber götürdüklerinden hemen kâffesinde muaddel ve mükerrer ateşli mavzer vardır. Bir yere tecavüz edecekleri veya bir kuvvete karşı koyacakları zaman bilaistisna kâffesi mavzer istikmâl eder ki bu celb-i nazar-ı dikkak ve ehemmiyettir. Hâlbuki ledel-icab bunlara gönderilecek jandarmalarda büyük çaplı mavzer veya muaddel Martini yoktur.

Jandarmalara gelen efrad ve zabitanın ekserisi yerlidir. Bahusûs seferberlikte sabit jandarma taburlarına bulundukları yerlerin ahalisinden ikmal-i efrad verilmiş olduğundan jandarma kuvvetinin kısm-ı mühimini yerliler teşkil etmektedir. Yerli jandarmalar ve hatta bunlara teb'an yerli olmayanlardan bazıları aşair ağalarından veya kasaba ve kurada ileri gelenlerden bir takımlarına mensub olduklarından onların âmal ve efkârına tebaiyetten mümkün değil feragat edemezler. Hükümet asayiş ve inzibat nokta-i nazarından bazı icraata karar verir ise daha işe başlamazdan evvel riüsa mukarrerattan ve tedabirin keyfiyet ve sûret-i tatbikinden haberdar olurlar. İcraata gönderilecek jandarmalar da tabi bir iş görmezler.

Bitlis vilâyeti feyizli bir iklim malik olduğundan burada yaşayan halka cebri bir sûrette ıslahat tatbik edilecek olursa fevaid ve menafi-i külliye iktitaf olunacağı şüphesizdir. Fıkr-i câkerânemce her şeyden evvel teemmül olunacak nokta ahaliyi aşair beyleriyle hempalarından kurtarmaktır. Beyleri, ağaları Memalik-i Osmaniye'nin Bitlis'ten pek uzak bir cihetinde ikamete memur etmekle bu maksat hâsıl olur. Aşiretler bir kere reislerinden ayrılınca tabiatıyla hükümetin aguş-u şefkatine iltica edeceklerdir ki bunları teşkil edilecek köylere yerleştirmek ve devlete faydalı bir şekil ve sûrete sokmak kolay olur. İtaat etmeyen ve hükümetin niyat-ı umranperveranesine ve icraat-ı adaletkaranesine karşı duran aşiret efradını kıtaat-ı muntazama ile tedib etmek güç bir şey değildir. Bunlar icraatta ciddiyet gördükleri zaman asude bir hayat geçirmek için kendileri koşup geleceklerdir.

Arz ettiğim ıslahat-ı esasiye tatbik edilmedikçe bu vilâyette daima muntazam kıtaat-ı askeriye ile ve cebr ve şiddet ile vezaif-i hükümetin temin-i icrası mecburiyeti vardır. Aşairin taptin ve iskân esaslarının teferruatını teemmül ve tatbik etmek pek seri ve sehil olur. Mesela tedricat mektepleri açarak Kürtler arasında maarifi tamim eylemek ve pek ibtidai bir halde kalan bu halktan cihat-ı izale edip onları memlekete faydalı bir uzuv haline getirmek mümkün olur.

Kürtlere en ziyade hüsn-ü tesir edecek şey hükümetin adalet ve vakar ve ciddiyet göstermesidir. Kanunun hükmünü muhafaza eden ve suistimalattan beri bulunan memurlardan korkarlar. Hâlbuki elyevm muhterem nahiye müdürleri ve kaymakamlar arsında bu sıfat ve meziyeti cami olanlar azdır. Nahiye müdürleri ekseriyetle yerlilerden ve kaymakamlar da kısmen vaktiyle aşiret mektebinde okumuş ve mekteb-i mülkiyede bir sene bulunarak kaymakamlık ehliyetnâmesi almış olan aşair evladından yani kendilerindendirler. Bu rüesa-yı memurîn-i mülkiye ile buralarda satvet ve icraat-ı hükümet temin olunamaz. Zira bunlar aşair ile birer sûret ve cihat ile alaka ve münasebet tesis etmişlerdir. Binaenaleyh fazla maaş vererek ve bazı imtiyazat bahşetmek süratiyle bu havaliye erbab-ı dirayetten nahiye müdürleri ve kaymakamlar ve adliye ve zabıta memurları göndermek pek zarûridir. Sadakat ve istikamet ve ciddiyetten ve ahkâm-ı kanuniyeden ayrılmayarak sâmi bir muhabbet-i vataniye ile çalışacak olan memurlara Kürtler şüphesiz hayran olacaklar ve şeyhlerle ağalardan kurtulduklarına bin kere teşekkür ederek hükümet-i seniyyenin her emir ve nehyine itaat edeceklerdir. Bu şekil idâre ve zabıta bir kere teessüs edince yani icraatta ciddiyet ve Kürtlerde de hükümete karşı itaat ve emniyet görülmeye başlayınca tabiiyetle elyevm muattal bir halde ve viran kuva-yı muhtelifesinden istifade yolları ve kürdistan'ın mühim kısmından geçen ve ufak bir himmetle büyük faydalar verecek olan nehirleirn ithalat ve ihracat çareleri bulunacak ve memlekette tedricen ümran ve terakki istihsal olunacaktır. Her halde emr u ferman hazreti men lehul-emrindir.”

Cevdet Bey bölgeyi ve vilayeti çok güzel bir şekilde gözlemleyip yerinde tespitler yapmıştır. Zaten bölgenin en önemli sorunlarının başında aşiretler arasında kavgalar ve eşkıyalık olayları geliyordu. Bu durum uzun süre devam etti ve bunun önüne geçmek için çok çaba harcandı.⁷⁰¹

⁷⁰¹ Yaşanan aşiretler arası kavga ve eşkıyalık olayları ile ilgili gerek ATESE Arşivinde gerekse Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde birçok belge bulunmaktadır. Bu olayların tamamının buraya yazılması mümkün olmadığı için sadece belge numaralarını vermekle yetineceğiz:

Devletin otoritesi bu bölgede zayıf olduğu için birçok asayiş olayı yaşandığı gibi vergiler de ödenmiyordu. Vergi memurları bırakın vergi toplamayı, aşar ve ağnam vergisi almak için birçok köye gidemiyordu bile. Vergi toplama konusunda sürekli sorun yaşayan Bitlis Vilayeti Defterdarlığı, yeteri kadar Jandarma kuvveti olmadığı için Harbiye Nezareti'nden asker desteği talep ediyordu. Bu talepler bölgedeki XIII. Kolordu Kumandanlığı tarafından çoğu kez yeteri sayıda asker bulunmadığı için yerine getirilemiyordu.⁷⁰².

Aşiretler arası kavgalar ve asayiş olayları devam ederken, memleketlerine dönen Bitlis muhacirleri de yıkılan ve yakılan evlerini onarmaya, tarlalarını ekmeye, yaşamlarını devam edecekleri hayvanatı bulmaya çalışıyorlardı. Muhacirler günlük yiyecek ekmeği dahi bulamıyordu ve yollarda binlerce kişi öldüğü gibi açlıktan ölümler geri döndükleri zaman da devam ediyordu. Gelen muhacirlerin neredeyse tamamı yardıma muhtaç ve zirai araçlardan yoksundu. Bu nedenle devletten ziraat faaliyetlerini yapabilmek için araç gereç ile tohumluk talebinde bulunuyorlardı. Savaşta yeni çıkan Osmanlı Devleti'nin zaten ekonomisi bitmiş durumdaydı ve muhacirlerin bu taleplerinin çok az bir kısmı yerine getirilebiliyordu. Bu yüzden halk kendi başının çaresine bakmak zorundaydı ve bu zor şartlarda hayatını devam ettiriyordu.⁷⁰³

Vilayette yaşanan olayların en önemli sebeplerinden biri elbette ki devlet otoritesini yetersiz olmasıydı. Bu otorite devletin valileri, askerleri ve memurları tarafından sağlanıyordu. Daha önceki bölümlerde yazdığımız gibi zaten valilerin ve memurların görev yapmaktan kaçındığı Bitlis vilayetinde, sürekli vali değişmesi ve yerlerine vekâleten şahısların bakması otoriteyi yok ettiği gibi, yönetimi de zaafa uğratiyordu. Nisan 1918 tarihine kadar Siirt sancağından vekâleten yönetilen Bitlis vilayeti, Mazhar Müfit Bey'in atanmasıyla asaleten bir vali tarafından yönetilmeye başlandı ve vilayet merkezi Siirt'ten tekrar Bitlis'e alındı. Mazhar Bey Bitlis'e geldiğinde valilik binası Rus işgalinde tahrip edilmişti ve ili yönetecek bir vilayet binası bile yoktu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi; DH.KMS., 54/44.; DH.ŞFR., 595/148.; DH.ŞFR., 600/130.; DH.ŞFR., 603/4.; DH.ŞFR., 604/69.; DH.ŞFR., 621/98.; DH.ŞFR., 97/324.; DH.ŞFR., 98/21.; DH.KMS., 51/44.; DH.ŞFR., 627/98.; DH.ŞFR., 628/52.; DH.ŞFR., 629/80.; DH.ŞFR., 634/30.; DH.ŞFR., 105/126.

ATESE Arşivi; İSH. 2/146; İSH. 23/50.; İSH. 23/66.; İSH. 23/70.; İSH. 23/97.; İSH. 23/107.; İSH. 23/113.; İSH. 24/2.; İSH. 24/2.; İSH. 24/12.; İSH. 28/67.; İSH. 49/25.; İSH. 51/4,5.; İSH. 32/86.; İSH. 51/19.; İSH. 70/26.; İSH. 101/79.; İSH. 101/79.

⁷⁰² ATESE, İSH., K.49, G.71, B.1,2,3.

⁷⁰³ BOA. BEO.; 4575/343089.; BOA. DH. ŞFR.; 95/92.; BOA. DH. ŞFR.; 96/23.; BOA. DH. ŞFR.; 100/30.; BOA. DH. ŞFR.; 100/101.; BOA. DH. ŞFR.; 85/107.; BOA. DH. ŞFR.; 86/289.; BOA. DH. ŞFR.; 583/169.; BOA. DH. ŞFR.; 87/144.; BOA. DH. ŞFR.; 507/157.; DH.İ.UM., 13/2-11

Bir süre emval-i metrukeden işler yürütüldükten sonra daha önce yarım kalmış olan darulmuallim binasını tamamlayıp valilik işlerini oradan yürütmeyi hükümete teklif etmişse de olumsuz cevap almıştır.⁷⁰⁴ Mazhar Bey bir yıl görev yaptıktan sonra Bitlis'ten ayrıldı ve yerine Ziya Bey Atandı. Ziya Bey bu görevi bir ay kadar sürdürdükten sonra vekâleti Mektupçu Abdülmecid Bey'e bırakıp vilayetten ayrıldı. Abdülmecid Bey'in görevi suistimal etmesi sonucu 3 ay sonra azl edilip yerine Mektupçu Vehbi Bey vekâleten atandı. Vehbi Bey de bir sürü yanlış iş yapınca o da yaklaşık 2 ay kaldığı görevden azl edildi. Bu kez vekâleten Defterdar Vasfi Bey görevi devralmıştır. Vasfi Bey de Mayıs 1920 tarihine kadar görevde kaldı ve yerine asaleten atanan Hüsnü Bey, iki ay görevinde kaldıktan sonra Temmuz 1920'de görevinden azl edilmiştir.⁷⁰⁵ Bu görev değişiklikleri Cumhuriyet kurulana kadar böyle devam etmiştir.

Sadece valiler konusunda değil, diğer memurlar konusunda da sürekli bu değişim olmuş ve sürekli sorunlar oluşmuştur. Polis müdürü, mektupçu, defterdar, jandarma alay kumandanı gibi önemli görevleri ifa eden devlet memurlarında da sık sık değişiklikler yaşanmıştır.⁷⁰⁶ Yine bu memurluklar da vekâleten görevi icra etme olayları ve suistimaller vilayeti iyice sıkıntıya sokmuştur.

⁷⁰⁴ BOA. DH. MB. HPS., 21/9-1,2,3,4,5.; “Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi. Bitlis kasabasının altı bin hânesinden yalnız üç yüzü kâbil-i iskân olup bunlar da cihet-i askeriye tarafından işgal edilmiş ve mebâniyi yanmış ve yıkılmış olup hükümet devâiri için ancak üç yüz hâne bulunabildi. Fakat bunlar harap ve mail-i inhidam bulunduğundan kışın kabil-i iskân değildir. Kış gelmeden daire-i hükümet tehye edilmek üzere natamam olan dârlmuallimîn binasının idâre-i husûsiyenin varidatı olmaması ve buna ait masarifi Maliye Nezâretince muavenet fusulünden tesviye edilmesine göre mezkûr mektebin itmamıyla hükümet ittihaz edilmek üzere üç yüz bin kuruş Diyarbakır Bank-ı Osmanîsi vasıtasıyla ve mezkûr defterdarlık marifetiyle Bitlis'e gönderilmesinin îcab edenlere irâdesi. 14 Temmuz 334. Bitlis valisi Mazhar.

“Bitlis vilâyet-i aliyyesine. 14 Temmuz 334 tarihli şifre telgrafnâme-i aliyyelerine cevaptır. Ahval-i hazırda hükümet konakları inşaatı için sarfiyat ıcrasına müsait olmadığından âtiyen îcabı teemmül olunmak üzere şimdilik tahsisat itasına imkân görülemediği Maliye Nezâret-i Celîlesine cevaben bildirilmiştir efendim.”

“Dâhiliye Nezâreti Mebâni-i Emîriye ve Hapishâneler İdâresi Müdüriyeti.

Maliye Nezâret-i Celîlesine

“Merkez-i vilâyet hükümet konağı düşman tahribatına ve üç seneden beri tesirat-ı havaiyeye uğrayarak ikamete salih ve diğer münasib bir mahal tedariki de kâbil olamamasına binaen devâir-i hükümetin bir kısmı emvâl-i metrukeden üç hâneye ve diğerleri de müteferrik mahallere yerleştirilmiş ise de emlak-ı metrukeden ashabinın umumiyetle tahliyesi zarûri ve mezkûr hükümet konağının tamiri de külli masraf ihtiyarını müeddî bulunduğu ilerde yine maarife terk edilmek üzere devâir-i hükümetin bazı noksanlarının ikmaliyle dârlmuallimîn binasına nakli için iki yüz elli bir bin beş yüz yirmi dokuz kuruşluk havalenâmenin itası lüzûmuna dair Bitlis vilâyetinden alınan 12 Şubat 335 tarihli ve 459/36 numaralı tahrirat melfûfatıyla beraber tisyâr kılınan devâir-i hükümetin içinde kalması bittabi caiz ve mümkün olamayacağına nazaran iktizâsının ifa ve inbâsı bâbında.”

⁷⁰⁵ BAO. BEO.,4607/345499.; BAO. BEO.,4646/348409.; BOA. DH. ŞFR.; 631/33.; BOA. DH. ŞFR.; 640/134.

⁷⁰⁶ BOA. İ. DUİT., 40/93.; BOA., EUM. MH., 175/43.; BOA. İ. DUİT., 40/108.; BOA. İ. DUİT., 40/123.; BOA., EUM. MH., 201/71.; BOA. İ. DUİT., 53/53.; BOA. DH. ŞFR.; 636/107.; BOA. İ. DUİT., 180/13.; BOA. İ. DUİT., 180/43.; BOA. DH. ŞFR.; 97/140.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Bitlis vilayeti dâhilinde bir adliye encümeni bulunuyordu ve bu encümen vilayetin adli işlerde görevli en üst düzey memurların toplandığı meclisti. Bu meclisten sonra vilayetteki en yetkili adli kurum istinaf mahkemesiydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce istinaf mahkemesinde 1 naib 1 şeriyeye başkâtibi, 1 mukayyid, 1 muhassır vardı. İstinaf Mahkemesi'nde hukuk dairesinde 1 reis naibi, ceza dairesinde 1 reis, her iki dairede de azalar aynı olup bunlar 5 kişiydi.

Bitlis'te İstinaf Mahkemesi'nden sonra önemli bir hukuk kurumu olarak, davaların ilk görüldüğü yer olan Bidayet Mahkemeleri bulunuyordu. Bidayet Mahkemeleri bütün sancak ve kazalarda eksiksiz bulunuyordu. Bitlis vilâyetinde Bidayet Mahkemesi'nde hukuk ve ceza dairelerinde birer reis, 1 müddei umumi muavini, 6 aza görev yapmaktaydı. Bu azaların 3'ü ceza dairesinde 3'ü hukuk dairesindeydi. Ahlât, Hizan ve Mutki kazalarında bidayet mahkemeleri bulunuyordu. Bu mahkemelerden bir kısmı Meşrutiyet'ten sonra kurulmuştu.⁷⁰⁷

Bu mahkemeler dışında, Tanzimat'ın ilanından sonra görev ve yetki alanları oldukça sınırlandırılmış olan şer'î mahkemeler de Bitlis vilayetine görev yapmaktaydılar. Bu mahkemeler evlenme, boşanma, miras ve benzeri konuları şeriatın öngördü biçimde çözümlemekle yetineceklerdi. Bitlis Şeriye Mahkemesi'nde 1 naib, 1 şeriyeye başkâtibi, 1 mukayyid, 1 muhassır görev yapmaktaydı. Aynı yıllarda Bitlis vilayetine bağlı Hizan ve Mutki kazalarında da şeriyeye mahkemeleri vardı.

Yukarıda belirtilen mahkemelerden başka 1900 tarihinde Bitlis vilayetine Ticaret Mahkemesi'nde 1 reis, 4 aza, 1 zabıt kâtibi görev yapmaktaydı.⁷⁰⁸

Bitlis'te dört tane reis vardı; reis ve muavinler, istinaf reisi ile muavini vardı ve 20 tane mübaşir görev yapıyordu. Vilayet merkezinde büyük bir mahkeme, yirmi de mübaşir vardı. Adliye teşkilatı daha tam anlamıyla işlevsel bir hale getirilmeden Birinci Dünya Savaşı çıkmış vilayetteki adliye çalışmaları akim kalmış, ayrıca savaş adalet sistemini çok kötü etkilemiştir. Savaş başladıktan sonra Bitlis'te bir de Divan-ı Harp açılmış ve yeni birçok davaya bakmıştır.⁷⁰⁹ Bitlis'in Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra buradaki mahkemeler ve baktıkları davalar Diyarbakır'a nakledilmiştir.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ B. Cırık, *a.g.e.*, s. 65.

⁷⁰⁸ Sâlnâme-i Vilayet-i Bitlis, H. 1316, 1317, 1318 (M. 1898, 1899, 1900), s. 203-233.

⁷⁰⁹ B. Cırık, *a.g.e.*, s.70.

⁷¹⁰ BOA. DH. ŞFR.; 68/79.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bitlis'te sadece Bidayet ve İstinaf Mahkemeleri tekrar açılabilmiştir. Bunlarda sadece 2 odalı bir yer tahsis edilerek açılabilmişti.⁷¹¹ Bitlis'te bulunan Bidayet ve İstinaf Mahkemeleri de sürekli görev değişiminin yaşandığı devlet kurumlarıydı. Müddei-i Umumi ve azalar sık sık görev değişimine uğradığı için adalet tesis edilememiş, davalar vaktinde görülememiş, asayiş sağlanamamış ve olaylar artarak devam etmiştir.⁷¹² Bitlis'te adalet işleri artık yoluna girmemiş ve Cumhuriyet'in ilanına kadar bu şekilde devam etmiştir.

Memurları sürekli değişmesi vilayette sıkıntılar yaratırken, asıl büyük sorun bu memurların aylarca maaş alamaması ve hayatlarını devam ettirecek temel gıdaları bile temin edememesiydi. Bu konuda Bitlis'ten hükümete birçok telgraf gönderilmiştir. Bu telgraflara çoğu kez hükümetten olumsuz yanıt gelmiş ve çok az miktarda ücretler gönderilmiştir. Hatta hükümet gönderilecek ücretlerin kime ne kadar harcanacağını sorduktan sonra çok cüzi miktarda havale etmiştir.⁷¹³

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Bitlis'te yüzlerce medrese ve bu medreselerde eğitim gören binlerce öğrenci bulunmaktaydı.⁷¹⁴ Bitlis vilayetinde 1913-1914 yıllarında 83 tane genel (Müslüman halkın gittiği devlet okulu) 80 tane özel (Misyoner ve Ermenilere ait) olmak üzere toplam 163 iptidai okul vardı ve bu okullarda 220 öğretmen görev yapmaktaydı.⁷¹⁵ Ayrıca devletin ve yabancıların açmış olduğu 5 rüştiye, devletin açtığı 1 sultani ve 1 darül muallim bulunmaktaydı.⁷¹⁶

Savaş bittikten sonra şehirde hiçbir okul kalmamıştı ve eğitim öğretim faaliyetleri yapılmıyordu. Halk yıkık olan binalardan birini iptidai mektep olarak kullanmak istemiş ve savaştan sonra dönen mualimmler burada ders vermeye çalışmıştı. Bu iptidai mektebin

⁷¹¹ BOA. DH. MB. HPS., 48/8-1,2.; "Dâhiliye Nezâretine. Vilâyet adliyesinin teşkili cihetiyle hapishâne ve tevkifhâne teşkili icab etmesine ve burada emlak-ı emîriyede sağlam ebniye kalmamasıyla adliye dairesi için isticar edilen belediye binasının alt katındaki iki odası şehri dört yüz kuruş bedel ile hapishâne ve tevkifhâne isticar olunmak üzere başka mahal bulunmak imkân haricinde olduğundan mukaveleye rapt olunmasına mübaşeretten itibaren bedel isticarının bir seneliği olan dört bin sekiz yüz kuruşluk havalenâmenin irsal ve sarfına telgrafla mezuniyet itası. 7 Şubat 35.Vali Mazhar."

⁷¹² BAO. BEO., 4513/338455.; BAO. BEO., 4524/339281.; BAO. BEO., 4561/342103.; BAO. BEO., 4571/342822.; BAO. BEO., 4590/344223.; BAO. MV., 216/112.; BOA. İ. DUİT., 52/19.; BOA. İ. DUİT., 52/50.; BOA. İ. DUİT., 52/57.;

⁷¹³ BOA. A.AMD.MV. 106/2.; BOA. A.AMD.MV. 107/93.; DH. UMVM., 162/40.; BOA. DH. İ. UM., 20/2-1.,2,3,4,5,6,7,8,9.; BOA. DH.ŞFR., 579/96-1,2,3.; BOA. DH. İ. UM.,20/10-1,2,3,4.; BOA. DH. EUM. MH., 172/18.; BOA. DH. UMVM., K. 154/ 59.; BOA. DH. UMVM., 45/ 7.; ATESE, İSH.; K.15, G.70-1,2.

⁷¹⁴ Bitlis Vilayeti Salnamesi, 1318/1900, s. 110-111.

⁷¹⁵ M. Ergün, *a.g.e.*, s. 281-282.

⁷¹⁶ M. Ergün, *a.g.e.*, s.29,95,202.

tamiri ve muallimlerin maaşları için Dâhiliye Nezareti'ne ve hükümete başvuruda bulunulmuşsa da bir sonuç alınamamıştır.⁷¹⁷

1920 tarihinde bile Bitlis'in birçok konuda eksiği giderilemediği gibi eğitim alanındaki ihtiyaçları da hâlâ giderilmemişti. Bitlis Mebusları Resul Sıddık Bey ve Sadullah Fevzi Bey, 4 Temmuz 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne verdikleri takrirde; "*Bitlis'te hiçbir mektebin bulunmadığını*" dile getirerek acilen bu eksikliğin giderilmesi için Bitlis'te dört iptidai (ilkokul) mektebinin kurulmasını istemişlerdir.⁷¹⁸

Bitlis'te Birinci Dünya Savaşı başlayınca şehirdeki hastanenin yanı sıra askeri amaçlı bir hastane kurulmuştu. Bu hastane yaralı askerler hizmet ediyordu ama Rus işgaline uğradıktan sonra boşaltılmıştı. Bitlis geri alındıktan sonra bu hastane tekrar hizmet vermeye başladı. Mustafa Kemal Paşa Bitlis'e geldiğinde bu hastaneleri teftiş etmişti.⁷¹⁹ 1918 tarihinde bu hastaneler de artık hizmet vermiyordu ve şehirde hastane yoktu. Hastane binası yerinde duruyordu fakat şehirde doktor yoktu ve uzun süre de Bitlis'e doktor gelmemiştir.⁷²⁰

⁷¹⁷ BOA. DH. UMVM., 3/63-1,2,3.; "Dâhiliye Nezâreti Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Umur-u Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyet-i Aliyyesine. Mekâtib-i ibtidâîye muallimlerinin maaşâtıyla mekâtibin tamir ve levazım-ı sairesi için altı yüz yetmiş altı bin iki yüz otuz sekiz kuruşluk havalenâmenin irsâli hakkında Bitlis vilâyet-i aliyyesinden vârid olan telgrafnâmenin bir sureti leffen tisyâr olundu. Vilâyât-ı mütehallisede idare-i hususiye teşkilâtının tavile varidatının hazinece cibayeti ve idare-i hususiyyeye ait masarifin suret-i temini hakkında Maliye Nezâret-i Celilesince kaleme alınan kararnâme 28 Ağustos 335 tarihinde tasdik-i âliye iktirân eylemiş ve idare-i mezkûre masarifi için Maliye bütçesine tahsisât-ı mukteziye vazedilmiş olduğu ve bu müessesâtın idame-i faaliyeti mülzem olduğu takdirde müessesât-ı mezkûre için hazine tahsisâtından sarfına lüzum gösterilen mebalîğ miktarının tayin ve takriri ise dâhiliye nezâret-i celilesine ait bulunduğu Maliye Nezâretinin 27 Eylül 335 tarih ve 8437/329 numaralı tezkeresiyle bildiriliyor. Mukaddema işar olunduğu vecihle vilâyât-ı mütehallise ahalisine muâvenet hakkındaki 11 Teşrinievvel 335 tarihli kararnâmede ise idare-i hususiye memurlarının maaşâtıyla mekâtib ve müessesât-ı saire masarifinin tesviyesine dair bir guna sarahat bulunmamasına mebni müdüriyet-i acizîce vilâyât-i müşârunileyhadan talep olunan havalenâme hakkında yapılacak bir muamele olmadığından bu babda Maliye Nezâret-i Celilesinin işarı vecihle hususat-ı mezkûre hakkındaki muamelenin ifası zımında işbu müzekkire Umur-u Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyet-i Aliyyesine tevdi kılındı. 16 Kanunuevvel 335"

"Umur-u Mahalliye-i Vilâyât Tesvid tarihi: 21 Kânunuevvel 335 Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Canib-i Aliyyesine. 16 Kanunuevvel 335 tarihli 43036 numaralı müzekkere-i aliyyeleri cevabıdır. Vilâyât-ı mütehallisede idare-i hususiye masarif ve varidatının suret-i temini ve cibayeti hakkındaki 28 Eylül 335 tarihli kararnâme ile Maliye Nezâret-i Celilesi bütçesine mevzu yetmiş bin liralık tahsisâtın vilâyât-ı mezkûre ve bu meyanda Bitlis vilâyeti mekâtibi masarifiyle muallimin maaşâtı için Maarif Nezâret-i Celilesince tefrik ve ? lüzum gösterilmiş tahsisât havalenâmelerinin mahallerine isali hakkında mukaddema Maliye Nezâret-i Celilesine vuku bulan muhabere üzerine mezkûr havalenâmelerin bit-tanzim irsâl edildiği cevaben bildirilmiş ve binaenaleyh bu babda başka bir muamele ifasına mahal kalmamış olduğu beyanıyla işbu mezkûr Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiye-i Aliyyesine tevdi kılındı. 21/12/335"

⁷¹⁸ TTBMM. ZC., D:1, C. 2, □: 27, s. 172.; S. İşıık, a.g.e., 72.

⁷¹⁹ Ş. Tezer, a.g.e., s.72.

⁷²⁰ BOA. DH. ŞFR., 612/76.

Bitlis'te yaşanan sıkıntılardan biri de kimsesiz kalmış yüzlerce çocuğun olmasıydı. Vilayetin bunları barındıracak ne yetimhanesi vardı ne de bunlara iâşe temin edebilecek gücü. Bu nedenle 13 Ekim 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne şu telgrafi çekerek, bu kimsesiz çocukların Diyarbakır ve Elazığ'a nakillerini talep ediyorlardı.⁷²¹

“Dâhil-i vilâyette mevcûd bîkes evlâd-ı şühedâ ve eytâmın vesâitin mefkûdiyeti hasebiyle iskân ve iâşe ve talim ve terbiyeleri kabil olmadığından Diyarbakır ve Mamuretulaziz vilâyetlerine nakillerine...” diye gönderilen telgrafa, Dâhiliye Nezareti 25 Kasım 1919 tarihinde şu cevabı veriyordu: *“...bunların şu mevsim-i şitada diğer mahallere nakilleri bunlarda mahv u telef olmalarını sebep olacağından gayri caizdir. Esasen bahis olunan vilâyât da aynı vaziyette bulunduğundan etfal-ı mezkûrenin şimdilik nakillerinden sarfinazarla ahiren vilâyât (?) için verilen tahsisattan iskân ve iâşelerinin temîni esbâbının ve hayatlarının muhafazası esbâbının istikmâli temenni olunur.”*

Adliyelerin ve mahkemelerin bile yer bulamadığı bir hale gelen vilayet için hapishane yerinin temin edilmesi gerekiyordu. Bu konuda imkân olmadığı vali tarafından hükümete birkaç defa yazılmasına rağmen yine ihtiyaç olduğu için açılması emri verilmişti. Hapishanelerin açılması ve bütçe gönderilmesi için vilayet ile hükümet arasında birkaç yazışma olmuştur. Bunun sonucunda Bitlis'te hem erkek hem de bayan hapishanesi açılıp aktif hale getirilmiştir.⁷²² Bu hapishanelerin faal olmasından sonra vilayette hapishanelerde çalışan ve aldıkları maaşları gösteren tablo hazırlanıp 1919 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir.

⁷²¹ BOA. DH. ŞFR., 614/9.

⁷²² BOA. DH. MB. HPS., 48/8-3,4,5,10,11.; BOA. DH. MB. HPS., 49/39-1,2.

Tablo 7. Bitlis Vilayetinde Adliye Nezaretine bağlı hapishaneleri ve çalışanların sayısı ile maaşlarını gösteren çizelge⁷²³

MEMUR SAYILARI VE MAAŞLARI-1. Sayfa						
Maaş lâhıkı/ Kuruş	Miktar-ı zımmi/ Kuruş	Maaş-ı ratıbi/ Kuruş	Aded	Nev-i memuriyet	Mülâhazât	
				Bitlis Vilâyeti		
1500	500	1000	1	Hapishâne müdürü		
1200	600	600	1	Kâtip		
1200	600	600	1	Sergardıyan		
900	450	450	1	Gardıyan		
1600	800	800	2	“		
1200	600	600	2	“		
600	300	300	1	Nîsa gardıyanı		
1000	500	500	1	Tabip		
500	250	250	1	Hademe		
500	250	250	1	Çamaşırcı		
1200	600	600	1	Tevkifhâne müdürü		
800	400	400	1	Katip		
900	450	450	1	Sergardıyan		
12	600	600	1	Gardıyan		
600	300	300	1	Hizan Kazası gardıyanı	Vazife-i kitabet ile de mükelleftir.	
600	300	300	1	Ahlat Kazası gardıyanı	“ “ “	
400	350	150	1	“ “ nîsa gardıyanı		
				Siirt Sancağı		
1200	600	600	1	Hapishâne müdürü		
800	400	400	1	Kâtip		
800	400	400	1	Sergardıyan		
2400	1200	1200	4	Gardıyan		
500	300	300	1	Nîsa gardıyanı		
600	300	300	1	Eruh Kazası gardıyanı	“ “ “	
400	350	150	1	Eruh Kazası nîsa gardıyanı		

⁷²³ BOA. DH. MB. HPS., 42/57-7.

600	300	300	1	Pervari Kazası gardiyanı	“ “ “
400	250	150	1	Pervari Kazası nîsa gardiyanı	
600	300	300	1	Şirvan Kazası gardiyanı	“ “ “
600	300	300	1	Garzan Kazası gardiyanı	“ “ “
				Genç Sancağı	
1200	600	600	1	Hapishâne müdürü	
800	400	400	1	Kâtip	
800	400	400	1	Sergardiyan	
3000	1500	1500	5	Gardiyan	
500	300	200	1	Nîsa gardiyanı	
600	300	300	1	Sason Kazası gardiyanı	Vazife-i kitabet ile de mükelleftir
600	300	300		Bulanık “ “	“ “ “
600	300	300		Malazgirt “ “	“ “ “
400	250	150		Malazgirt “ nîsa gardiyanı	
600	300	300		Çabakçur Kazası gardiyanı	“ “ “
600	300	300		Kulb “ “	“ “ “
600	300	300		Mutki “ “	“ “ “
40200	20200	20000		Yekûn	

Bitlis vilayeti, savaştan sonra o kadar büyük bir yıkım yaşamıştı ki toplamak mümkün değildi. Her alanda çalışıp şehri imar etmek lazımdı fakat Mondros Mütarekesi ile zaten yurdun her yeri işgal edilmeye çalışılıyordu ve düşmana karşı tedbir alınıyordu. Savaştan çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin zaten ekonomisi çökmüştü ve işgallerin başladığı bu esnada devleti imar etmesi çok zor bir ihtimaldi. Halk bir yandan hayatta kalma mücadelesi verirken, bir yandan da düşmana karşı vatani müdafaa ediyordu. Bu şartlarda şehrin kısa sürede imar edilip yaşanacak seviyeye getirmek çok zordu. Durum böyle devam ederken, Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 17 Temmuz 1920 tarihinde hükümete yazdığı telgrafta Bitlis ve Van vilayetinin içler acısı durumunu izah edip bu

vilayetlerin lağvını ve Bitlis'in Diyarbakır'a bağlanması teklifini şu sözlerle ifade ediyordu:⁷²⁴

“Para yok. Mevcûd memurlar para alamadığı halde yeni memur ve muhassasâta?

Van ve Bitlis gibi harâb olmuş ve nüfusu pek ziyâde azalmış vilâyetlerde ne mektep ve ne de vilâyet merkezlerinin bir köyden fark var iken maarif müdürü, polis müdürü ve teşkilâtı diğer vilâyetlerle aynıdır. Bu vilâyetler bu kadroları kâbil değil besleyemeyeceğinden lüzûmu olan memurlar da maaş alamadığından fena halde bulunuyorlar. (?) Bu gibi ücra yerlerdeki bu kabil memurların zengin vilâyetlere nakliyle memuriyetin tahsîsi menû-u re'y-i âlîleridir.

Şarkî Anadolu vilâyâtı aynı zamanda kuvvetli bir kolorduyu da iâşe ettikleirnden memurîne tahsîsatını veremiyor. Bunun netîcesi iyi bir şey değildir. Binâenaleyh tedâbir-i âtiyenin hemen tatbîkini lâzım zannediyorum. Gerek bunlar hakkında ve gerekse daha akla gelen tedâbir hakkındaki mütâlaalarının işârını ricâ eylerim.

1. Van ve Bitlis'in livâya kalbi ve Van'ın Erzurum'a, Bitlis'in Diyarbakır'a raptı, bazı lüzûmsuz kazaların lağvı ve mülki hudutlarının ahvâl-i havakâta nazaran tashîhi,

2. Jandarma ve polisin terhîsi,

3. Mümkün mertebe az memurla idâre-i umûra çalışılması,

4. Bunlardan merkez (?) açık kalırsa irâdı ziyâde olan vilâyetlerden temîni lâzımdır.”

Bu telgraf vilayetin içinde bulunduğu vaziyeti açık bir şekilde gözler önüne sermiştir. Şark Cephesi Kumandanlığı'nın bu teklifi hükümetçe kabul görmemiş ve Bitlis'in bu zor durumu Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmiştir.

⁷²⁴ ATESE, İSH., K.870, G.90., B.1,2,3,4.

ALTINCI BÖLÜM

6. BARIŞ GÖRÜŞMELERİ VE BİTLİS'İN DURUMU

6.1. Paris Barış Konferansı ve Bitlis

Galip devletlerin yenilen devletlere dayattığı barış antlaşmaları, 32 devletin temsilcilerinin katıldığı Paris Barış Konferansı'nda hazırlandı. Konferans 18 Ocak 1919'da açıldı. Konferansın kararlarına esas itibariyle Fransa ve İngiltere hâkimdi. Fransa ve İngiltere, barışı düşünmekten çok, barış düzeninde kendi menfaatlerini en iyi şekilde gerçekleştirecek yolu arama endişesindeydiler. Alınan kararlar ve ortaya çıkan sonuçları itibariyle dünyanın kaderini büyük ölçüde belirleyen, çeşitli hak ve iddiaların somut olarak gündeme gelerek birçok hususun belirlendiği Paris Barış Konferansı'nın (18 Ocak 1919–21 Ocak 1920) oturumları bir yıldan fazla sürmüştü.⁷²⁵

I. Dünya Savaşı içinde Osmanlı Devleti'nin parçalanması hakkında bazı kararlara varılmıştı. Yeni sömürge edinmek Wilson Prensipleri'ne aykırı idi. Güney Afrikalı Smuts ortaya bir “manda” sözünü attı. Alınan yerler bir süre devletlerin veya Milletler Cemiyeti'nin himayesine verilecekti.

İngiltere, Amerika kamuoyunun manda istemeyeceğini bildiği için, Türkiye'nin Amerikan mandasına verilmesini uygun buluyordu. Diğer yandan da, sultanla anlaşarak Türkiye'nin mandasını almaya çalışıyordu. Başkan Wilson manda fikrine yanaşmadı. Fakat Türkiye'de, Amerikan mandasının taraftarları artmıştı. Sonunda Ermenistan, Kürdistan ve Arap memleketlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılımları hakkında fikir birliğine varıldı. 26 Mart 1919'da Ermeni delegasyonu isteklerini konferansa sundu.

Ermenistan cumhurbaşkanının yanı sıra, Ermeni Millî Meclisi Başkanı Avedis Aharonian ve Ermeni Millî Birliği Başkam Bogos Nubar Paşa görüşlerini açıkladılar. Kilikya (Adana dolayları) ve doğuda altı vilâyet ile Trabzon kıyılarını da içine alan bir “*Büyük Ermenistan'ın*” kurulmasını ileri sürdüler. Bu yerleri yirmi yıl süre ile manda altında bırakmayı da kabul ediyorlardı. Bu aşamada Kürt istekleriyle Ermeni istekleri birbirine karışıyordu. Kürt istekleri ile ilgili bir muhtıradaki Diyarbakır, Bitlis, Elâzığ, Musul vilayetleri ile Urfa sancağında bağımsız bir Kürdistan kurulması isteniyordu. Oysaki Ermenilerin ve Kürtlerin istedikleri yerlerin önemli bir kısmı gizli antlaşmalar ile

⁷²⁵ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

Fransızlara verilmişti. Ermenistan'ın en geniş hudutları, ancak Ruslara savaş öncesinde ve esnasında vaat edilen yerler olabilirdi.⁷²⁶

O zaman idarenin başında bulunan ve Osmanlı Devleti adına konferansa katılan Başbakan Damat Ferit, (Ermenistan için geniş bir bağımsızlık) Ermeni isteklerini kabul ediyor ve hiçbir lüzum, sebep yokken, bütün ilmî ve tarihî esaslar dışında Torosları, Türkiye'nin tabii hudutları olarak gösteriyordu. Bundan başka da savaş sırasındaki suçların, katliamların sorumluluğunu da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükûmetine yüklemek, halkı ve hükûmeti bir sürü gibi göstermek suretiyle siyasî bir benzetme yapmış oluyordu.⁷²⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını parçalama ve paylaşma amacıyla Paris Barış Konferansı'nda gündem olan Kürt meselesi de ele alınmıştı. Mısır'da Süreyya Bedirhan'ın başkanlığında kurulan Kürt İstiklal Komitesi Paris Barış Görüşmeleri'ne katılmak ve Kürt taleplerinin dile getirmek üzere Arif Paşa'yı görevlendirmiştir. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin de destek verdiği Arif Paşa daha sonra Parsi'te bulunan ve kendini Kürt Temsilcisi olarak lanse eden Şerif Paşa ile birlikte Kürt Heyetinde yer almıştı.

İngiltere'nin emperyalist amaçlarla konferans esnasında izlediği Kürdistan'ı bölüp parçalamaya yönelik olan politik girişimi Kürtler tarafından endişe ile izlenmiştir. İngilizlerin planlarına göre Kürtlerin talepleri ile Ermenilerin iddiaları çakışıyordu. Bunun üzerine Şerif Paşa, konferansa sunduğu raporda; “*Wilson ilkeleri gereğince, her şey Kürtlerin tamamıyla hür ve bağımsız bir Kürt Devleti kurmalarını haklı kılmaktadır*” görüşünü ileri sürerek “*Ermenilerin Kürdistan üzerindeki iddialarını reddettiğini*” açıkladı.⁷²⁸

Şerif Paşa'nın bu talepleri “...*Wilson'un ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı olarak ilen edilen 14. maddesine*” uygun olarak bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasından ibarettir. Şerif Paşa aynı zamanda “*Bağımsız Kürdistan'a Kürdistan'ın İran bölümünün de katılmasını da önermiştir.*”

Paris Barış Konferansı'nda Şerif Paşa'nın yaptığı girişimlere herhangi bir biçimde yanıt vermeyen emperyalist devletler, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde politik ve askeri dengelerin kendisini göstermesini çıkarlarına daha uygun görmektedirler. İngiliz

⁷²⁶ F. Belen, *a.g.e.*, s. 51.

⁷²⁷ E. Uras, *a.g.e.*, s. 658.

⁷²⁸ A. B. Kuran, *a.g.e.*, s. 170.

politikasının bu ikili karakterini fark eden Kürt grupları panik yaşamaya başlamışlardır.⁷²⁹ Konferansta Ermenilerle anlaşmasına rağmen büyük bir sonuç çıkmayacağını farkında olan ve esas olarak hayli yoğun eleştirilere maruz kalan Şerif Paşa, konferanstan geri çekilme kararı alıp İstanbul'a dönmüştür. Şerif Paşa'nın biraz önce bahsettiğimiz gibi 5 Mayıs 1920 tarihinde halifeye ve sultana olan bağlılığını öne sürerek konferanstan ve Kürt temsilciliğinden çekilmesi üzerine 17 Mayıs 1920'de Konferans Başkanlığı'na Kürt Kulüpleri adına telgrafla başvuran Seyyid Abdülkadir Kürtlerin konferansta temsil edilmemelerinden dolayı burada alınan kararların Kürtleri bağlamayacağını bildirmiştir.⁷³⁰

6.2. Sevr Görüşmeleri ve Bitlis

I. Dünya Savaşı'ndan İtilaf Devletleri galip çıkmıştı. Mağlubiye uğrayan taraf olan İttifak Devletleri tarafından imzalanacak barış antlaşmasının şartlarını belirlemek için 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı toplanmıştı. 28 Haziran 1919 tarihinde Almanya ile Versay Antlaşması'nın imzalanmasına kadar İtilaf Devletleri tüm dikkatlerini buraya çevirdikleri için Osmanlı ile pek ilgilenmemişlerdi. Bu nedenle konferansın çalışmalarının ilk aylarında Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak olan barış antlaşmasının koşullarının görüşülme işleminin geri plana bırakılmasından kaynaklı Sevr Barış Antlaşması ancak 13,5 ay sonra imzalanabilmişti.

Kendi düşüncelerine göre dünya üzerinde bir barış düzeni kurmak isteyen İngiltere, Fransa ve İtalya'nın temsilcileri Londra'da ve San- Remo'da toplanarak çeşitli görüşmeler yapmışlardı. Osmanlı Devleti ile yapılması planlanan barış antlaşmasının koşullarını tespit etmek amacıyla 12 Şubat-10 Mart 1920 tarihleri arasında toplanan Londra Konferansı'nda gelecekte yapılacak olan görüşmelerin adres yeri San-Remo olarak belirlenmişti.

18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında yapılan San-Remo Konferansı'na İngiltere, Fransa ve İtalya'nın temsilcileri yer aldı. Her devletin iki üyeyle katıldığı San-Remo Konferansı'nda oluşturulan komisyon Paris ve Londra Konferansı'nın belirlediği esaslara göre bir antlaşma metni hazırlayacaktı. San-Remo Konferansı'nda daha önce yapılan

⁷²⁹ Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Koral Yayınları, İstanbul, 1991, s. 47.

⁷³⁰ Z. Çamsoy, *a.g.e.*, s. 136-137.

görüşmelerde saptanmış, Türkiye ile yapılacak olan barış antlaşmasının ana ilkeleri⁷³¹ son halini almıştı. Bu konferanslar ve Paris'te barış görüşmeleri sonunda 10 Ağustos 1920 günü Sevres Antlaşması Türk delegasyonu tarafından imzalanmıştır.

Sevr Antlaşması hiç kuşkusuz Kürt meselesi açısından çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tarihte ilk defa bir diplomatik belge, “*Kürt unsurunun hâkim olduğu bölgeler için bir mahalli özerklik*” öngörürken, böylelikle o tarihten bu yana problemin uluslararası bir nitelik kazanması kesinleşmiştir.⁷³²

Kesim III. Kürdistan

“Madde 62- *Fırat'ın doğusunda, ileride saptanacak Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ve 27. maddenin II/2. ve 3. fıkralarındaki tanıma uygun olarak saptanan Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin sayıca üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini, işbu Andlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içinde, İstanbul'da toplanan ve İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetlerinden her birinin atadığı üç üyeden oluşan bir komisyon hazırlayacaktır. Herhangi bir sorun üzerinde oybirliği oluşamazsa, bu sorun, komisyon üyelerince, bağlı oldukları hükümetlerine götürülecektir. Bu plân, Süryanî Geldanîler ile bu bölgelerin içindeki öteki etnik ve dinsel azınlıkların korunmasına ilişkin tam güvenceler de kapsayacaktır; bu amaçla, İngiliz, Fransız, İtalyan, İranlı ve Kürt temsilcilerden oluşan bir komisyon incelemelerde bulunmak ve işbu andlaşma uyarınca, Türkiye sınırının İran sınırı ile birleşmesi durumlarında, Türkiye sınırında yapılması gerekebilecek düzeltmeleri kararlaştırmak üzere bu yerleri ziyaret edecektir.*

Madde 63- *Osmanlı hükümeti, 62. Maddede öngörülen komisyonlardan birinin ya da ötekinin kararlarını, kendisine bildirildiğinden başlayarak üç ay içinde kabul etmeği ve yürürlüğe koymağı şimdiden yükümlenir.*

Madde 64- *İşbu andlaşmanın yürürlüğe konuşundan bir yıl sonra, 62. maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Konseyi'ne başvururlarsa ve Konsey de bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu*

⁷³¹ “ San-Remo Konferansı'nda belirlenen barış şartları özetle şöyle idi: İngiltere, Irak ve Filistin'de; Fransa, Suriye'de mandater olarak hak sahibi olacak, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Anadolu içlerine kadar uzanan İtalya ve Fransa'ya ait nüfuz bölgeleri oluşturulacak. İngiltere'nin koruyuculuğu altında bir Kürdistan devleti kurulacak, Doğu Anadolu Ermenilere verilecek, İzmir, Batı Trakya ve Doğu Trakya'nın büyük bir bölümü Yunanistan'a verilecek, Boğazlar uluslararası bir komisyonun yönetimine bırakılacaktı.”

⁷³² Z. Çamsoy, a.g.e., s.145.

bağımsızlığı onlara tanımayı Türkiye'ye salık verirse, Türkiye, bu öğütlemeye [tavsiyeye] uymağı ve bu bölgeler üzerinde bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeğı, şimdiden yükümlenir. Bu vazgeçmenin ayrıntıları Başlıca Müttefik Devletler ile Türkiye arasında yapılacak özel bir sözleşmeye konu olacaktır. Bu vazgeçme gerçekleşirse ve gerçekleşeceği zaman, Kürdistan'ın şimdiye dek Musul ilinde [vilâyetinde] kalmış kesiminde oturan Kürtlerin, bu bağımsız Kürt Devleti 'ne kendi istekleriyle katılmalarına, Başlıca Müttefik Devletlerce hiçbir karşı çıkışta bulunulmayacaktır."⁷³³

Sevr Anlaşmasıyla Ermenistan da bağımsız, geniş bir hükümet olarak meydana çıktı. Bu anlaşmada Ermeni Cumhuriyeti adına Alıaronvan bulunmuş ve antlaşmaya imzasını koymuştu. Sevr'in Ermenilere ait maddeleri şunlardır:

Kesim VI. Ermenistan

"Madde 88- Türkiye, Ermenistan'ı müttefik devletler gibi, hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacağını bildirir.

Madde 89- Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer müttefik devletler; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hudutların tâyinini Amerika Birleşik Devletleri cumhurbaşkanının hakemliğine bırakmış ve onun vereceğı kararı, Ermenistan'ın deniz çıkışına ve söz konusu hududa komşu Osmanlı toprakları üzerinde askerî tertibatın kaldırılmasına (Demilitarisation) ilişkin olmak üzere tâyin edeceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.

Madde 90 – 89'uncu madde gereğince tâyin edilecek hudut, adı geçen illerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmasını gerektirdiğı takdirde Osmanlı Devleti bu karar tarihinden itibaren terk edilen arazi üzerindeki bütün hukuk ve sahipliğinden vazgeçtiğini, şimdiden açıklar. Bu antlaşmanın Türkiye'den ayrılan topraklara uygulanacak olan hükümleri, ondan itibaren sözü geçen araziye de uygulanacaktır. Ermenistan'ın hâkimiyetine verilen arazi itibariyle üzerine alacağı Osmanlı Devleti'ne ait malî taahhütlerin veya iddia edebileceğı hakların oran ve çeşidi bu antlaşmanın sekizinci kısmının (malî maddeler) 241 ve 244'üncü maddelerine uyularak tâyin edilecektir. Bu antlaşma ile çözümlenmemiş bulunan ve söz konusu arazinin geçişinden doğabilecek olan bütün anlaşmazlıklar, sonradan diğer sözleşmeler ile halledilecektir.

Madde 91 – 89'uncu maddede açıklanan arazinin bir kısmı Ermenistan'a geçtiğı takdirde Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında o maddede kayıtlı kurallara dayanarak

⁷³³ Seha L. Meray- Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara Basımevi, 1977, s. 74-75.; E. Uras, a.g.e., s. 660-661.

tâyin edilecek olan hududu, arazi üzerinde uygulatmak üzere, söz konusu kararın alınmasından on beş gün sonra, kuruluş şekli daha sonra tâyin edilecek olan bir hudut tâyin komisyonu teşkil edilecektir.

Madde 92- Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan hududu ilgili devletler tarafından anlaşarak tâyin edilecektir. 89'uncu maddede açıklanan karar kabul edildikten sonra ilgili devletler görüşerek hudutlarını tespiti başaramadıkları takdirde bu hudut, müttefik büyük devletler tarafından tâyin edilecek ve bunun arazi üzerinde uygulanması kendilerine ait olacaktır.

Madde 93 -Ermenistan hükümeti, Ermenistan'a ırk, dil veya din bakımından halkının çoğunluğu dışında bulunanların menfaatlerini korumak için başlıca müttefik devletlerin gerekli görecekları hükümleri, sözü geçen devletler ile yapılacak bir antlaşmaya bu hükümlerin konmasına razı olmak suretiyle kabul eder. Ermenistan, başlıca müttefik devletler ile yapılacak bir antlaşmaya, geçişin serbestçe yapılmasını temine ve diğer milletlerin ticareti için âdil bir usul getirilmesine ilişkin olmak üzere müttefiklerin gerekli görecekları hükümlerin kaydına da razı olur."

Türkiye'nin idam hükmü ve yok edilme kararı olan bu antlaşmanın bağımsız bir Ermenistan kurulmasına ait maddeleri bunlardı.⁷³⁴

6.3. Lozan Görüşmeleri ve Bitlis

23 Nisan 1920 de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılıp, milli kurtuluş mücadelesinin siyasal teşkilatlanma yoluna gidip bağımsız bir hükümet olma gücünü göstermesi; 16 Mart 1920'de İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgal ve Meclis-i Mebusan'ı dağıtmalarına bir cevap olduğu kadar, o sırada hazırlanmakta olan Sevres antlaşmasının lüzumsuzluğunu da Batılılara hatırlatan bir uyarı idi. Fakat Batılıların, 10 Ağustos 1920'de Sevr barışını İstanbul Hükümetine imzalatmalarının da Ankara'ya bir cevap olduğu bir gerçektir. Lakin bu cevap etkisizliğe, mahkûm oldu.

Eylül ayında doğu cephesinde başlayan Türk taarruzları, Ermenilere karşı kazanılan zaferler, Türk askerinin Gümrü'ye girişi ve nihayet 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü antlaşması, Milli Mücadele'nin gücünü sadece mütereddit Sovyetlere göstermekle kalmamış, milli hareketin gerçek gücünü anlamak istemeyen Batılılara da bu gücü anlatmak istemiştir. Bunun arkasından 10 Ocak 1921 de Yunanlılara karşı kazanılan

⁷³⁴ S. L. Meray, *a.g.e.*, s. 667-668.

Birinci İnönü Zaferi bu gerçeğe biraz daha ışık getirerek, Sevres barışının biraz değiştirilerek Ankara hükümetine de kabul ettirilmesi için Batılıları, İstanbul ve Ankara temsilcilerini Londra'da bir konferansa davet etmeye sevk etmiştir.

Davet sadece İstanbul hükümetine yapılmış, fakat İstanbul heyetine Ankara temsilcilerinin de dâhil olması istenmişti. Bu davranışları ile İtilaf Devletleri, TBMM hükümetini hala meşru saymadıklarını, hiçbir şekilde tanıma yoluna gitmediklerini göstermek istiyorlardı. Mustafa Kemal, İstanbul hükümetinin Ankara'dan da temsilci gönderme davetine; *"Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir... İcra kudreti ve teşri salahiyeti, milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder"* diyen ve 20 Ocak 1921 de kabul edilmiş olan yeni anayasanın esaslarını bildirmek suretiyle cevap verdi. Ankara hükümeti Türk milletinin kendisinden başka temsilcisi olduğunu kabul edemezdi. Bunu nihayet, bir dereceye kadar, Batılar da anlamış olmalıdır ki, İtalya'nın aracılığı ile Ankara'dan da ayrı bir heyet Londra'ya davet edildi ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet Londra Konferansı'na gönderildi. Bekir Sami Bey'e verilen talimat şuydu: *"Hududu Milliyemiz dahilinde memleketimizin tamamiyetini ve milletin istiklali tamamını temin etmek"*.

İtilaf Devletleri, Sevres Antlaşması'nın esasında bir değişiklik yapmayıp, bir-iki küçük değişiklikle yetindikleri gibi Türkiye de Misakı Milli'yi izah ile her şeyden önce Yunanlıların Anadolu'yu boşaltmalarını istedi. Yunanlılar ise ne bunu ne de Sevres Antlaşması'nda yapılan küçük değişiklikleri bile kabul etmediklerinden herhangi bir anlaşmaya varılamadı.⁷³⁵

Yunanlıların denize dökülmesiyle sonuçlanan büyük Türk hücumundan sonra, 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi yapıldı ve Türkiye hükümeti İtilâf Devletleri tarafından 28 Ekim 1922'de Lozan'da toplanacak konferansa davet olundu.

Bu konferansla azınlıklara ve Ermenilere ait meseleler de halledilecekti. Zaten Kürtler çoğunluğu Millî Mücadele saflarında yer almış, hükümet tarafından kapatılan Kürdistan Teali Cemiyeti üyeleri ise yurtdışına kaçmıştı. Lozan Anlaşması'nda azınlıklara ya da başka hiçbir uyruğa ne ayrıcalık ne de bir taviz verilmedi. Anlaşmanın 39. maddesi şöyleydi;

⁷³⁵ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 193.

Madde 39- “Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık [medeni] haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye’de oturan herkes, din ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır.

Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiçbir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla [medeni haklarla] siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk uyruğunun gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır.

Devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır”⁷³⁶

Böylelikle tam bağımsız, topraklarının bütünlüğünü sağlayıp hiçbir azınlığa ayrıcalık tanımayan bir anlaşma imzalandı ve Millî Mücadele tam bir zaferle sonuçlandı.

⁷³⁶ Seha L. Meray (Çeviren), *Lozan Barış Konferansı*, Yapı Kredi Yayınları, İkinci Takım, C-2, İstanbul, 1993, s. 11.

SONUÇ

Bitlis, Doğu Anadolu Bölgesinin önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Bitlis ve çevresinde büyük devletler hâkimiyet sürmüşlerdir. 1514 tarihinde Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiş ve Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar bu statüsü devam etmiştir.

Bitlis Vilayetinin sınırları içine Bitlis, Siirt, Muş ve Genç sancakları dâhil edildiğinden büyük bir alanı ihtiva etmekteydi ve nüfus bakımından da yoğun bir şehirdi. Bitlis Vilayeti sahip olduğu stratejik önem ve farklı etnik grupları ihtiva etmesi bakımından sürekli olarak Ermeni Çeteleri, Kürt Aşiretler ve Nüfuzlu ailelerin çıkardığı çeşitli asayiş sorunlarıyla gündeme gelmekteydi. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Bitlis'te Ermeniler ve Müslümanlar arasında bitmek bilmeyen bir çatışma ve çekime vardı. Ruslar ve Batılı Devletler Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak kullanmakta ve sürekli olarak kışkırtmaktaydı.

Meşrutiyetin ilanı sonrası İttihatçılar doğu vilayetlerinin kendine has toplumsal ve siyasi durumunu yeni baştan şekillendirmeye yönelerek Abdülhamid döneminde kurulan dengeleri bir anda bozmaya başladılar. Bunun sonucu olarak Bitlis'teki kargaşa ve particilik, Ermeni ve Kürt milliyetçiliği daha da artmış, Meşrutiyet bu bölgede sükûn yerine karmaşa ve eski düzenin arandığı bir ortam hazırlamıştır. Hükümetin yanlış politikaları ve icraatları sonucunda 1914 tarihinde bölgede geniş çaplı bir Kürt ayaklanmasının çıkmasına sebep olmuştur.

Ulusalçılık ve emperyalist sömürgeciliğin sonucu 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Avrupa'da başlayan bu savaş çok kısa sürede birçok kıtaya ve ülkeye sıçradı. Yüzyıllardır Avrupa Devletleri ile savaş halinde olan Osmanlı Devleti, aktörü ve taraftarı olamamasına rağmen, bu dünya savaşını ensesinde ilk hisseden devletlerden biri oldu. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa nezdinde yaptığı ittifak teşebbüsü kabul olmayınca mecburen Almanya ile ittifak yoluna gitti. Osmanlı Devleti savaş karşısında tarafsızlığını ilan etmekle beraber, Ağustos'un ilk haftasından itibaren yaşanan olaylar ve Almanya'nın çabaları Osmanlı Devleti'ni savaşa katılmaya sürüklemiştir. Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde yapılan görüşmeler sonrasında İttifak muahedesi imzalanmıştır.

Osmanlı gemilerinin Rus Limanını bombalanması sonucu, Rusya 2 Kasım 1914 de Osmanlıya harp ilan etmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne harp ilan etmesinin

hemen ardından İngiltere ve Fransa da 5 Kasım'da Rusya'yı müteakiben Osmanlı Devleti'ne harp ilan etti.

Doğu cephesinde savaşacağımız devlet Rusya idi. Doğu Cephesinde harekât, 2 Kasım 1914 günü Rus Ordusunun sınırı geçmesiyle başladı. Ruslar büyük kuvvetlerle saldırdı ve ilerlemeye başladı. Sarıkamış hareketinde başarısız olan Osmanlı iyice zor durumda kaldı. 1915 tarihinde Rusların Doğu Anadolu'yu işgalleri birkaç koldan cereyan etmiştir. Rusların taarruzuyla birlikte Ermeniler de Müslümanlara saldırmaya ve katletmeye başlamıştır. Ruslar Mayıs 1915'te Ahlât'a kadar gelip işgal ettiler. Rusların haziran ayında Bitlis şehrine saldırı girişimi başarısız olunca geri çekilip Ahlât'ta beklediler. Aralık ayına kadar ordular vaziyetini korudu ve herhangi bir taarruz olmadı.

Bu dönemde takviye birlikleri ile iyice güçlenen Ruslar, Ocak 1916'da tekrar taarruza geçti. Erzurum'u aldıktan sonra Muş ve Bitlis'e doğru harekete geçtiler. Bitlis boğazını günlerce aşamayan Ruslar bir manevra ile Dideban Tepesinden 2/3 Mart sabahı şehre girip işgal ettiler. Şehrin işgal edilmesiyle birlikte yağma ve katliamlara giriştiler.

Daha önce 1915 tarihinde yapılan Rus taarruzunda büyük bir göç yaşamış olan Bitlis halkı, ikinci sefer bu göç trajedisini yaşadığı gibi kaçamayanlar ise Rus ve Ermeniler tarafından katliama maruz kalmıştı. 1915 tarihinde daha Ruslar Van'ı işgal etmeden Ermeniler tarafından katliamlar başlamıştı. Ruslar Van'ı alıp Bitlis'e doğru ilerlerken Bitlis'te de katliamlar had safhaya ulaştı. 1916 yılı Mart'ında Bitlis işgal edildiğinde Antranik'in gönüllü birlikleri burada korkunç bir katliam gerçekleştirdiler. Hem 1915 yılı Rus taarruzu hem de 1916 tarihindeki Rus işgalinde binlerce Müslüman hayatını kaybetmiştir.

1916 Şubat'ında Ruslar tekrar gelmeye başlayınca, halk ikinci defa göç yollarına düştü. Bir kısım halk da birinci göçü göz önünde bulundurarak evlerini terk etmediler. Kalanlar Ruslar ve Ermeniler tarafından katledildiler ve çok az sayıda insan canını kurtarıp kaçabilmişti. Rus istilâsına ve Ermeni çetelerinin saldırılarına maruz kalan yüz binlerce insan, katliamların yarattığı dehşet karşısında cephe gerisindeki vilâyetlere doğru iltica etmeye başladı. Bir katliama uğrama korkusuyla panik halinde kaçmaya başlayan bu insanlar, yolu izi olmayan uçsuz bucaksız ovaları, dağları, vadileri büyük zorluklarla geçebildiler. Nakil vasıtaları bulunmadığından uzun yolculuklar genellikle yaya olarak yapılıyor, hasta ve düşkünler insanların sırtlarında taşınıyor, çoğu zaman ölüleri defnetmeye dahi fırsat bulunamıyordu. Bu karmaşada aileler parçalanıyor, çocuklar anne-babalarını kaybederek sahipsiz kalıyor, birçokları ise hastalık, açlık, yorgunluk ve

sefalet yüzünden yol boylarında hayatını kaybederek kurda kuşa yem oluyordu. Göç kabileleri yola çıktıktan sonra da Ermeni birliklerinin katliamlarına kurban gitmekten kurtulamamış ve cephe gerisine ulaşınca kadar birçok insan Ermeniler çeteleri tarafından katledilmiştir. Bitlis'ten iltica edenlerin sayısı 130 bin civarındaydı. Bu mülteciler hem yollarda hem gittikleri yerlerde her türlü sıkıntıyı yaşamışlardır.

Erzurum, Muş ve Bitlis'in Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucunda Edirne'de bulunan II. Ordunun Doğuya sevk edilmesi kararı alındı. II. Ordu Komutanlığına Birinci Ferik (Orgeneral) Ahmet İzzet Paşa, II. Ordudaki XVI. Kolordu Komutanlığına da Mustafa Kemal Paşa atanmıştı. Mart ayında alınan karar sonrası ordunun Diyarbakır'a nakliyesi aylarca devam etmişti. 27 Mart 1916'da Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar) ile birlikte Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'a gelerek göreve başlamış ve 1 Nisan 1916'da general (mirliva) olmuştur. XVI. Kolordunun harekât alanı içerisinde Muş ve Bitlis bölgeleri yer almaktaydı.

II. Ordu bölgeye intikal edinceye kadar düşman karşısında Milis Birliklerinin yettiği kadarıyla bölgeyi savunduğu görülmektedir. Farklı yapıda ve sayılarda bölgenin çeşitli yerlerinde teşekkül eden bu birlikler birçok alanda yararlılık göstermişlerdir.

XVI. Kolordunun VIII. Tümeni, mayıs ayı sonunda Muş bölgesine intikalini tamamlamış ve cephede görev almış bulunuyordu. V. Tümen Bitlisi, VIII. Tümen Muş bölgesini savunmaktaydı. XVI. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 16 Haziran 1916'da karargâhıyla Silvan'a intikal etmişti. Yapılan hazırlıklardan sonra 1 Ağustos 1916'da Türk ordusu tüm cephelerde başlattığı taarruzla Ruslarla çok çetin çatışmalar yaşandı. 8 Ağustos 1916 akşamı, V. Tümen, Bitlis'i tamamen ele geçirmişti. Böylece, Bitlis beş ay süren düşman işgalinden kurtulmuş oldu. Ruslar Bitlis ve Muş'ta kesin yenilgiye uğratılmalarına rağmen Doğu Bölgesinde 1917 yılına kadar faaliyetlerine devam ettiler.

Bitlis'in kurtarılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa, bölgeyi incelemek ve askeri birlikleri teftiş etmek için Bitlis'e 11 günlük bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 7 Kasım 1916'da Silvan'dan başlayan seyahat, 21 Kasım'da Bitlis'ten geri dönmesiyle son bulmuştur.

Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Bitlis ve Muş'u Ruslardan geri alınca Bitlis halkı da iltica ettikleri yerlerden memleketlerine dönmek için hareket etmeye başlamışlardır. Bu yöre beş ay gibi pek uzun sayılmayacak bir dönem işgal altında kaldığı halde, tahminlerin ötesinde büyük bir yıkıma uğramıştı. Buna rağmen

Bitlis ve Muş'un istilâdan kurtarıldığını haber alan mülteciler, hükümetten izin almak gereği dahi duymadan yola çıkmışlardır. Mülteciler dönüş yolunda da yine bir sürü sıkıntı çekmiş aç, sefil bir şekilde memleketlerine avdet etmişlerdir. Bitlis'ten giden 128 bin mülteci den sadece 48 bini memleketine geri dönebilmişti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus işgaline uğrayan Van, Erzurum, Trabzon ve Bitlis vilâyetleriyle Erzincan sancağında Ermeni çetelerinin katliamlarına maruz kalan Müslüman ahalinin büyük bir bölümü, katliamların dehşetine kapılarak her şeyini geride bırakıp, perişan bir halde Anadolu içlerine sığınmak zorunda kalmıştır. Sayıları bir buçuk milyon kişiye ulaşan bu mültecilerin savaşın olağanüstü şartlarında gerektiği gibi iskân ve iâsesi mümkün olamadığından, içlerinden birçoğu göç yollarında veya sığındıkları yerlerde hayatını kaybetmiştir. Bölgenin yaklaşık iki yıl sonra yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmesi üzerine hayatta kalmayı başarabilenler, açlık ve sefaletten kurtulmak ümidiyle yeniden yurtlarına dönmeye başlamışlardır. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar süren bu yurda dönüş hareketleri büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır.

Bitlis tarihinde Ermeniler önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı Devleti tarafından yüzyıllar boyunca millet-i sadıka olarak kabul edilen Ermeniler, Avrupa devletlerinin Şark Meselesi olarak şöhret bulan politikaları neticesinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflayan Osmanlı idaresine karşı ciddi bir sorun teşkil etmeye başlamışlardır. XIX. yüzyılın sonunda, Bitlis Vilayeti Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bir bölgeydi. Bu yüzden Ermeni komiteleri kuruluşlarından itibaren en yoğun çalışmalarını Bitlis ve çevresinde gerçekleştirmişlerdir. Bitlis'te yaşanan olaylarda Kilise ve Misyonerlerin rolü çok büyüktür.

Rusya'nın desteğine tam güvenmiş olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı başlayıp Ruslar savaşa girdikten sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını beklemeden Doğu Anadolu üzerinde tahriklere başlamışlardı. Ermeniler, Rus ordusunun ilerlemesinden cesaret alarak saldırıya geçmişlerdi. Özellikle Van ve Bitlis havalisinde saldırılarını yoğunlaştırmışlardı. Bitlis ve çevresinde askerlere ve halka saldırmaya başlayan Ermeni çeteleri, her gün yüzlerce Müslüman'ı öldürüyordu.

Çanakkale Savaşları'nın başladığı 18 Mart 1915 tarihinden itibaren Ermeniler Anadolu'da İtilaf güçleriyle eş zamanlı olarak eylemlerini genişleterek Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri baskınlarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürmüş; Mahmudiye'de Müslümanları toplu olarak katletmiş, camileri ahır haline getirmiştir. Ermeniler 15 Nisan

1915'te Van, Çatak, Bitlis ve Sivas'ta topyekûn isyan başlamıştır. Van ve çevresinde memur ve jandarmalar katledilmiş, karakollara ve Türklere ait evlere saldırılar gerçekleştirilmiş, resmi binalar yakılmıştır. Nitekim Ruslarla iş birliği yapan Ermeni kuvvetlerinin, 16-17 Mayıs gecesi Van'ın Rusların eline geçmesinde birinci derecede rol oynadığı görülmektedir. Şehrin alınmasıyla birlikte binlerce Müslüman ahali vahşice katledilmişti. Yapılan tüm uyarılara rağmen hiçbir şekilde durmayan Ermenilere karşı 27 Mayıs'ta bir geçici kanunla alınan "Tehcir" kararı Maclisi Vükela tarafından onaylanıp uygulanmaya başlanmıştır.

Bitlis, henüz Ruslar tarafından işgal edilmeden bile Ermeniler tarafından birçok katliama sahne olmuştur. Rusların Bitlis'teki Müslüman ahalinin Ermeniler tarafından katledilmesinde büyük payı olmuştur. Bitlis'in Rus işgaline uğraması Ermenileri cesaretlendirmiştir. Rusların Bitlis'e girmesiyle, Ermeniler tarafından Müslüman kadın, erkek ve çocuklar şehrin ortasında adeta av sürer gibi kovalanıp sokaklarda öldürüldüler. Ermeni çeteciler tarafından, cephe gerisindeki köyler yerle bir edilip halkı katledildi. Osmanlı Devleti şehri geri aldığı zaman Bitlis tam bir harabeye dönmüştü. Bölgeye gönderilen heyet yıkımın boyutlarını kayıt altına almıştı. Kısacası dini, idari ve askeri önemi olan her şeyle birlikte Müslümanlara ait olan evlerin çoğu imha edilmişti.

Ermenilerin Bitlis ve Muş'ta işledikleri cinayetleri anlatan o dönemdeki şahitlerin ifadeleri kayıtlara geçmiştir. Bu kayıtlarda geçen ifadelerde, Rusların Bitlis'i işgalinden cesaret alan ve onlarla birlikte hareket eden Ermeni çetelerinin çocuk, yaşlı ve kadın demeden acımasızca katliama giriştikleri anlaşılmaktadır. Bitlis'teki Müslüman halkın evlerini ateşe verme, mallarını gasp etme, yağmalama, cami, medrese, tekke ve mektepleri yakma şeklinde gerçekleşen olaylarda Rus askerler Ermenilere yardım etmiştir. Müslüman halkın kafalarını kılıç ile kesme, kızların namuslarını kirletme ve kama ile kadınların karınlarını delme şeklinde gerçekleşen katliamlara Batılı Devletler göz yummuş ve Ermenileri desteklemişlerdir.

Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Resmi kayıtlara göre 1915-1916 yılları arasında Ermeniler ve Ruslar tarafından Bitlis Vilayetinde toplam 68.188 Müslüman katledilmiştir. Resmi kayıtlara geçmemiş ve cesetlerine bile ulaşılammış binlerce Müslüman yine katledilmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında yüz binlerce masum Bitlis halkı eli silahlı Ermeni Çeteleri ve Ruslar tarafından katledilirken; yüz binlercesi de evinden yurdundan kopup, yollarda aç ve sefil bir şekilde hayatını kaybetmiştir.

Erzincan Mütarekesi'nden sonra Ruslar bölgeden çekildiler. Bölgede idari teşkilatın kurulması için hazırlıklar başladı. Bu amaçla bölgeye gönderilecek memurlara, olağanüstü şartlar normale dönüşünceye kadar, aldıkları maaşın bir misli derecesinde ödenek verilecekti. Bitlis'e 11 Nisan 1918 tarihinde vali olarak atanan Mazhar Müfit Kansu, Bitlis'in durumunu içler acısı ve harabeye dönmüş bir şehir olarak anlatıyordu. Mustafa Kemal Paşa ise şehri meşhur “*Pompei Harebelerine*” benzetmişti. Bitlis; Rus İşgalinden sonra harbeye dönmüş ve her konuda sıkıntı yaşıyordu. Bitlis'te var olan bu sıkıntılar uzun yıllar devam edecekti. Yaşanan zorluklar o kadar önemli boyuttaydı ki Bitlis'te ahali yiyecek ekmek bulamıyor ve görevli memurlar aylarca maaş alamıyordu. Hatta memurlar birçok temel ihtiyacını bile karşılayamıyordu.

Savaş dolayısıyla binlerce Müslüman katledilmiş ve yüz binlercesi de göç ettiği için şehirde insan sayısı yok denecek kadar azdı. En büyük sıkıntılardan biri de geri dönmeye çalışan ve memleketine varmış muhacirlerin yaşadığı zorluklardı. Yollarda aç, sefil ve perişan bir halde memleketlerine kavuşmaya çalışırken, Bitlis'e ulaşanlar da sığınacak ev, yiyecek ekmek ve ekecek tohum bulamıyorlardı.

Mondros Ateşkes anlaşmasından sonra İtilaf Devletleri doğrudan Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgale girişmişlerdir. İtilaf Devletlerinin işgali ve talepleri bir yandan sürerken, bir yandan da Wilson İlkeleri bahanesiyle Ermenistan ve Kürdistan gibi devletler çıkarılmaya ya da kurulmaya çalışılıyordu. Mondros Mütarekesi hükümleri yürürlüğe girdiği andan itibaren İtilaf Devletleri, dört yıl kendilerini uğraştıran ve çok güç durumlara sokan Osmanlı Devleti'ni ezme ve bağımsızlıktan yoksun bırakma fırsatını elde ettiklerini sandılar, bu anlayış içinde onun topraklarını işgale başladılar ve yine bu anlayış içinde devletin her işine müdahale ettiler.

Mondros Mütarekesi sonrası ordu terhis edilip teşkilatlanma da önemli değişikliğe gidildi. Orduda bu şekilde değişikliğe gidilirken, Doğu illerinde büyük telâş ve kuşku vardı. İtilâf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. maddelerinden yararlanarak, güvenliklerinin tehlikeye düştüğü ya da karışıklıklar çıkmak ihtimali olduğu gerekçeleri ile her an buraları işgal edebilirlerdi. Ermeni çeteleri de bölgede asayiş bozucu olaylar yaratarak, işgali kolaylaştırmaya çalışıyorlardı. Zaten her konu da sıkıntı yaşayan Bitlis'in Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından Ermenilere terk edilebileceğinin ima edilmesi de başka bir sıkıntı yaratıyordu.

Mütareke sürecinde İngiliz ve Fransızların desteklediği Ermeniler; Osmanlı idarecilerin ve Padişahın yanlış tutumunu da fırsata çevirerek Bağımsız Ermenistan

devletini kurmak için var güçleriyle çalışıyorlardı. Ermeniler Paris Barış Konferansı öncesi İtilaf Devletlerine başvurarak tam müstakil bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu istiklalin İtilaf Devletleriyle Cemiyet-i Akvamın himayesi altında gerçekleşmesini istiyorlardı.

Ermeniler Osmanlı topraklarını parçalayıp devlet kurma planları yaparken, Millî Mücadeleyi planlayan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da Osmanlı topraklarını kimseye parçalatmayacaklarını açık bir şekilde ifade ediyorlardı. Sevr Anlaşmasında bağımsızlık elde eden Ermeniler, Kurtuluş Savaşından sonra imzalanan Lozan Barışıyla bu hayallerine kavuşamadılar ve Batılı Devletlere bağladıkları umutlarını kaybettiler.

Osmanlıyı parçalama planları yapılırken Ermenilerin yanında, bölgede nüfus çoğunluğuna sahip olan Kürtler de özellikle İngilizler tarafında kullanılmaya çalışılmıştır. İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikasının temelinde bölgedeki petrolere sahip olmak ve sömürge topraklarını güvende tutmak yatmaktaydı. Bu nedenle bölgede ajanları aracılığıyla çok ciddi çalışmalar yapmıştır. Bu ajanların en önemlisi Binbaşı Noel'dir. Noel bu konuda çok çaba harcamış, geziler yapmış, Kürt ileri gelenleri ile görüşmüştür fakat pek başarılı olamamıştır. Çünkü Kürtler Osmanlı Devleti ve Padişah'tan yana Millî Mücadele saflarında yer alarak, vatanlarını Ermenilerden ve İngilizlerden kurtarmaya çalışmışlardır.

Bölgedeki amaçlarını gerçekleştirmek için İngilizler sadece ajanlar vasıtasıyla değil, aynı zamanda cemiyetler kurarak ya da Kürt Cemiyetlerini destekleyerek de amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Bu amaçlarını bir an önce gerçekleştirmek isteyen İngiltere, merkezleri İstanbul'da olmak üzere çok sayıda ayrılıkçı Kürtçü cemiyet kurdurdular. Bunlardan en önemlisi 17 Aralık 1918 tarihinde kurulan Kürdistan Teali Cemiyetidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu gören Kürt aydın ve ileri gelenleri, Kürdistan'ın kurulması yolundaki çabalara sıcak bakmaktaydılar. Faaliyetlerini Kürtler arasında yürütmeye başlayan Kürdistan Teali Cemiyeti üyeleri, 1918 yılı Kasım'ında çıkmaya başlayan "JİN" Dergisini yayın organı haline getirerek, görüşlerini burada ifade etmeye başlamışlardır. Doğu bölgesinde çok faal olan ve birçok şube açan cemiyet, birçok alanda etkili olmaya çalışmıştır. 1920 tarihinden itibaren kendi içerisinde başlayan fikir ayrılıkları ve bölünmeler sonrasında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin etkinliği giderek azalmıştır. 1922 tarihinde cemiyetin varlığı kendiliğinden sona ermiştir.

Paris Barış Konferansında "Özerk Kürdistan" talebinde bulunulmuş ve bu talep İtilaf Devletlerince Sevr Anlaşmasına bir madde olarak eklenmiştir. İngilizlerin bu

politikalarına rağmen, Kürtlerin çoğunluğu arasındaki düşünceler bunun tersi istikametindedir. Osmanlı Devleti'nde birlikte yaşamaktan taraf olan Kürtler ise antlaşmada belirtildiği gibi kendi kaderlerini belirleme yoluna giderek, Türkler ile birlikte hareket edip emperyalist güçlere karşı ortak mücadele yolunu seçmişlerdir.

Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla Kürtlerin yaşadığı yerlerin büyük bir bölümünün Ermenilere verilmesi tehlikesi söz konusu olmuştu. Bu nedenle birçok vatanperver Türk ve Kürdün Vilayât-ı Sarkiyye'nin savunmasına yönelik çabaları organize etmeleri neticesinde 4 Aralık 1918'de İstanbul'da Vilayât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kuruldu. Cemiyet Paris Barış Konferansı'nda (18 Ocak 1919), Ermenilerin Doğu Anadolu'da büyük bir Ermenistan kurma iddialarını tartışmaya açması üzerine harekete geçerek yurt çapında teşkilatlar oluşturmuş ve doğu illerinin hepsinde şubeler açmıştır. Cemiyet vatanın kurtuluşu için çok etkili faaliyetlerde bulunmuştur.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Güneydoğu şehirlerinde Fransız işgali ve İstanbul'un işgali Millî Mücadele döneminin belirleyici olaylarından olmuştur. Bu işgallere karşı Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden de çeşitli tepkiler gelmiştir. Bu tepkiler ve Batı Cephesi'ndeki gelişmelere karşı gösterilen hissiyat, bölge halkının Osmanlı Devleti'nden ayrılmamak azminin birer göstergesidir. Birçok aşiret İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine, Osmanlı Hükümeti'ne ve TBMM Başkanlığı'na bu düşüncelerini açıklamışlardır. Bitlis Vilayeti yaşamış olduğu onca sıkıntı ve savaşa rağmen Millî Mücadelenin başladığı ilk günden beri vatanın müdafaası için hemen harekete geçmiştir. Milli teşkilatlarını oluşturarak işgalciler karşısında her türlü fedakârlığı yapmıştır. Özellikle işgaller karşısında aşiretler ve ahali protesto telgrafları çekerek devlete bağlılıklarını dile getirmişlerdir.

Türkiye'yi İstanbul'dan kurtarmak, artık hiçbir şekilde mümkün değildi. Mustafa Kemal Paşa kurtuluşun ancak Anadolu'dan olabileceğini biliyordu ve bu yönde planlar yapmıştı. Mustafa Kemal Paşa IX. Ordu Müfettişi olarak 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkmıştı. Mustafa Kemal Paşa için artık tarihi görev başlamış bulunuyordu. Bundan sonra Osmanlı Devleti, bir süre adeta iki elden idare edilecekti. Mustafa Kemal Millî Mücadeleyi arkadaşlarıyla birlikte adım adım fiiliyata dökmüştür. İlk adım 28 Mayıs'ta Havza Genelgesiyle atılmış ve arkasından 22 Haziran'da milli mücadelenin plan ve programını belirten "Amasya Tamimi" yayınlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkar çıkmaz Millî Mücadele çalışmalarını başlatmıştı ve milli teşekküllerin oluşturulması için birçok vilayetle olduğu gibi Bitlis ile

de yazışmalar yapmıştı. Birçok ilden müspet cevap almış ve bunun göstergesi olarak da kongreler süreci başlamıştır. Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bir kongre toplama kararı almıştır. Bu karar diğer doğu vilayetlerine bildirilmiş ve destek görmüştür. Bitlis'e yapılan kongre davetine olumlu cevap verilmiş ve üyelerin katılması için yoğun çaba harcanmıştır. Erzurum Kongresi, Millî Mücadele için çok büyük önem arz etmekteydi. Bu öneme binaen Mustafa Kemal Paşa da Erzurum Kongresinin toplanması sürecinde büyük çaba harcamıştır.

Erzurum Kongresi'nin 10 Temmuz'da toplanması kararlaştırılmıştı. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı ve birçok vilayetten henüz delegelerin Erzurum'a ulaşmamasından kaynaklı olarak kongre ancak 23 Temmuz'da toplanabildi. Mustafa Kemal Paşa Askerlik görevini bırakıp sivil olarak kongreye katıldı. Mustafa Kemal Paşa oyçokluğuyla Kongre Başkanı seçildi. Bitlis Vilayetinden Kongreye dört temsilci katılmıştır. Oluşturulan 9 kişilik temsil heyetine de Bitlis'ten Sadullah Efendi ve Hacı Musa Bey üye olarak seçilmiştir. Yapılan toplantılar ve çalışmalar sonunda Erzurum Kongresi aldığı kararları 7 Ağustos 1919 günü Türk ve dünya kamuoyuna duyurmuştur. 10 maddeden oluşan bu kararlar Millî Mücadeleyi ve tam bağımsızlığı beyan etmiştir. Doğu Vilayetlerinin ve halkın tam destek verdiği Erzurum Kongresinde, İslam kardeşliği ve Ermeni tehlikesi, Türk-Kürt ittifakının ortak paydası olarak belirlemektedir.

Erzurum Kongresi ile millî birliğe doğru gidişin ilk imtihanı başarı ile verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa için bundan sonraki en önemli aşama, Millî Mücadele hususunda Amasya Tamimi ile belirlenen, Erzurum Kongresi ile kabul edilen kararların, bütün Türk Milleti'nin temsilcilerinin katılmasıyla oluşturulacak millî bir kongre tarafından kabul edilmesini sağlamaktır. Yani amaç, millî harekete meşruluk kazandırmaktır. Bu amaçla toplanan Sivas Kongresi, 4 Eylül'de başlamış ve 11 Eylül akşamı sona ermiştir. Kongre, Anadolu'da ve Rumeli'de kurulmuş olan bütün millî cemiyetleri, "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" adı altında birleştirerek, tek bir cemiyet haline dönüştürmüş, böylece bütün millî kuvvetlerin tek bir elden idare edilmesi ve millî bir hedefe sevk edilmesi gerçekleştirilmiştir.

Çeşitli sebeplerden dolayı Sivas Kongresine iştirak edemeyen Sadullah Bey ve Musa Bey Erzurum Kongresinde Temsil Heyetine seçildikleri için Sivas Kongresinde de direkt olarak yine Temsil Heyetinde yer aldılar. Bitlis Vilayeti, Sivas Kongresi kararlarını kabul edip Milli Mücadeleye tam destek verdiği gibi milli teşekküllerini kurup bütün

gücüyle çalışmıştır. Sivas Kongresinden sonra Mustafa Kemal Paşaya Bitlis'ten birçok destek telgrafları gönderilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu destek telgraflarından çok memnun kalmış ayrıca Bitlis'teki Millî Mücadele teşkilatlanmaları ile ilgili durumu yakından takip etmiş ve güvendiği kişilerden sürekli bilgi almıştır.

Millî Mücadele döneminde Bitlis'i yakından ilgilendiren olaylardan biri de Manda Meselesiydi. Amerika'da Ermeniler çıkarına yapılan abartılı propagandalardan etkilenmiş olarak Paris Barış Konferansı'na gelen Wilson, orada da manda formülü ile Türk topraklarını büyük parçalara ayırıp aralarında paylaşan İtilaf Devletleri'nin liderleri; İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Clemanceau ve İtalya Başbakanı Orlandö'nun da önerileriyle, Amerika'ya da kurulacak Ermenistan'ın manda idaresini, ayrıca Boğazlar ve İstanbul üzerinde teşkili düşünülen mandayı bırakmışlardı. Başkan Wilson bu iki manda idaresini şahsen kabul etmiş, ancak bu durum Amerikan Senatosu'nda, kamuoyunda ve basınında şiddetli tepkilere yol açmış ve kuvvetli bir muhalefet oluşmuştu.

Bu amaçla Görevlendirilen General Harbord Heyeti, 2 Eylül'de İstanbul'a gelmiş, oradan Anadolu'nun çeşitli illerini gezip Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür. Harbord heyetinin asıl misyonu, *“Doğu'da bir Ermenistan teşkilinin mümkün olup olmayacağını”* incelemektir. Yapılan geziler ve incelemeler sonucunda Türkiye'de Amerikan mandasının uygulanması ve Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulması düşüncelerinin gerçekleşemeyeceği anlaşılmış, 1 Haziran 1920'de Ermeni mandası teklifi Amerikan Senatosunda reddedilmiştir.

Millî Mücadelenin başlamasıyla Müdafai Hukuk Teşekküllerinin Anadolu'nun her yerinde oluşması ve Kongrelerin toplanması ile birlikte İstanbul'u iyice etki altına almıştır. Bunun üzerine Mebusan Meclisini açmayı kabul eden İstanbul Hükümeti, 7 Ekim 1919 tarihinde seçim kararnamesini yayınlayarak süreci başlatmıştır.

Bitlis'teki 1919 seçimleri genel olarak sakin geçse de birçok siyasi entiraka dönmüş ve çekişme yaşanmıştır. Özellikle valilik makamına vekâlet eden ilk olarak Mektupçu Abdülmecid ve onun görevden alınmasıyla yerine bakan Mektupçu Vehbi Bey bu olaylara çok müdahil olmuştur. Bir sürü farklı oyunlar çeviren bu iki şahıs hem mebus olamamışlar hem de görevden azl edilmişlerdir.

Seçimlerde Millî Mücadele taraftarlarının kazanması herkesçe arzu edilmiştir fakat ne Mustafa Kemal Paşa ve Heyeti Temsiliye tarafından ne de mahallinde bulunan Müdafai Hukuk Cemiyetleri tarafından seçimlere herhangi bir müdahale olmamıştır.

Ayrıca herhangi bir şahsın kazanması yönünde bir yönlendirme ve seçtirme gibi bir durum söz konusu değildir. Yapılan seçimlerin sonucunda son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Bitlis'ten Müftüzade Sadullah Efendi ve Nüfus Müdürü Resul Sıddık Beyler seçilmişlerdir.

12 Ocak 1920'de fiili olarak çalışmalarına başlayan Son Osmanlı Mebusan Meclisi, İtilaf Devletlerinin giderek artan baskısından dolayı elini çabuk tutması gerekiyordu. Zira Meclis milli bir amaç doğrultusunda toplanmıştı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda bu durum ileriki zamanlarda kendisini bir örgüt teşkili ile hissettirecekti. Meclis-i Mebusan'da ulusalcılar tarafından kurulan bu siyasi örgütün adı Felah-ı Vatan ittifakı olarak somutlaştı. Amaçlarını ve çalışma şekillerini basına açıklayan bu ittifak, Erzurum ve Sivas Kongresi çerçevesinde olgunlaştırılan ve 22 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'ın gizli oturumunda okunan, 28 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'ın açık oturumunda kabul edilen Anadolu ulusal hareketlerinin eylemsel planını oluşturan Misak-ı Milli'nin 17 Şubat 1920'de yayınlanmasını sağlamıştır. Böylece bir yandan Meclis-i Mebusan kanalıyla Anadolu ulusal eylemine yasallık kazandırılırken, öbür yandan da eski bir devletten yeni bir devlete geçişin hazırlıkları tamamlanmaya çalışılmıştır.

Misakı Millinin kabul edilmesiyle 16 Mart 1920 sabahı Hilafet Makamı İtilaf Devletlerince işgal edildi. Hemen akabinde Meclis-i Mebusan İngiliz askerlerince basıldı ve aralarında Rauf Orbay'ın da bulunduğu bazı mebuslar tutuklanarak Malta'ya sürgün edildiler. 18 Mart 1920'de artık meclisi açık tutmanın kendileri için tehlikeli olduğunu gören mebuslar son kez resmi bir oturum yaparak bu işgali protesto ettiler. Alınan tehir kararıyla son Osmanlı Meclis-i Mebusanı süresiz olarak tatil edilmiş oldu. Bitlis Mebusları İstanbul'a gitmemişlerdi ve Mebusan Meclisinde bulunmadıkları için tutuklanmadılar. İstanbul'un işgaline Anadolu'nun birçok ilenden olduğu gibi Bitlis'ten de çok sert tepkiler gelmiştir.

İstanbul'un işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusanın tatil edilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen Millî Mücadelenin teşkilatlandırılması çalışmalarına başlanmış, ilk olarak Ankara'da açılacak olan milli meclis için faaliyetlerde bulunulmuştur. Ankara'da Millet Meclisinin açılması için alınan ciddi tedbirlerin başında, Mustafa Kemal Paşa'nın ülkenin içerisinde bulunduğu duruma göre, meclisle ve seçimle ilgili bir tebligat hazırlayıp bunu tüm yurttan yayınlamasıdır. 19 Mart'ta yayınlanan bu tebliğde, memleket işlerini idare etmek ve denetlemek için olağanüstü

yetkilere sahip bir meclis tanımı yapılırken, yasama, yürütme ve yargı güçlerinin tek elde yani Büyük Millet Meclisinde toplanması kastedilmiştir.

Yapılan seçimler neticesinde Bitlis'ten (Merkez) beş yeni milletvekili seçildi. Bu milletvekillerinden; Arif Hikmet Bey, 48; Derviş Bey, 47; Hüsnü Bey, 48; Şaban Vehbi Bey, 47 ve Yusuf Ziya Bey, 48 oy aldılar. Sadullah Efendi ve Resul Bey de Meclisi Mebusan Milletvekilleri olup yeni Meclise katılmışlardır.

Seçimin ardından, 23 Nisan 1920'de yeni seçilmiş mebuslar ile İstanbul Meclis-i Mebusanı'ndan gelen mebusların katılımıyla Ankara'da olağanüstü yetkilerle donatılmış olan Büyük Millet Meclisi toplandı. İlk meclisin işi hiç de kolay değildi. İlk Meclis ülkedeki karışıklıkları önlemek ve düzeni sağlamak için hemen harekete geçerek bir dizi kararname ve kanun hazırladı.

Meclis açılıp düzenli ordu kuruluncaya kadar vatanı Kuvayı Milliye güçleri savunmuştu. Mondros Mütarekesi'nden sonra ülkenin çeşitli yerleri İtilaf Devletleri'nce işgal edilmiştir. Mütareke maddeleri yoruma açık ve itilaf devletlerince istenildiği gibi tevil ediliyordu. İtilaf devletlerinin Mütareke koşullarına aykırı olan bu işgalleri ve eylemler, Türk Milleti'nin tepkisine neden olmuş ve Kuvay-ı Milliye adı verilen hareketi ortaya çıkarmıştır. Bu hareket, yurdun ve bağımsızlığın tehlikeye girmesi karşısında halkın kendi içgüdüsünden kaynaklanan bir savunma hareketidir. Gelişen bu direniş Mayıs 1919'dan 1920 yılı sonlarına kadar devam etmiştir. Vatan toprakları işgal altındaydı ve milli kuvvetler işgalcileri durdurup topraklarını korumuşlardır.

Misak-ı Milli'yi uygulamaya yönelik Büyük Millet Meclisi hiç vakit kaybetmeden harekete geçti. Kuvayı Milliye teşekküllerinden ve Millî Mücadeleden aşırı derece rahatsız olan İtilaf Devletleri, çeşitli bahanelerle buna engel olmaya çalıştılar. Ermeni Katlamalarına karşı Doğuda yapılan askeri hareketlere ve Yunanlara karşı gösterilen milli direniş üzerine İtilaf Devletleri bir yandan hükümeti tehdit ederken, bir yandan da Doğuda Kürtçülük propagandası yapıyorlardı.

Misakı Milli sınırlarına ulaşmak için Kazım Karabekir komutasındaki Doğu Ordusu hazırды. İş sadece Ankara'dan gelecek "taarruz" emrinin verilmesine kalmıştı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Sovyet-Rusya ile ilişkilerinin Ankara lehine bir zemine oturtulmasına kadar harekâtın geciktirilmesi taraftarıydı. Bu nedenle Doğudaki hareket bir süreliğine ertelendi.

Rusya ile sorunların çözümü için diyalog yolu tercih edilmiş ve görüşmeler için çeşitli girişimler yapılmıştı. Temsil Heyeti ve Millî Mücadele taraftarı komutanlar, Rusya

ile iyi ilişkiler kurup onların desteğini alma taraftarıydılar. Rusya ile barışı sağlamak ve yardım alabilmek amacıyla TBMM tarafından bir heyet gönderilmiştir. Moskova'da, Bekir Sami Bey heyeti ile Sovyet hükümeti arasında 24 Temmuz- 24 Ağustos 1920'deki görüşmeler sonucunda bir dostluk antlaşması projesi hazırlanmış, fakat Çiçerin'in, bu antlaşmanın kabulünü ve yardımı Ermenilere Van, Bitlis ve Muş vilâyetlerinden yer verilmesi şartına bağlaması, imzayı geciktirmiştir.

Rusya'nın bu konudaki talebi Kazım Karabekir Paşaya da sorulmuştur. Karabekir konuyu şu şekilde aktarıyor *“18/Teşrinievvelde Erkânı Harbiye Reisi İsmet Bey şunu sordu: “Bolşeviklerin Van ve Bitlis hakkındaki teklifine ne dersiniz?” verdiğim mufassal cevabın hülâsası: “Elviyei Selâsenin işgaline devam en iyi cevap olur.”* Ermenistan'la Sovyet-Rusya'nın Misak-ı Milli'yle çelişen istekleri ve oyalamaları Doğu Cephesi'nde kesin bir sonuca gidilmesinin gerekliliğini ortaya koyuyordu. Bu nedenle 20 Eylül 1920 tarihinde Meclisten alınan onay üzerine orduya taarruz emri verildi.

Doğu Cephesi Komutanlığı, 28 Eylül 1920' de taarruza başladı. Sarıkamış alındıktan sonra 30 Ekim 1920 de Kars da Ermenilerden alındı. Doğu Cephesi birliklerinin Ermenistan topraklarına ilerlemesi ve Ermeni kuvvetlerinin hiçbir varlık gösterememesi sonucu Gümrü'deki Ermeni komutanı, 6 Kasım 1920 tarihli mütareke ve barış istek mektubunu Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderdi. Başlayan görüşmeler sonunda 2/3 Aralık 1920 tarihinde taraflar arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalandı. Gümrü Antlaşması'yla Türk Milleti'nin önemli kazançları oldu.

Sovyet Rusya ile anlaşma sağlamak ve doğu sınırını güvence altına almak uzun ve zor bir süreçle tamamlandı. Mustafa Kemal Paşa, 21 Kasım 1920'de Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'yı Moskova Elçiliğine atadı. Doğuda Ermeniler, batıda Yunanlıların yenilgiye uğratılması antlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmıştır. Nihayet Türk heyeti, Moskova'ya vardıktan 3 ay sonra 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması (Moskova Antlaşması) imzalanabilmiştir.

Moskova Antlaşmayla, Sovyet-Rusya Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve Batum hariç Misak-ı Milli'nin doğu sınırlarını tanıyor, kapitülasyonlardan tek taraflı feragat ediyor, bundan doğan mali sorumluluklardan Türkiye'yi muaf tutuyor, Türkiye'nin tanımadığı hiçbir antlaşmayı Sovyet-Rusya'nın da tanımayacağını beyan ediyor, Boğazlar ve İstanbul üzerinde Türk egemenliğini tanıyordu. Antlaşmanın altınca maddesiyle iki devlet arasındaki bütün antlaşmaları çıkarlarına aykırı olduğu için

hükümsüz saydılar. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la bu antlaşmanın devamı olarak 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması yapıldı.

Savaş, Doğu Cephesi'nde askerî harekâta kazanılan zaferle tamamıyla durdu. Bu cephede kesin olarak güvenlik sağlanmış bulunuyordu. Doğu Cephesi Komutanlığı birlikleri Batı Cephesine kaydırılmaya başlandı. Ayrıca doğu cephesindeki silahlar ile savaşta elde edilen binlerce tüfek, fişek ve toplar batı cephesine gönderilerek, burada Kurtuluş Savaşının kazanılmasına çok önemli katkılar sağlamıştır.

Bitlis Vilayetinde toplumun her tabakası Millî Mücadele hareketine destek vermiştir. Bitlis Vilayetindeki siyasi ve dini liderlerden oluşan bu isimler batı, doğu ve güney cephelerindeki bağımsızlık mücadelesinde, İngiliz, Fransız ve Yunan işgallerinin ortadan kaldırılmasında bölge halkının savaşa katılmalarını sağlamışlardır. Harekete destekte ön plana çıkan şey; *“Osmanlı Devleti etrafında birlikte yaşama arzusudur.”*

Bitlis'ten Sadarete, Hariciye Nezaretine, İtilaf Devletlerine ve Gazetelere gönderilen protesto telgrafları ile Meclis'e, Heyeti Temsiliyeye, Meclis Hükümetine, Mustafa Kemal Paşa ve Gazetelere gönderilen tebrik telgraflarında Millî Mücadeleye destek veren ahali isimleri yazılı olup, her kesimden destek verildiğini görmekteyiz.

Bitlis halkı ve ileri gelenleri işgaller karşısında çok sert tepkiler verdiği gibi, düşman karşısında kazanılan zaferlerde de desteğini ve tebriklerini en üst düzeyde dile getirmiştir. İnönü Savaşı'ndan sonra Sakarya Savaşı sırasında da Bitlis ve çevresindeki vilayetlerin halkı, desteklerini TBMM'ye gönderdikleri telgraflarla göstermişlerdir. Bu telgrafların çekildiği sırada bölge halkının önemli bir kısmı Batı Cephesi'nde ordu içerisinde yer alıyordu. Millî Mücadelede Bitlis ve çevresinin Osmanlı Devleti bütünlüğü içinde yaşamak azmini gösteren bu telgraflarda dini ve siyasi liderler ön plana çıkmaktadır. Bitlis'in ileri gelenleri sadece telgraflarla değil Millî Mücadeleye her şekilde destek olmuşlardır.

Millî Mücadelede esnasında Türk ordusu ve Anadolu Halkı binlerce şehit vermiş ve yine binlerce asker yaralanmış veya sakat kalmıştır. Millî Mücadelede 36.239 kişi şehit olurken, 31.173 kişi de yaralanmıştır.

Bitlis Vilayeti Birinci Dünya Savaşından sonra her konuda harab olmuş durumdaydı. Ruslar Şehri işgal ettikten sonra tüm Müslüman halk ya katledilmiş ya da göç etmişti. Binalar yıkılmış, camiler ahır ve depo yapılmış, yollar ve medreseler tahrip edilmiş ve birçok yapı yakılmıştı. İşte bu yıkım üzerine bir yaşam kurulmaya çalışılıyor, yaralar sarılmaya, şehir ise imar edilip insanların hayatlarını idame edebilecekleri bir hale

getirilmeye gayret ediliyordu. Şehirde hizmet verecek mektep, medrese, atölye, ticarethane, hastane, adliye, yetimhane, matbaa, gazete vs gibi hiçbir yapı ve işleyiş kalmamıştı. Devlet binaları yıkılmış, yakılmış ya da tahrip edilerek kullanılmaza hale getirilmişti. Geri dönen ahali yokluk ve sefalet içinde olup ölmek ve günlük iaselerini çıkarıp hayatta kalabilme çabası içerisinde idiler. Devlet otoritesi kalmadığı için her gün kazalarda yaşayan aşiretler arası çatışmalardan ölüm haberi geliyordu. Eşkıyalık ve soygun olayları almış başını gitmişti. Bu olaylara dur diyebilecek yeteri sayıda asker yoktu ve otorite sağlanamıyordu.

Vilayette yaşanan olayların en önemli sebeplerinden biri elbette ki Devlet otoritesini yetersiz olmasıydı. Bu otorite devletin valileri, askeri ve memurları tarafından sağlanıyordu. Zaten valilerin ve memurların görev yapmaktan kaçındığı Bitlis vilayetinde, sürekli vali değişmesi ve yerlerine vekâleten şahısların bakması otoriteyi yok ettiği gibi, yönetimi de zaafa uğratiyordu. Memurları sürekli değişmesi vilayette sıkıntılar yaratırken, asıl büyük sorun bu memurların aylarca maaş alamaması ve hayatlarını devam ettirecek temel gıdaları bile temin edememesiydi.

Bitlis Vilayeti, savaştan sonra o kadar büyük bir yıkım yaşamıştı ki toparlamak mümkün değildi. Her alanda çalışıp şehri imar etmek lazımdı fakat Mondros Mütarekesi ile zaten yurdun her yeri düşman tarafından işgal edilmeye çalışılıyordu bu nedenle ayrıca düşmana karşı tedbir almak gerekiyordu. Savaştan çıkmış olan Osmanlı Devletinin zaten ekonomisi çökmüştü ve işgallerin başladığı bu esnada devleti imar etmesi çok zor bir ihtimaldi. Halk bir yandan hayatta kalma mücadelesi verirken, bir yandan da düşmana karşı vatani müdafaa ediyordu. Bu şartlarda şehrin kısa sürede imar edilip yaşanacak seviyeye getirmek çok zordu. Bu durum yıllarca devam etti ve Bitlis Vilayeti bir daha o eski günlerine kavuşamadı.

Bitlis Vilayeti, Birinci Dünya Savaşı sırasında altı ay Rus işgalini yaşamış ve savaşın doğu cephesindeki yükünün bütün ağırlığını üzerinde hissetmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ermenilerin bu bölgedeki bağımsız devlet kurma çabalarının son aşamasını Milli Mücadele döneminde de gören Bitlisliler bu düşüncenin uygulanmaması için çalışmışlardır. Bitlis ve çevresi 1918–1921 yıllarında Osmanlı ülkesinin yaşadığı iktisadi ve siyasi sıkıntıların tamamını yaşamış olan bir bölge olmuştur. Bölge Milli Mücadele sırasında güneyden İngilizlerin işgal tehdidi altında bulunurken, ayrıca Bağımsız Ermenistan ve Kürtçülük propagandasına maruz kalmıştır. Bütün bu propaganda ve tehditlere karşı bölge halkı birlik içerisinde Osmanlılık düşüncesinden

ayrılmamışlar, vatanın savunulması konusunda üzerlerine düşen fedakârlığı yerine getirmişlerdir. IX. Ordu Müfettişliği görevine gelmiş olan Mustafa Kemal Paşa ve Büyük Millet Meclisi de bu bölgedeki Kürtçülük faaliyetlerine karşı müdafaa-i hukuk cemiyetleri aracılığı ile bölge halkını birleştirmeye çalışmıştır. Bu gayret ve çabalar, İngilizlerin himaye altına almak istediği Bitlis ve çevresini korumuştur. Bölgedeki aşiretler de milli hareket içerisinde, Osmanlılık ve İslam ruhu ile yer almışlardır. İstanbul'daki makamlara ve TBMM'ye çekilen telgraflar, yapılan mitingler bu düşünceleri desteklemektedir. Bu telgraflarda ve yapılan mitinglerde ortaya çıkan milli ve dini ruh, Batı Cephesindeki yapılan mücadelelerde açıkça ortaya konulmuştur.

Paris Barış Konferansı ve Sevr Görüşmelerinde, Ermeni Devleti sınırları içerisinde zikredilen ve aynı zamanda bir özerk Kürdistan kurulacağı fikri öne sürülerek Bitlis Vilayetini buraya dâhil etmeye çalışan bütün çabalar Lozan Barış Anlaşmasıyla akim bırakılmıştır. Lozan Barış Anlaşmasıyla Doğu Anadolu Bölgesi ve Bitlis Vilayeti Misakı Milli sınırları içinde vatan toprakları olarak kalmıştır.

KAYNAKÇA

1.ARŞİVLER

A.Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

ATASE, ATAZB, K.10, G.31, B.31-1,2.
ATASE, ATAZB, K.11, G.22, B.22-1,2.
ATASE, ATAZB, K.11, G.33, B.33-1,2,3,4,5,6,7,8,9.
ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-1,2,3,4,5,6,7
ATASE, ATAZB, K.12, G.21, B.21-2
ATASE, ATAZB, K.13, G.15, B.15-1,2.
ATASE, ATAZB, K.16, G.6, B.6-1,2,3.
ATASE, ATAZB, K.17, G.22, B.22-1,2
ATASE, ATAZB, K.19, G.180, B.180-1.
ATASE, ATAZB, K.19, G.188, B.188-1,2.
ATASE, ATAZB, K.19, G.242, B.242-1
ATASE, ATAZB, K.19, G.4, B.4-1.
ATASE, ATAZB, K.22, G.155, B.155-1,2
ATASE, ATAZB, K.22, G.158, B.158-1,2,3,4,5,6,7
ATASE, ATAZB, K.22, G.171, B.171-1.
ATASE, ATAZB, K.22, G.48, B.48-1.
ATASE, ATAZB, K.26, G.58, B.58-1,2.
ATASE, ATAZB, K.26, G.58, B.58-3.
ATASE, ATAZB, K.28, G.2, B.2-1,2,3
ATASE, ATAZB, K.3, G.28, B.28-1-2
ATASE, ATAZB, K.3, G.29, B.29-1.
ATASE, ATAZB, K.3, G.31, B.31-1.
ATASE, ATAZB, K.3, G.6, B.6-1
ATASE, ATAZB, K.30, G.11, B.11-1,2.
ATASE, ATAZB, K.30, G.56, B.56-1.
ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-62,109,110,130,209
ATASE, ATAZB, K.7, G.73, B.73-1
ATASE, ATAZB, K.7, G.74
ATASE, ATAZB, K.7, G.74, B.74-1.

ATASE, ATAZB, K.7, G.78, B.78-1.
 ATASE, ATAZB, K.7, G.79, B.79-1.
 ATASE, ATAZB, K.7, G.79, B.79-1.
 ATASE, BDH., K. 4466, G.13, B. 1-22.
 ATASE, BDH., K. 4466, G.13, B. 1-25.
 ATASE, İSH, K. 10, G. 47, B. 2.
 ATASE, İSH, K. 109, G. 83, B. 83-1,2,3.
 ATASE, İSH, K. 18, G. 135, B. 135-1.
 ATASE, İSH, K. 18, G. 71, B. 71-1,2,3,4.
 ATASE, İSH, K. 23, G. 115, B. 115-2,3.
 ATASE, İSH, K. 24, G. 102, B. 102-1,2,3,4.
 ATASE, İSH, K. 24, G. 96, B. 96-1.
 ATASE, İSH, K. 28, G. 97, B. 97-2.
 ATASE, İSH, K. 30, G. 14, B. 14-1.
 ATASE, İSH, K. 39, G. 107, B. 107-2.
 ATASE, İSH, K. 49, G.30, B.30-1.
 ATASE, İSH, K. 78, G. 36, B. 36-1,2
 ATASE, İSH, K. 78, G. 5, B. 5-1,2.
 ATASE, İSH, K. 79, G. 35, B. 35-1
 ATASE, İSH, K.1061, G.133, B.133-1.
 ATASE, İSH, K.1107, G.94, B.1107-1,2,3,4.
 ATASE, İSH, K.1719, G.15, B.15-1,2.
 ATASE, İSH, K.198, G.219, B.219-1,2.
 ATASE, İSH, K.199, G.97, B.97-1,2.
 ATASE, İSH, K.205, G.213, B.213-1
 ATASE, İSH, K.347, G.216, B.216-1
 ATASE, İSH, K.347, G.80, B.80-1.
 ATASE, İSH, K.349, G.136, B.136-1.
 ATASE, İSH, K.4, G.64, B. 64-1,2,3,4,5,6,7
 ATASE, İSH, K.49, G.22, B.22-1,2.
 ATASE, İSH, K.49, G.25, B.25-1,2.
 ATASE, İSH, K.49, G.27, B.27-3.
 ATASE, İSH, K.49, G.40, B.40-1.

ATASE, İSH, K.49, G.42, B.42-2,3
ATASE, İSH, K.52, G.50, B.50-1.
ATASE, İSH. K. 101, G. 79
ATASE, İSH. K. 23, G. 113
ATASE, İSH. K. 23, G. 66
ATASE, İSH. K. 23, G. 70
ATASE, İSH. K. 23, G.107
ATASE, İSH. K. 23, G.50
ATASE, İSH. K. 23, G.97
ATASE, İSH. K. 24, G. 12
ATASE, İSH. K. 24, G. 2
ATASE, İSH. K. 24, G.2
ATASE, İSH. K. 28, G. 67
ATASE, İSH. K. 32, G. 86
ATASE, İSH. K. 49, G. 25
ATASE, İSH. K. 51, G.19
ATASE, İSH. K. 51, G.4,5
ATASE, İSH. K. 70, G. 26
ATASE, İSH. K. 870, G.153, B.153-1,2.
ATASE, İSH., K.49, G.71, B.1,2,3.
ATASE, İSH., K.870, G.90., B.1,2,3,4.
ATASE, İSH.; K.15, G.70-1,2.
ATASE, İSH.K. 2, G. 146
ATASE. İSH. K.1155, G.11.

B.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. A.AMD.MV. 106/1
BOA. A.AMD.MV. 106/2
BOA. A.AMD.MV. 107/93
BOA. A.AMD.MV. 107/93.
BOA. A.VRK. 832/12
BOA. A.VRK. 832/14
BOA. A.VRK. 832/63
BOA. A.VRK. 833/92

BOA. A.VRK. 834/87
 BOA. A.VRK. 835/16
 BOA. A.VRK.834/89.
 BOA. BEO. SYS., 34/ 64
 BOA. BEO., 4513/338455
 BOA. BEO., 4524/339281
 BOA. BEO., 4561/342103
 BOA. BEO., 4571/342822
 BOA. BEO., 4575/343089
 BOA. BEO., 4590/344223
 BOA. BEO., No. 326758
 BOA. BEO.,4607/345499
 BOA. BEO.,4646/348409
 BOA. DH. EUM. 2.Şb., 54/51
 BOA. DH. EUM. AYŞ., 12/4
 BOA. DH. EUM. AYŞ., 22/15
 BOA. DH. EUM. MH., 172/18
 BOA. DH. EUM. MH., 172/18
 BOA. DH. İ. UM., 20/2.
 BOA. DH. İ. UM., 20/10
 BOA. DH. İ. UM., 20/2
 BOA. DH. İ. UM.,20/10
 BOA. DH. İ.UM., 19/10.
 BOA. DH. İUM, 19-6/1-70.
 BOA. DH. KMS., 52/1
 BOA. DH. KMS., 53/70.
 BOA. DH. KMS., 54/32
 BOA. DH. MB. HPS., 21/9
 BOA. DH. MB. HPS., 42/57
 BOA. DH. MB. HPS., 48/8
 BOA. DH. MB. HPS., 48/8
 BOA. DH. MB. HPS., 49/39
 BOA. DH. MB. HPS.,21/9.

BOA. DH. SFR., 100/174.
BOA. DH. SFR., 101/ 60.
BOA. DH. SFR., 101/19
BOA. DH. SN. THR., 82/55
BOA. DH. SN. THR., 82/55-13,15.
BOA. DH. SYS., 2872/1.
BOA. DH. ŞFR., 617/37
BOA. DH. ŞFR., 86/91
BOA. DH. ŞFR., 100/101
BOA. DH. ŞFR., 100/30
BOA. DH. ŞFR., 100/61
BOA. DH. ŞFR., 102/216
BOA. DH. ŞFR., 102/302
BOA. DH. ŞFR., 102/314
BOA. DH. ŞFR., 103/138
BOA. DH. ŞFR., 461/111.
BOA. DH. ŞFR., 462/ 47.
BOA. DH. ŞFR., 49/30.
BOA. DH. ŞFR., 50/127
BOA. DH. ŞFR., 507/157
BOA. DH. ŞFR., 513/50.
BOA. DH. ŞFR., 52/96.
BOA. DH. ŞFR., 583/169
BOA. DH. ŞFR., 612/76
BOA. DH. ŞFR., 614/9
BOA. DH. ŞFR., 625/59
BOA. DH. ŞFR., 626/151
BOA. DH. ŞFR., 627/19
BOA. DH. ŞFR., 627/47
BOA. DH. ŞFR., 637/45-46
BOA. DH. ŞFR., 640/134
BOA. DH. ŞFR., 644/82
BOA. DH. ŞFR., 646/1

BOA. DH. ŞFR., 68/79.
 BOA. DH. ŞFR., 85/107
 BOA. DH. ŞFR., 86/289
 BOA. DH. ŞFR., 87/144
 BOA. DH. ŞFR., 87/144
 BOA. DH. ŞFR., 97/140
 BOA. DH. ŞFR., 98/258
 BOA. DH. ŞFR., 98/267.
 BOA. DH. ŞFR., 98/289
 BOA. DH. ŞFR., 99/231.
 BOA. DH. ŞFR.; 631/33
 BOA. DH. ŞFR.; 636/107
 BOA. DH. ŞFR.; 95/92
 BOA. DH. ŞFR.; 96/23
 BOA. DH. TMIK.S., 56/4415.
 BOA. DH. UMVM., 154/59
 BOA. DH. UMVM., 154/59
 BOA. DH. UMVM., 162/40
 BOA. DH. UMVM., 3/63
 BOA. DH. UMVM., 45/7
 BOA. DH. UMVM., 45/7.
 BOA. DH.İ UM, 20/18, B. 12-4.
 BOA. DH.İ.UM., 13/2
 BOA. DH.KMS., 51/44
 BOA. DH.KMS., 54/44
 BOA. DH.SN.THR, 82/55
 BOA. DH.ŞFR., 105/126.
 BOA. DH.ŞFR., 52/200-281,282.
 BOA. DH.ŞFR., 579/96
 BOA. DH.ŞFR., 579/96.
 BOA. DH.ŞFR., 595/148
 BOA. DH.ŞFR., 600/130
 BOA. DH.ŞFR., 603/4

BOA. DH.ŞFR., 604/69
BOA. DH.ŞFR., 627/98
BOA. DH.ŞFR., 628/52
BOA. DH.ŞFR., 629/80
BOA. DH.ŞFR., 634/30
BOA. DH.ŞFR., 92/255
BOA. HR. SYS, 2112/7-6.
BOA. HR. SYS. 2872/2-34,55.
BOA. HR. SYS., 2872/2-117,123.
BOA. HR. SYS., 2872/2-9,11,17, 92, 98.
BOA. HR. SYS., 2872/2-9,11,17.
BOA. HR. SYS., 2872/4-100,113
BOA. HR.SYS., 2872/2-10,11,17.
BOA. HR.SYS., 2872/2-117,123
BOA. HR.SYS., 2872/2-170.
BOA. İ. DUİT., 180/13
BOA. İ. DUİT., 180/43
BOA. İ. DUİT., 40/108
BOA. İ. DUİT., 40/123
BOA. İ. DUİT., 40/93
BOA. İ. DUİT., 48/52
BOA. İ. DUİT., 52/19
BOA. İ. DUİT., 52/50
BOA. İ. DUİT., 52/57
BOA. İ. DUİT., 53/53.
BOA. MV., 123/13
BOA. MV., 215/115
BOA. MV., 216/112
BOA. MV., 250/146
BOA., EUM. MH., 175/43
BOA., EUM. MH., 201/71
BOA.DH.ŞFR., 621/98
BOA.DH.ŞFR., 97/324

BOA.DH.ŞFR., 98/21

C.TBMM Arşivi

MM Z.C, D. 3, İ. 5, C. I. Ankara, 1992.

MM Z.C, D.4, İ. 1, C-11., 17 Şubat 1920.

TBMM Albümü (1920-1950). Cilt 1. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 2010.

TBMM Arşivi, Arif Hikmet Bey'e ait özlük dosyası: 52. tarih yok.

TBMM Z.C, D. 1, İ. 2, C. X. Ankara, 1958.

TBMM Z.C, D. 1, İ. 3, C. XIX. Ankara, 1959.

TBMM Z.C., 17 Mart 1921.

TBMM Z.C., 19 Mart 1921.

TBMM Z.C., 3 Kasım 1922.

TBMM Z.C., D. 1, C. 2, İ. 27.

TBMM Z.C, Devre -I, Cilt: 9. Ankara, 1954.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya 3, G. 4, B. 3-4.

2.SÜRELİ YAYINLAR

A. Gazeteler

Hâkimiyeti Milliye, 11 Eylül 1921, No:289.

Hakimiyeti Milliye, 5 Eylül 1921, No:283.

Hakimiyeti Milliye, 6 Eylül 1921, No:284.

Hakimiyeti Milliye, 7 Eylül 1921, No:285.

Hilâl-i Ahmer, . 8 Eylül 1919.

İkdam. 6 Ağustos 1918.

Takvim-i Vekayi, No.2189, . 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915.

Tasvir-İ Efkâr. 11 Mayıs 1919.

B.Dergiler

“Askeri Tarih Belgeleri Dergisi.” 111 (2001).

“Hayat Tarih Mecmuası.” 12 (1973).

“Muş ve Bitlis Muharebeleri (1916),.” *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* 140 (2017).

“Milli Mücadele Döneminde Müdfaa-ı Hukuk Teşkilatları.” *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Tarih Araştırma Topluluğu. (1986).

C. Salnameler

Sâlnâme-i Vilayet-i Bitlis, H. 1316, 1317, 1318 (M. 1898, 1899, 1900).

3. KAYNAK ESERLER

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918). Cilt

1. Ankara: T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:23, 1995.

Atatürk'ün Not Defterleri-7. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2005.

Atatürk'ün Söylev Demeçleri I-III. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf. "Beyannameleri,-IV." Ankara, TTK Yayını (1991).

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekatı. Cilt 2. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 2.Ordu Harekâtı. Cilt 2. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1986.

Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2011.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareketi- İhtilaliyesi. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.

Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Atatürk Arşivi 1335/5-2, . Ankara: Genelkurmay Başkanlığı yayınları.

İdari Faaliyetler ve Lojistik. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1985.

Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi. Cilt 2. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1999.

Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi (1919-1921). Cilt 3. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1965.

Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi. Cilt 4. Ankara: Genelkurmay Yayınları, 2009.

Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Cilt 1. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları,, 1992.

4. ARAŞTIRMA ESERLER

Açıkses, Erdal ve Suat Özdağ. “20. Yüzyılın Başlarında Bitlis ve Çevresinde Ermeni Komiteleri Tarafından Yapılan Katliamlar.” Editör Doğanay, Rahmi-Ahmet Çelik. *Rırat Özdemir'e Armağan.* İstanbul: Hiper Yayın, 2018. 361-382.

—. “Osmanlı Devletinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Bitlis'teki Çalışmaları.” *Tarihi ve Kültürel Yönüyle Bitlis.* Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019. 365-381.

- Akbulut, Dursun Ali. "Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?" *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi* 1.4 (1990).
- Akçora, Ergünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- Akgün, Seçil. *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*. İstanbul, : Tercüman Tarih Yayınları, 1981.
- Akın, Rıdvan. *TBMM Devleti (1920-1923)*. İstanbul : İletişim Yayınları, 2001.
- Alen, W.E.D ve Paul Muratof. *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1966.
- Alkan, Ahmet Turan. *İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993.
- Arıncı, Kenan. "Bitlis'te Nüfus Hareketleri." *Atatürk Ün. Fen-Ed. Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 21 (1995): 20-36.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Cilt 1. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2004.
- Aslan, Betül. "Milli Mücadele Döneminde Halkı Aydınlatma ve Propaganda Faaliyetleri Yürüten Önemli Bir Komisyon: "İrşad Encümeni"." *Atatürk Dergisi* 4.2 (2004): 126-138.
- Atakan, Rauf. *Türk İstiklâl Harbi'nde İdari Faaliyetler ve Lojistik*. Ankara: Genelkurmay Basımevi Askeri Tarih Bülteni, 1988.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk/Söylev*. Cilt 1-2-3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Aybars, Ergun. *İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Aydın, Sıtkı. *Bitlis Tarihi*. İstanbul, 1967.
- Azap, Eralp Yaşar. *Bitlis Salnameleri*. İstanbul: BETAV Yayınları, 2017.
- Bayar, Celal. *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş-I*. İstanbul: Sabah Kitapları, 2007.
- Baykal, Bekir Sıtkı. "Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti." *Atatürk Araştırma Dergisi* 1.3 (1985).
- . *Erzurum Kongresi ile ilgili belgeler*. Vol. 10. . Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1969.
- . *Heyet-i Temsiliye Kararları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılap Tarihi*. Cilt 2/4. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- . *Türk İnkılap Tarihi*. Cilt 3/3. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Belen, Fahri. *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*. Cilt 1. Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, 1964.
- Benazus, Hanri. *Sarıkamış Faciası*. İstanbul: Toplumsal Yayınları, 2006.

- Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da*. İstanbul: Yenigün Yayınları, 2000.
- Bolluk, Hadiye. *Kurtuluş Savaşının İdeolojisi, Hâkimiyeti Milliye Yazıları*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.
- Borak, Sadi. *Atatürk'ün Özel Mektupları*. İstanbul: Kırmızı/Beyaz Yayınları, 2004.
- Bostancı, Mustafa. “Birinci Dünya Savaşı Arafesinde Vişlayat-ı Şarkıye Islahatında Rusya'nın Tutumu ve Ermenilerin Beklentileri.” *Yeni Türkiye Dergisi* 60 (2014): 7-16.
- Bozan, Oktay. *Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır*. Konya: Çizgi Yayınları, 2016.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları, 2000.
- . *Moskova Hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları, 2017.
- Cırık, Bülent. *II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2015.
- Çakmak, Fevzi. *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Çamsoy, Zeynep. *Milli Mücadele Dönemi'nde Kürdistan Teâli Cemiyeti (1918-1927)*. Ankara: Ankara Üni. Türk İnkılâp Tarihi Ens. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.
- Çay, M. Abdülhalûk. *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Milliye Hareketi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 1990.
- Çeliker, Fahri. «Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Kemal.» *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3.8 (1987): 379-392.
- Çil, Yücel. *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*. Cilt 3. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1995.
- Darkot, Besim. *Bitlis, İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2. İstanbul, 1979.
- Demirel, Ahmet. *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- . *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Demirel, Tansel. *Birinci Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.
- Dursun, Habip. *JİN Dergisinde Kürt Milliyetçiliği*. Ankara: Atılım Ün. Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Yük. Lis. Tezi), 2013.
- Dursunoğlu, Cevat. *Milli Mücadele'de Erzurum*. Ankara: Ziraat Bankası Matbaası, 1946.

- Eğilmez, İbrahim. *Hadisat Gazetesi'ne Göre Milli Mücadele'nin Başlangıç Devresi*. Sakarya: Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens., (Yayınlanmamış Yük. Lis. Tezi), 2006.
- El, Seda. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Belgelerinde Milli Mücadele (Ekim 1918 – Nisan 1919)*. Sakarya: Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.
- Erdaha, Kamil. *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Kitabev, 1975.
- Erdem, Ufuk. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri(1860-1923)*. Erzurum: Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2014.
- Erer, Tekin. *Kürtçülük Meselesi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.
- Ergün, Mustafa. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Eroğlu, Hamza. *Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Emel Matbaacılık, 1981.
- Ertürk, Yaşar. *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2007.
- Eyyüpoğlu, İsmail. "Bitlis Vilayetinde İdari Teşkilatın Kurulması İçin Yapılan Hazırlıklar (1918)." *Atatürk Dergisi* 5 (2014): 95-114.
- Ezherli, İhsan. *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1922) ve Mebusan Meclisi*. Ankara: TBMM Yayınları, Yayın No:54,, tarih yok.
- Goloğlu, Mahmut. *Milli Mücadele Tarihi*. Cilt 1-2-3-4. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.
- Gökbilgin, M. Tayyip. *Millî Mücadele Başlarken 1-2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
- Göldaş, İsmail. *Kürdistan Teali Cemiyeti*. İstanbul,: Doz Yayınları, 1991.
- Gönlübol, Mehmet. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1938)*. Ankara: Siyasal Kitapevi, 2016.
- Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Göyünç, Nejat. *Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları, Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*. Bursa, 2000.
- Guhr, Hans. *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuz*. Çev. Eşref Özbilen. İstanbul: İş Bankası Yayınlar, 2016.
- Güneş, İhsan. *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2005.
- Güven, Cemal. *Milli Mücadele' de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*. İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006.
- . *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*. İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006.
- Hülagü, Metin. “Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler.” *II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (22-24 Mayıs 2008)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2014.
- İlhan, Suat. *Atatürk ve Askerlik*. Ankara: Atatürk araştırma Merkezi, Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi: 9,, 1990.
- İlter, Aziz Samih. *Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi Hatıraları*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2007.
- İnal, Birsen. *Cemile (Çarkın Kırılma Felek)*. Diyarbakır,: Lis Yayınları, 2018.
- İnan, Afet. *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.
- İnan, Ari. *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*. İstanbul: İmge Yayınları, 1997.
- İşık, Sedat. *Birinci Dönem TBMM'de Bitlis Milletvekilleri*. Erzurum: Atatürk Üni. Sos. Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yük. Lis. Tezi), 2004.
- Kansu, Mazhar Müfit. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1995.
- . *İstiklâl harbimizin esasları*. İstanbul: Sinan Matbası, 1951.
- Karaca, Niyazi. *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.
- Karadeniz, Yılmaz. “Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919).” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 6.1 (2011): 1366-1380.
- Karakaya, Recep. *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52, 2001.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi "İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)"*. Cilt 9. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003.
- Kaya, Önder. *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2004.
- Kazımlı, Firuz. *Transkafkasya İçin Mücadele 1917-1922 (Türkiye-İngiltere-Rusya)*. Çev. Cengiz İ.Çay. İstanbul: TÜRK Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Kırzioğlu, M.Fahrettin. *Bütünüyle Erzurum Kongresi*. Cilt 1-2-3. Ankara: Kültür Yayınları, 1993.
- Kısıklı, Emine. "Sivas Kongresinin Milli Mücadelede Kamuoyu Oluşturmasındaki Önemi." *Ankara Ün. TİTE Atatürk Yolu Dergisi* 1 (1998).
- Kocatürk, Utkan. *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2007.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.
- Kurubaş, Erol. *Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1997.
- Kutlay, Naci. *İttihat Terakki ve Kürtler*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2006.
- Lewy, Guenter. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Maslofski, General. *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*. Çev. Kaymakam Nazmi. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı 10. Şube, 1935.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün*. Çev. Fatma Sarıkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı*. Cilt 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993. 2 cilt.
- Meray, Seha L. ve Osman Olcay. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*. Ankara: Ankara Basımevi, 1977.
- Mesut, Ahmet. *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*. İstanbul: Doz Yayınları, 1992.
- Mevlânâzade, Rıfat. *Türkiye İnkılâbının İcyüzü*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.
- Mine Erol. *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919- 1920)*. Giresun: İleri Basımevi, 1972.
- Noel, E.W.Charles. *Kürdistan 1919, Binbaşı Noel'in Günlüğü*. Çev. Bülent Birer. İstanbul: Avesta Yayın, 2010.

- Okur, Mehmet. "Milli Mücadele Yıllarında Ayrılıkçı Kürt Girişimlerine Karşı Doğu Vilayetlerinden Meclis-İ Mebusan'a ve TBMM'ne Gönderilen Protesto Telgrafları." *Atatürk Dergisi* 4.4 (2005).
- Okyar, Fethi. *Üç Devirde Bir Adam*. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1981.
- Orbay, Rauf. *Siyasi Hatıralar*. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2003.
- Öğün, Tuncay. *Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri Unutulmuş Bir Göç Trajedisi (1915-1923)*. Ankara: Ebabil Yayınları, 2004.
- Öke, M. Kemal. *İngiliz Ajanı Binbaşı EWC Noel'in Kürdistan Misyonu (1919)*. İstanbul: Bozaici Yayınevi, 1989.
- . *İngiltere'nin güneydoğu Anadolu siyaseti ve Binbaşı EWC Noel'in faaliyetleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü., 1988.
- . *Musul ve Kürdistan sorunu (1918-1926)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Öke, M.Kemal. *Ermeni Meselesi*. İstanbul,: Aydınlar Ocağı, 1986.
- Öke, Mim Kemal. *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*. İstanbul : Türk Dünyası Araştırmaları, 1987.
- Ölmez, Adem. «Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşında Bitlis Cephesi.» *Akademik İncelemeler Dergisi* 9.2 (2014): 7-12.
- Özçelik, Muammer. *Milli Mücadele'de Amerikan Mandası Meselesi ve General Harbord Heyeti*. Kayseri: Erciyes Ün. Sosyal Bil. Ens., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001.
- Özdemir, Hikmet. *Ermeni Asıllı Rus General Karganoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*. İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Özgüldür, Yavuz. *Her Yönüyle Ermeni Soykırımı*. Ankara, : Kara Harp Okulu Basımevi, 2001.
- Öztürk, Kemal. *İlk Meclis (Belgesel)*. İstanbul,: İnkılâp Yayınları, 1999.
- Paşa, Cemal. *Hatıralar*. Dü. Alpay Kabacalı. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Paşa, Talat. *Talat Paşanın Anıları*. Dü. Alpay Kabacalı. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2000.
- Refik Hilmi. *Anılar, Şeyh Mahmut Berzenci Hareketi*. İstanbul : Nujen Yayınları, 1995.
- Sabis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*. Cilt 1. İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.

- . *İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri*. Cilt 5. İstanbul: Nehir Yayınları, 1993.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*. İstanbul: İmge Kitapevi, 2007.
- Sanders, Liman Von. *Türkiye'de Beş Sene*. Çev. Genelkurmay Başkanlığı. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.
- Saray, Mehmed. *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2005.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtulus Savası Günlüğü-II (Açıklamalı Kronoloji), Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994.
- Sarıkoyuncu, Ali. *Milli Mücadelede Din Adamları*. Cilt 1-2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Sarınay, Yusuf ve Diğerleri. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri*. Cilt 1. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu:49, 2001.
- Sasuni, Garo. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*. Çev. Bedros Zartaryan Memo Yetkin. İstanbul: Med Yayınları, 1992.
- Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*. Cilt 1. İstanbul: Kartaş Yayınları, 1987.
- Selvi, Haluk. *Ermeni Sorunu*. Sakarya: Sakarya Üni. Yayınlar, 2004.
- . *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Selvi, Haluk ve Bülent B. Cırık. «Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921).» *Akademik İncelemeler Dergisi* 9.1 (2014).
- . *Milli Mücadelede TBMM'ne Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*. Ankara: TBMM Yayınları, 2013.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990.
- . *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni katliamları-Gazilerle Mülakat (Ortak Yayın)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Şimşir, Bilal N. *Bizim Diplomatlar*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.
- . *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*. Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

- Tansel, Fevziye Abdullah. *Kurtuluş Savaşında Kadın Askerlerimiz*. İstanbul,: Cumhuriyet Yayınları, 2001.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. Cilt 1. Ankara: MEB Yayınları, 1977.
- Tekdal, Danyal. *II. Abdülhamit Döneminde Bitlis Vilayeti*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış Doktora Tezi), 2018.
- Tektosun, Mustafa. *Milli Mücadele Döneminde Doğu Cephesi*. Diyarbakır: Dicle Ün. Sos. Bil. Ens.(Yayınlanmamış Yük. Lis. Tezi), 2007.
- Tengirşek, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Tevetoğlu, Fethi. *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Tezer, Şükrü. *Atatürk'ün Hatıra Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. Cilt 3. İstanbul: Doğan Basımevi, 1952.
- Tuncel, Metin. *Bitlis, İslam Ansiklopedisi*. Cilt 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Türkmen, Zekeriya. *Vilayet-i Şarkiye Islahat Müfettişliği (1913-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Türkmen, Zekerya. *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılandırılması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- . *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal Paşa (1918-1919)*. İstanbul: Bengi Yayınları, 2010.
- Ural, Selçuk. "Arşiv Belgelerine Göre Binbaşı Noel'in Faaliyetleri." *Türk Kültürü incelemleri Dergisi* 11 (2004): İstanbul.
- . "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 39 (2007).
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *İlk Meclis*. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999.
- Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*. İstanbul, : Koral Yayınları, 1991.
- Yılmaz, İskender. *Gümrü Antlaşması*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.
- Zülfikar, Hamza. "Doğru Yazalım Doğru Konuşalım (Diaspora Üzerine)." *Türk Dil ve Edebiyat Dergisi* 1.591 (2001): 227-238.

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FORM
30

DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI BENZERLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Suat ÖZDAĞ
Öğrenci Numarası	161211201
Anabilim Dalı	TARİHİ
Programı	Doktora
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Tez Başlığı (Türkçe)	MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE HİTLER

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 342 sayfalık kısmına ilişkin, 15/12/2020, tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı imtihal tespih programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezinin benzerlik oranı % 28 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az diziyle içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir imtihal içermediğini; aksinin tespiti edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

Danışman (Adı-Soyadı)

(İmzası)

Prof. Dr. AHMET AKSIN

Anabilim Dalı Başkanı

(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde imtihal program raporu ile birlikte enstitüye teslim edilir.

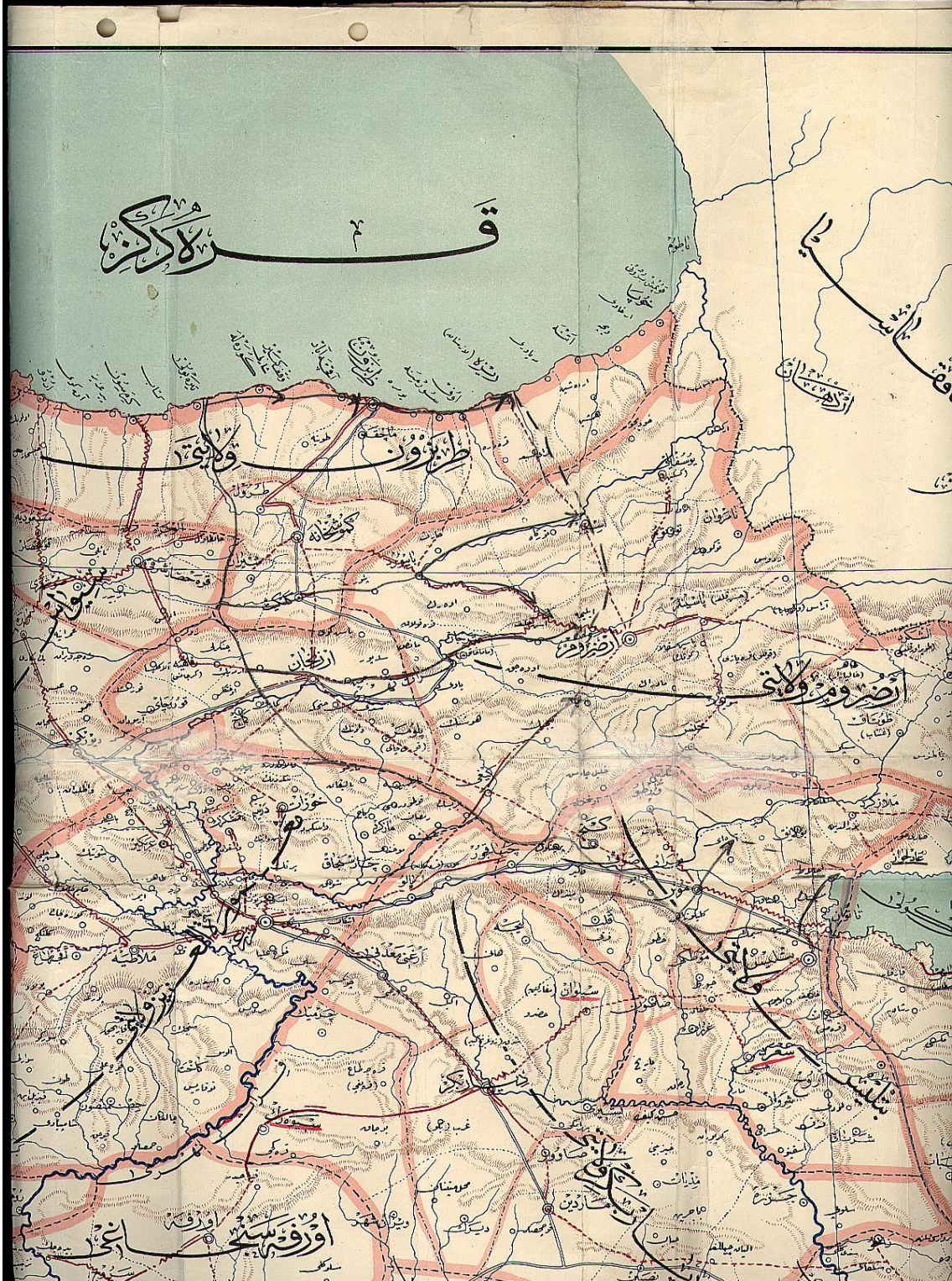
İmtihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, imtihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" %30'a geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

Fırat Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
25119 - Elazığ / TÜRKİYE

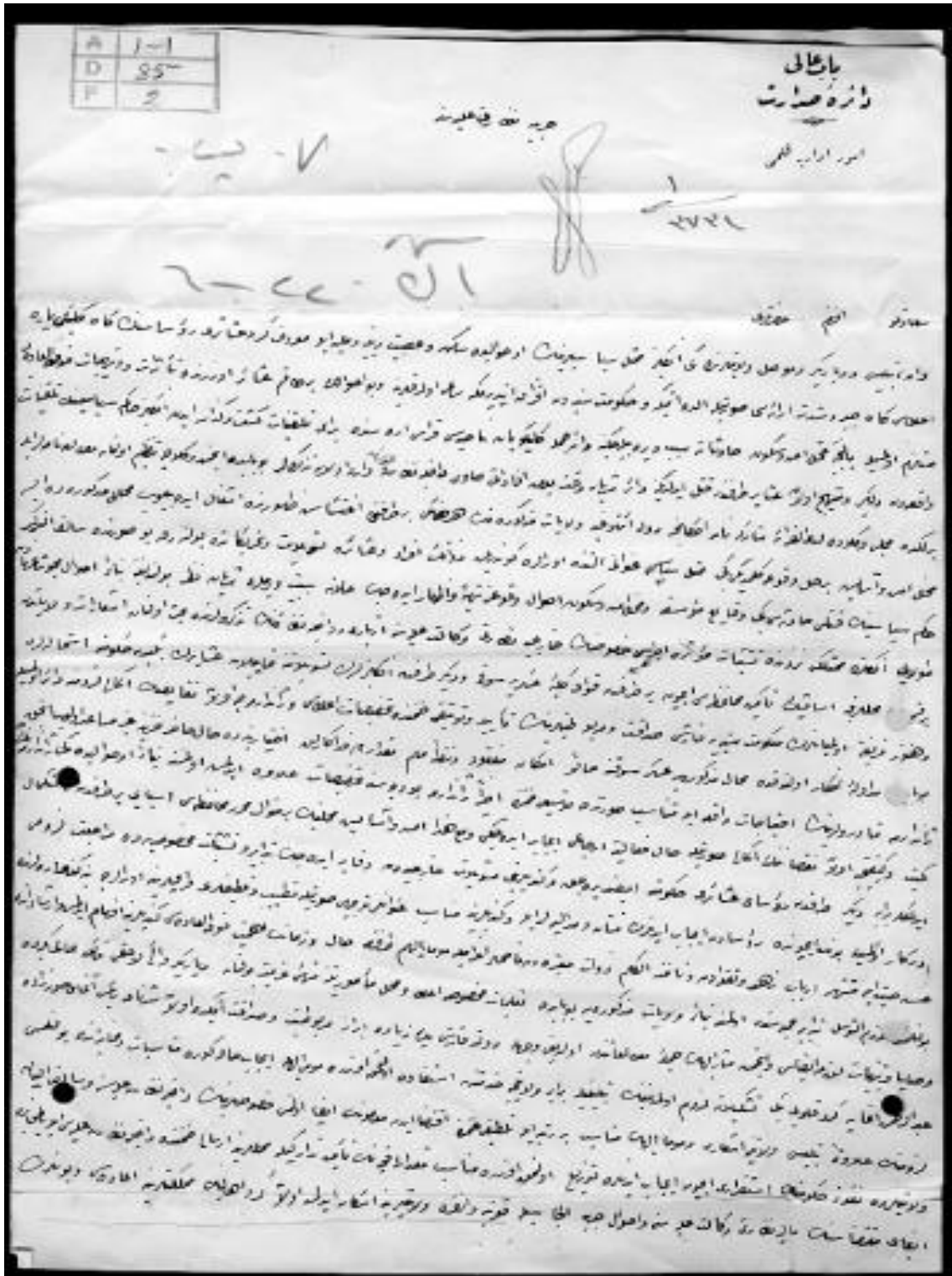
<http://sosbe.firat.edu.tr/>

Telefon : +90 424 241 5180
Faks : +90 424 235 2180
e-posta : sosbe@firat.edu.tr

Ek 5. 1916 Bitlis Vilayet Haritası (ATESE, İSB., 4-11)

Ek 6. İngiliz Müessillerinin Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırttığına dair ayrıntılı rapor. (ATESE, İSB., 28-97)

Ek 8. Erzurum Kongresinin Toplanacağına Dair. (ATESE, İSB., 24-102)

Vesika No : 42

13

37/1

ارزومه :
 حریم نظارت جلیله مورد رسید -

بسم الله الرحمن الرحیم
 بلا نمردی ای تقم سیزده ای امرتغایه واصلک معروضه قالدینی
 احوال معلوم رو لایسید استا بولمه ولایات شرقیه مدافع مقدوره ملی جیتی تکل
 اتیمه ایچ بونک ولایات سه ده بر شجری دارایه دینلری حکومت ییلو ایچ
 ازیرل حضرت به انکای ناکرانیسی و ولایات شرقیه نک امنیره دیرلر ایچ
 شایانی و ارضیلرل اسلامره قاشی باید قلدی مظالم دجاوانلک کوریلومه
 تراید د عدد دوزنه قد سرائد ایچرد سوانه قد کبره جکلری بلایه واسیلری
 یوعدلی خلقنده کی خوف و اندیشه ی آرندیری و ولایات شرقیه مدافع ملی
 جیتیلرله انتخاب اولجه مرفصلری برارام طویلایه مجبور اتیدی اشم بو
 مقصد ولایات شرقیه والو صنف مدافع مقدوره ملی جیتیلری نامه انتخاب
 اولناه مرفصله ارخردم کلدی یو صورتله تکل ایچر قونفره عیدلی کوننده ایچبار
 مال انعقاد و مذاکره ده بولونور قونفره معروف و صاحب کلام و نفوذ علی
 و مقدماتی سانه و حال معتزم ده مرکب برهیت مقدره هالنده اولریغی و
 محکم نظریه قوه العاده عطف قیمت و اعتبار اولندیغی کور یوسم تعصباتیکل
 غایه وطنه و مللک سعادت و سلامتی تأمینیه بشق بریجی دکلر و مقصدلری
 اشیع اولر رده هرلرزه نشر انبشار برانجامده غیر قانونی بریجی اولدیغی و
 قونفره ی تأسیس و کتد ایچدن مخصوصه قانونه اساسیک یوزنلر یی ماردنه
 شناد ایدلریجی حقوقنا سانه و قانونه شناد سانه ده تحقیر اشدیم

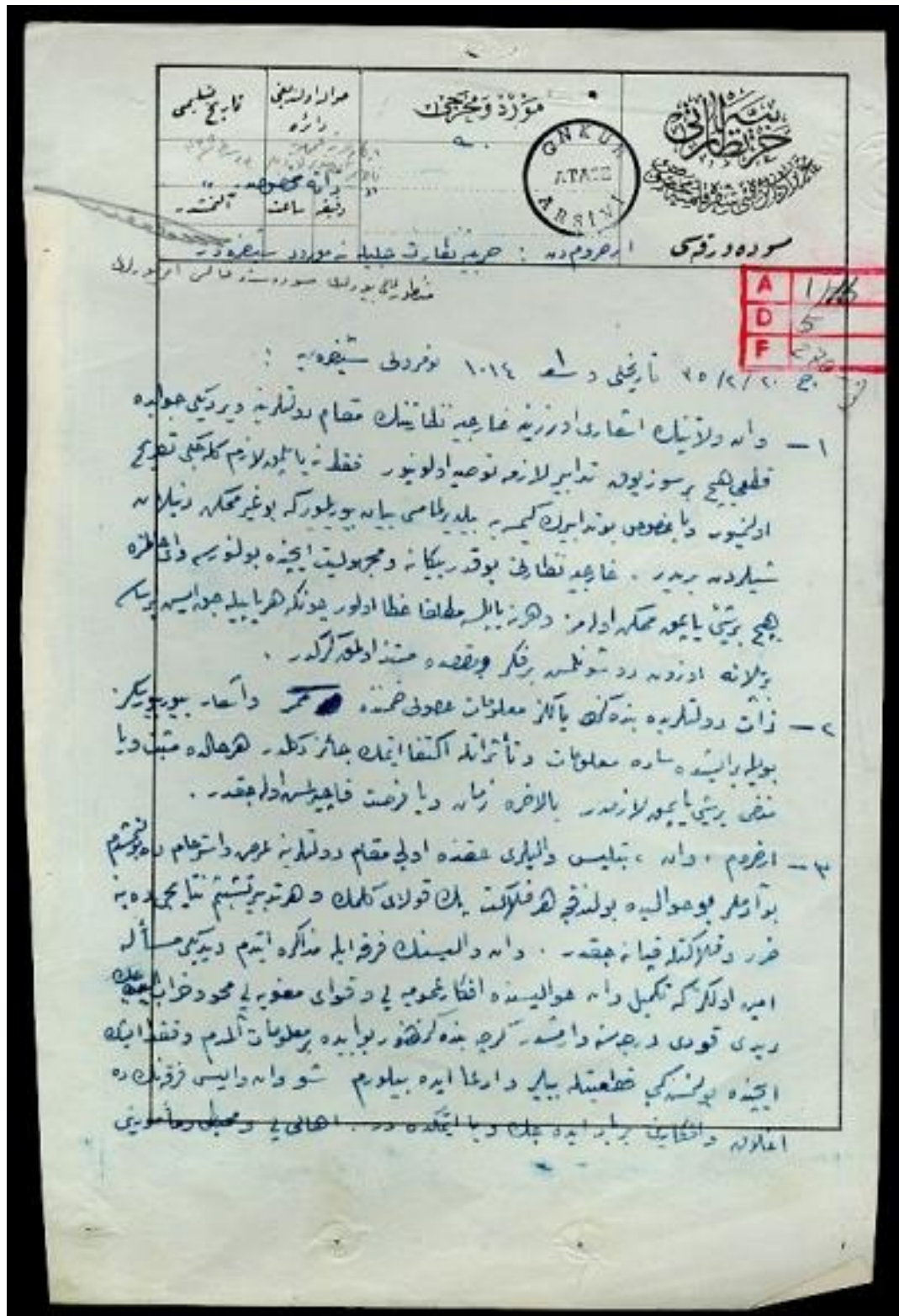
A	1/1
D	170
F	37/1

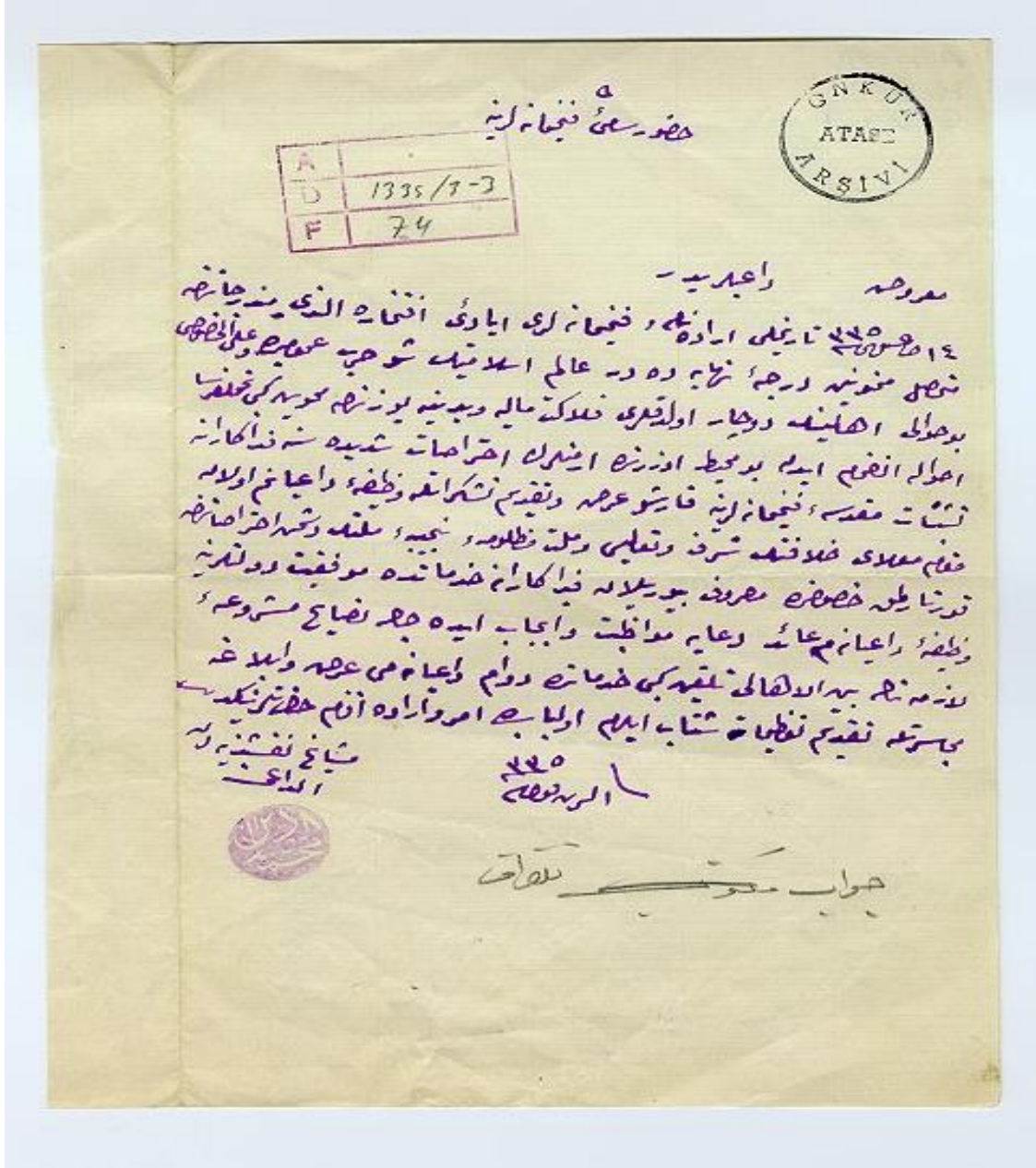
Ek 10. Amerikan Heyetinin Temmuz 1919 Bitlis Gezisi. (ATESE, İSB., 109-83)

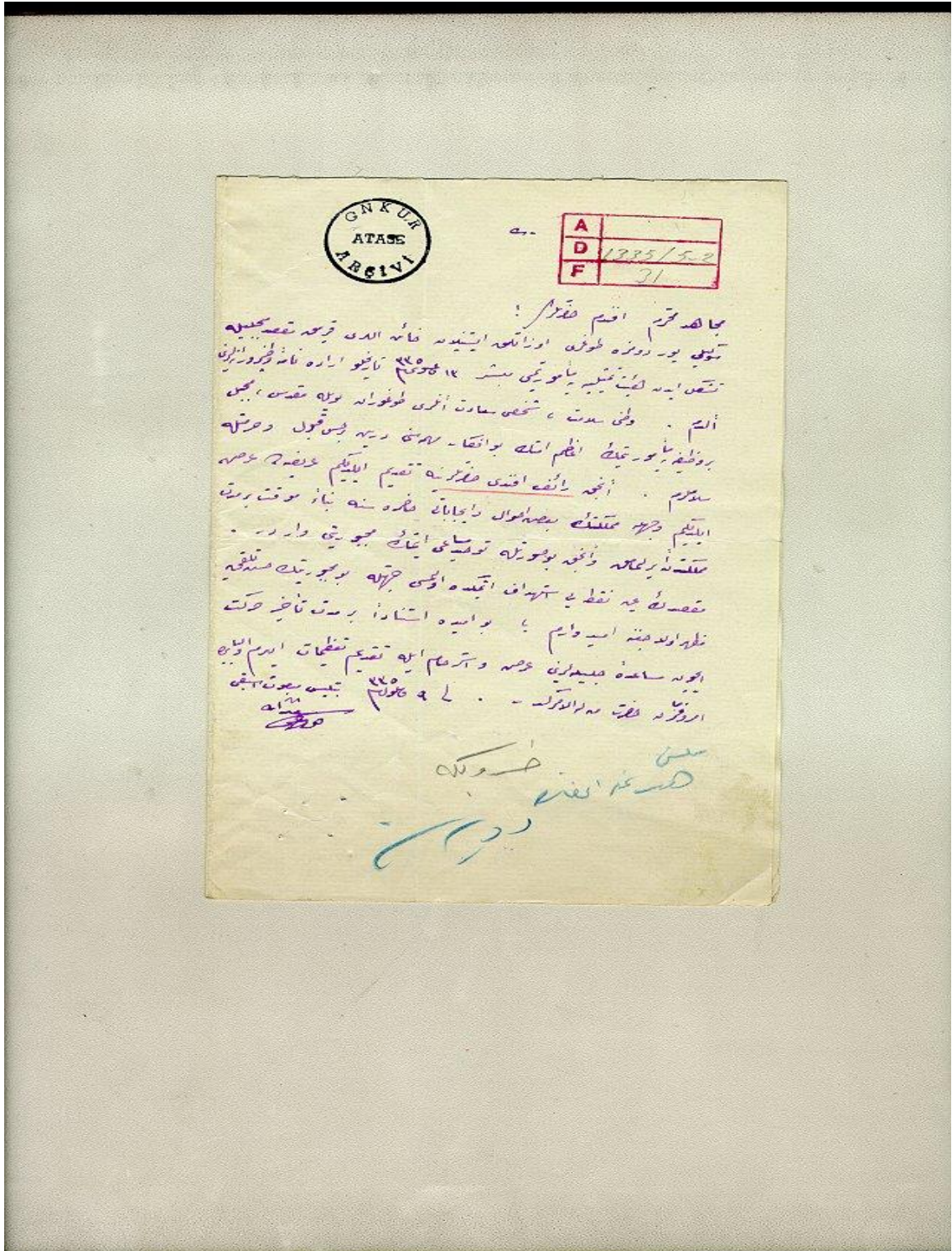
Ek 11. Bitlis Vilayetinde Ermeni bulunmadığına dair. (ATESE, İSB., 182-196)

Ek 12. Meşâyih-i Nakşibendîyeden ed-dâî Muhammed Ziyâuddin Efendinin Mustafa Kemal Paşaya 1 Ekim 1919 tarihinde gönderdiği telgraf. (ATESE, ATAZB., 3-28)

Ek 13. Sadullah Efendinin Sivas Kongresine katılmama sebebini Mustafa Kemal Paşaya bildirdiği telgraf. (ATESE, ATAZB., 7-73)

Ek 14. Musa Bey'in Mustafa Kemal Paşaya yazdığı devlete bağlılığını bildiren telgraf. 15.11.1335.(ATESE, ATAZB., 19-188)

تلغرافنامه

روم و ناطول مدقم مکاتبه صلحیه

مصلحت کمال و شرف قوت

336/3-1
F 1-20

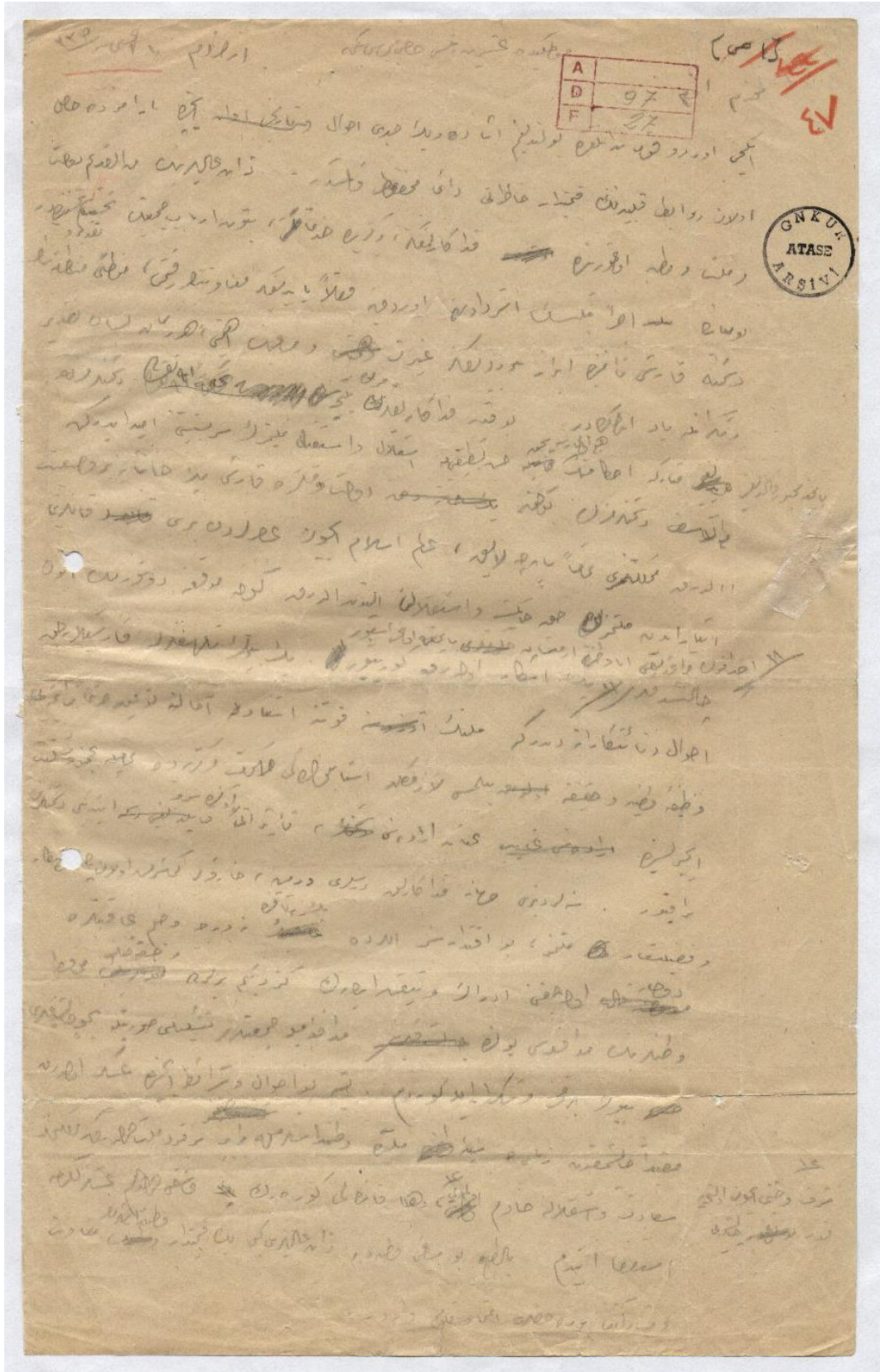
تاریخ	کلاس	نوع	موضوع
15.11.1335	100	20	مصلحت

۱- موطنی قیوم و صاحبان مدنی موسسه و طریقی علم عارف و حرار محمد
 پاشا همرا افندی حق تعالی تشریف خلافت و حافظ اسلام و عقائد
 قاطعه قریب قدر نصیب او تقوی و تقی ط قیوم اولدی قی قیوم
 و قیوم القیوم و قیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم
 بقدر و یارشا همرا قیوم و قیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم
 بر قیوم القیوم و قیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم
 این ده قیوم قیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم
 و قیوم القیوم و قیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم القیوم

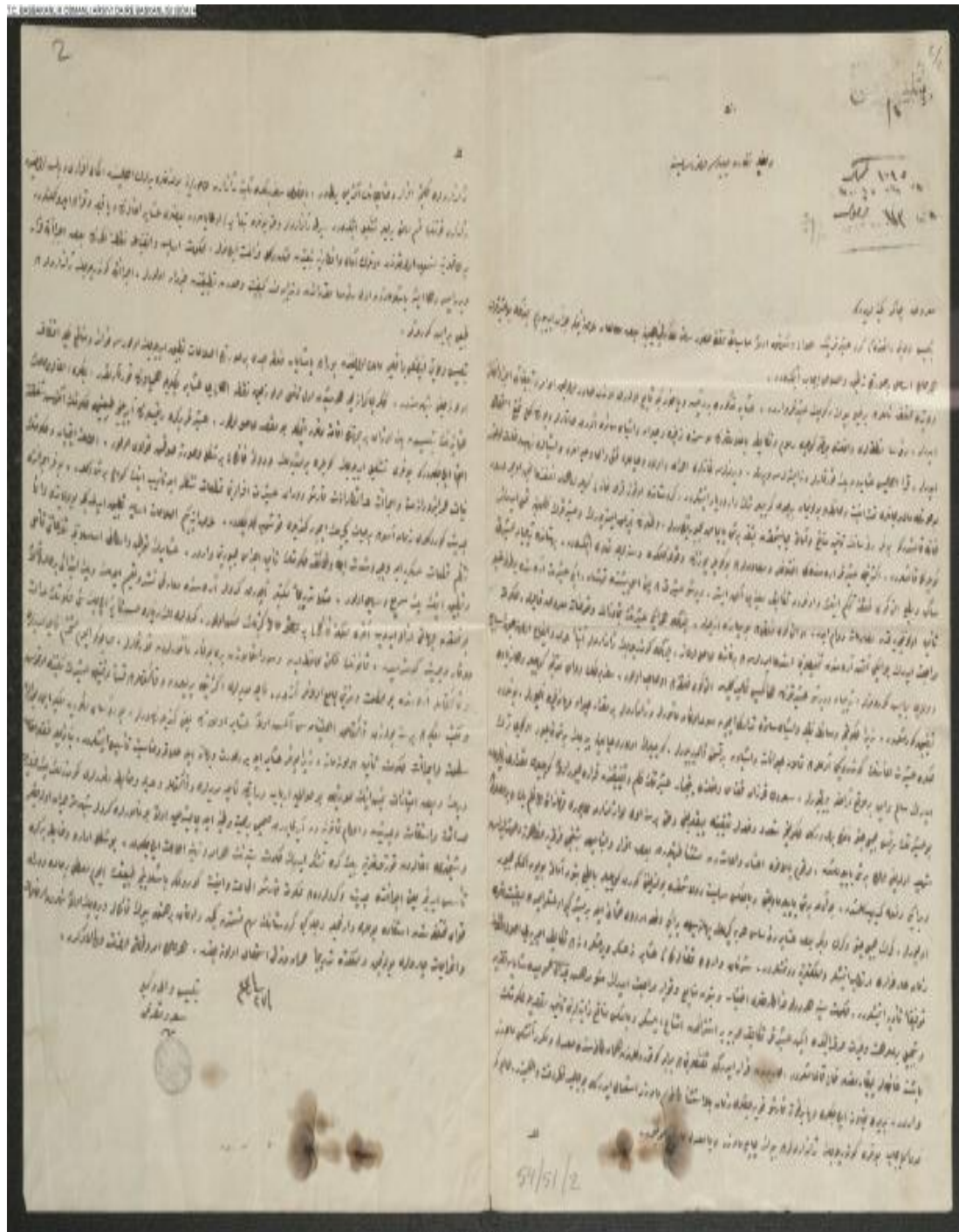
مهر ۱۳۳۵

مکملہ مکرو ۸۰۸

Ek 16. Mustafa Kemal Paşanın 10 Ağustos 1919 tarihinde Mutki'de Aşîret Reisi Hacı Musa Bey'e yazdığı mektup. (ATESE, ATAZB., 34-26)

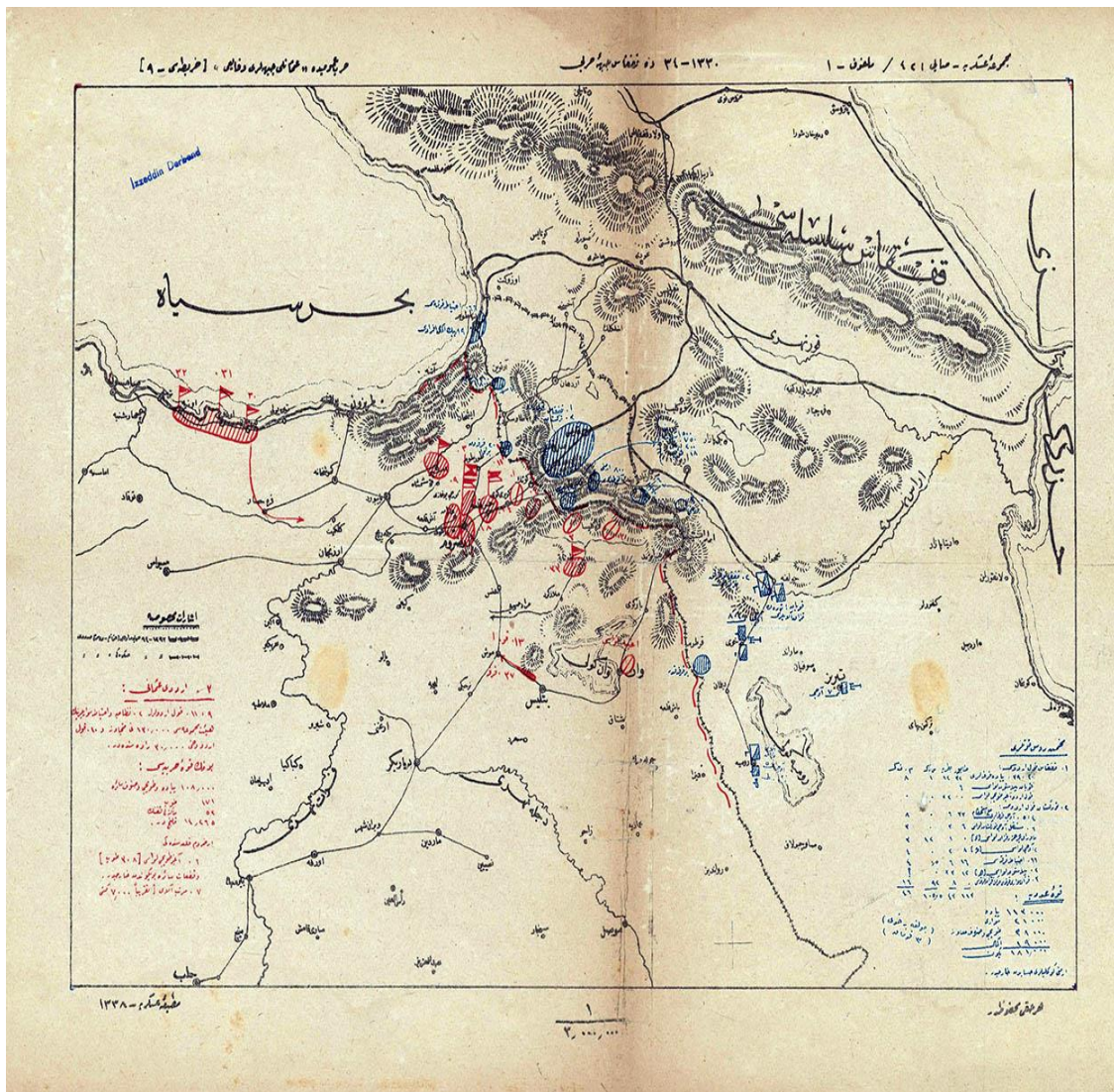

Ek 19. Siirt Mutasarrıfı Cevdet Bey tarafından 27 Nisan 1334 tarihinde Hükümete çekilen ve Bitlis'in genel durumunu anlatan telgraf. (BOA. DH. EUM., 51/2)

Ek 22. 1881 Bitlis Genel Görünüm. FL (National Library, France)

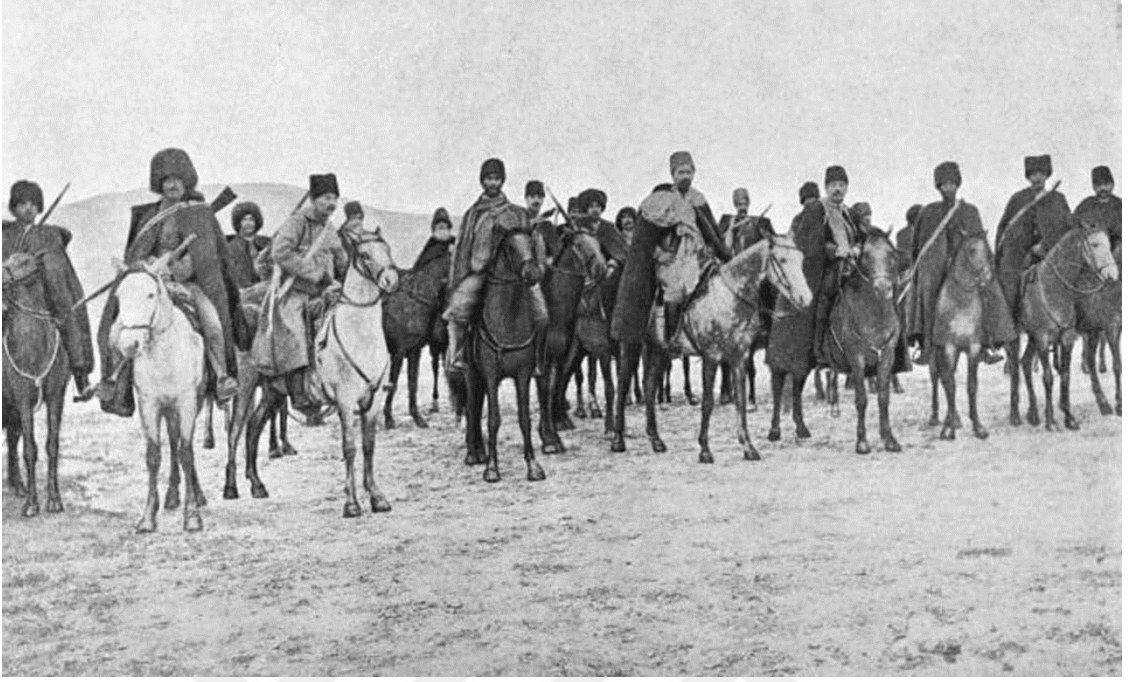

Ek 24. Tasviri Efkâr Gazetesi 11 Ağustos 1916. Kafkas Cephesi.
 “Düşmandan zabt ve istirdad eylediğimiz Bitlis şehrimizin manzara-i umûmiyesi.”

Ek 25. Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Tugayları. www.wikiwand.com. Erişim tarihi: 21.05.2019.

Ek 26. Birinci Dünya Savaşında Kürt Milis Alayı. (www.hyetert.org.) Erişim tarihi: 21.05.2019.

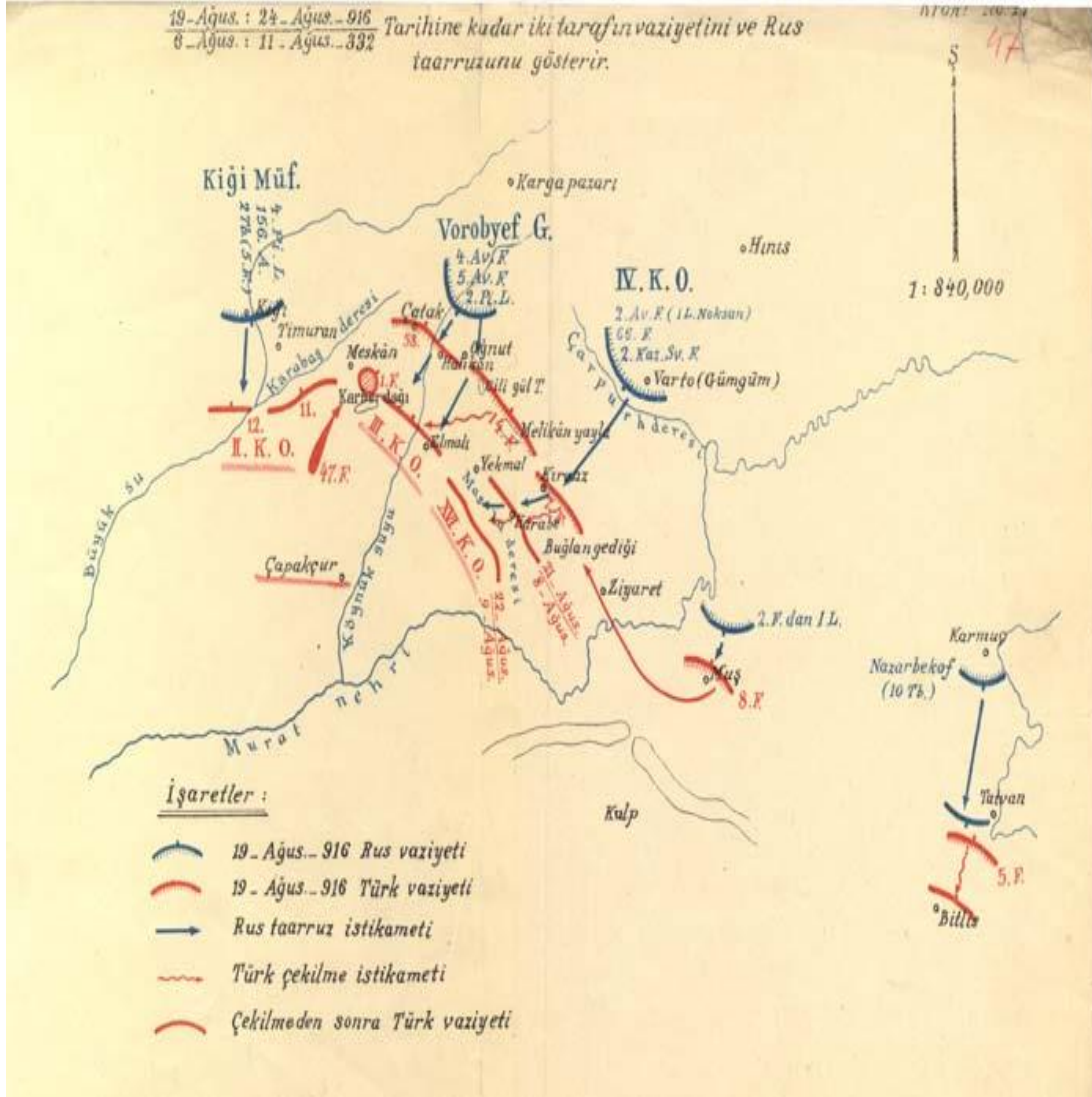

Ek 27. Takvimi Vekayi 27 Mayıs 1915: "Tehcir Kanunu"

تاریخ ۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی تاریخ ۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی	تقویم و فتاوی دولت جدید (تاریخ ۱۳۳۶)	تاریخ ۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی تاریخ ۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی
۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی	۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی	۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی
۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی	۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی	۱۳۳۶ شماره ۱۳۳۶ مجلس شورای ملی

Ek 28. Ağustos 1916 Rus ve Osmanlı Ordularının Vaziyeti.

(www.stealthhistorian.blogspot.com) Erişim tarihi: 21.05.2019.

Ek 30. 1894 yılına ait Bitlis İdari Haritası. (Danyal Tekdal, II. Abdülhamit Döneminde Bitlis Vilayeti, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Ün. Sos. Bil. Ens., Denizli, 2018.)

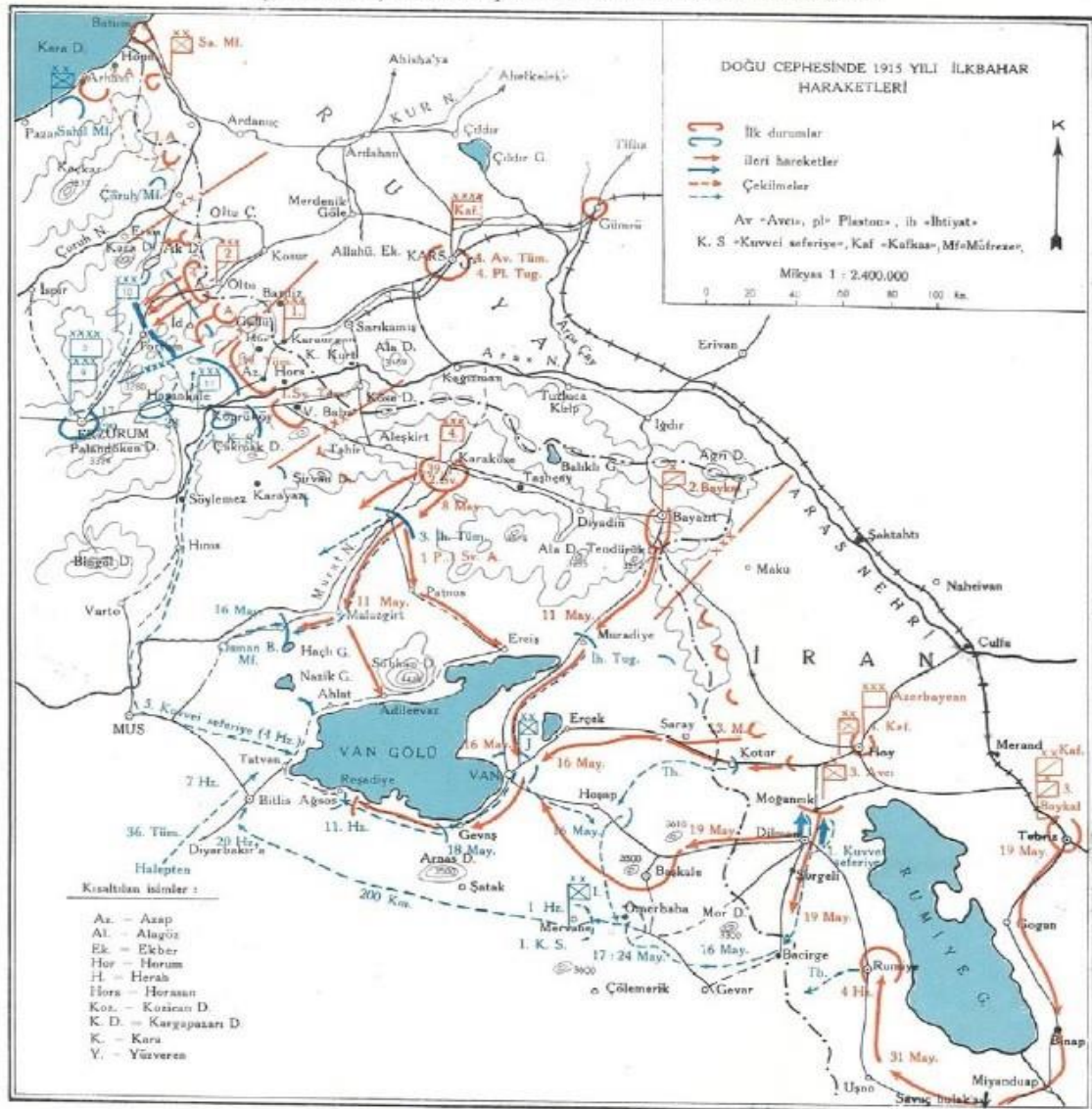
Ek 31. 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırları.

www.stealthhistorian.blogspot.com (Erişim Tarihi:21.05.2019)

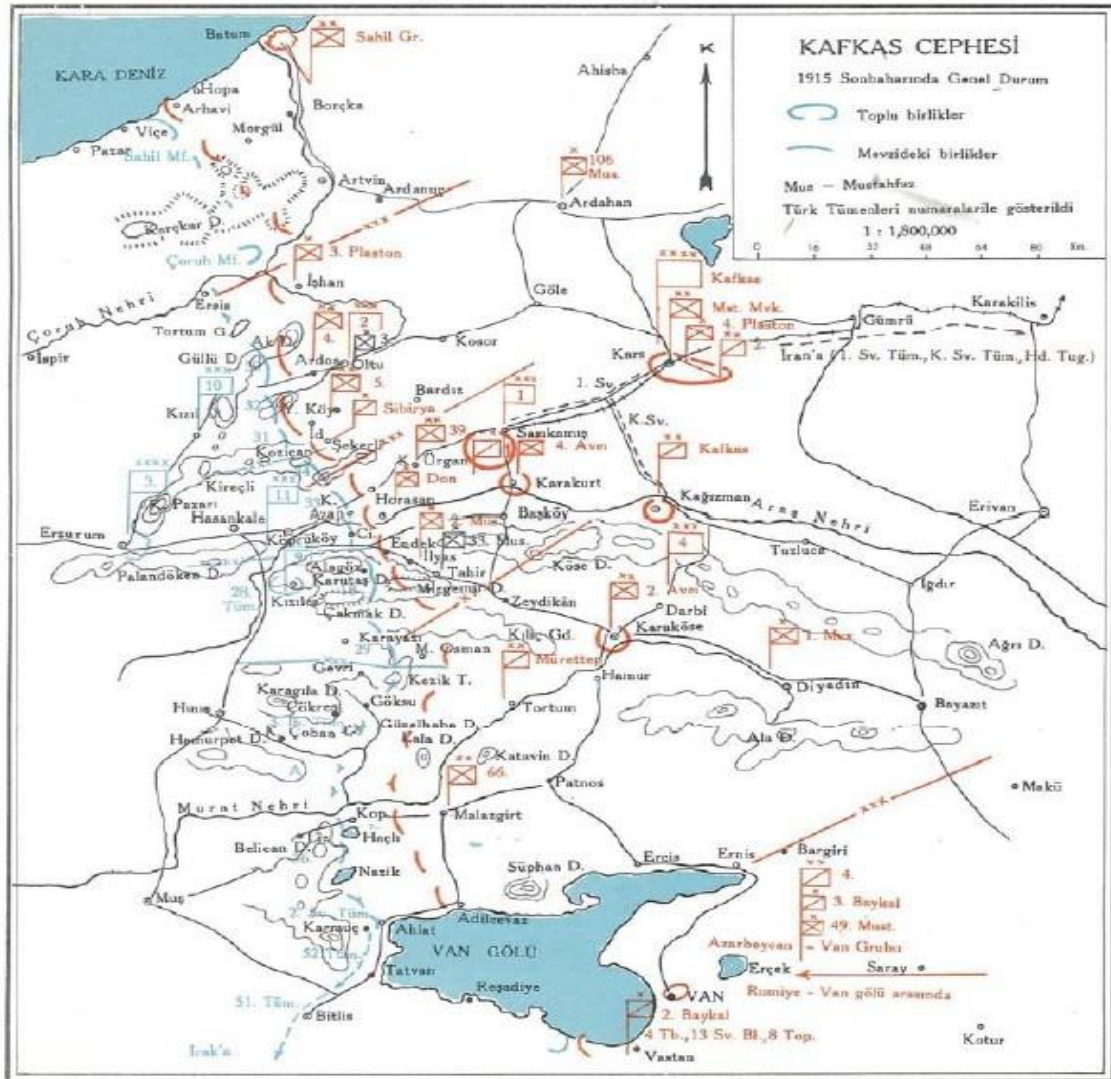
Ek 32. Doğu Cephesi (Kafkas) 1915 yılı hareketleri. (Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi.)

(Kroki No:4) Kafkas Cepesin'de 1915 Yılı İlkbahar Hareketleri

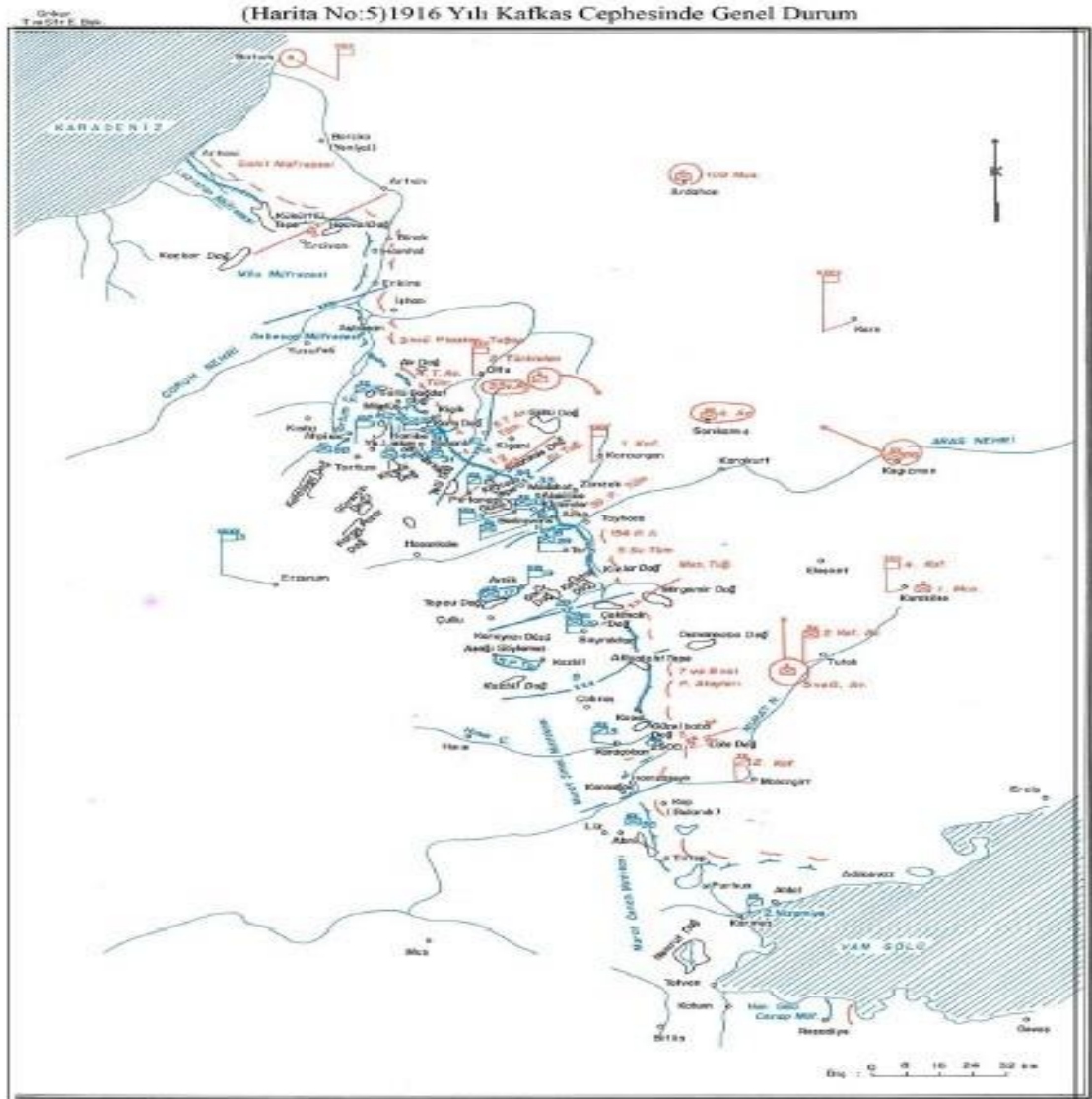

Ek 33. 1915 yılı sonlarında doğu cephesinde orduların genel vaziyeti.
(Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi.)

(Kroki No:1) 1915 Sonbaharında Genel Durum

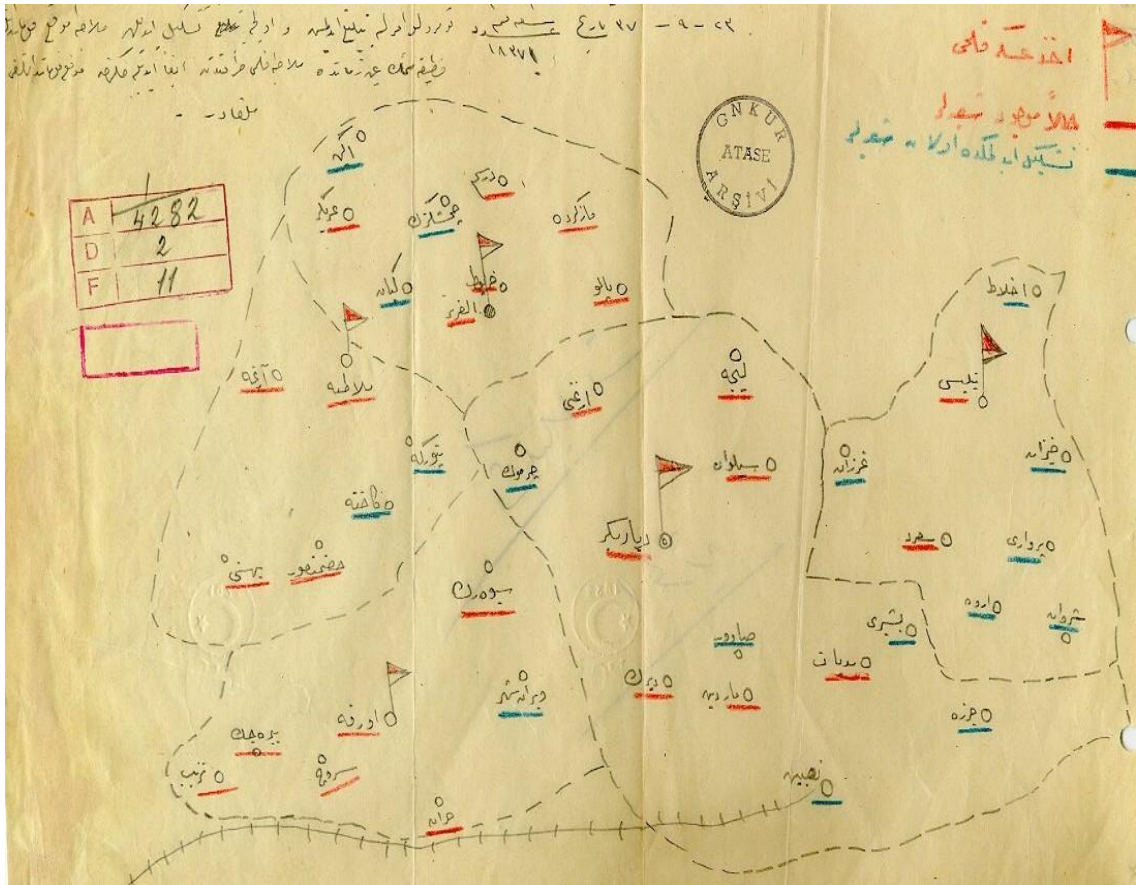
Ek 34. 1916 yılı Kafkas Cephesinde genel durum. (Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi.)

Ek 35. Askeri ve ticari amaçlı 1905 tarihinde yapılan Bitlis-Diyarbakır yol haritası. (BOA. DH. TMIK.S.. 56/44 15.)

Ek 36. XIII. Kolordu Bölgesi ve Askerlik Şubelerini gösteren harita.
(ATESE. İSH. K.1155, G.11.)

Ek 37. Mustafa Kemal Paşanın Musa Bey'e yazdığı mektup. (Nutuk, C-3, Vesika 47.)

Erzurum, 10.8.1919

Mutki'de Aşiret Reisi Hacı Musa Bey'e, Muhterem Efendim...

İkinci Ordu kumandanlığında bulunduğum esnada ve pek ciddî ahval içinde aramızda hâsıl olan revabıtı kalbiyenin kıymettar hâtıratı daima mahfuz kalmıştır. Zat-ı âlilerinin minelkadîm devlet ve millet ve vatan uğrunda fedakârlığınız, bergüzide hidematımlar, bütün erbabı hamiyetin tahtı takdir ve tahsinindedir. Bu meyanda ahiren Bitlis'in istirdadında orduya fiilen yaptığınız muavenetin kıymeti, Mutki mıntakasının düşmana karşı temininde ibraz buyurduğunuz gayret ve mesaînin ehemmiyeti, her zaman lisanf takdir ve şükranla yadedilmektedir. Bu kadar fedakârlıklarımızın neticesinde bihikmetillâhitealâ düşmanlarımızla yapmağa mecbur kaldığımız mütareke ahkâmının hiç olmazsa bihakkın hüsnü tatbikiyle istiklâl ve istikbali millimizin serbestisini ümit ederken maalesef düşmanlarımızın bugün devlet ve milletimize karşı pek hainane bir vaziyet alarak memleketimizi tamamen parçalamak, âlemi islâm için asırlardanberi kanlarını isar eden milletimizin hakkı hâkimiyet ve istiklâlini elinden alarak köle mevkiine düşürmek için çalıştıkları, ecdadımızın bıraktığı anavatanda Ermenistan yapmağa uğraştıkları pek aşikâr olarak görünüyor. Pek büyük telehhüflerle karşılanacak ahvali denaetkâranedendir ki, milletin kuvvetine istinat, âmâline tevfiği harekât etmeği vazifei vataniye ve hakikiye bilmesi lâzım gelen Istanbuldaki hükümeti merkeziye de tamamıyla aczü meskenet içerisinde inanı idaresini tesirâtı önünde serfûru ettiği düşmanlarımıza bırakıyor. Senelerden beri cihana fedakârlık dersleri vermiş, harikalar göstermiş olan pek namuskâr ve faziletkâr milletimiz, bu iktidarsız ellerde pek yakında ne derece vahîm akıbetlere duçar olacağını idrâk ve teyakkun ederek gezdiğim yerlerde hukukunun muhafaza, vatanlarının müdafaası yolunda müdafaai milliye cemiyetleri teşkili suretiyle bihakkın çalıştıklarını büyük bir fahrü şükran ile gördüm. İşte bu ahval ve şerait içinde asker olarak mukayyeden çalışmaktan ziyade sinei millette vatandaşlarımla beraber bir ferdi millet olarak memleketimin saadet ve istiklâline hâdim olmayı, şeref ve haysiyeti için ölünceye kadar çalışmayı daha faideli görerek âşıkı olduğum askerlikten istifa ettim. Bittabi bu mesai vataniyede zatîlileri gibi pek kıymettar vatandaşlarımızın muavenet ve müşareket buyuracaklarına itimadı tamım vardır.

Arz ettiğim müteaddit müdafaai cemiyetlerinin iştirakiyle milleti birleştirmek ve hayatımıza kasdetmek istiyen düşmanlarımıza karşı kuvvetli bulundurmak maksadiyle

Erzurumda bir Kongre akdedilmiştir. Müzakerat ve mukarreratı hakkında Celâl Bey biraderimiz tafsîlât ita edeceğinden bu hususta tatvili kelâmı zait görüyorum. Ancak şu kadarını arz edeyim, bihakkın milletimizin istiklâli ve vatanımızın tamamıyeti yolunda hâsıl olan ittifakı, hariç ve dahile karşı temsil maksadiyle Kongrece bir Heyeti Temsiliye intihap ve kabul edildi. Zatîâlimiz de Kongrenin arayı umumiyesiyle müttefikan bu Heyeti Temsiliye âzalığına intihap buyuruldu. Senaverleri de bu meyanda bulunduğum gibi Bahriye Nazırı esbakı, Hamidiye kahramanı Rauf Beyefendi biradaremiz de beraberdir. Vatanımızın hâlâs ve saadeti için elele vererek çalışılacak bir zeminü zaman hâsıl olduğundan dolayı cidden pek büyük memnuniyet hissetmekteyim. Celâl Bey biraderimizin zatîâlinize getireceği nizamname mucibince tarafı âlilerinden teşkilâta germi verilerek hiçbir tarafın ve kimsenin müdahale ve mümanaatına müsaade buyurulmasını ve mukaddes maksadı millinin temini yolunda müzahir olacağını ümit ve kabul etmekte olduğum hükümeti mülkiye ve askeriye muhalif harekâtı görüldüğü takdirde milletin irade ve hâkimiyetinin izharı lâzım geleceğini zatîâlilerinden ayrıca arz ve rica ederim.

Burada olduğu gibi aynı maksatla Sıvasta da bütün milletin mümessillerinden mürekkep umumî bir kongre in'ikat etmek üzeredir. Senakârınız da birkaç güne kadar mahza bunun için Sıvasa hareket edeceğim. Kongrenin hitamında betekrar Erzuruma avdet edeceğim cihetle Erzurumda zatîâlinizle müşerref olurum. Bunun için vakti münasibinde zatîâillerine telgrafla malûmat vererek behemehal teşrifinizi rica edeceğim. Oradaki işlerimizin zatîâlinizin burada tuli müddet kalmanıza mâni olacağını biliyorsam da, milletin bizlerden beklediği hizmetin ehemmiyet ve ulviyeti karşısında kısmen feda edileceğinden de eminim. Her halde bir defa görüştükten sonra bu cihetin de bir çarei hallini düşünür, buluruz. Cenabı Vahibül'âmal Hazretlerinden vatan ve milletimiz için hayırlı akıbetler niyaz eder ve sizlerin gözlerinizden öperim”.

Mustafa Kemal

Ek 38. Mustafa Kemal Paşanın Kufrevizade Şeyh Abdülbaki Efendiye yazdığı mektup. (Nutuk, C-3, Vesika 48.)

13.8.1919, Bitlis Kufrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi Hazretlerine...

Faziletlû Efendim. Zatı fazılanelerinin Bitliste olduğunuzu tahmin ediyorum. Bu defa aldığım malûmat üzerine bu husus tevsik edildi. Makamı muallâyı hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletimizin içinde bulunduğu müşkül vaziyet malûmu arifaneleridir. Senaverleri milletimizin bugünkü felâketin içinden çıkacağı güne kadar milletle beraber ve milletin içinde çalışmağa hasrı vücut etmekten başka şiarı hâmiyet olamayacağı kanaatiyle derhal askerlikten istifa ettim. Çünkü resmî makam ve sıfatım buna mâni oluyordu. Bugün için yegâne çarei halâs milletin vahdetini bütün cihana göstermek ve hukuku mukaddesatımızı milletin ibraz edeceği kudret ile tahlis etmektir. Erzurum Kongresince takarrür ettirilen esasatı takdim ediyorum. O havalice icabına tevessül buyurularak düşmanlarımızın her türlü muzır telkinatına sed çekmeleri müsellemler olan hâmiyet ve vatanperverliklerinden intizar olunur. Arzı hürmet ve muhabbet eylerim Efendim Hazretleri.”

Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi
Mustafa Kemal

Ek 39. Mustafa Kemal Paşanın Bitlis Eski Mebusu Sadullah Efendiye yazdığı mektup. (Nutuk, C-3, Vesika 50.)

13.8.1919. Meb'usu Sabık Sadullah Efendi Hazretlerine...

Muhterem Efendim; Makamı muallâlı hilâfet ve saltanatın duçar olduğu tazyik, vatan ve milletimizin düşmanlarımız tarafından mahkûm edilmek istenildiği elim akıbet malûmu âlileridir. Bütün bu taaddiyata karşı koyabilmek için yegâne çarenin milletimizin, müdnfaai hukuk ve mukaddesat için yekvucut olarak ibrazı kudret etmesi olduğu takdir buyrulur. Şarkî Anadolunun her tarafında aynı elem neticesi olarak teşekkül etmiş bulunan cemiyetlerin Erzurum Kongresinde elhamdülillâh birleşmesi maksadın istihsali için elde bir zamân olmuştur. Vahdet-i milliyemizin dahil ve harice karşı temsili için kabul edilen Heyeti Temsiliye'ye zatiâlıleri ittifakı âra ile intihap buyuruldu. Bu suretle vatan ve milletimiz için birlikte çalışacağımızdan dolayı pek bahtiyarım. Kongrece tanzim olunan beyanname ve nizamnamelerden miktarı kâfi takdim edilmiştir. O havalide teşkilâtın takviye ve taazzuvunu temin buyurduktan sonra Erzurum'a teşriflerine şiddetle intizar olunur. Bendeniz, Heyeti Temsiliye'mizde bulunan Bahriye Nazırı Esbakı Rauf Beyefendi ile Sıvasta in'ikat etmek üzere bulunan kongreye gideceğimizden avdetimize kadar Raif Efendi yalnız kalıyorlar. Teşrifleri kendileri için pek büyük medarı tesliyet olacaktır. Cümleten gözlerinizden öperiz fendim.

Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi

Mustafa Kemal

Ek 40. Mustafa Kemal Paşanın Norşinli Meşayih-i İzamdan Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretleri'ne yazdığı mektup. (Nutuk, C-3, Vesika 52.)

13.8.1919. Norşinli Meşayih-i İzamdan Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretleri'ne Faziletlû Efendim... Zât-ı fâzılanelerinizin Harbi Umumî'nin imtidadınca Osmanlı ordusuna ifa eylemiş olduğunuz hidematı bergüzidelerine ve makamı muallâyı hilâfet ve saltanata göstermiş olduğunuz revabıtı kalbiyelerine yakından muttali bulunuyorum. Bu sebeple zatîâlinize kalben pek büyük hürmetim vardır. Bugün makamı hilâfetin, saltanat-ı Osmaniye'nin ve vatanı mukaddesimizin düşmanlarımız tarafından nasıl rencide edilmekte ve vilâyatı şarkiyemizin Ermenilere hediye edilmesinde ısrar olunmakta olduğu malûmu ârifaneieridir. Millete istinad etmiyen İstanbuldaki hükümeti merkeziye bütün bu düşman taaddileri karşısında âciz ve naçiz kalarak hukuku millet ve memleketi müdafaa edememekte olduğu tahakkuk etmiştir. Bu sebeple milletimizin mevcudiyetini ve vahdetini bütün cihana göstermek ve hukukumuzun indî ve şahsî kararlarla imhasına müsaade edemeyeceğimizi anlatmak maksadiyle senaverleri resmî makam ve sıfatımdan tecerrüt ederek milletin içinde ve milletle beraber çalışmaktan başka çare göremedim ve derhal askerlikten istifa ettim. Vakayii elîme tesiriyle her tarafta teşekkül eden millî ve vatanî cemiyetlerin murahhaslarından mürekkep olmak üzere Erzurumda in'ikat eden bir kongre ile "Şarkî Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti" teşekkül etti ve vahdeti milliyemizi dahil ve harice karşı temsil eylemek üzere bir Heyeti Temsiliye kabul edildi. Bu hususa dair bir beyanname ve nizamnamelerden zatı ulyanıza takdim ediyorum. Zât-ı fâzılaneleri cemiyetimizin en muhterem âzasından bulunduğunuz cihetle istihsali maksadı mukaddes için cümlece müsellemler olan himmet ve gayretlerinin teşkilâtımızın o havalice tesrii husulüne ve muzır düşman telkinatının izalesine masruf olacağına mutmainim. Birkaç güne kadar Garbî Anadolu ve Rumeli'nin bilcümle vilâyatından gelmekte olan murahhaslarla da umumî bir kongre Sivas'ta akdolunacaktır. Cena-bı Hakk'ın avnû inayeti ve Peygamber-i zîşanımızın feyzü şefaati ile umum milletimizin bir noktada müttehit olduğunu ve hukukunu muhafaza ve müdafaaya kadir bulunduğunu cihana göstereceğiz. Kariben Meclisi Meb'usânımızı açtırmak ve millete müstenit kuvvetli bir hükümeti mevkiî iktidara geçirerek selâmeti vatanı temin eylemek müyesser olacaktır. Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ve o havalideki bilcümle vatandaşlarıma selâmlar ithaf eylerim Efendim Hazretleri.

Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi

Mustafa Kemal

Ek 41. Millî Mücadeleye Bitlis ve çevresinden destek verenlerin isimleri. (H. Selvi-B. Cırık, *a.g.m.*, s. 205-231)

Bitlis'ten destek verenlerin isimleri şunlardır: Bitlis Eski Mebusu Sadullah, Müftü Abdülmecid, Sulhzâde Abdulkadir, Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa, Hazur Aşireti Reisi Rıza, Belediye Reisi Subhi, Şemsizâde Abdülbaki, eşraftan Yusuf, Arif, Abdulgani, Küfrevizade Abdülbaki, Garzan Kazası Belediye Reisi Mehmed Sıdkı, Bitlis Kadiri şeyhlerinden Abdulkadir, Muş eşrafından Hacı Halid, şeyhlerden Mustafa, eşraftan Hacı, Abdülhamid, Sadık, Şemseddin, Sıdkı, Osman, Reşid, Hacı, ulemadan Selami, Yusuf, Ahmed, Mahmud.

Siirt'ten destek verenlerin isimleri şunlardır: Siirt Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Siirt eski müftüsü Halil Hulki (Aydın) Efendi, Cemiyetin üyeleri, Ömer (Atalay), Siirt Belediye Başkanı Hamit Bey, Erüh ve Pervari aşiretleri, Siirt Müftüsü Ömer Niyas, Belediye Reisi Hamit, Erüh'ta Umum Behtan Aşireti namına Müdafaa-i Hukuk Reisi ve Erüh Müftüsü Muhiddin, Erüh Belediye Reisi Hakkı, Şırnak Kazası Müdafaa-i Hukuk Reisi Süleyman, eşraftan Mustafa, eşraftan Erüh Aşireti Reisi Yakup.

Pervari'den destek verenlerin isimleri şunlardır: Pervari kazası şeyhlerinden Abdullah, Şeyh Musa, Van Aşireti Reisi Mustafa Paşazade Nail, Milaslar Aşireti Reisi Akid, Varto Belediye Reisi Ahmet, Hayranlı Aşiret Reisi İsmail, Çörmed Aşiret Reisi Veli, Bulan Aşiret Reisi Kâni, eşraftan Abdullah, Nusret, Halil, Cibranlı Aşireti Reisi Kasım, sonraki Belediye Reisi Ahmed, ulemadan Halid, meşayihden Ahmed, eşraftan Halil, Mehmed Ali.

Mardin'den destek verenlerin isimleri şunlardır: Mardin Belediye Reisleri Kasım, Abdülmecit ve Hakkı beyler, Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmet, Mardin Müftüsü Hüseyin, Nakibüleşraf Ensarizade Mehmed Ali, ulemadan Abdülcemil, Ahmed, Numan, Mehmed Tahir, şeyhlerden Mehmed Tahsin, eşraftan Abdulkadir, Derviş, Kasım, Abdürrezzak, Mollazâde Abdülkadir, Abdülmecid, Eyüb, İshak, Süleyman, Necib, Abdülkerim, Abdülhamid, Bayraktarzâde Ali, Halil Ragıp, Nureddin, tüccardan Zühdü, Halim, Şeyh Musa Abdullah, Şeyhzâde Abdülkadir, Abdülmecid, Halil, Hüseyin, İbrahim, Abdulgani, Mehmed Tahir, Şeyh Mehmed, Abdülkerim, Mehmed Ali, Abdürrezzak, Abdurrahman, Belediye Tabibi Rıfat.

Midyat'tan destek verenlerin isimleri şunlardır: Midyat Müdafaa-i Hukuk ve Midyat Belediye Reisi Reşit ve Hamza, Höpergi(?) Aşireti Reisi Halim, Beyori(?)

Aşireti Reisi İbrahim, Dekşeri(?) Aşireti Reisi Bedrettin, Meslemil(?) Aşireti Reisi Halil, Midyat'dan Şem'un, Sami, Cizre Müftüsü Hilmi, Belediye Reisi Osman.

Bingöl'den destek verenlerin isimleri şöyledir: Bingöl Belediyesi Reisi Mehmed, ulemadan Molla Mehmed, şeyhlerden Şeyh Eyüp, Müftü İlyas, Şeyh Abdullah, ulemadan Ali, Kiğı Belediye Reisi Tevfik, Batman (Diyarbakır'ın Beşiri kazası) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Münir, ulema ve şeyhlerden Celal, Abdurrahman, Belediye Reisi Ömer, Behram nahiyesi eşrafından Ahmet. Batman'dan Roman Aşireti Reisi Mehmed Emin, aynı aşiretten Abdullah, Roman Aşireti Reisi Abdülhamid, Şitak Aşireti Reisi Hasan, Aligân Aşireti Reisi Hasan Fehmi.

Diyarbakır'dan destek verenlerin isimleri şunlardır: Diyarbakır Belediye Reisi Abdurrahman, Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti temsilcisi Arif, ulemadan Salih, şeyhlerden Şeyh Ahmet, Şeyh Şükrü, İbrahim Hakkı, ulemadan Abdurrahman Reşad.

Silvan'dan destek verenlerin isimleri şöyledir: Silvan ulemasından Hamit, Abdullah, Yakup, Abdurrahman, Abdülkadir, Hüseyin, Suphi, Osman, Silvan ümerasından Sadık, şeyhlerden Nurettin, Mehmet, eşraftan Mehmet, Tahir Ali Galip, Ahmet, Yusuf, Ömer.

Lice'den destek verenlerin isimleri şunlardır: Lice Kazası Müftüsü Ahmed-el-Hacı, ulemadan eski müftü Abdülmecid, Faik, Hatip Mehmed, İmam Mehmed, Belediye Reisi Abdurrahman, Hani ümerasından Mustafa Bey, Galip, Rüştü, Hakkı Bey, Hüseyin Bey, Zarefya ümerasından Rıza, Hacı Hüseyin, Ali Ağa, Hacı Ali Ağa, Mahmud Ağa, Hacı Mehmed, Hacı Said, Tahir, Mustafa, Çermik Ergani Müftüsü Hüsnü, Şeyh Abdülkadir, Belediye Reisi Osman.

Ergani'den destek verenlerin isimleri şunlardır: Ergani Belediye Reisi Zülfikar, ulemadan İbrahim, Belediye azası Seyfullah, Mehmet, eşraftan Ali, Hakkı, Mustafa, Osman, Saib, Veli, Mehmet, Çukur Mahalle İmamı Hüseyin.

ÖZ GEÇMİŞ

13.09.1979'da Bitlis'te doğdu. 1986 yılında öğrenim hayatına başladı. İlk, Orta ve Lise öğrenimini Bitlis'te tamamladı. 1999 yılında Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümünü kazandı. Fakülteden 2003 yılında mezun oldu ve aynı yıl Bitlis'te Millî Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim kurumlarında öğretmen olarak göreve başladı. 2003 yılında Yolalan YİBO'da öğretmen olarak başladığı görevine daha sonra sırasıyla, Kurtuluş İlköğretim Okulu (Öğretmen/Müdür), Bitlis Lisesi (Müdür Yardımcısı/Müdür Başyardımcısı), Bitlis Said Nursi İmam Hatip Lisesi (Müdür), Bitlis Sağlık Lisesi (Müdür) 'nde devam etti. 2017 yılında Balıkesir'e tayin oldu. Balıkesir'de çeşitli okullarda 3 yıl görev yaptıktan sonra 2020 yılında Bursa iline atandı ve halen görevine devam etmektedir.

2006 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihinde Yüksek Lisans Programı kazandı ve 2009 yılında mezun oldu. 2016 yılında YDS İngilizce sınavında başarılı olduktan sonra Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doktora Programına başladı.

Evli ve dört çocuk babasıdır.

Suat ÖZDAĞ